

SZÁZADOK

www.szazadok.hu

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

SZERKESZTŐSÉG: H-1014 BUDAPEST, I. ÚRI U. 53.

TELEFON/FAX: (36-1) 355-77-72

150. ÉVFOLYAM 2016. 3. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

ROBERT JOHN WESTON EVANS, VOITECH DANGL, FODOR PÁL, FÖLDES GYÖRGY, FRANK TIBOR (főszerkesztő), GECSÉNYI LAJOS, GYARMATI GYÖRGY, HERMANN RÓBERT, HORN ILDIKÓ, IZSÁK LAJOS, KÖVÉR GYÖRGY, OROSZ ISTVÁN, PÁL JUDIT, PÁLFFY GÉZA, RAINER M. JÁNOS, ROMSICS IGNÁC, SZAKÁLY SÁNDOR, VARGA ZSUZSANNA, VESZPRÉMY LÁSZLÓ, VONYÓ JÓZSEF, ZAKAR PÉTER, ZSOLDOS ATTILA

E-mail: pallajos@szazadok.hu

Szerkesztők:

CSUKOVITS ENIKŐ, EILER FERENC, TOMA KATALIN, HEGEDŰS ISTVÁN
(recenzió), KENYERES ISTVÁN, PÁL LAJOS (felelős szerkesztő),
VÖLGYESI ORSOLYA

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

- Kurucz György:* Adminisztráció, gazdálkodás, adósságkezelés. Gróf Festetics László pénzügyi helyzete az apai örökség átvételétől a zárgondnokság időszakáig (1820–1830) 535
- Veliky János:* Pozíciókijelölő politikai-ideológiai szempontok a Széchenyi–Kossuth-vita második szakaszában 585
- Konrád Miklós:* Zsidók magyar nemzete. A nemzeti múlt zsidó tudományos ábrázolása, különös tekintettel a kazárelméletre 631

KÖZLEMÉNYEK

- Tilcsik György:* Amikor már a lóganéj sem segített. A patrióta kanász és az idegenszívű kovácslegény véres összetűzése, netán az 1848. évi forradalom előszele egy Vas vármegyei kocsmában? 667
- Deák Ágnes:* Karger őrnagy isteni sugallata. Gabriel Jasmagy memoranduma a magyar koronázási jelvények felkutatásáról (1866) 691
- Soós László:* Tisza István az ügyvezető kormány élén (1905. január 27. – 1905. június 18.) 705

MÚHELY

Vaderna Gábor: Menyegző a rendi költészetben a 19. század elején.

Alexandra Pavlovna és József nádor, gróf Rhédey Lajos és Patay Zsuzsanna
esküvőjének költészeti reprezentációja 731

Szilágyi Adrienn: Egy 19. század eleji birtokelidegenítés esete.

A Stockhammer család Békés megyei jószágainak kiárúsítása 771

TÖRTÉNETI IRODALOM

Demmel József: Pánszlávok a kastélyban. Justh József és a szlovák nyelvű

magyar nemesség elfeledett története (Ism.: *Solymosi József*) 795

Tagányi Zoltán: A Közép-kelet európai faluközösség genezise.

Válogatott tanulmányok (Ism.: *Petercsák Tivadar*) 797

„Ezt köztünk! Isten áldja!” Széchenyi István válogatott levelei

(Ism.: *Lisztés Nikolett*) 800

A mi Ruszisztikánk. Tanulmányok a 20/25. évfordulóra (Ism.: *Sashalmi Endre*) 803

Katona Csaba: Professionatus spielerek. Arcok és történetek Balatonfüred múltjából

(Ism.: *Fazekas Csaba*) 805

Erdmann Gyula: Szabadság és tulajdon. Az 1839–40. évi országgyűlés története

(Ism.: *Bodnár Krisztián*) 807

Heinrich VII. Prinz Reuß Botschafter unter Bismarck und Caprivi. Briefwechsel

1871–1894 (Ism.: *Kárbín Ákos*) 809

KRÓNIKA

Fordulatok és félfordulatok. Beszámoló a 22. Történész Világkongresszusról

(Ism.: *Tomka Béla – Vámos Péter*) 811

A Századok 2015. évi 1–6. számának összevont tartalomjegyzéke 817

E számunk megjelenését támogatta a

Szerencsejáték Zrt.,

a Nemzeti Kulturális Alap és a Magyar Tudományos Akadémia

Nemzeti Kulturális Alap

TANULMÁNYOK

Kurucz György

ADMINISZTRÁCIÓ, GAZDÁLKODÁS, ADÓSSÁGKEZELÉS

*Gróf Festetics László pénzügyi helyzete az apai örökség átvételétől
a zárgondnokság időszakáig (1820–1830)*

Bevezetés

Gróf Festetics György (1755–1819) 1804. április 15-én Bécsben kelt levelében szigorú figyelmeztetésben részesítette egyetlen fiát és a majorátus örökösét, László grófot (1785–1846), aki jogi tanulmányokat folytatott a pesti egyetemen a nagy műveltségű lapszerkesztő, író és tanár Kultsár István (1760–1828) felügyelete mellett. Az apa meghagyása szerint ha fia „tettetésekből álmítani akarná a világot, akkoron hatalmában vagyon Kultsár Uramnak az Fiamat minden tekintet nélkül megbüntetni, sőt nem csak a szabadsága az kimenetelkor meg fogna szűnni, és Fiam kéntelenítetni az esztendőbeli Curzusát repetálni, hanem a Balaton Keresztúri jószág sem fogna általadódni, sem a maga házi rendtartása kezébe eresztetni; a lovak haza küldetnének, a fegyverei, tzifrább Libériák, házi butorai lititatione mediante szeme előtt eladattatnának, és a pénz a szegényebb Deákok közt ki fogna osztattatni. Az ő Moralis hibái külső előjáróinak, úgy mint a Magistratusnak és a Personalis ő nagyságának elejébe adattatnának, mert csak az ilyen következtetések várhatják egy engedetlen és háládatlan ifjú embernek meg gondolatlanságát.”¹

Aligha kétséges, hogy számos támadás érné manapság az apát a fenyegető, a nyilvános megaláztatást kilátásba helyező feltételek miatt, a bulvársajtó pedig cikkek sorozatában taglalná a korszak társadalmi elitjéhez tartozó tizenkilenc éves fiatalember feletti lelki terror várható, súlyos pszichés torzulásokkal fenyegető következményeit. A 19. század elejének magyarországi jogrendje értelmében azonban László gróf még kiskorú volt, s az apa talán nem minden ok nélkül feltételezett meg gondolatlanságot és „szertelenséget”, mivel a különváltan élő felesége, Festeticsné Saller Judit (1765–1829) grófnő által elkényeztetett fiúról már korábban is kiderült, hogy „alattomban leveleket irkál [...]

¹ Magyar Nemzeti Levéltár (MNL) Országos Levéltára (OL) Festetics Levéltár (Lt) P 235 Memorabilia 120. d. pp. 213–218. Szeretném kifejezni köszönetemet Gergely Andrásnak a tanulmány kéziratához fűzött kritikai megjegyzéseiért. Külön köszönettel tartozom Balázs Györgynek a kutatásaim során nyújtott technikai támogatásért, továbbá Boda Editnek, a Merck, Sharpe & Dohme Co. pénzügyi főmunkatársának a kézirat modern pénzügyi és számszaki ellenőrzéséért.

iesztgeti az annyát ilyen pajkosságokkal, és hogy a tanulásnak jármát le vehesse”.² A lovak elszállíttatása vagy a fényűzést sejtető reprezentatív tárgyak elárvereztetésének veszélye mellett feltűnő, hogy az apa egy önálló rendelkezésre kilátásba helyezett uradalom elvételével is presszionálta fiát. Jegyezzük meg, hogy a fiatal gróf neveltetésére, a rangjának megfelelő pesti környezet biztosítására Festetics György komoly összegeket fordított, sőt 1806. november 26-i rendelkezése szerint 16 000 ezüst, vagyis az általános korabeli adminisztrációs elnevezéssel „pengő” forint (továbbiakban pft) évjáradékot is biztosított.³ Hogy Festetics korábbi aggodalmai fia mentalitását illetően nem voltak megalapozatlanok, azt mi sem bizonyítja jobban, mint hogy utóbb, az immáron nagykorú Festetics László túlzott költségezésének úgy igyekezett gátat szabni, hogy a család kezén lévő uradalmi pénztáraknak szigorúan megtiltotta a saját engedélye nélküli kifizetéseket fia számára.⁴ Mindazonáltal a felhalmozott adósságokat, illetve az örökösnek az éves elszámolások alapján rekonstruálható, mind nagyobb összegű kiadásait természetesen az idős gróf, mint családfő, teljes mértékig fedezte. Az 1811–1812. évi elszámolás szerint az adott periódusban fia kiadásai 61 752 pft-ra rúgtak, ami tekintettel a Hohenzollern-Hechingen Jozefa (1791–1856) hercegnővel ekkor történt házasságkötésére talán még elfogadható is lehetne, de öt évvel később már 125 683 pft-ot kellett az apának kifizetnie.⁵

² Festetics György Kultsár Istvánhoz. MNL OL Festetics Lt Directorátusi Ügyiratok 1804 P 279 25. d. fol. 553–554.

³ MNL OL Festetics Lt Memorabilia Lt P 235 110. d. No. 486a fol. 2. 1 pengő/ezüst/„konvenciós pénz” 60 krajcárt (xr) tett ki. Az 1811-es, majd az 1816-os központi pénzügyi rendelkezések nyomán a forgalomban lévő papírpénzt „bankó czédulát”, az ezüst/pengő értékhez viszonyított bécsi árfolyam szerint váltották át (továbbiakban: vft), melynek átlagos aránya 1 vft esetében 24 ezüst/pengő xr-rel számolható. A korabeli pénzrendszer sajátosságaihoz, illetve a korszak kormányzati pénzügyi rendelkezéseihez lásd a 23., 105–108. sz. jegyzeteket.

⁴ Apa és fia közötti viszonyhoz adalék a korszakból származó levélváltásuk: MNL OL Festetics Lt Memorabilia Lt P 235 120. d. pp. 294–302. Meg kell említenünk, hogy eredetileg Kultsár javasolta 1801-ben az örökös pénzgazdálkodással kapcsolatos ismereteinek bővítését, mondván „szükséges léssen idővel Őtet némely városi speculatiókra szoktatni, melyek vagy a készpénzben való nyerekedésben, vagy némely productumokkal és Fabricatumokkal való kereskedésben állhatnának.” MNL OL Festetics Lt Directorátusi Ügyiratok 1801 P 279 23. d. fol. 181. Ugyanekkor felmerült az is, hogy a „keszthelyi manipulatio” mellett Johann Gottfried Brand *Grundsätze der Staatsrechnungswissenschaft* című, Bécsben 1785–1786-ban kiadott háromkötetes, majd utóbb több átdolgozásban megjelentetett, különböző számítási példákkal és táblázatokkal illusztrált munkájára támaszkodva alapozza meg számviteli ismereteit.

⁵ MNL OL Festetics Lt Memorabilia Lt P 235 121. d. fol. 157–157v.; Kurucz György: Keszthely grófja – Festetics György. Bp. 2013. 274–277. A bécsi hitelezője elől Keszthelyre, beteg apjához menekülő örökös történetét Pálóczi Horváth Ádám (1760–1820) levele alapján Kazinczy Ferenc (1759–1831) saját ismeretségi körében még tovább színezte. Romy Károly Györgyhöz (1780–1847), a Georgikon korábbi professzorához intézett, 1819. május 1-jén kelt levelében, melyben a fiú adósságát magára vállaló apa gesztusáról tudósít, a Hohenzollern Jozefa számára vásárolt ékszerek árát is tudni véli, noha erről természetesen nem lehetett tudomása: „Graf Ladislaus machte wegen den Diamanten seiner Gemahlin 300000 f. Schulden. Sein lästiger Creditor begleitete ihn nach Keszthely. Da er nicht Muth hatte, seinen Fall dem kranken Vater zu melden, so ward er krank. Der Graf erfuhr’s un. liess den Gläubiger kommen. Dieser foderte (sic) Caution. Festetics ergriff die Feder, u. schrieb auf die Obligation: Cavet Georg Festetics. Ladislaus ward gesund. – Das sind mir Ärzte, sagte er, sie können meinen Sohn nicht gesund machen, und ich mache ihn mit 3 Worten gesund.” Kazinczy Ferenc levelezése I–XXII. Közzéteszi Váczy János. Bp. XVI. 1906. 367.

A fentiek figyelembevétele mellett hangsúlyozni szeretnénk azonban, hogy túlzott leegyszerűsítés volna Festetics Lászlót pusztán pazarló mágnásként láttatni,⁶ hiszen a fennmaradt ügyiratok, illetve az általa jegyzett utasítások alapján igen komoly természettudományos felkészültségű főnemes ismerhetünk meg személyében, aki ráadásul az apja által alapított mezőgazdasági tanintézet, a Georgikon további fejlesztésére, így például különleges tenyészállatok, vetőmagvak beszerzésére egyáltalán nem sajnálta a kiadásokat. A magyar művelődés- és tudománytörténet szempontjából pedig mindenképpen elismerést érdemel, hogy több tanár hosszú évekig tartó nyugat-európai tanulmányútjának költségeit is fedezte, s ily módon a hazai szakképzés, illetve a tudásáramlás institutionális és személyi feltételrendszerét meghatározó módon biztosította.⁷ De ugyanígy említhetjük azt is, hogy komoly erőfeszítéseket tett egy magyarországi közkönyvtári hálózat kialakításáért, s a magyar tisztképzés érdekében még apja által tett 40 000 pft-os alapítvány összegét a devalvációk elensúlyozásaképpen kiegészítette, illetve jelentős összegekkel támogatta unokatestvére, Széchenyi István valamennyi korszakos jelentőségű kezdeményezését.⁸ A georgikoni ösztöndíjak mellett más tudományterületeken érvényesülni

⁶ Ezt a kortársi vélekedést erősíti Kazinczy Ferenc megjegyzése Cserey Miklóshoz (1770?–1844) intézett, 1824. december 11-én kelt levelében, melyben eredetileg arról számol be, hogy a László gróf által megbízott festő a szigetvári hős helyett a költő és hadvezér Zrínyi Miklós portréját másoltatta le, „[...] mert F. maga az effélékkel nem gondol; az ő gondja a ragyogás Bécsben”. Kazinczy Ferenc levelezése i. m. XIX. 1909. 245. Ugyanígy aggodalmát fejezte ki Kazinczy amiatt, hogy az apa halálát követően az örökös nem tartotta meg a májusi Helikon-ünnepséget, s mivel „[...] az atyja nem teve fundátiót a Georgiconra s a Heliconra, úgy hiszi minden, hogy ezek Györggyel együtt holtak ki”. Uo. 402.

⁷ *Kurucz György*: Tanulmányúton Nyugat-Európában: Gerics Pál georgikoni tanár angliai levelei gróf Festetics Lászlóhoz. *Agrártörténeti Szemle* 39. (1997: 3–4. sz.) 655–724.; *Uő*: Válogatás Gerics Pál georgikoni tanár nyugat-európai jelentéseiből és leveleiből. *Fons* 13. (2006: 2. sz.) 245–296. Az európai tudásáramlás mintázataihoz, a probléma elméleti aspektusaihoz a korszak vonatkozásában: *Mitchell G. Ash*: Räume des Wissens – was und wo sind sie? *Einleitung in das Thema. Berichte zur Wissenschaftsgeschichte* 23. (2000: 3. sz.) 235–242.; *Uő*: Wissens- und Wissenschaftstransfer – einführende Bemerkungen. *Berichte zur Wissenschaftsgeschichte* 29. (2006: 3. sz.) 181–189.; *Wissenskulturen. Beiträge zu einem forschungsstrategischen Konzept*. Hrsg. Johannes Fried – Thomas Kailer. Berlin 2003; *Lilla Krász*: The Circulation of Medical Knowledge in Eighteenth Century Hungary. *East Central Europe* 40. (2013: 3. sz.) 268–295. A korabeli tanulmányutak tudománytörténeti és szociokulturális jelentőségéhez: *Justin Stagl*: Eine Geschichte der Neugier. *Die Kunst des Reisens 1550–1800*. Wien–Köln–Weimar 2002; *Hans Erich Bödeker*: Sehen, hören, sammeln und schreiben: Gelehrte Reisen im Kommunikationssystem der Gelehrtenrepublik. *Pedagogica Historica* 38. (2002: 2–3. sz.) 505–532.; *Hans Erich Bödeker – Arnd Bauerkämper – Bernhard Struck*: Einleitung: Reisen als kulturelle Praxis. In: *Die Welt Erfahren. Reisen als kulturelle Begegnung von 1780 bis heute*. Hrsg. Arnd Bauerkämper – Hans Erich Bödeker – Bernd Struck. Frankfurt am Main – New York 2004. 9–30.; *Staffan Müller-Wille*: Ein Anfang ohne Ende. *Das Archiv der Naturgeschichte und die Geburt der Biologie*. In: *Macht des Wissens. Die Entstehung der modernen Wissensgesellschaft*. Hrsg. Richard van Dülmen – Sina Rauschenbach. Köln–Weimar–Wien 2004. 587–605.; *Marc Schalenberg – Rüdiger vom Bruch*: London, Paris, Berlin. Drei wissenschaftliche Zentren des frühen 19. Jahrhunderts im Vergleich. In: *Macht des Wissens i. m. 18th Century*. Eds. André Holenstein – Huber Steinke – Martin Stuber. Leiden 2013.

⁸ *Kostyál István*: Festetics László kísérletei közkönyvtárak alapítására. Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1961–1962. Bp. 1963. 280–290. A Ludoviceum és a Magyar Tudományos Akadémia javára tett felajánlásainak 1827. évi törvényi becikkelyezése: *Corpus Juris Hungarici – Magyar Törvénytar. 1740–1835. évi törvénycikkek*. Ford. Csiky Kálmán. Bp. 1901. 456–457.

kívánó fiatalemberek tanulmányaihoz rendszeres anyagi támogatást nyújtott,⁹ s római katolikus vallású főrend letére az apja által alapított csurgói református gimnázium működéséhez szükséges tőkealapot továbbra is biztosította, valamint apja gyakorlatához híven az örökség átvételét követően az uradalmaiban élő minden protestáns lelkész számára évi készpénztámogatás fizetéséről rendelkezett.¹⁰

Az apa, vagyis a magyar művelődéstörténetben kiemelkedő szerepet játszó Festetics György életművével, az iskolaalapításait és mecénási tevékenységét lehetővé tevő birtokgazdálkodásával, annak különböző elemeivel több foglalkozás is foglalkozott.¹¹ Fia, László gróf hitel- és pénzügyeinek vizsgálata, s ennek megfelelően a család presztízstét biztosító uradalmak, ezen belül a magánkezelésében lévő területeken folytatott gazdálkodási gyakorlata, s nem utolsósorban személyes befolyása az adminisztráció döntéseire jóval kevesebb figyelmet kapott a hazai kutatók részéről, jóllehet az apai örökség átvételét követő évtized végén Festetics László birtokait 1828-tól zárgondnokság alá helyezték.¹² A választott *sequestri curator*tal, vagyis Mezőszegedi Szegedy Ferenc (1786–1848) cs. k. kamarással, Szabolcs vármegye főispáni adminisztrátorával 1828. április 12-én kötött, tizenkét pontból álló egyezség figyelemre méltó sajátossága, hogy nemcsak a jogosultságokat, továbbá a jövedelmek felhasználására, a tőke- és kamattörlesztésekre vonatkozó feltételeket szabja meg keretszerűdés formájában, hanem elviekben kitér a gazdálkodásra és az adminisztrációra is.¹³ Mindezek alapján indokoltnak tűnik, hogy az apai örökség átvételét követő, mintegy tízéves időszak adminisztratív, gazdálkodási, illetve hitel- és pénzforgalmi

⁹ Asbóth Lajos (1802–1882) későbbi honvédtábornok félévente 500 vft stipendiumot kapott bécsi tanulmányai idején, míg további négy fiatalember 200–400 vft közötti juttatásban részesült. MNL OL Festetics Lt Számadások 1820/21 P 276 760. d. XII-9/b/20-No. 1.

¹⁰ Ez egyénenként 50–100 vft közötti összeget jelentett, miközben pl. a csáktornyai uradalom plébánosai 20–20 vft-nyi éves patrónusi támogatásban részesültek. MNL OL Festetics Lt Számadások 1819/20 P 276 759. d. XII-9/b/19 No. 289., 379., 382. Az adott pénzügyi év összegzése szerint a lelkészi „legátumok” teljes összege 3200 ft-ot tett ki „bankó czédulában”. Uo. No. 408.

¹¹ Az újabban megjelent munkák közül lásd *Lukács Gábor*: Nagyváthy János keszthelyi munkássága: a „Közönséges Instructio” és annak hatásai. In: Nagyváthy János 260. Tanulmányok Nagyváthy János „Közönséges Instructio” című könyvéről. Szerk. Lukács Gábor – Tóth Éva. Keszthely 2015. 55–70.; *Csoma Zsigmond*: A „Közönséges Instructio...” szerepe Nagyváthy János életművében. In: Nagyváthy János 260 i. m. 34–48. A keszthelyi uradalom Festetics György időszakához kapcsolódó történetéhez, illetve a háborús konjunktúra időszakához: *Csibe András*: Egy presztízssorientált nagybirtoküzem a 18–19. század fordulóján. A keszthelyi Festetics uradalom. In: Zalai Gyűjtemény 34. Szerk. Kapiller Imre. Zalaegerszeg 1993. 77–114. További részletes bibliográfiával lásd *Kurucz Gy.*: Keszthely grófja i. m.

¹² Részben a jelzett korszakhoz köthetően a birtokgazdálkodás, illetve az úrbéres szolgálatokra kötelezett parasztság viszonyait tekintve osztályszempontú, de alapvető munka: *Szántó Imre*: A parasztság kisajátítása és mozgalmi a gróf Festeticsek keszthelyi ágának birtokain, 1711–1850. Bp. 1954. A Festetics család keszthelyi uradalmának a korszakhoz kapcsolódó történetét tárgyalja *Uő*: Keszthely úrbéri viszonyai a Festeticsek földesurasága idején, 1739–1848. Szeged 1984.

¹³ MNL OL Festetics Lt Festetics László iratai. Zárgondnoksággal kapcsolatos iratok 1806–1847 P 248 5. d. fol. 7–10v. Az 1828. április 12-én Bécsben kelt szerződést tanúként gróf Nádasdy Mihály (1775–1854) titkos tanácsos, későbbi államminiszter, valamint gróf Reviczky Ádám (1786–1862), ekkor még magyar alkancellár jegyezte. A zárgondnokságot illetően beterjesztett kérelemhez lásd MNL OL Festetics Lt A család egyetemét illető iratok P 236 93. d. fol. 25. A zárgondnokság törvényi szabályozásához lásd az 1723. évi 47. törvénycikket.

gyakorlatát a folyóirat szabta kereteknek megfelelően vizsgálat alá vegyük, ami azért is figyelemre méltó lehet, mivel ez a periódus egybeesik a magyarországi agrártermékek francia háborúk utáni forgalmazásának dekonjunkturális időszakával, közelebbről pedig a magyarországi főnemességet egyre inkább sújtó hitelválság kibontakozásával, melynek egyik jellemző sajátosságaként a korábbi, kisebb-nagyobb tőkeösszeggel rendelkező belföldi hitelezők száma és a kihelezett tőkeösszegek mértéke is érzékelhetően megcsappant.¹⁴

¹⁴ Az adott időszak gyakorlatának megfelelően a korabeli „kisbefektetők” érthető módon a birtok- és jövedelemállomány alapján garanciát jelentő nagybirtokosok uradalmi pénztáraitban helyezték el kisebb-nagyobb megtakarításaikat. A dilemma, hogy mikortól beszélhetünk „hitelválságról”, eltekintve attól, hogy Széchenyi István nem véletlenül adott erőteljes allúziót sejtető címet 1830-ban közzétett korszakos művének, tényszerűen kiviláglik az Esterházy család hercegi ága pénzügyi adminisztrációjának „újabb hitelek” regisztráló kimutatásai, ügyiratai, hitelszerződésai vizsgálata alapján. Miközben 1801-ben összesen 659 224 pft-tal növekedett Esterházy Miklós regisztrált passzíváinak állománya, addig 1808-ban már 1 102 946 pft volt ez az összeg, s a hitelfelvételek az árva-pénztári kisebb összegeket leszámítva néhány száztól 20 000 pft-ig terjedtek. (Nem túlzás tehát a háborús konjunktúra megtakarításokban, kis összegű hitelezésekben is megmutatkozó hatásának elfogadása.) MNL OL Esterházy Hercegi Lt Listae novarum obligationum 1792–1823 P 110 4. d. No. 34–72., 130/79–105. A tétel, miszerint a francia háborúk kedvező gazdasági időszaka nem lehet megfelelő összehasonlítási alap, az általános európai növekedés- vagy profitorientált gazdasági törekvéseknek és trendeknek mindenképpen ellentmond. A hazai gazdasági életben a kedvezőtlenebbre forduló értékesítési lehetőségek mellett nyilvánvalóan csökkenő tendenciát mutat a belföldi hitelezés, amit a kortársak sem úgy éltek meg, hogy tulajdonképpen ez a „normális” állapot, s csupán a francia háborúk előtti „reális” állapotok térnek vissza. Egyértelmű visszaesés figyelhető meg a „kisbefektetők” száma és az elhelyezett tőkeértékek tekintetében az 1820-as évek közepétől, hiszen a közel húsz évvel korábbi adatokhoz képest 1826-ban mindössze 412 488 pft és 9696 vft hitelfelvételt regisztrált az Esterházy hercegi adminisztráció hazai, tehát nem nagy összegű külföldi, banki hitelfelvételek alapján. Uo. No. 132. A problematikához további adalékokkal lásd az alábbi munka vonatkozó részét: *Kaposi Zoltán*: Uradalmi gazdaság és társadalom a 18–19. században. Bp.–Pécs 2002. A korszak hitelügyeleihez és a nemesség eladósodottságához: *Grünwald Béla*: Széchenyi István magánhitelügyi koncepciójának szellemi és gazdasági előzményei és következményei a rendi Magyarországon, 1790–1848. Pécs 1927.; *Ungár László*: A magyar nemesi birtok eladósodása 1848 előtt. *Századok* 69. (1935: 1–3. sz.) 39–60.; *Szabad György*: A tatai és gesztesi Eszterházy-uradalom áttérése a robotrendszerrel a tőkés gazdálkodásra. Bp. 1957. 62–117.; *Varga János*: A bihari nemesség hitelviszonyai a polgári forradalom előtt. *Történelmi Szemle* 1. (1958: 1–2. sz.) 21–55. A dunántúli régió gazdálkodási és hitelviszonyaihoz: *Glósz József*: Tolna megye középbirtokos nemességének anyagi viszonyai a 19. század első felében. Szekszárd 1991.; *Tilcsik György*: Egy parciális obligáció tanulságai – Batthyány Gusztáv gróf kölcsönügylete 1842-ben. In: *Előadások Vas megye történetéről*. III. Szerk. Tilcsik György. Szombathely 2000. 79–92. Festetics László apja, Festetics György hitelügyeleihez: *Kurucz György*: Adósság, hitel, törlesztés: Festetics György pénzügyi helyzete 1782 és 1818 között. *Századok* 140. (2006: 3. sz.) 539–565. Az ország központi régiójának hitelforgalmához, így Grünwald forrásai kapcsán a betáblázási jegyzőkönyvek megbízhatóságának kritikájával: *Somorjai Szabolcs*: Pest-Pilis-Solt vármegye adóssai és hitelezői a 18. század második és a 19. század első felében. *Aetas* 25. (2010: 2. sz.) 5–18.; *Bácskai Vera*: Hitelviszonyok Pesten és Budán a 19. század első felében. *Aetas* 25. (2010: 2. sz.) 19–44. A korszak magyarországi hitelviszonyairól viszonylag átfogó módon, bár tényleges levéltári források alkalmazása nélkül, főként Grünwald kutatásaira támaszkodva áttekintést ad: *Amelie Lanier*: Das Kreditwesen Ungarns im Vormärz. Frankfurt-am-Main – New York, 1995. A birodalmi keretek gazdasági fejlődése tekintetében — a sokat ígérő cím ellenére — szintén nem önálló kutatásokon alapuló amerikai összefoglalás: *David F. Good*: The Economic Rise of the Habsburg Empire 1750–1914. Berkeley – Los Angeles – New York 1986. Megfelelő áttekintést ad viszont az osztrák történetírás elismert alakja: *Roman Sandgruber*: Ökonomie und Politik. Österreichische Wirtschaftsgeschichte vom Mittelalter bis zur Gegenwart. Wien 1995.

Jelen írásunkban az említett területek főbb vonásainak áttekintésére vállalkozhatunk csupán, hiszen az egyes uradalmak ágazatonkénti termelési gyakorlata mellett a mennyiségi mutatók részletes vizsgálata, továbbá a tisztikar mindennapi tevékenysége, vagy éppen Festetics László hitelforgalommal kapcsolatos későbbi döntéseinek rendkívül összetett, sőt spekulációktól sem mentes, nemzetközi banki kapcsolatrendszer feltételező háttere, valamint ennek megfelelően az adósságszolgálat folyamatának minél teljesebb rekonstrukciója csakis átfogó, monografikus keretek között lehetséges. Nem mellékes szempont az sem, hogy a zárgondnoknak több hitelező által a Magyar Udvari Kancellárián keresztül az uralkodó elé terjesztett kérelme folytán egy kiküldött vizsgálóbizottság előtt kellett 1830-ban számot adnia két év időtartamú zárgondnoki tevékenységéről, vagyis a gazdálkodással, a tőke- és kamattörlesztésekkel kapcsolatos eljárásáról.¹⁵ Tanulmányunk vizsgálódásának időhatára tehát Szegedy Ferenc igazoló jelentésével zárul, amely a pusztá befektetési, költségszökkentési, gazdálkodási, illetve hitelforgalmi adatsorokon túlmutatva egyúttal a peres eljárások nyomán keletkező elmarasztaló ítéletek végrehajtásának moratóriumát kívánta legfelsőbb helyen elérni és igazolni.¹⁶

A jelzett problematika vizsgálatához alapvető forrásként szolgálnak a Festetics család keszthelyi ágának a Magyar Nemzeti Levéltárban (Országos Levéltár) őrzött fondjai, mindenekelőtt a központi birtokigazgatással és gazdálkodással kapcsolatos directionális ügyiratok (P 279), a directionális rendeletek, protocollumok (P 274), az egyes pénzügyi évek számadásai (P 276), illetve Festetics László zárgondnoksággal kapcsolatos vonatkozó iratai (P 248).

Adminisztráció és gazdálkodás

A Festetics család keszthelyi ágának központi birtokigazgatási szerve, a Directio tevékenységét szabályozó első átfogó, vagyis funkcionális és hatásköri szempontokat egyaránt tartalmazó dokumentuma 1793. november 5-én kelt.¹⁷ Fontos azonban megjegyeznünk, hogy Nagyváthy János direktor már jó félévvel korábban, vagyis a tisztek működését vizsgáló, április 2-án kelt uradalmankénti, táblázatos bontásban összeállított cenzurális jelentésében rámutatott a „Revisio alkalmatosságával” kifogásolt gyakorlatokra, jelenségekre. A kemendi uradalom „Summarius Extractusa” esetében például felrótta, hogy „a régi res-tantiákat az ujaktól meg nem különbözteti”, míg a szalkszentmártoni tisztartó eljárását azért kifogásolta, mert „A Status Personalisban a Tselédek fizetése pro 793 minden engedelem nélkül felemeltetvén, ez eránt néki iratott, és töle más status personalis váratik”.¹⁸

Nem lehet most feladatunk a korabeli birtokigazgatási hierarchia és a tisztikar funkcióinak bemutatása, annál is inkább, mert a korábbi kutatások

¹⁵ MNL OL Festetics Lt Festetics László iratai. Zárgondnoksággal kapcsolatos iratok 1806–1847 P 248 5. d. fol. 48–52v.

¹⁶ A moratóriumok korabeli politikai, jogi és gazdasági aktualitásának hátteréhez lásd *Diarium Comitiorum Regni Hungariae...* Tom. IV. Posonii 1827. 302–303.

¹⁷ MNL OL Festetics Lt Directorátusi Ügyiratok 1793 P 279 3. d. I. fol. 530–533v.

¹⁸ Uo. fol. 449–452. A Directio által kiadott rendelkezésekről külön levélmásolati „protocollumot” vezettek Keszthelyen. MNL OL Festetics Lt Központi Birtokigazgatás és Gazdálkodás. Jó-

alapján rendelkezésre álló szakirodalom ezt kellő részletességgel feltárta és rekonstruálta.¹⁹ A fenti két példa azonban mindenképpen arra vall, hogy Festetics György elvárásainak megfelelően Nagyváthy egyrészt pontos és áttekinthető információs rendszer szerint kérte számon a gazdálkodással összefüggő adatokat, másrészt funkció és hierarchia szerint, azaz a megfelelő felhatalmazáshoz igazodó intézkedést követelt meg a tisztaktól. Aligha járunk messze az igazságtól, ha feltételezzük, hogy a tisztikar gyakorlatát szabályozó, így a termelés, értékesítés, adminisztráció stb. egészét meghatározó s a Festetics-uradalmak tisztjei által utóbb általánosan alkalmazott „Közönséges Instructio” összeállításakor Nagyváthy pontosan az említett példákkal is szemléltetett hiányosságokra, tapasztalatokra épített.²⁰

Miután apja halálát követően Festetics László az örökségét átvette, a korábbi gyakorlatnak megfelelően a tisztikar egységes minták és elvek szerinti beszámolási kötelezettségét erősítette meg, amit megfelelően példáz Zách Antal (?–?) prefektus és Erben János (?–?) számtartó 1820. január 30-án benyújtott jelentése a keszthelyi uradalomról.²¹ A tisztek az alábbi hat kérdés alapján számoltak be a munkálatokról:

- „1. Micsoda gazdaságbeli munkát tétetett ezen hó napban? mit fog a következőben dolgoztatni? etc.
2. Az erdőkre való vigyázás körül mi fordult elő? fa vagy egyéb erdei lopások és kártételek fel-fedeztettek-e?
3. A marhák minő karban vagynak?
4. A bé szerzett productumok miképp conserváltak?
5. Hányszor visitálta a Dirigens az Uradalmat ezen hónapban?
6. A közönséges Instrukció szerint micsoda Tabellák küldetnek be?”

szághkormányzói Rendeletek 1809–1827 P 274 25., 26. k. A korabeli európai adminisztrációs gyakorlat különböző aspektusaihoz: *Peter Becker – William Clark*: Introduction. In: *Little Tools of Knowledge. Historical Essays on Academic and Bureaucratic Practices*. Eds. Peter Becker – William Clark. Ann Arbor – London 2001. 1–34.; *Philipp von Hilgers – Sandrina Khaled*: Formation in Zeilen und Spalten: Die Tabelle. In: *Grenzfälle. Transformationen von Bild, Schrift und Zahl*. Hrsg. Pablo Schneider – Moritz Wedell. Weimar 2004. 167–189.; *Information in der Frühen Neuzeit. Status, Bestände, Strategien*. Hrsg. Arndt Brendecke – Markus Friedrich – Susanne Friedrich. Berlin 2008.; *Peter Becker*: Formulare als 'Fließband' der Verwaltung? Zur Rationalisierung und Standardisierung von Kommunikationsbeziehungen. In: *Eine intelligente Maschine? Handlungsorientierungen moderner Verwaltung (19./20. Jh.)*. Hrsg. Peter Collin – Klaus-Gert Lutterbeck. Baden-Baden 2009. 281–298.

¹⁹ Lásd *Kállay István*: A magyarországi nagybirtok kormányzata 1711–1848. Bp. 1980. vonatkozó fejezeteit. További adalékokkal: *Fülöp Éva Mária*: A tata-gesztesi Eszterházy-uradalom gazdasági szabályozása a XVIII. század első felében. In: *A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1981–1983*. Szerk. Für Lajos. Bp. 1983. 309–325.; *Vári András*: A nagybirtok birtokigazgatási rendszerének bürokratizálódása a 17–19. században. *Történelmi Szemle* 32. (1990: 1. sz.) 1–28.

²⁰ *Lukács G.*: Nagyváthy János keszthelyi munkássága i. m. 55–70.

²¹ MNL OL Festetics Lt Directorátusi Ügyiratok 1820 P 279 118. d. T. II. fol. 24–25. Az uradalmak gazdálkodásával kapcsolatos mennyiségi mutatókat lásd a tanulmány végéhez csatolt mellékletben.

Az első két kérdésre adott válaszok magától értetődően az évszakhoz igazodó tevékenységekre utaltak, s ezek elvégzéséhez mindkét esetben egyaránt alkalmaztak robotos és „pénzes gyalog erőt”. Az utóbbi alkalmazását „hosszú fa vágására”, porció kötözésére vagy éppen a „kastél számára pedig jeget hord” megjelöléssel tüntették fel.²² A többi kérdésre adott válaszok alapján megtudhatjuk, hogy Vadnay Károly plenipotentiárius többször ellenőrizte a majorokat, „ott Tisztek és conventionatusok között semmi collusiot [konfliktust] vagy maleversatiot [visszaélést] nem tapasztalt”. A táblázatos kimutatások kapcsán pedig kiderült, hogy míg a borok „deductionális tabellája” elkészült, addig a terméstabellák még csak most „purizáltatnak”, vagyis letisztázásuk folyamatban van. Az utóbbi elmaradásának oka abban rejlett, hogy a keszthelyi tiszttartónak Csehországba kellett utaznia juhvásárlás céljából. Meg kell jegyeznünk, hogy a keszthelyi uradalommal kapcsolatos kérdőív, illetve a többi uradalom tisztjei által adott válaszok hangsúlyosan az allodiális, vagyis a magánkezelésben lévő területek gazdálkodását, továbbá az egyes termelési ágazatok önálló üzemi működési állapotát mutatták be. Ugyanígy feltűnő, hogy az úrbéres szolgáltatások számbavétele esetében a munkaerő-szükséglet tárgyalásakor a robotban elvégzett munkákhoz képest a „pénzes” bér munkában teljesített feladatok külön hangsúlyt kaptak. Összességében tehát ez azt jelenti, hogy a fő hitelpénztárban regisztrált évi sok tízezer forint befizetés a keszthelyi uradalom részéről egyáltalán nem az úrbéres területek népességének census- vagy éppen robotmegváltásából, netán az úrbéres gazdaságok természetbeni kötelezettségeiből származtak, hanem pontosan az allodiális területeken folytatott termelési tevékenységnek, illetve a racionális gazdálkodási gyakorlatnak volt köszönhető.²³

Apja birtokigazgatási és adminisztrációs rendszeréhez képest változást jelentett, hogy Festetics László időszakában egyes uradalmakat úgynevezett prefektúrák szerint, vagyis regionális igazgatási rendszerbe osztottak be, s a táblá-

²² Uo. A hatályos jogrendszer szerint a földesúri tulajdont képező területeken élő és gazdálkodó úrbéres népesség földesurával szembeni kötelezettségeinek és jogainak egységes szabályozását illető részletekhez lásd *Szabó Dezső: A magyarországi úrbérrendezés története* Mária Terézia korában. Bp. 1933.

²³ Önmagáért beszél az a tény, hogy a keszthelyi uradalom 1801. évi „urbáriális tabellái” alapján — Jankó Mihály (?-?) tiszttartó 1801. február 15-én kelt jegyzése szerint — az egész és töredékelkekkel együtt összesen 163 telekkel lehetett számolni. Az uradalom legjelentősebb települése, vagyis Keszthely esetében 5660 robotnappal kalkuláltak, továbbá 363 pft összegű censussal, de a Mária Terézia-féle úrbéri rendeletben előírtakhoz képest az úrbéres státuszú családfők semmi egyéb szolgáltatással (kilenced, borjúpénz, vaj, kappan, fonás stb.) nem tartoztak. A robotváltság összege az egész keszthelyi uradalomban ekkor 815 pft 2 xr, melynek 4 pft 22 xr-os átalányösszegét 6-7 pft-ra emelte 1811 után Festetics György. Az 1813/14. évi urbáriális tabellák szerint nőtt (!) a regisztrált telki állomány az uradalomban, vagyis ekkor már 173 3/8, míg a robotmegváltásból, censusból befolyó összeg 1221 pft 27 xr-t tett ki. Ezen összeg arányának érzékeltetéséhez vegyük figyelembe, hogy a keszthelyi „fő Crediti Cassa” a keszthelyi uradalmi pénztár részéről „jövedelemként” az 1820/21-es pénzügyi évben 28 300 vft 57 xr (1 váltó ft = 24 pengő xr) befizetést regisztrált. MNL OL Festetics Lt Directorátusi Ügyiratok 1801 P 279 24. d. (nincs folio vagy numerus); MNL OL Festetics Lt (Gersei Pethő) „Gazdaság Tüköre” P 235 147. d. (nincs folio vagy numerus); MNL OL Festetics Lt Számadások 1820/21 P 276 760. d. XII-9/b/20 No. 1. A korszak pénzügyi sajátosságainak további részleteihez lásd a 105–108. sz. jegyzetet.

zatos kimutatásokat is ennek megfelelően kellett benyújtani a Directio számára. A birtokigazgatás szervezeti hierarchiájának bővítését az indokolhatta, hogy Festetics László gróf az évtized elején további birtoktesteket, uradalmakat vásárolt. Ezek közül legjelentősebb volt a berzencei uradalom megszerzése gróf Niczky Jánostól (1776–1828) 1820-ban.²⁴ A birtokállományról és a jövedelmekről készített 1821. évi német nyelvű összesítés világosan megkülönböztette a majorátus részét képező uradalmakat (Keszthely, Balatonszentgyörgy, Csurgó, Szentmiklós, Kemend, Vasvár, Ság, Sopron), az apai szerzeményt (Csáktornya, Turhiscse), az anyja révén reászallt (Szalkszentmárton), illetve az általa szerzett jószágokat.²⁵ Az apja halálával reászallt birtokállomány allodiális és cenzuális földterületei együttesen 213 912 holdat (1 hold = 1 200 négyszögöl) tettek ki, melyhez még 118 289 holdnyi erdőterület is járult.²⁶ Az 1820-as évek végén a Palleta György (?–?) inspektor által jegyzett 1828. évi átfogó összesítés szerint ekkor már négy (keszthelyi, csáktornyai, csurgói, ollári) prefektúra alá tizenhárom uradalom tartozott.²⁷ Fontos megjegyeznünk, hogy Palleta hivatkozott összegzése azért is figyelemre méltó, mert az uradalmak allodiális gazdaságaiban várható relatív hozamokról éppúgy adatokkal szolgált, mint az allodiális szőlők vagy az úrbéresek által beszolgáltatott bordézsma után kalkulálható bor mennyiségéről.

A prefektúrák működésének pontos körülhatárolásával kapcsolatos rendelkezések egyébként a Directio 1823. május 28-án tartott ülésén született meg, s a harminc pontból álló szervezeti, működési szabályzatot, illetve korabeli elnevezéssel a „Praefecturális Instructio” szövegét Ujj Károly (?–?) directionális fogalmazó öntötte végső formába.²⁸ Az első pont, miután a bevezetésben leszögezi, hogy a „Praefectus az egész praefectura kormányzója”, öt főbb elem alapján határozza meg teendőit. Az instrukció szerint kötelessége az irányítása alá eső egység termelésének elősegítése, továbbá minden ingó, ingatlan eszköz, állatállomány stb. haszonvételének biztosítása. Ez utóbbi, vagyis a lehetséges haszonvételek adott esetben ipari tevékenységgel történő gyarapításának példaként említhetjük Haska Gábor (?–?) csurgói prefektus jelentését, aki az egyik Bat-

²⁴ Lásd „A keszthelyi Fő Crediti Cassa pro 1820/21” vonatkozó tételeit: MNL OL Festetics Lt Számadások 1820/21 P 276 760. d. XII-9/b/20 No. 1.

²⁵ A hivatkozott irat uradalmakra lebontva 63 pusztát, 91 majorságot, továbbá 21 mezővárosi rangú települést (a keszthelyi uradalomban Keszthely mellett [Zala] Szántó szerepel mezővárosként, Keszthely polgár város viszont faluként van besorolva), továbbá 175 falut, 37 compossessoratust (pl. a keszthelyi uradalomban 8 db: Szentandrás, Karmacs, Sármellék, Vindornyalak, Vindornyafok, Nemesbük, Köveskút, Felsőkustány), valamint 103 db szőlőhegyet sorol fel. MNL OL Festetics Lt Központi Birtokigazgatás. Birtokgazdálkodás P 275 2. d. fol. 476–481.

²⁶ Különféle Allodiális Birtokok Határonkénti Öszveírása”. Uo. fol. 189–192. Vö. Kállay I.: A magyarországi nagybirtok i. m. 18. Kállay István hivatkozott művében jóval kevesebbre, 111 176 holdra becsülte a cenzuális és allodiális területek együttes nagyságát, ami azzal magyarázható, hogy a Mária Terézia időszakához köthető úrbérrendezés számadataira, vagyis még Festetics Pál (1722–1782), László gróf nagyapja életében felvett adatokra támaszkodott. Kállay forrása: *Felhő Ibolya: Az úrbéres birtokviszonyok Magyarországon Mária Terézia korában*. I. Dunántúl. Bp. 1970.

²⁷ MNL OL Festetics Lt Directorátusi Ügyiratok 1828 P 279 159. d. T. II. (nincs folio vagy numerus).

²⁸ MNL OL Festetics Lt Directorátusi Ügyiratok 1824 P 279 134. d. T. II. (nincs folio vagy numerus).

thyány-birtokon működő üvegesmesterrel járta be azokat a helyeket, ahol megfelelő homokot találhatnak egy üvegyártó üzem felállítása céljából.²⁹ Ugyanígy a prefektus kötelessége a megfelelően „controllerizált számadásoknak vezetése”, az alkalmazottak, vagyis a tisztek és cselédek eredményes tevékenységének biztosítása, s végül, de nem utolsósorban, Festetics László gróf és a Directio utasításainak maradéktalan végrehajtása. A második pont értelmében folyamatosan be kellett járnia és ellenőrizni a különböző gazdasági egységeket, ispánságokat, pusztákat stb. A harmadik pont szerint ismernie kellett a kalkulálható robotmennyiséget, vagyis az ennek megfelelő munkaszervezésről kötelessége volt gondoskodni. Ugyanígy, a következő pontok szerint számot kellett vetnie a kalkulálható állatállomány-növekedéssel, illetve az ellátáshoz szükséges takarmánymennyiséggel. Igen lényeges szempont, hogy a „pénzes erő”, vagyis az alkalmazandó bérmunkások számáról, a kalkulálható költségekről szintén kimutatást kellett készítenie.

A prefektus mindemellett köteles volt naplót vezetni az útjairól, a különböző tranzakciókról, az elvégzett munkálatokról. Az uradalmi tisztekkel rendszeresen ülést kellett tartania, a körleveleket fel kellett olvasatnia, továbbá időszakos teendői közé tartozott az is, hogy minden áprilisban ellenőrzi a határhalmokat, vajon „fortélyos intézetek” történtek-e, augusztusban pedig az uradalmi mérnökkel ellenőrizte az épületeket, hogy szükséges-e bármilyen javítás. Az értékesítések előkészítése ügyében tájékozódnia kellett az árakról, az egyes kereskedők kínálatáról, s minderről a Directiót is tájékoztatta. Szintén a pontos nyilvántartást szolgálta azzal, hogy külön szekrényben őrizte a hivatalos iratokat, azokról rendszeresen listát készített, továbbá novembertől novemberig terjedő időtartamban minden uradalom gazdálkodásának a dokumentált táblázatos kimutatásait elkészítette. Ugyanígy „számadásbeli visitatiót” tartozott megejteni a tisztek és számadók esetében, ellenőrizve, hogy egy-egy tiszt „nem bízza-e azt magukra az ispányokra, Notariusokra, Pajtabírókra? A Számadókat Documentumaiknak hetenként való tökéletes, elkészítésére reá szorítja-e? A Pénzes munkásokat azoknak írásbeli Individuális Consignatiója mellett a Perceptor által személynesen és egy írástudó Bizonyosságának jelenlétében fizetteti-e, ezeknek naponként való individuális felírásában tartat-e jó rendet? úgy a Robotos munkásoknak a kiczédulázásában?” Végezetül azt is ellenőrzi, hogy „a conventiunátusok járandóságát, a deputatumokat kiadja-e, továbbá kiadja-e a cselédek conventiós levelét?”³⁰

Fontos megemlítenünk, hogy a jelzett 1823. évi directionális ülés határozatot hozott a perceptor tevékenységének pontosabb körülhatárolásáról, s eszerint az egyes uradalmi pénztárosnak a pénzügyi év zárási periódusának megfelelően májusra kellett elkészítenie „incassatoriumát”. Felelt azért, hogy a szerződésbeli fizetéseket beszédje, az eladott árukról jegyzéket állítson össze, vezesse „a Passiva és Activa Capitalisok Consignatióját”, ugyanígy az „Interesseket

²⁹ MNL OL Festetics Lt Directorátusi Ügyiratok 1820 P 279 118. d. Ügyiratok T. II. fol. 339–341v.

³⁰ MNL OL Festetics Lt Directorátusi Ügyiratok 1824 P 279 134. d. T. II. (nincs folio vagy numerus).

rendszerént” fizesse, illetve beszedje, továbbá a „rastansok”, vagyis a hátralékban lévő listáját időben beadja a Directióhoz.³¹ Ugyanígy a kifizetések esetén a „pénzes munkásokat Controlleria mellett” ki kellett hogy fizesse, a kasznárral hetenként elszámolást tartson, de köteles volt a Nagyváthy-féle általános instrukcióban is megfogalmazott módon „a Conventiós pénzeket az egyéb pénzeketül” jól megkülönböztetni.³²

Ami a gazdálkodás tervezését, irányítási rendszerét illeti, feltűnő sajátosság, hogy az egyes uradalmak termelésének tervezése Festetics László időszakában nem abszolút módon centralizált, a Directio inkább koordinatív és ellenőrző funkciót látott el. Ez lényegében azt jelentette, hogy egyfajta operatív önállóság valósult meg a gazdálkodás terén, jöllehet — amint azt láthattuk Palleta hivatkozott 1828. évi összeállításában is — normatív rendszerben kellett a gazdálkodást valamennyi uradalom esetében előre megtervezni. Mindez azonban nem járt együtt azzal, hogy Festetics László a Directio előterjesztései nyomán esetleg ne avatkozott volna be egy-egy művelési ágat, beruházást, sőt magát az értékesítést illető kérdésekben. Ez utóbbira példa 1820. április 9-én a Directióhoz intézett levele, miszerint „a Directio azon meg ne ütközzön, hogy a gabonának árra most valamivel fellebbez meg; azért még ne hertelenkedjen az eladással, mert még fellebbez fog menni nem sokára, és csak az eránt adott előbbi rendelkezésemhez tartsa magát”.³³ Jegyezzük meg, hogy az adott évben az uradalmakból megküldött összesített táblázat szerint júliusban 13 500 köbölnyi búza (1 köböl = kb. 64 l) várt értékesítésre.³⁴ Az évtized elején, vagyis 1822-ben Festetics László csáktornyai, csurgói, turhiscsei és berzencei uradalmából ennek megfelelően igen komoly, egészen pontosan 12 500 pozsonyi mérő (1 pozsonyi mérő = 62,08 l, kb. 46,56 kg) mennyiségű gabonát vásárolt fel Löwenstein Mór (Móric) kanizsai zsidó kereskedő 24 000 vft értékben.³⁵

A grófnak a termesztéssel kapcsolatos közvetlen beavatkozására is van példa a keszthelyi uradalom esetében. Az 1821. április 8-án Bécsből keltezett utasításának egyik pontja szerint ugyanis kétmázsányi (1 bécsi mázsa = 56 kg), 320 vft értékű angol takarmányfű, vagyis „englisches Reugras” (angolul ray grass), angol perjemagot küldött Keszthelyre, de szigorúan meghagyta azt is, hogy személyesen fogja felügyelni az elvetést.³⁶ Ugyanezen év június 28-án kelt

³¹ A magyarországi számviteli gyakorlat megkönnyítését és egységes rendszer szerinti működtetését szolgálta a keszthelyi tisztikar egyik tagja által összeállított magyar nyelvű kézikönyv, mely még Festetics György jóváhagyásával és támogatásával jelent meg: *Csondor János: Gazdaságbéli számadó és számvető tiszti utasítások... Keszthely 1819.*

³² MNL OL Festetics Lt Directorátusi Ügyiratok 1824 P 279 134. d. T. II. (nincs folio vagy numerus).

³³ MNL OL Festetics Lt Directorátusi Ügyiratok 1820 P 279 118. d. T. II. fol. 93v.

³⁴ MNL OL Festetics Lt Növénytermesztés, vetésforgó, műtrágyázás 1799–1944 P 275 139. d. VII. fol. 15. Az összesítés 1820. augusztus 12-én kelt. A korabeli mértékegységekhez: *Bogdán István: Régi magyar mértékek.* Bp. 1987. 96–98.; *N. Kiss István: A pozsonyi mérő felhasználásának problémái. Agrártörténeti Szemle 18. (1976: 3–4. sz.) 544–549.*

³⁵ MNL OL Festetics Lt Számadások 1822/23 P 276 761. d. XII-9/b/21-No. 93. A kanizsai zsidó kereskedők tevékenységéhez lásd *Kaposi Zoltán: A tradicionalizmustól a modern gazdaságig. Kanizsai kereskedők és vállalkozásaik a feudalizmus utolsó korszakában 1690–1848.* Korall 11–12. (2003. május) 135–162.

³⁶ MNL OL Festetics Lt Directorátusi Ügyiratok 1821 P 279 124. d. T. II. fol. 81.

instrukciójának hetedik pontja rendelkezett a fenéki részen lévő nyolcszakasos vetésforgóról, miszerint: „Megengedem, hogy a Fenéki Gazdaságnál bé hozott 8. szakaszos Turnusnál a trágyába vetett lednek [bükköny] után, őszi búza, és közébe tavasszal lóherrel, az árpa pedig őszi búza után, mely 2. esztendő s lóheres földbe jön, vettethessen, és így ott őszi gabonára tétessen szer.”³⁷ 1824. június 1-jén kelt utasításában a növénytermesztés jövedelmezőségére reflektálva úgy rendelkezett: „A gabonának mostani oltsóságára és annak változó árára nézve, és mivel a repce ára emelkedik”, tizenkét uradalomban összesen 600 holdon vessenek repcét.³⁸ A számadások szerint a repce értékesítése ekkor 786 pft és 5858 vft 45 xr bevételt eredményezett az adott évben.³⁹ Úgy tűnik, hogy a repce termesztése később is jelentős bevételeket biztosított, mivel Baron Izsák (?-?) keszthelyi zsidó kereskedő az 1829. július 31-i szerződés értelmében nyolc uradalomra számítva 1939 pozsonyi mérő repcét vásárolt fel (legtöbbet, vagyis 508 pozsonyi mérőt a szalkszentmártoni uradalomból) összesen 13 573 vft 52 xr értékben.⁴⁰

Az állatállomány gyarapítása tekintetében szintén volt példa arra, hogy Festetics László személyesen rendelkezett a beszerzésekről. A Directióhoz intézett, 1820. május 9-én Sopronban kelt utasításából kiderül ugyanis, hogy együtt ment Albert (1738–1822) szász-tescheni herceggel Magyaróvárra, s ott hatszáz anyabirkát és hétszáz bárányt vásárolt. Utasítása értelmében az állatok elhajtásával Palleta inspektort és Erben János számtartót bízta meg, megtagyva, hogy vigyenek egy juhászt, hat bojtárt, két lovas szekéren takarmányt, s Palleta 1000 vft-ot vegyen fel a keszthelyi kasszából útiköltségre.⁴¹ Ugyanitt fontos megjegyeznünk, hogy Festetics László idejében különösen nagy gondot fordítottak az egyes uradalmak állatállományának megfelelő állategészségügyi ellenőrzésére, a rendszeres oltásra, amit a Georgikon professzora, Liebbald Gyula (1780?–1846) állatorvosnak a Directio számára készített összeállítása is példáz.⁴² Festetics László egyébként a szakképzés fejlesztése érdekében is gyarapította

³⁷ Uo. fol. 175v.

³⁸ MNL OL Festetics Lt Directorátusi Ügyiratok 1824 P 279 134. d. T. II. (nincs folio vagy numerus).

³⁹ MNL OL Festetics Lt Számadások 1823/24 P 276 762. d. XII.9/b/22 No. 1.

⁴⁰ MNL OL Festetics Lt Számadások 1827/28 P 276 765. d. XII-9/b/25 No. 473.

⁴¹ MNL OL Festetics Lt Directorátusi Ügyiratok 1820 P 279 118. d. T. II. fol. 103v–104. Ugyanezen instrukciójából kiderül, hogy Festetics László Magyaróváron kapta az értesítést Tolna vármegye alispánjától, Cséfalvay Ferentől (?-?), hogy a nádor megtekinti a „vizi építő munkákat melyek a Sión és Kaposon, különösen pedig a Dunán folyamatban vagynak”, s még ugyanezen a napon, május 23-án gróf Zichy Ferenc comissariussal együtt Simontornyára megy, majd másnap Kölesd felé veszi útját, azután Paksra tér be ebédre, ebéd után pedig hajón Tolnára megy. Festetics László az úti-terv ismeretében gondoskodott a nádor megfelelő fogadásáról.

⁴² Lásd Liebbald Gyula 1821. június 20-án kelt jelentéséhez csatolt „Praktische Wahrnehmungen über die Schafblattern und Ihren Impfung” című harmincegy pontos elaborátumát. MNL Festetics Lt P 279 124. d. Ügyiratok T. II. fol. 162–163v. Nem mellékes, hogy a rendszerezett adatszolgáltatás gyakorlata figyelhető meg a magyarországi szaktudományok valamennyi területén a 18. század második felétől, így az állategészségügyi helyzetről egységes rendszer szerint készített fizikus orvosi jelentések gyakorlatában is a Helytartótanács illetékes szakigazgatási ügyosztálya (Departamentum Sanitatis) számára. További részletekkel lásd *Krász Lilla: Az adatoktól az információig, az információtól a tudástermelésig. Az egészségügyijelentés-írás gyakorlata(i) a XVIII. századi Magyarországon. Századvég 70. (2013: 4. sz.) 166–171.*

állatállományát, amint az 1821. május 3-án Bécsben kelt instrukciójában is kifejti: vásárolt „egy fekete, egy pej, és két stráfos originális Svaitzer teheneket, melyeket azért hozattam, hogy a Georgiconban, minden fajtából négy darab tehén legyen”.⁴³ Az állatokat utóbb hajón szállították Bécsbe, majd Ságón keresztül hosszabb pihenő után hajtották tovább Keszthelyre.

Jellemző az is, hogy miután ifjúkori neveltetésének részeként apja kívánságának megfelelően a kertész mesterséget is elsajátította,⁴⁴ Festetics László utasításaiban mindig részletesen kitért a kastély vagy éppen a Georgikon kertjében elvégzendő munkák ütemezésére, a beszerzett magvak és csemeték elültetésére, gondozására. Az 1821. április 8-án Bécsben kelt, s Keszthelyre továbbított instrukciójában például a Franciaországból megküldött, a bolwilli Baumann cég katalógusa szerint vásárolt facsemeték ültetéséről rendelkezett, szigorúan meghagyva, hogy Bene Gergely (?-?) kertész „a consignation adott útmutatás szerint ültesse el” a fákat. Mindemellett arról is rendelkezett, hogy „Azon Franciaországból jött édes gesztenye, úgy a többi Francia országból jött fák, melyek a trillageokhoz [lugasokhoz] ültettek, a fa iskolába külömb ültessenek, hogy azok a többivel ösze ne keveredjen [sic]”.⁴⁵ Az 1822. március 22-én kelt instrukciójában szintén kiemelt gondot fordított a kerti növények ültetésére, különös tekintettel a kényes fűgékre, melyek idő előtti kiültetésétől óv, „mivel sokszor még Májusba is lehet dér kint könnyen elromolhatnának”.⁴⁶ Az 1824. március 31-i instrukciójában pedig arról rendelkezett, hogy az „anglus kert” kiszáradt fáinak pótlására Kéthelyről és Sárovarról szerezzenek be csemetéket.⁴⁷ Ugyanezen év június 1-jén kelt utasításában egyúttal kitért a kert arcúlatára is, meghagyva, hogy „A grottás és erdei botanicus kertekben az utak ki tisztittassanak és tisztán tartassanak, – azon széles út mely a Georgiconból az erdei botanicus kerten keresztül az udvari gyümölcsösbe vezet, az előbbi rendelem szerint alól lapos kövekkel rakatasson ki”, majd arról rendelkezett, hogy az új „anglus kertben a gyepek a mennyire készen nem volnának”, angol perjével, vagyis ray grass maggal vetessenek be.⁴⁸ Nem mellékes az sem, hogy ugyanezen instrukciója szerint a családi nevelési hagyománynak megfelelően a kastély régi konyhakertjében gyermekei számára külön kertet jelölt ki, meghagyva, hogy a területet három részre osszák fel, s mindegyik részt a gyerekek maguk fogják művelni, s erre való tekintettel Bene főkertész biztosítson számukra megfelelő vetőmagvakat.

A georgikoni és az uradalmi szőlők fejlesztésére szintén gondja volt, s rendszeresen szerzett be külföldi alanyokat. A Directióhoz intézett 1821. május 3-i utasítása szerint 2000 darab, a Rajna vidékén vásárolt johannesbergi szőlő-

⁴³ MNL OL Festetics Lt Directorátusi Ügyiratok 1821 P 279 124. d. Ügyiratok T. II. fol. 81.

⁴⁴ Kurucz Gy.: Keszthely grófja i. m. 182–183.

⁴⁵ MNL OL Festetics Lt Directorátusi Ügyiratok 1821 P 279 124. d. T. II. fol. 80v–81.

⁴⁶ MNL OL Festetics Lt Directorátusi Ügyiratok 1822 P 279 129. d. T. II. (nincs folio vagy numerus).

⁴⁷ MNL OL Festetics Lt Directorátusi Ügyiratok 1824 P 279 139. d. T. II. (nincs folio vagy numerus). A Somogy vármegyei Kéthelyen állt a Hunyady grófi család kastélya, melyhez szintén angolkert tartozott.

⁴⁸ Uo.

vesszőt küldetett Keszthelyre, meghagyva, hogy „a szőlő iskolában a Georgikonban hely készíttessen”.⁴⁹ 1822. január 6-i levelében bécsi titkára, Smith Ferenc (?–?) jelzi a Directionnak, hogy a nyugat-európai tanulmányúton lévő Lehrmann József (?–?) kertész által küldött franciaországi szőlővesszőket már útnak indították. Sövegjártó Kristóf (?–?) sági tisztartó három nappal később szintén jelzi a Directionnak, hogy „folyó hónap 9dikén Francia országi szőlő vesszők, prés modella és más egyéb portékák olyan féle szóbeli tudósítás mellett küldettek ide, hogy azok Keszthelyre promoteáltatnának”.⁵⁰

Az 1822. február 1-jén kelt rendkívül részletes, összesen negyvenkilenc pontból álló instrukciójának titkára által készített fogalmazványát Festetics László saját kezűleg korrigálta, illetve látta el kiegészítésekkel. Rendelkezése szerint több uradalomban, így a keszthelyi Újmajorban, Fenéken, Csáktornyan tervezett újabb „svajceriákat” létrehozni, illetve a Georgikon állatállományát is szaporítani kívánta.⁵¹ A csurgói, keszthelyi, csáktornyai, vasvári tisztségeknek a lóállomány nyilvántartására „4 rendbeli tabellákat” küldetett a hágatások áttekinthetőbb regisztrálása érdekében, de rendelkezett a vadabb lovak patkolásához szükséges lókaloda, úgynevezett „Zwangstand” készítéséről is. Ugyan-ezen utasításában a juhtenyésztés eredményessége érdekében a tisztek személyes felelősségévé tette, hogy a kiváló küllemű, egészséges nőtény tenyészállatok megfelelő kosokkal hágattassanak, továbbá a gyenge bányók megtartása érdekében a mesterséges tápláláshoz az anyabirkák fejéséről intézkedjenek. Feltűnő módon a szövegbe Festetics László saját kezűleg toldotta be, hogy a parazitáktól szenvedő rühös birkákat „Holeum Cornu Cervi foeridum”, vagyis 1/3 résznyi szarvaszarvolajból és 2/3 résznyi terpentinolajból készített kenettel kezeljék.

Mindamellet más jellegű, az adminisztrációt érintő rendelkezéseket is tett a gróf. A tisztikar fegyelmezése érdekében például megtiltotta, hogy előzetes engedély nélkül ünnepre, vásárra, egyéb mulatságra szabadon, tetszésük szerint járjanak. Meghagyta azt is, hogy porkolábnak, hajdúnak, csatlósnak „ezentul csak olyan emberek vetessenek fel, akik valaha *lovás* [Festetics László betoldása] katonák” voltak, továbbá fizikai állapotuk megfelelő legyen, „plezurjaik nincsenek, mellyek miatt szolgálatra alkalmatlanok volnának”, kerülőnek pedig „gyalog katonák applicaltassanak”. A fentiekén túlmenően Festetics László rendelkezett a különleges tenyészállatok (kancák, svájcer tehenek) há-

⁴⁹ MNL OL Festetics Lt Directorátusi Ügyiratok 1821 P 279 124. d. T. II. fol. 81.

⁵⁰ MNL OL Festetics Lt Directorátusi Ügyiratok 1822 P 279 129. d. T. II. (nincs folio vagy numerus). A Directio egy későbbi küldemény ügyében, 1823. november 3-án hozott rendelkezést a Gerics Pál által Angliából küldött gépmodellek georgikoni elhelyezéséről: „Egy Ferschlagban vannak Angoly országból való különféle modellák, ezen Ferschlag úgy mint van a Georgikoni Museumba tétessen be.” MNL OL Festetics Lt Központi Birtokigazgatás és Gazdálkodás. Jóságkormányzói Rendeletek 1819–1827 P 274 25. k. p. 294.

⁵¹ Minden egyes tehenészetet „svájceres gazda” vett bérbe, akinek az 1823. április 7-én kelt szerződés minta értelmében szabályozták szolgáltatásait, kitérve a grófi konyha igényeinek kielégítésére is: „Ha az uraság szükségére írós vaj, tejfel, avagy egész kövér sajt kívántatik, tartozik a svájceres másfél font írós vaját, vagy 3 icce legjobb tejfelt 1 font kifőzött vaj helett, és 1 font egészen kövér, és tsupa tejfelből készült és pedig legjobb kvalitásút 1½ font kifőzött vaj helyett adni”, s amennyiben rossz minőségű terméket ad, azt köteles visszavenni, anélkül hogy beszámítanak. MNL OL Directorátusi Ügyiratok 1824 Festetics Lt P 279 134. d. T. II. (nincs folio vagy numerus).

gatásáról, továbbá eltiltotta a kertészek saját célra történő növénynevelését az uradalmi kertekben, illetve meghagyta azt is, hogy a kereskedők számára adandó öt darab, az uradalmi juhászatok gyapjúmintáit tartalmazó „mustra”-könyvből egy georgikoni legyen, a többi viszont a négy prefektúrából származzon, s a disznóbőrbe kötött főpéldányt neki küldjék meg Bécsbe.⁵² Ez utóbbi rendelkezése a Trieszteni keresztül történő angliai gyapjuszállítások rendszeressé tétele érdekében történt, úgy, amint arra június 30-i instrukciójában is utalt, meghagyva, hogy az általa megfelelőnek tartott gyapjufajtákat tegyék félre Keszthelyen, „még én azt meg nézvéen Csáktornyára, és onnant Triesztbe küldeni fogom. En jövő postával magam Hepburnek írni fogok és azon levelemnek párjait a Directiónak meg küldeni.”⁵³

Általánosságban véve tehát megállapíthatjuk, hogy Festetics László a gazdálkodás gyakorlati teendőitől az értékesítésig, sőt az uradalmak rendészeti kérdéseire is kitérve a Directio előterjesztései alapján igen jelentős részt vállalt a közvetlen irányításból. A gróf heti rendszerességgel küldött, sokszor terjedelmes írásos utasításai viszont az előterjesztések vonatkozásában rendkívül komoly információkat bázist feltételeztek, s ennek megfelelően a Directio az egyes uradalmaktól időről időre meghatározott rendszer és szempontok alapján gyűjtötte be az információkat. Az allodiális területek szántóföldi növénytermesztése esetében a terület nagyságához viszonyítva kellett megadni a tápanyagpótláshoz szükségesnek ítélt trágyamennyiséget, annak költségvonzatait, vagy pedig „ahol turnus van” (nyomásváltás, vagy a vetésforgónak megfelelő változtatás), ott hány holdon, milyen mennyiségű őszi/tavaszi vagy takarmánynövényt kívántak vetni, továbbá „hol, hány szántás és boronálás után?”.⁵⁴ Példaként említhető még a kemendi uradalom, ahol az adott időszakban öt major közül négyben (ollári, nagyfaludi, páli, Sárkány-szigeti) háromnyomásos rendszerben művelték a szántókat, s calcaturánként átlagosan 25–30 holdnyi területet trágyáztak, illetve a „parragnyomásban” lóherét vetettek, s kétszeri kaszálás után törték fel tavaszi búza alá. A fakosi majorban viszont nyolcszakaszos vetésforgót alkalmaztak. Az öt major allodiális szántóinak művelési rendszere tehát egyértelműen a nyugat-európai minta hatását tükrözi.⁵⁵

⁵² MNL OL Festetics Lt Directorátusi Ügyiratok 1821 P 279 129. d. T. II. (nincs folio vagy numerus). Jegyezzük meg, hogy Gerics Pál külföldi útjáról küldött gyapjúmintáit a szakképzéshez használt szemléltető eszközként is alkalmazták, úgy, amint arról a gróf rendelkezésének megfelelően az 1825. január 12-i directionális leirat is tudósít. MNL OL Festetics Lt Központi Birtokigazgatás és Gazdálkodás. Jószágkormányzói Rendelet 1825 P 274 25. k. No. 318 p. 369.

⁵³ MNL OL Festetics Lt Directorátusi Ügyiratok 1822 P 279 129. d. T. II (nincs folio vagy numerus). Feltehetően Andrew Hepburn (1755–?) kereskedő családi vállalkozásáról van szó. Meg kell említenünk, hogy a trieszti faktor 1822. március 22-i levelében már utalt a gyapjúminták fontosságára: „Sollte die Wolle eher verkauft seyn, so bitten wir, wo möglich, uns 6, anstatt 3, Wollen zu Muster, gefälligt zu vorbehalten.” Uo.

⁵⁴ Lásd Sövegjártó Kristóf tisztartó és Bora Mihály (?–?) kasznár 1822. március 1-ji jelentését a sági uradalomról. Uo.

⁵⁵ MNL OL Festetics Lt Növénytermesztés, vetésforgó, műtrágyázás 1799–1844 P 275 139. d. VII. fol. 111. A kemendi uradalom esetében az 1820-as évek elején összesen 1655 holdnyi allodiális szántóterület hasznosításáról készült terv. Az újkori angol agrárforradalom nyomán alkalmazott, s utóbb a kontinens más területein is elterjedő művelési rendszerek eredetéhez lásd *Studies of Field Systems in the British Isles*. Eds. A. R. H. Baker – R. A. Butlin. London 1973. A georgikoni szakkép-

Ugyanakkor a Directio teljes önállósága figyelhető meg a Mária Terézia-féle úrbéri rendeletnek megfelelő legelőmegosztásról, illetve a szezonális tilalmakról hozott rendelkezések ügyében. A Palleta György inspektor által jegyzett, 1822. február végén kelt directionális körlevél szerint például elrendelték, hogy a „rétek Josef naptul fogva mind az urasági, mind más marháktól letiltatnak”, továbbá a Keszthely környéki rétek esetében idegenek nem használhatják a legelőket és kaszálókat, s az „uraságé körül is csak a Városi marha nem máskor, mint tsupán ősze [sic] a sarju kaszálás után déli etetésre eresztessenek oda”.⁵⁶ Ugyanígy a gróf közvetlen beavatkozása nélkül döntött a Directio az erdők hasznóvételének ügyében, az épület- és tűzifa-kitermelés mértékéről, helyszínéről, továbbá a munkaerő-felhasználás mértékéről és jellegéről.⁵⁷ Az ágazatonként meghatározott standard adatgyűjtési gyakorlat, illetve hatékony adminisztrációs rendszer alkalmazása figyelhető meg az egyes uradalmak erdeinek gondozása, a faigények, az elvégzett vagy ütemezett munkák nyilvántartása céljából rendszeresen összeállított „Gehorsamster Forstamtsbericht” táblázatos kimutatásaiban, melyeket korszakunkban Tomka Ferenc (?–?) főerdész készítette el az uradalmi erdészek vagy fővadászok jelentései alapján.⁵⁸ Meg kell jegyeznünk, hogy az uradalmi erdészletek intézkedései és adminisztrációs gyakorlata szintén a készpénzbevételek fokozását célzó törekvésekre vall, amint ez az egyes tárgyévekben elkövetett vétségek, lopások, károkozások készpénzben meghatározott büntetési tételeinek táblázatos nyilvántartásaiban is tükröződik.⁵⁹ Mindamellet az úrbéres lakosság erdőhasználati jogosultsága, a különböző károk, illetve a kitermelt fa értékesítésének késedelme miatt volt példa arra is, hogy egy adott uradalom erdészetének esetében bevételi és kiadási összegeinek különbsége nem eredményezett semmilyen tiszta jövedelmet. Az 1824. év kimutatásai szerint a balatonszentgyörgyi uradalom erdészete 7538 vft bevételhez képest 7917 vft kiadást könyvelt el, vagyis 379 vft deficitet. Összehasonlításképpen említsük meg, hogy a keszthelyi uradalom erdészete ugyanebben az évben 31 474 vft bevétel mellett 17 478 vft kiadást regisztrált, vagyis 13 996 vft tiszta jövedelem származott a Keszthely környéki erdőkből,

zésre, s így közvetett módon a birtokgazdálkodásra hatást gyakorló korabeli angol agrárgazdasági, termesztéstechnikai, állattenyésztési stb. szakkönyvekhez: *Kurucz György: Az „új mezőgazdaság” irodalma az egykori Festetics-könyvtár anyagában. Magyar Könyvszemle 106. (1990: 1–2. sz.) 32–44.*

⁵⁶ MNL OL Festetics Lt Központi Birtokigazgatás és Gazdálkodás. Jószágkormányzói Rendeletek 1819–1827 P 274 25. k. No. II 38/212.

⁵⁷ MNL OL Festetics Lt Directorátusi Ügyiratok 1822 P 279 129. d. T. II. (nincs folio vagy numerus).

⁵⁸ Uo. Matthias Krug (?–?) vasvári vagy Czékus Dániel (?–?) ollári fővadász a következő kérdések alapján készítette el 1822. január havi jelentését: „Wo, wann und welche Waldungen sind in diesem Monat bereiset worden? Ob die subalterne Waldhüttern wisirt wurden? Was für Unterschleife Waldschaden oder andere Mißbräuche hat der selbe in Forst und Jagdwesen wahrgenommen? Was ist in der Pflege-Kultur und Holzungen geschehen? Was ist in der Holz und Übrigen Waldnutzungen in diesem Monat geschehen?”

⁵⁹ Uo. 1822. július 7-én kelt Tomka Ferenc összesített jelentése a szentmiklósi, csurgói, berzencei, turhiscsei, csáktornyai, sági, vasvári, keszthelyi, ollári, keresztúri és szalkszentmártoni uradalmi erdészek jelentései alapján. A jelentések kitértek a károokra (pl. lopások), ezek készpénzben számított értékére, illetve az egyes ügyeknek illetékességből történő nyomozati áttételére az uradalmi fiskálatus számára.

jöllehet azt is figyelembe kell vennünk, hogy a keszthelyi uradalom kiterjedése és az egyes ágazatokat meghatározó adottságok tekintetében felülmúlta a szentgyörgyi uradalmat.⁶⁰

A fentieknek megfelelően az adminisztráció és a gazdálkodás hatékonyságának, együttes eredményességének legfőbb mutatója természetesen az egyes uradalmak által a keszthelyi fő hitelpénztárba befizetett összegek nagyságán mérhető. Annál is inkább, hiszen az egyes uradalmak önálló működési kiadásainak leszámítását követően került sor a keszthelyi központi pénztárba történő tiszta „jövedelemként adminisztrált” befizetésekre. Az 1820/21-es pénzügyi év 1821. július 30-án Csaplovics Dániel főpénztárnok által jegyzett összesítése szerint a keszthelyi központi pénztár 109 875 ft ezüst, valamint 402 620 ft „bankó czédulában” számított bevételt regisztrált (krajcárok nélkül). A fenti összegek tekintetében az adott periódusban az uradalmak összesített befizetései, vagyis a működési költségek és egyéb befektetések levonása után ezüstben számolva 69 324 ft-ot tettek ki, papírpénzben pedig 260 250 ft-ot.⁶¹ Az 1822/23. pénzügyi év regisztrált összbevételei ezüstben 39 990 ft-ra rúgtak, míg papírpénzben 465 723 ft-ra.⁶² Ezekből az összegekből valamennyi uradalom 17 907 ft-nyi ezüsttel, illetve 292 775 vft-tal részesedett.

Festetics László bevételei, s így természetesen az uradalmakból „adminisztrált bevételek” feltűnő megcsappanása figyelhető meg az 1823/24-es pénzügyi év esetében, hiszen a fenti összegekhez képest ezüstben 17 157 ft-ot, illetve „bankó czédulában” 304 061 ft-ot regisztrált a keszthelyi „crediti cassa”.⁶³ A ténylegesen agrártermelésből származó részesedés, vagyis az uradalmi pénztárak „erogatója” a fentieknek megfelelően 7832 pft, illetve 193 045 vft-nyi összeg volt. A legtöbb jövedelmet biztosító három uradalom befizetései az adott pénzügyi években az általános trendnek megfelelő arányokat mutatják:

Uradalom	1820/21	1822/23	1823/24
Csurgó	4 895 pft 74 959 vft	2 904 pft 38 765 vft	180 pft 23 040 vft
Csáktornya	9 164 pft 79 606 vft	10 531 pft 66 079 vft	7 430 pft 57 109 vft
Keszthely	– 28 300 vft	1 258 pft 37 541 vft	– 13 943 vft
Összesen	14 059 pft 182 865 vft	14 693 pft 142 385 vft	7 610 pft 94 087 vft

1. táblázat (Forrás: MNL OL Festetics Lt Számadások 1820/21 P 276 760. d. XII-9/b/20-No. 1.; MNL OL Festetics Lt Számadások 1822/23 P 276 761. d.

⁶⁰ MNL OL Festetics Lt Jövedelemkimutatások, bevétel, kiadási feljegyzések 1741–1903 P 275 164. d. X. fol. 26–28.

⁶¹ MNL OL Festetics Lt Számadások 1820/21 P 276 760. d. XII-9/b/20-No. 1. Az erdei termékek iránti kereslet sajátos példaként említhetjük, hogy az uradalmak erdeiből felvásárolt gubacs 32 790 ft (ezüst) értékű bevételt tett ki.

⁶² MNL OL Festetics Lt Számadások 1822/23 P 276 761. d. XII-9/b/21-No. 93.

⁶³ MNL OL Festetics Lt Számadások 1823/24 P 276 762. d. XII-9/b/22-No. 1.

XII-9/b/21-No. 93.; MNL OL Festetics Lt Számadások 1823/24 P 276 762. d. XII.9/b/22-No. 1.)

Az „administrált befizetések” egyértelmű visszaesése magától értetődően az általános piaci, felvásárlási feltételekre vezethető vissza.⁶⁴ Ugyanakkor azt is le kell szögeznünk, hogy hirtelen kritikussá váló értékesítési feltételek esetén, vagyis drasztikusan megváltozó keresleti és felvásárlási körülmények mellett, minőségi agrotechnikai és állattenyésztési gyakorlat ellenére is időbe telik a megfelelő ágazati adaptáció, az elmaradó bevételek pótlása. Ugyanígy fontos hangsúlyoznunk, hogy a korábban részletesen is ismertetett adminisztrációs tevékenység, az alkalmazott művelési rendszerek, az állattenyésztési, állattartási, állategészségügyi eljárások színvonala stb. alapján — legalábbis a hazai viszonyokhoz képest — aligha tekinthető elmaradottnak Festetics László birtokgazdálkodása, főként ha figyelembe vesszük, hogy a Georgikon tanárai révén a külföldi tudományos intézetekkel, kiemelkedő szakemberekkel kiépített kapcsolatrendszer a termelés mennyiségi és minőségi mutatóit egyaránt befolyásoló új ismeretek adaptációját is lehetővé tette.

Természetesen az uradalmak jövedelemként adminisztrált befizetéseinek tényleges arányait és jelentőségét alapvetően az uradalmak kiadásai, azaz a működési költségekkel összevetve értékelhetjük leginkább. Az alábbi táblázat⁶⁵ a három legjelentősebb uradalomnak az apai örökség átvételétől az 1824. évi drasztikus bevételi visszaesésig számított kiadási összegeit tartalmazza váltóforintban (krajcárok nélkül) számolva:

Uradalom	1820/21	1821/22	1822/23	1823/24
Keszthely	257 118 vft	168 520 vft	136 558 vft	89 150 vft
Csurgó	159 556 vft	174 450 vft	95 770 vft	75 673 vft
Csáktornya	209 117 vft	245 867 vft	159 860 vft	135 318 vft

2. táblázat (Forrás: MNL OL Festetics Lt Központi Birtokigazgatás. Zárszámadások 1814–1866 P 276 974 d. XII-12 fol. 18v–19.)

A fenti táblázatokban foglalt adatok összevetésekor egyértelműen kiviláglik, hogy a központi keszthelyi uradalom a fő hitelpénztárba befizetett tiszta jövedelmek összegéhez képest arányaiban jóval nagyobb költségösszegeket regisztrált az adott periódusban. Ennek oka egyrészt abban keresendő, hogy a központi birtokigazgatás költségképletei, csakúgy, mint az úgynevezett „udvari cassa”, vagyis a keszthelyi kastéllyal kapcsolatos luxuskiadások, másrészt az évtized elején folytatott sági és keszthelyi építkezések kiadási összegeinek je-

⁶⁴ Josef Kulischer klasszikus gazdaságtörténeti művében utal a cereáliák felvásárlási árának drasztikus visszaesésére: *Josef Kulischer: Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters und der Neuzeit. Die Neuzeit. 3. Aufl. München-Wien 1965. II. 424.* A szigetországi trendhez összehasonlításként: *Brian R. Mitchell – Phyllis Deane: Abstract of British Historical Statistics. Cambridge 1962. 487–489.*

⁶⁵ Ezúton szeretném megköszönni Lukács Gábornak, hogy a P 276 974 d. adatsoraira felhívta a figyelmemet.

lentős hányada a keszhelyi uradalom költségvetését terhelte. Jellemző módon tehát a keszhelyi uradalom „jövedelemként adminisztrált” összege az 1820/21-es pénzügyi évben a kiadások összegéhez képest alig haladja meg a 11%-os arányt. További feltűnő sajátosság, hogy miközben a csáktornyai uradalom részéről regisztrálják a legjelentősebb jövedelmeket, ez az uradalom az, amelyik a legnagyobb költségráfordítással működött, viszont az évtized közepéig arányaiban ennek az uradalomnak a költségei csökkentek a legkevésbé a két másik uradalomhoz képest. A tiszta jövedelemként regisztrált összegek csökkenése természetesen maga után vonta az említett uradalmak működési és beruházási költségeinek csökkenését is, de amíg a csurgói uradalomban az 1820/21-es, illetve az 1823/24-es pénzügyi év viszonylatában ez mintegy 50%-os arányt tett ki, addig a csáktornyai uradalom esetében mindössze 28%-os aránnyal számolhatunk. A fenti adatsorokhoz képest azonban némi pozitív elmozdulással szembesülünk az 1826/27-es pénzügyi év bevételi összegeinek vizsgálatakor, figyelembe véve azt a tényt is, hogy ekkor már nem regisztráltak konvencióos pénzben számított bevételt:

Uradalom	Pft	Vft
Csurgó	–	41 722
Csáktornya	–	94 773
Keszhely	–	13 100
Összesen		149 595

3. táblázat (Forrás: MNL OL Festetics Lt Számadások 1826/27 P 276 764. d. XII-9/b/24-No. 1.)

A csáktornyai uradalom mintegy 40%-kal múlta felül a korábbi befizetési arányát, azonban a keszhelyi uradalom esetében egyértelmű a stagnálás, a csurgói esetében pedig alig néhány százalékos javulás figyelhető meg. Jegyezzük meg, hogy az adott pénzügyi évben a csáktornyai uradalomnál 145 023 vft, a keszhelyinél 115 591 vft, a csurgói esetében pedig 88 717 vft kiadást regisztráltak.⁶⁶

Összességében tehát megállapítható, hogy a magasabb költségarányhoz képest egyedül a csáktornyai uradalom produkált kiemelkedő bevételt, míg a másik két uradalom befizetése elmaradt az évtized elején regisztrált összegekhez képest. Festetics László 1826/27-es pénzügyi évre számított 322 207 vft-nyi összbevételét tekintve a gazdálkodásból származó bevétel mindössze 228 350 vft volt, ami viszont igen jelentős különbséget mutat az 1822/23-as pénzügyi év 292 775 ft-nyi papírpénzben, illetve 17 908 ft „ezüstben” számolt bevételéhez képest.⁶⁷ A kérdés csupán az, hogy ilyen, a tényleges termelésből származó bevételi arányváltozás esetén van-e lehetőség egyéb forrásokkal, esetlegesen hitelfelvételekkel ellensúlyozni a kiesett jövedelmeket, s lehet-e to-

⁶⁶ MNL OL Festetics Lt Számadások P 276 974. d. XII-2 fol. 18v–19.

⁶⁷ MNL OL Festetics Lt Számadások 1823/24 P 276 761. d. XII-9/b/21-No. 93.

vábbra is biztosítani a jegyzett adósságok után számított kamattörlesztési, valamint a felmondott tőkék utáni fizetési kötelezettségeket.

Zárgondnokság és restrikció

Amint arra korábban is utaltunk, a vizsgált periódus, vagyis az 1820-as évek végén került sor az adósságszolgálat folyamatos biztosítására, illetve a felmondott tőkék megfelelő törlesztésére képtelen Festetics László jószágainak zárgondnokság alá vételére. Jóllehet Festetics László és Szegedy Ferenc a zárgondnokság részleteit szabályozó egyezséget 1828. április közepén írta alá, a Helytartótanácson keresztül a Magyar Udvari Kancelláriához benyújtott s az uralkodó jóváhagyását célzó kérelemről szóló tájékoztatás közzétételére — az ügymenet természetes rendjéből adódóan — csak néhány hónappal később került sor.⁶⁸ Ennek jelentősége abban áll, hogy elvben a közzétételig datálható követelések nyomán utóbb indított peres eljárások felperesei elsőbbséget élveztek a zárgondnokság kihirdetése után támasztott követelésekhez képest, melyek közt a sokszoros váltóforgalmazás eredményeképpen nem egyszer spekulatív célzattal kezdeményezett, a zárgondnok megtévesztését célzó, hiteles jogalap nélküli követelések is akadtak.⁶⁹

Az eddig tárgyaltakhoz kapcsolódva fontos megjegyeznünk azonban, hogy a tizenkét pontból álló zárgondnoksági dokumentum nemcsak az adósságszolgálatra vonatkozó teendőket és jogosultságokat szabályozta, hanem a zárgondnok gazdálkodással és adminisztrációval kapcsolatos eljárására is kitért. Ennek értelmében Szegedy kijelentette, hogy „a Gazdaságot részszerént a most megálapított, részszerént még hajdani Gróf Festetics György Eő Excellentiája által behozott Systema szerént folytatni fogom”. Ugyanígy lényeges szempont, hogy

⁶⁸ MNL OL Festetics Lt Festetics László iratai. Zárgondnoksággal kapcsolatos iratok 1806–1847 P 248 5. d. fol. 2. A Helytartótanács 1828. április 16-án regisztrálta a zárgondnoksági kérelmet No. 6156 alatt. Gróf Pálffy Fidél (1788–1864) későbbi kancellár 1828. június 10-én kelt körlevelében tájékoztatta a megyéket, miszerint „Comite Ladislai Festetics, medio exhibiti altissimo Loco recursus, Sequestrium voluntarium, Cui se propria sponta subjecit, benigne ratihaberi, ac delectum per se Curatorem Franciscum Szegedy Suae Majestati S[acra]tisimae Camerarium, et Co[m]it[at]us Zabolcsensis Officii Supremi Comitum Administratorem benigne confirmari supplicante [...]”. A Zala és Sopron vármegyéitől származó hiteles másolatokat lásd uo. fol. 14., 25.

⁶⁹ Példaként említhető egy bizonyos Moritz Ehrenreich és Theodor Tachauer 1836-ban indított pere, melytől a felperesek utóbb jobbnak látták elállni, s amelynek hátterét a Magyar Udvari Kancellária 1847. december 10-én kelt végzésének alábbi részlete világítja meg: „Im Jahre 828. nämlich wurde auf a. h. Befehl gegen den Gr Lad. Festetics ein Sequester verhängt, und bei wiederholten Kundmachung dieses Sequesters im Jahre 845. all seinen Gläubigern bedeutet, in Betreff ihrer Forderungen sich ausschließlich immer an den Sequestri Curator zu wenden, bei Eröffnung des Sequesters wurden alle Gläubiger aufgefordert ihre Forderungen zu spezifizieren, diese wurden durch den Sequestri Curator authentisch aufgenommen und deren Interessen vom Jahr berichtet, zwischen diesen Forderungen erschien niemals die durch Moritz Ehrenreich im Jahre 836. vor dem N. Ö. Landrechte eingeklagte Obligation über 16 000 f. so daß schon hieraus nicht ohne Grund angenommen werden kann, Moritz Ehrenreich habe seine Active Obligation bis auf den 1ten Juli 827 vordatieren lassen, wo die obwaltenden Umstände noch klarer zu erweisen scheinen, daß Graf Festetics sowohl diese als die übrigen dem Ehrenreich verabfolgten Obligationen im Werthe von 80 000 f CM bereits während seines bestandenen Sequesters überschrieb wahrscheinlich um dafür einige tausend Floren durch Wucher zu erhalten.” Uo. fol. 2–6.

egyértelművé tette, miszerint racionalizálási törekvései a Festetics György által alapított tanintézet létét semmiképpen nem fogják érinteni, mivel „minden szükséges megkéméléseket mind a megmaradandó Georgiconi intézetnél, mind a Gazdaságnál, s egyéb Intézeteknél meg teszem”. Mi több, közvetett módon a további fejlesztésekre is ígéretet tett, mondván, hogy „különös figyelemmel leszek, minden némű marhák nemesítésére is, úgy az Fundus Instructusnak a mennyire lehet legjobb karban való létele eránt”.⁷⁰

Természetesen nem mellékes az sem, hogy Festetics László az előbbieken fenntartotta magának a jogot, miszerint „Gazdaságomnak és Jószágimnak, tettezem szerint való megtekintését, egyszersmind azok állapotjáról való tudósításoknak s megvilágosításoknak a Directiom által való előterjesztését, úgy minő előmenetellel megy az adósságom kifizetése időről időre meg vizsgálni fogom”. Ugyanakkor Festetics kötelezettséget vállalt arra nézve, hogy „mind ezek tsak minden be avatás [beavatkozás] nélkül az Administratio rendelkezéseiben történhetnek meg”.⁷¹ Nem mellékes, hogy az adminisztrációt illetően döntő jelentőségű jogosítványokkal ruházta fel a szerződés Szegedyt, hiszen „ezután mind a Jószágim Directio tagjai, mind egyéb törvényes és gazdaságbéli Tisztek, Földmérők, és Vadászok, Exactorok, és Professorok, valamint minden Arendátorok, Cselédek, Contractualisták, és Jobbágyok, egészen az ő parantsolatitúl és rendelkezéseitől fognak függni [sic]”.⁷² Festetics László csupán a személyes szolgálatát ellátók, továbbá patrónusi jogánál fogva a papi kinevezések, a „katonai institutummal” kapcsolatos alapítványi helyek, a georgikoni professzorok, valamint az *absentium ablegatus* kinevezése felett rendelkezett.

A zárgondnoksági szerződés negyedik pontja szerint „Szabadságában áll a Sequester Úrnak az is, hogy Jószágaim Directiojával előre értekezvén, mind azon hasznos megkéméléseket meg tehesse, melyeket be látása szerint jóknak fog találni”.⁷³ A zárgondnok a hivatkozott negyedik pont alapján azonnal megtette az általa szükségesnek tartott lépéseket, s a korábbi egységes adminisztrációs gyakorlatot kihasználva 1828. április 23-án körlevelet küldetett ki a Directióval, melynek értelmében az egyes uradalmak tisztjeitől javaslatokat kértek a termelés és a bevételek növelése, illetve a költségek csökkentése érdekében. Nem lehet most feladatunk valamennyi uradalom tiszti javaslatának részletes ismertetése, de igen tanulságos a sági uradalom tisztjeinek elaborátuma, melyet Szilágyi István (?–?) számtartó és Sréter Antal (?–?) kasznár jegy-

⁷⁰ Uo. fol. 19v. A szerződés 5. pontja ennek megfelelően a *sequestrium* időtartamát a gazdálkodás eredményességétől tette függővé, vagyis Festetics László mindaddig nem kérhette felbontását, míg „az adósságok azon summára le nem szállanak, mely megegyez az atyám által reám háramlott adósságok summájával és általam fizetett hasznos jószágok belső értékével”. Jegyezzük meg ugyanakkor, hogy a szerződés feltűnő módon nem tartalmaz utalást Szegedy zárgondnoki tevékenységének bármilyen jellegű honorálását illetően, viszont fenntartja magának a jogot, hogy bár minden assignatióért „jót áll”, magát semmi számadás alá nem veti, s gyakorlatilag a Kancellária és Festetics László időben történő tájékoztatása mellett csakis ő szüntetheti meg a zárgondnoki tevékenység további folytatását! Uo. fol. 10.

⁷¹ Uo. fol. 18.

⁷² Uo. Érdemes megjegyezni, hogy a hivatkozott 7. pont szerint saját használatra 24 lovat vászthat, illetve fenntarthatja a „vadászatnak és hajókázásnak gyakorlatát”.

⁷³ Uo. fol. 17v.

zett 1828. május 1-jén.⁷⁴ Kiindulási alapjuk szerint az uradalom kiadásai eleve csökkenni fognak, mivel a kastély átalakítása befejeződött, viszont a bevételek ezzel összefüggésben fokozhatók, minthogy a tégláégető rendelkezésre álló kapacitása folyamatos bevételt biztosít. Az uradalom állattenyésztésében viszont döntő szerepet szánának a hízómarhák nevelésének, ehhez azonban szükséges lenne a rétek jó karba hozása, a csatornák rendbetétele, a takarmánytermesztés bővítése. Javasolják továbbá a zabosbükkyöntet vetésterületének növelését, illetve az előbbi célnak megfelelően a nagy „fás kertben lévő szakaszokat, melyekben kender, len, mák, bab, tök volt vetve, szintén takarmánynövény, lucerna, lóhere termesztésre fordítható”. Az egyéb kiadások csökkentése érdekében jellemző módon a hierarchia alsóbb szintjein elhelyezkedő személyek, azaz számos szolgálattevő elbocsátását vetik fel, így például az ordinánc hajdút, a méhészt és erdőpásztort, az öregbérest, vagy éppen a kertészlegényt vélik nélkülözhetőnek. Végezetül természetesen nem a saját, hanem szintén a szolgálattevők szintjén elhelyezkedő alkalmazottak fizetésének csökkentését javasolják, így például a csatlósét, mondván, hogy alig van dolga a rabokkal, vagy azzal az indokkal, hogy a berekaljai gazda teendői csekélyek, vagy a kovácsnak úgys kevesebb lesz a dolga, ráadásul az uraság szénéből másoknak is (!) dolgozik.⁷⁵

A zárgondnokság racionalizálási célkitűzéseinek megfelelően a Festetics-uradalmak gazdálkodásának egészét, így az értékesítést, illetve a korábbi fejlesztéseket is revízió alá vette Szegedy Ferenc. Ennek egyik alapvető indoka lehetett a „Lackenbacher & Compagnie Großhändler in Wien” és Festetics László közt 1828. január 16-án 3000 pozsonyi mérő búza szállításáról kötött szerződés. A szerződés 4. pontja értelmében a meghatározott mennyiségű búzáért 4800 pft-ot fizettek, s ezt az összeget a nyugta szerint Festetics László még ugyanazonnap felvette, vagyis pozsonyi mérőnként 1 ft 36 xr értékben. Ugyanakkor a Péterfy Mihály (?-?) kanizsai városi jegyző által hitelesített árlista szerint 1828. május 5-én Kanizsán a búza 4 ft-ot meghaladó áron kelt el, a rozs ára pozsonyi mérőnként 4 ft 30 xr, a kukoricáé 3 ft 45 xr, a zabé 2 ft 30 xr, a hajdináé pedig szintén 2 ft 30 xr volt, tehát Lackenbacherék eleve nyomott áron vásárolták volna fel Festetics László gabonáját.⁷⁶ Nem mellékes azonban, hogy Festetics László Sopronban kelt, 1828. március 15-én Lackenbacherékhez intézett levelében jelzi, hogy a csáktornyai és csurgói prefektusok mindössze 1500 mérő búzáat tudnak szállítani, ezért elsőrendű rozs és kukorica szállításával kívánja

⁷⁴ MNL OL Festetics Lt Directorátusi Ügyiratok 1828 P 279 159. d. T. II. (nincs folio vagy numerus).

⁷⁵ Uo.

⁷⁶ MNL OL Festetics Lt Számadások 1826/1827 P 276 764. d. XII-9/b/24-No. 451. A gabona árának visszaesésére összehasonlításként említsük meg, hogy a század elején Asbóth János (1768–1823) georgikoni professzor jelentése szerint egy pozsonyi mérő búzáat 6 ft-ért értékesítettek. MNL OL Festetics Lt Directorátusi Ügyiratok 1802 P 279 29. d. 1. fol. 851–852. Vö. Kaposi Z.: A tradicionalizmustól... i. m. 147–148. A Lackenbacher céghez további adalékokkal: Bernhard Wachstein: Merkantilprotokolle. Der Anteil der Wiener Juden an Handel und Industrie. In: Quellen und Forschungen zur Geschichte der Juden in Österreich. IX. Bd., Nachträge zu den zehn bisher erschienenen Bänden der Quellen und Forschungen zur Geschichte der Juden in Österreich. Wien 1936. 325–326. A 19. század első felének hazai gabonakereskedelméhez további adalékokkal: Glósz József: Gabonakereskedelem Magyarországon a 19. század első felében. Bp. 2014.

őket kárpótolni.⁷⁷ Lackenbacherék azonban ettől elzárkóztak, s erre nézve született meg Szegedy Ferenc május 7-én kelt újabb szerződése Lackenbacherrel a veszteség és kárpótlás tekintetében, miszerint az eredetileg felvett összeghez képest Szegedy fizet a gróf nevében 3000 ft-ot ezüstben, átad egy hátsólovat, két ígáslovat, továbbá 7800 ezüst ft értékű gypjút is jóváír a Lackenbacher, Liebenberg és fiai számára eladott gypjűmennyiséghez képest.⁷⁸ A szerencsétlen kimenetelű szerződés kártérítési háttéréhez azonban hozzátartozik az is, hogy Festetics László a Lackenbacher és társa számára 1826. január 1-jén Sopronban átadott kötelezvénye szerint, mivel négy darab konvenciók értékben számított 15 000 ft-os, összesen tehát 60 000 ft-os tőkére Frankfurt-am-Mainban fizetendő kamatot nem tudott folyósítani, ezért vállalta, hogy 1828. április 1-jén 2250 ft-ot ezüstben a Lackenbacher által fizetett kamatok megtérítése fejében számára átad.⁷⁹ Szegedy Ferenc 1828. május 7-én Keszthelyen kelt assignatiója szerint az említett 2250 ft ezüst húszasokban, „mellyek Lackenbacher urak által Méltóságos gróf Festetics László Úr helyett Vechsliben [váltóban] ki fizettettek, és ezek most nekik megtérítették”, a fő hitelpénztárra „assignáltatnak”.⁸⁰

A fenti eset kapcsán érthető módon a zárgondnok nem az allodiális vetésterületek csökkentéséről rendelkezett, hiszen ekkor inkább a búza tűnt kelenődőbnek a felvásárlók részéről, hanem inkább az állatállomány, illetve az állattenyésztés volumenét és szerkezetét érintette az elrendelt döntések sora. Ennek a folyamatnak alapvető dokumentuma a Palleta György adminisztrátor által jegyzett, 1828. május 19-én kelt táblázatos kimutatás, mely egyfelől valamennyi uradalom tényleges állatállományáról adott áttekintést, másfelől a „projektált status” rovata szerint a jövőbeni csökkentéseket, illetve a tervezett gyarapodást, fejlesztést is tartalmazta.⁸¹ A jelzett irat szerint a „gazdaságbeli”, vagyis áruszállításra, egyéb munkára, igavonásra stb. használt lovak száma az összes uradalomban, illetve majorban 209 darab volt, ebből a keszthelyi felsőmajorban 29, a Georgikonban mindössze 8, de más uradalmi központokban is viszonylag kisebb állományt írtak össze. Csáktornyan mindössze 17 lovat, Ollárban 14-et, Csurgón 12 darabot. A ménesben tartott lovak száma 397 darab volt, ebből öreg kanca 162, öreg mén 19, továbbá 91 kancacsikó, méncsikó pedig 125. „A jövődóbeli projektált státus” szerint úgy változhatott az állomány, hogy az istállóbeli udvari „czugok”, vagyis a kastély ura és közvetlen környezete szolgálatára rendelt lovak számát 84-re csökkentik, a gazdaságbeliekét 104 darabbal, míg a ménest 89 darabbal.

A Palleta által készített összegzés szerint a szarvasmarha-állomány vonatkozásában feltűnő a tejtermelő tehenészetek, a „svajcériák” nagy száma, vagy-

⁷⁷ MNL OL Festetics Lt Számadások 1826/1827 P 276 764. d. XII-9/b/24-No. 451.

⁷⁸ Uo.

⁷⁹ „[...] da ich Ihnen um F 2250 in 20ern schuldig geworden bin, ... ordre Ihnen eignen, den 1ten April d. J. zahlbar, vorkommend acceptieren, und zur bestimmten Zeit gehörig einlösen. Mit Achtung Ladislaus Graf v. Festetics”. Uo. No. 452.

⁸⁰ Uo.

⁸¹ MNL OL Festetics Lt Directorátusi Ügyiratok 1828 P 279 159. d. T. II. (nincs folio vagy numerus).

is 17 istállóban összesen 540 állat, amiből 33 tenyészbika volt. A „projectált” állapot itt is drasztikus, több mint 50%-os csökkenést irányzott elő, összesen 250 darabra. A Georgikonban például 10 tenyészbika helyett 2 darab, 28 tehén helyett 12 darab maradt. A gulyabeli állomány 1677 darab volt, ebből 35 bika, 433 tehén, 734 tinó, 470 üsző. A „projectált” állapot 30%-os csökkentést szabott meg, vagyis 1160 állat maradt, mégpedig úgy, hogy a bikák számát 15 darabra, a tehenekét 270 darabra csökkentették, míg a jármos ökrökét 937-ről 761-re. Érdekesség, hogy a bivaly-svajceria (keszthelyi Újmajor, Balatonkeresztúr, Berzence, Döbörhegy), mely összesen 8 bikából és 162 tehénből állt, gyakorlatilag harmadára zsugorodott, s így csak Keresztúron maradt 3 bika és 50 tehén. A fentiekhez képest a „projectált status” eltérő mértékű változást irányzott elő a juhállomány tekintetében, vagyis a számba vett 55 995 darabos állományt 65 800 darabra kívánták növelni. Arányaiban a növekedés a georgikoni majorban lett volna a legcsekélyebb, míg a többi uradalomban 10–15% közötti gyarapodást írtak elő. Meg kell jegyeznünk, hogy az igen tekintélyes, mintegy 10 000 darabos tervezett állománynövelés az évtized elejének állapotához képest, amikor is Palleta György 1822. január 2-án kelt összesítő táblázata szerint a négy prefektúrában 43 851 darabos állománnyal számoltak, hat év alatt több mint 25%-os növekedést jelentett.⁸²

A zártartó racionalizálást célzó rendelkezései azonban nemcsak az egyes uradalmak allodiális gazdálkodását, termelési kapacitását befolyásoló döntésekben nyilvánult meg, hanem a Directiót, illetve egy-egy uradalom adminisztrációjának alsóbb és felsőbb szintjein alkalmazott személyeket is érintették. A tisztikar felsőbb szintjén Palleta György inspektortól ekkor vált meg Festetics László, aminek hírére nagybátyja, Festetics Imre gróf az Esterházy hercegi birtokkormányzat egyik tisztjét ajánlotta figyelmébe, aki egyébként Albrecht Thaer (1752–1828) möglini tanintézetében tanult, s mint ilyen „verständiger Vieh und Shaafzüchter”,⁸³ de természetesen Festetics László a zárgondnok akarata ellenére nem alkalmazhatta. A zárgondnok eljárása tehát számos tisztizgisztenciát érintett, s az ennek nyomán keletkezett iratanyag, mindenekelőtt a hierarchia alsóbb szintjein tevékenykedő tisztek folyamodványai társadalom- és művelődéstörténeti szempontból is figyelemre méltóak, hiszen származás és előképzettség tekintetében egyaránt adalékkal szolgálnak.

Az elsők közt elbocsátott losonci származású Gebler Gusztáv (?–?) fogalmazó 1828. június 15-i levelében azért folyamodott a Directióhoz, mivel „a mostanában felállított Zártartói Kormány által hivatalából eleresztetvén”, jövőbeli alkalmazása érdekében kérte a „philosophiai és a Keszthelyi Georgikonba végzett Tudományokról való Testimoniumok” megadását.⁸⁴ Ugyanígy Bátky

⁸² MNL OL Festetics Lt Directorátusi Ügyiratok 1822 P 279 129. d. T. II. (nincs folio vagy numerus).

⁸³ MNL OL Festetics Lt Directorátusi Ügyiratok 1829 P 279 165. d. T. II. (nincs folio vagy numerus). Festetics Imre német nyelvű levele 1828. augusztus 17-én kelt Kőszegen. Festetics László és Albrecht Thaer, az európai hírvű gazdasági szakember kapcsolatához lásd Kurucz Gy.: Válogatás Gerics Pál i. m. 258–259.

⁸⁴ MNL OL Festetics Lt Directorátusi Ügyiratok 1829 P 279 165. d. T. II. (nincs folio vagy numerus).

Károly (?–?) korábbi kasznár, minthogy nyolc év után elhagyta Festetics László szolgálatát, kérte az „érdemlett Attestatumot, nem különben Eő Méltóságának gazdaságbéli institutumában a theoriáról megnyert Testimoniális levelet kiadatni”.⁸⁵ Farkas Imre (?–?) 1829. február 9-én azért folyamodott a Directióhoz, mivel az előző évben, jóllehet meggyőződése szerint hivatalában megfelelően és eredményesen járt el, „a Personalis Statusnak a mult Majus végével történt újabb systematizációjakor az alulírt szálláshelyi ispányi statióját elvesztette”, s a „reductió alá esett tiszteket” csak abban segítik, hogy „a Méltóságos Zár Gondviselő Urnak kegyessége a reducált Individuumokra nézve [...] a jövőendő hivatali üresedés esetében ezeknek mások előtt való elsőbbséget engedett”, ezért kéri, hogy az egyik ispányi pozíciót megkaphassa.⁸⁶ A balatonkeresztúri uradalom egykori alkalmazottja, Potyondy Lajos (?–?) „gazda” 1829. szeptember 27-én szintén ispányi állásért folyamodott a Directióhoz, mivel egyes hírek szerint a vörsei jószág, amely ekkor jutott Festetics László birtokába anyja halálát követően, a „balatonszentgyörgyi uradalommal összeolvasztatik”. Potyondy kérelme szerint 1821-től az ollári prefektúrában praktizált saját költségén, majd 1824-ben georgikoni stipendiumért folyamodott, mivel Festetics László georgikoni végzettség hiányában nem léptetett elő tiszteket. „A Sequestrum beálltakor Bal[a]t[on]. Sz[ent]. Györgyön az Író Deákság redukáltatván [...] kéntelen valék Gazdai szolgálatot fel vállalni [sic].”⁸⁷

Anélkül, hogy további kérelmeket idéznénk, egyfelől megállapíthatjuk, hogy a zárgondnok költségcsökkentési törekvései a tisztikar legfelsőbb szintjeitől a hierarchia legalsó szintjén lévőköt is érintette, olyannyira, hogy egyesek a képzettségükhöz, köznemesi származásukhoz képest akár a legalsóbb szintű, például gazdai adminisztratív pozíciókat is elvállaltak volna. Ugyanakkor valóban figyelemre méltó Potyondy utalása, miszerint Festetics László időszakában csakis georgikoni szakképzettség birtokában reménykedhetett egy-egy fiatal tiszt az előbbre jutásban.⁸⁸

Ami a létszámcsökkentés mértékét illeti, ennek arányát valamennyi uradalom esetében 30%-ra tehetjük, de ez az arány tükröződik a Directio fizetési lajstromainak összevetésekor is. A tisztikar, a szolgálattelvők és egyéb alkalmazottak létszám- és illetményváltozásait az évenként összeállított „Status Personalis Officialium et Servitorum” alapján rekonstruálhatjuk. Az 1790-es évek második felében, tehát még Nagyváthy direktorsága idején 11 032 pft 27 xr értékű éves „bérköltséggel” számolhattak, melyből 5958 pft 27 xr értéket tett ki a deputátum, vagyis a természetbeni juttatás.⁸⁹ A huszonhét tételt tartalmazó „Directionális Tiszteketnek és Cselédeknek pro prima angaria 820 kifizetett Salariumaiknak Tabellája” tájékoztatása szerint Festetics László 1820-ban három

⁸⁵ Uo. Bátynak a Directióhoz intézett levele 1828. június 16-án kelt Vasváron.

⁸⁶ Uo.

⁸⁷ Uo.

⁸⁸ Ezt példázza Festetics László 1824. szeptember 23-án kelt rendelete, miszerint Gubody László volt praktikánst csurgói uradalmába, Laky Antal volt praktikánst pedig Ságra felvettette kancellistának. MNL OL Festetics Lt P Directorátusi Ügyiratok 1824 P 279 139. d. T. II. (nincs folio vagy numerus).

⁸⁹ MNL OL Festetics Lt Directorátusi Ügyiratok 1796 P 279 10. d. I. fol. 73–83v.

hónapra már összesen 7375 vft-ot fizetett az alkalmazottaknak, a tisztek mellett beleértve a fogalmazókat, a családi orvos Gerhardt doktort, vagy éppen a kéménytisztítót.⁹⁰ A Directio valamennyi tisztségviselője és a kisegítő személyzet éves fizetése ekkor összesen 28 563 ft-ot tett ki váltóforintban számolva.⁹¹

A „Directionális tiszteknek és egyéb individuumoknak” összesített elszámolása szerint a tiszteket és szakalkalmazottakat (például orvos, mérnök) magában foglaló központi birtokigazgatási szerv 1824-ben az irodával együtt összesen huszonnégy főből állt.⁹² Fizetésük az előző évben összesen 24 542 vft volt, míg a tárgyévben már 26 626 vft. Feltűnő, hogy az írásos ügyintézés irányítója, Moiser László (?–?) irodaigazgató alá ekkor négy írnok, egy fogalmazó, továbbá egy jegyző volt beosztva. A Directio élén ekkor Szentmihályfalvy József (?–?), korábbi főexactor állt, éves fizetése készpénzben 2963 ft 45 xr-ra rúgott, őt követte Laky István (?–?) főexactor 2265 vft 36 xr-ral, míg a fizetési hierarchia legalsó szintjén Buss János (?–?) írnok állt 250 ft-os fizetéssel. A jogügyekért két fiskális, Pfahler Károly (?–?) és Krajner Imre (1791–1872) felelt.⁹³ A ménes és az udvari istálló ügyeit három ember irányította, így a Hunyady grófi család alkalmazásából visszatért Kegel György (?–?), illetve Karl Sinopius (?–?) ménesmester, valamint Pfister György (?–?) istálló-mester.⁹⁴ Nem mellékes, hogy a Directio mellett egy tizenhárom fős kisegítő személyzet is működött. A kiterjedt birtokok személyes ellenőrzése érdekében négy fogat állandóan készségben állt, de volt egy külön „reserva” kocsis is, továbbá egy szekérmester, két hajdú, egy inas, egy kéményseprő két legénnyel, továbbá Gál Kristóf (?–?) személyében külön directionális kovács. Az ő éves fizetésük összesen 1080 vft-ot tett ki.⁹⁵

Szegedy Ferenc zárgondnok rendelkezése nyomán az 1828. december 4-én kelt directionális fizetési tabella már csak tizennégy tiszti tételt tartalmazott, s

⁹⁰ MNL OL Festetics Lt Számadások 1819 P 276 759. d. XII-9/b/19-No. 296.

⁹¹ A francia háborúk során bekövetkezett magyarországi devalvációk, a „bécsi kurzus” változásainak hátteréhez lásd Vargha Gyula: Magyarország pénzintézetei. Visszapillantás hitelviszonyaink fejlődésére és a hazai pénzintézetek négy évtized alatti működésére. Bp. 1885. 8–10.

⁹² MNL OL Festetics Lt Számadások 1824 P 276 761. d. XII-9/b/21-No. 551.

⁹³ Pfahler Károly a Georgikon archoni (igazgató) tisztségét is betöltötte, *Jus Georgicum Regni Hungariae et Partium eidem adnexarum* című jogi kézikönyve 1820-ban jelent meg Keszthelyen. Krajner Imre előbb titkár, majd fiskális, utóbb director, Asbóth János korábbi georgikoni tanár Teréz lányát vette feleségül. MNL OL Festetics Lt Számadások 1828/29 P 276 766. d. XII-9/b/26-No.44.

⁹⁴ Meg kell említenünk, hogy utóbb Sinopius elbocsátását fegyelmi és morális okokból maga Festetics László kezdeményezte. A gróf a Directionnak jelezte neheztelését, miszerint valóban megengette, hogy Sinopius istálló-director Füredre menjen gyógyíttatni magát, de ezután bejelentés nélkül Bécsbe ment, magával vitte az uraság egy kocsisát, „ezen kívül több hitelezői is jelentették magukat”, s a korábbi intéseket nem vette figyelembe. Festetics László mindezekre tekintettel Bécsben nem is fogadta, jöllehet ekkor még nem döntött elbocsátásáról. A gróf 1824. szeptember 24-i instrukciójából azonban kiderül, hogy Sinopius Pozsonyban elzalogosította Festetics lovait és kocsiját, majd Stájerországba ment, hogy Ferdinand von Fechtig (1756–1837) bárónál alkalmazást nyerjen. A báró viszont Ságára küldte vissza Sinopiust, mondván, hogy hozzon referenciát Festetics Lászlótól. A gróf ezt követően intézkedett Sinopius negyedéves bérének kifizetéséről, természetesen levonatva a pozsonyi kiváltás költségeit, illetve rendelkezett Kegel alkalmazásáról, aki Festetics György révén tanult külföldön, illetve korábban már a család alkalmazásában állt. MNL OL Directorátusi Ügyiratok 1824 Festetics Lt P 279 134. d. T. II. (nincs folio vagy numerus).

⁹⁵ MNL OL Festetics Lt Számadások 1824 P 276 761. d. XII-9/b/21-No. 551.

ennek megfelelően az összesített éves fizetés 17 264 vft-ot tett ki. Ekkorra már Krajner Imre lépett elő teljes felhatalmazású plenipotenciáriussá, fizetése 3272 vft volt, Csaplovics Dániel perceptor számára 1918 vft-ot folyósítottak, míg a korábban legkevesebb fizetést húzó Buss János, egy újonnan kreált pozíció betöltőjeként, vagyis expeditorként 342 vft-ot kapott.⁹⁶ Természetesen a fentiekkel összhangban a kisegítő személyzet létszáma is arányosan csökkent. Jegyezzük meg, hogy a Directio létszámával, illetve fizetésével kapcsolatos szigorú restriktó „fellazítására” még évek múltán sem került sor, amint arról az 1833/34. évi számadások vonatkozó tételei tanúskodnak. Az adott pénzügyi évben a directionális tisztek fizetése 16 099 vft-ot tett ki.⁹⁷

Tegyük hozzá azonban azt is, hogy a restriktó magát Festetics Lászlót és feleségét is érintette. A zárgondnokság ideje alatt ugyanis háromhavi periódusokra számítva a regisztrált bevételekből folyósított közvetlen kamatfizetési és egyéb kötelezettségek, például Sallér Judit özvegyi járandósága, a grófi gyermekek nevelőinek fizetése, alapítványi kötelezettségek kamatai stb., vagyis a „lehúzó” összegek regisztrálása után fennmaradó érték 10%-a illette a grófot és feleségét, méghozzá oly módon, hogy ezen összeg egyhatodát adminisztrálták Festetics László részére, míg a felesége, Jozefa hercegnő részére öthatod részt. Példaként említhetjük, hogy a Csaplovics Dániel exactor által jegyzett 1829. január 20-i kimutatás szerint az 1828. év október, november és december havi, „bankó czédulában” számolt bevételei 151 729 ft-ra rúgtak, melyből az aktuális „lehúzó” összesen 35 822 ft-ot tettek ki. A fennmaradó 115 907 ft egytized részére, vagyis 11 590 ft-ra számolva 1931 ft-ot vehetett fel Festetics László, míg felesége számára 9658 ft járt.⁹⁸

Még ha nem is fogható az állásukat vesztett tisztek, egykori alkalmazottak napi kenyérgondjaihoz a grófi család pénzügyi szabadságát korlátozó zárgondnoki eljárás, azonban Festetics László korábbi anyagi lehetőségeit tekintve mindenképpen sokatmondóak a jelzett arányok a zárgondnokság első félévének időszakát tekintve. Mindezekon túlmenően a fenti adatsorok alapján egyértelműen kimutatható a gazdálkodást és az adminisztrációt egyaránt érintő zárgondnoki rendelkezések konkrét készpénzösszegekben is kimutatható hatása.

Hitelforgalom és likviditás

Amint az eddigiekből kiviláglik, Szegedy Ferenc zárgondnoki hivatalba lépésétől fogva az uradalmak termelési ágazatait csakúgy, mint a költségek csökkentését, valamint a tisztikar és a szolgálattevők létszámát érintő változások következtek be. Alapvető kérdés azonban, hogy az apai örökség átvételének időszakára jellemző komoly bevételek vajon miért nem biztosítottak megfelelő pénzügyi háttérrel az alig öt évvel később kedvezőtlenebbre forduló felvásárlási

⁹⁶ MNL OL Festetics Lt Számadások 1828/29 P 276 765. d. XII-9/b/25-No. 118.

⁹⁷ MNL OL Festetics Lt Számadások 1833/34 P 276 768. d. XII-9/b/29-No. 99. Krajner és Csaplovics fizetése öt év múltán is ugyanaz maradt, Buss János ekkor már protocollistává lépett elő, s 442 vft éves fizetést húzott.

⁹⁸ MNL OL Festetics Lt Számadások 1828/29 P 276 765. d. XII-9/b/25-No.144.

és értékesítési periódus idején, vagyis miképpen kerülhetett sor arra, hogy nem egészen egy évtized alatt egy ilyen jelentős bevételi potenciállal rendelkező birtokállomány ellenére Festetics László zárgondnokságot, modern értelmezéssel csődvédelmet kényszerült kérni maga ellen?

Anélkül, hogy leegyszerűsítő módon a társadalmi helyzetből is következő reprezentatív kiadási kötelezettségeket tekintenénk kizárólagos oknak, hiszen semmilyen korban sem létezett a társadalmi elvárásokhoz igazodó, így közvetlen pénzügyi meghatározott minimális vagy maximális standard, mégis jelzésértékűnek tekinthetjük, hogy Festetics György 1819. április 2-án bekövetkezett halálát követően örököse, Festetics László gróf költséget nem kímélő temetéssel búcsúzott apjától. A kastélyban és a keszthelyi tisztikar házáinál vendégek tömege étkezett, illetve kapott szállást. (Természetesen minden rangos résztvevő megfelelő létszámú kísérettel utazott.) A fennmaradt lista szerint számos egyházi személyiség mellett hat főnemesi és huszonnyolc köznemesi család képviseltette magát Keszthelyen, s csupán az udvari, vagyis a kastély konyhájában „a temetésnél jelen volt vendégek tartásokra az udvari konyhába hoztatott és fel főztetett” 207 font (0,56 kg) disznóhús (ára 24 xr/font), 200 pár „würstli” (80 vft-ért), öt borjú, huszonöt borjúfej, továbbá 286 és fél font marhahús (fontja 8 xr). A személyzet ruházatának megújítása, a drapériák, a gyertyatartók, a különböző munkadíjak stb. további költségtételt jelentettek, így összességében apja temetésére Festetics László 400 ft (ezüst) és 22 230 vft 45 xr-t fordított. Az összeg nagyságának érzékeltetésére jelezzük, hogy a család kezén lévő uradalmak közül a szentmiklósi uradalom 1820–1821. évi összesített befizetése 26 833 vft-ra rúgott.⁹⁹ Természetesen nem állítható, hogy a költséges temetés jelentette az első lépést azon az úton, mely szükségszerűen vezetett az örökös anyagi helyzetének megrendüléséhez, de a grandiozitásban talán valamiféle kompenzálást is érzékelhetünk az apjához fűződő, megkockáztathatjuk, hogy ambivalens viszonyát illetően.¹⁰⁰

Amennyiben Festetics László örökségének konkrét pénzügyi állapotát vizsgáljuk, úgy azt látjuk, hogy az egyes uradalmi pénztárak, továbbá a soproni „filiális”, valamint a bécsi „agentialis cassa” által vezetett *status passivus* állományok összegzését követően, vagyis a keszthelyi fő hitelpénztár adatai szerint apja passzívái az 1810-es évek közepén váltóforintban számolva és kerekítve 1 951 000 ft-ot tettek ki, ami az adott időszak kurzusát tekintve konvenciók értékben számolva 840 948 ft-ra rúgott.¹⁰¹ Ennek az összegnek a tényleges értékét akkor érzékelhetjük leginkább, ha figyelembe vesszük, hogy apja jegyzett

⁹⁹ MNL OL Festetics Lt Számadások 1819 P 276 759. d. XII-9/b/19-No. 385–407.; MNL OL Festetics Lt Számadások 1820/21 P 276 760. d. XII-9/b/20-No. 1. A gyászbeszéd magyar és német nyelvű kiadásai, melyek Sammer Klára (?–?) veszprémi nyomdájában készültek, 450 vft-ba kerültek, míg Gründler Ferenc (1760–1845) könyvkötő a selyemszövetbe kötött, ezüstszállal díszített példányokért 333 vft-ot számolt fel. Galambos Ferenc (1786–1853) és Ujházy József (?–?) káplán az elhunyt gróf lelki üdvéért a kastély kápolnájában celebrált miséért 60-60 pft-ot kapott az 1819. április 16-i nyugta szerint. A vendégekkel érkező kiszolgáló személyzet, a kocsisoktól a szobalányokig szintén kisebb-nagyobb készpénz-, „ajándékot” kapott az örököstől.

¹⁰⁰ Kurucz Gy.: Keszthely grófja i. m. 292–295.

¹⁰¹ Kurucz Gy.: Adósság, hitel, törlesztés i. m. 560.

adósságainak nagysága 1799-ben 2 600 040 ft-ot tett ki, tehát jó másfél évtized alatt mintegy 700 000 ft-tal csökkentette a passzívák állományát.¹⁰² Az előbbieken túlmenően azonban Festetics László pénzügyi helyzetét vizsgálva tekintettel kell lennünk arra is, hogy apja, Festetics György életének utolsó öt évében a kiadásokon belül milyen hányadot tettek ki a tőke- és kamattörlesztések. Az 1813 és 1818 közötti periódusban, vagyis az öt évre számított 2 369 000 ft-os összesített kiadási értéken belül ugyanis mindössze 25,8% volt a felmondott tőkéik törlesztésének, illetve a jegyzett adósságok utáni kamatfizetések együttes aránya.¹⁰³ A kamatszint ekkorra már egyöntetűen a törvényben engedélyezett 6%-os értéket mutatja, míg 5%-os kamattörlesztések a több évvel korábbi hitelezések vagy egyes árvapénztári betétek esetében figyelhetők meg.¹⁰⁴ Összességében tehát megállapítható, hogy Festetics György mind a majorátusi és szerzeményi jószágok, vagyis az uradalmak kiterjedését és jövedelemgeneráló képességét tekintve, mind pedig a korábbi hitelfelvetelek alapján fennálló *status passivus* tekintetében konszolidált örökséget hagyott a fiára!

E konszolidált állapot vonatkozásában természetesen tekintettel kell lennünk arra a tényre is, hogy az 1811. évi osztrák államcsődöt követően kiadott pénzügyi pátens kimondta, hogy az 1799. év januárját követően keletkezett hitelezések esetében az úgynevezett bécsi skálát kell alkalmazni, vagyis a papírpénznek az ezüsthöz mért havi árfolyamához kellett viszonyítani a hitelforgalomban szereplő összegeket, s az addig forgalomban lévő bankjegyek helyett bevezetett váltójegyek, az „Einlösungsscheine” névértékének megfelelően kellett, illetve lehetett törleszteni.¹⁰⁵ Ez a rendelkezés a hitelezők — különösen a „kisbefektetők” — számára egyértelmű hátrányt, míg a hitelfelvevők számára előnyt jelentett, hiszen a rendelkezés szerint ez alól csak az képezett kivételt, ha az eredeti hitelszerződésben eleve kikötötték, hogy milyen pénzben történik a törlesztés, akár aranyban, akár ezüstben, vagy éppen „bankó czédulában”. Minthogy a korábbi hitelszerződések megkötésekor a hitelezők, igen csekély kivételtől eltekintve csupán az adott tőkeösszeg, a kamatszint és a felmondás

¹⁰² Uo.

¹⁰³ Uo. 556.

¹⁰⁴ A kamatszint törvényi szabályozásához lásd az 1647. évi 144. tc., illetve az 1715. évi 51. tc. uzsoraellenes rendelkezéseit.

¹⁰⁵ Vargha Gy.: Magyarország pénzintézetei i. m. 10. A hírlapok heti rendszerességgel közzélték az aktuális kurzusokat. A *Magyar Kurír* 1813. július 6-i száma szerint „100 Forint Conventiós pénz 155 és 5/8 Váltó Czédulában”. Az 1813. augusztus 7-i szám szerint már 174 és 5/6-od volt az átváltási arány. Egy korabeli röpirat a korszak emelkedő árai ellenére a váltócédula bevezetését — nyilván a kormányzat sugallatára — egyértelműen üdvözli: „A Cursus a pengő pénznek betse bankóban, vagy a bankónak azon értéke, a melyre azt a kül-föld betsüllí... De magában is, a mi az adó-fizető népet illeti, annak ugyan terhesebb az idén a sorsa, mint tavaly volt, de ezen adó még akkor volt a népre vetve, midőn még jó pénz forgott; ha tehát azon adót most is jó pénzzel fizeti meg, nem terhesebb az ő sorsa, mint a pengő pénz idejében volt. Sőt könnyebb; mert akkor 3, s 4 forinton adta búzájának köblét, holott most azért 6 f.tot kap pengőben.” *Farkasfalvi Ferencz Prókátor*: Azon Pátens felől, mely Bétsbenn költ 20-ik Februáriusban, s az egész Országlásban 15-ik Martziusban lett közönségessé. H. n. 1811. 27., 33. Az Osztrák Császárság, s ennek megfelelően a Magyar Királyság pénz- és hitelügyeit meghatározó központi politika kiemelkedő alakja, gróf Johann Philip Stadion (1763–1824) pénzügyminiszter és kancellár tevékenységének átfogó elemzését lásd *Helmut Rössler*: Graf Johann Philip Stadion. Napoleons deutscher Gegenspieler. Bd. 1–2. Wien–München 1966.

szempontjaira voltak tekintettel, utóbb az eredeti tőkeösszeggel kapcsolatos törlesztési kötelezettségek is az új kurzusnak megfelelően alakultak.¹⁰⁶ Az 1816. június 1-jén kelt újabb pátens, mely alapvetően a napóleoni háborúk utáni belső pénzforgalmi konszolidációt volt hivatott elősegíteni, illetve az osztrák központi bank létrehozásához szükséges alapot megteremteni, s az új „bankó czedulák” elfogadása iránti „közbizalmat” megerősíteni, az aktuálisan forgalomban lévő papírpénz fel-, illetve beváltását úgy oldotta meg, hogy a bankjegy névértékének 2/7 részéért pengő pénzre szóló (tehát elvben ezüstre beváltható) új bankjegyet („Wiener Währung”), a fennmaradó 5/7 részért 1%-os kamatozású államkötvényt adott.¹⁰⁷ Jegyezzük meg, hogy 1816 után a napi pénz- és hitel-forgalmi gyakorlatban minden névértékkel bíró bankjegy vagy értékpapír az adott kurzusnak megfelelően szerepet játszott, amire példaként hozhatjuk fel Festetics László 1821. október 13-án kelt kötelezvényét, miszerint 2000 ft-ot „Váltó és Anticipationális Levelekben mellyeket Nemzetes és Vitézlő Spiesz György úrtól költsön, és megadás feiben Hat percentomos Interestre felvettem; kötelezvény magamat és Successorimat mind a’ járandó Interestnek esztendőnként leendő rendes megadására, mind pedig a’ fent kitett Capitális Summának fél esztendei mind a’ két részről megtartandó felmondás után és ezen jelen lévő Obligatorialis Levelemnek [kötelezvényemnek] maga eredetiségeben leendő viszszaadása mellett való lefizetésére”.¹⁰⁸

A fentiek figyelembevétele mellett a likviditást esetlegesen veszélyeztető arányeltolódás első jele mindenekelőtt a készthelyi „fő crediti cassa” 1820/21. pénzügyi évre számított bevételi és kiadási főösszegeinek különbsége alapján figyelhető meg. Az adott pénzügyi év maradványösszegei ugyanis konvenciók pénzben számolva krajcárra pontosan 3637 ft 38 xr-t, továbbá papírpénzben 9793 ft 19 xr-t tettek ki.¹⁰⁹ A kiadási oldal elemeit vizsgálva ugyanakkor rögtön feltűnik egy különösen kiugró tétel, a berzenicei uradalom 1820. október 13-án

¹⁰⁶ Az országgyűlés feloszlása után, 1812. szeptember 1-jén léptették életbe hatalmi szóval a császári rendeletet. Az államcsőd részleteihez, a vonatkozó pátensek szövegeivel és kurzustáblázatokkal lásd *Paul Stiassny: Der Österreichische Staatsbankrott von 1811.* Wien–Leipzig 1912. A kurzusok napi pénzügyi gyakorlatban való alkalmazására, illetve a fentiekre példaként hozhatjuk fel az immáron Festetics László pénzügyi adminisztrációjához köthető eljárást, melynek értelmében Szikszai József (?–?) hajmáskéri református prédikátor felesége az alábbi megfogalmazással igazolta a „fellyebb meg jegyzett Capitálisaimról, a deducált időkre járó Interest” hiánytalan átvételét „quietantiá”-jában: „1500 fl[orint]. B[ankó]. Czed[ula]. vagy is 197 Curzussal Bétsi Scalára reducált 761f 25 2/5el v[áltó]czedulabeli Capitalisomról egy egész Esztendőre az az a 24 Juli 818 usque 24 Juli 819 járó 5 p[er]centuális Interest – 38f 4xr”. MNL OL Festetics Lt Számadások 1820/21 P 276 760. d. XII-9/b/20-No. 40. Festetics László pénzügyi adminisztrációja igen ritkán, de „császár aranyban” is regisztrált hitelfelveteleket. Asbóth János egykori georgikoni tanár özvegye, sz. Tátray Mária 100 aranyra rúgó „capitálisa” visszafizetését 1828. február 14-én adminisztrálták 1125 vft értékkel. MNL OL Festetics Lt Számadások 1827/28 P 276 764. d. XII-9/b/24-No. 449.

¹⁰⁷ *Günther Probst: Österreichische Münz- und Geldgeschichte. Von den Anfängen bis 1918.* Bd. 1–2. Wien–Köln–München 1973. Bd. 1. 527.; *Jirkovsky Sándor: Az Osztrák–Magyar Monarchia jegybankjának története.* Bp. 1944. 8.

¹⁰⁸ MNL OL Festetics Lt Számadások 1822/23 P 276 761. d. XII-9/b/21-No. 99.

¹⁰⁹ MNL OL Festetics Lt Számadások 1820/21 P 276 760. d. XII-9/b/20-No. 1. Apja időszakában, az 1790-es években ez az összeg évi átlagban konvenciók értékben 60 000 ft körül mozgott. *Kurucz Gy.: Adósság, hitel, törlesztés i. m. 555–556.*

kelt adásvételi szerződése 1 100 000 vft-os összeggel. Megjegyzendő, hogy Festetics László nem egy összegben fizette ki az uradalom árát, hanem például a Niczky javait felügyelő Kisfaludy Boldizsár (1775–?) zárgondnok részére átadta Niczky János kisebb-nagyobb összegű „passiva obligatorialisát”, melyekért névértéküknek megfelelően maga vállalt törlesztési kötelezettséget.¹¹⁰ A szerződés aláírásakor egyébként Niczky képviselőjének 8000 konvenciós ft-ot, míg papírpénzben 20 000 ft-ot fizetett. Ezen összegekhez képest már igazán elenyésző volt az adott szerződésnek a zalaapáti konvent előtti hitelesítésért fizetett „taxa” 200 vft értékben.¹¹¹ Az adásvétel utáni tőketartozások átvállalása nyomán Festetics László a következő évben „G[róf] Niczky János úr passiva obligációiban és hátra lévő interesseiben vissza adott obligatiókban 41 141 ft 49 xr, készpénzben 23 998 ft 11 xr”-t, vagyis 65 140 vft-ot fizetett. Ezenfelül további kamatokat fizetett az egykor Niczkyt terhelő hitelfelvételek tőkéi után, így például Csúzy Pál kamarás 100 000 ft-os követelése után 6%-ra számítva 6000 ft-ot, Löwenstein Mózes kanizsai zsidó nagykereskedő 54 000 ft-ja után 3240 ft-ot, Felsőbüki Nagy Ferenc (?–?) 28 000 ft-os követelésére 1680 ft-ot.¹¹² További kisebb akvizíciók utáni követelések rendezése is köthető ehhez az időszakhoz, így például Horváth Ferenc (?–?) vonyarci prédiúráért, mely eredetileg 6250 vft értékre becsültetett, az 1817. november 1. és 1820. május 1-ig terjedő időszakra 951 vft-ot fizetett a gróf adminisztrációja. Eölbey János (?–?) nagyprepost örököseitől pedig házat vásárolt Vas megyében 1750 vft értékben.¹¹³

Feltűnő viszont a nem „inveszticionális” jellegű kiadások nagysága, vagyis az ún. „udvari cassa” elszámolásainak kiemelkedő tételei, melyek elvben a keszthelyi kastély működésével és a grófi család közvetlen fogyasztásaival kapcsolatos kiadásokat regisztráltak. Az 1819. július 27. és augusztus 25. közötti 8835 vft 46 xr-nyi összesítésben legjelentősebb tételként 2000 ft-ot tett ki a személyzet fizetése, s ezenfelül ide számították a „Stibits” bécsi kereskedőnél vezetett folyószámla összegét 1569 vft-tal.¹¹⁴ Mindemellett szerepelt még egy Landauer kocsi elhozatala Bécsből 38 vft 42 xr-ral, a keszthelyi vasárus kontója 474 vft 12 xr-ral, valamint egy Holzhammer nevű üveges 400 vft-tal.¹¹⁵ A következő évben az angolkert kiépítésénél május 20. és június 20. között a kertbeli és mezei munkások bére 931 vft 40 xr-t tett ki, a kőműveseké 247 vft 10 xr-t, az

¹¹⁰ MNL OL Festetics Lt Számadások 1820/21 P 276 760. d. XII-9/b/20-No. 123. Vadnay Károly (?–?) számtartó 1821. május 13-i dátummal 60 000 vft-os összegű követelés rendezését regisztrálta. Az adóslevelek, „charta biancák” vagy „albák”, illetve az „obligatiók” formai követelményeit az 1729. évi 37. tc. szabályozta. A hitelügyletekben szereplő, a hitelfelvétel alanyát, a futamidőt, a további részleteket feltüntető, illetve a megfelelő jogkövetkezményt tételező iratok áttekintéséhez lásd *Bakács István: A magyar nagybirtokos családok hitelügyletei a XVII–XVIII. században.* Bp. 1965. 10–11.

¹¹¹ MNL OL Festetics Lt Számadások 1820/21 P 276 760. d. XII-9/b/20-No. 1.

¹¹² MNL OL Festetics Lt Számadások 1822/23 P 276 761. d. XII-9/b/21-No. 440. Összesen 27 650 ft (váltó) kamatot fizetett.

¹¹³ MNL OL Festetics Lt Számadások 1820/21 P 276 760. d. XII-9/b/20-No. 1.

¹¹⁴ Minden bizonnyal Joseph Stiebitz (1778?–1838?) bécsi kereskedő. Fia jegyzékbe vételét, utalással a családi vállalkozásra lásd *Adressen-Buch der Handlungs-Gremien und Fabriken der kais. kön. Haupt- und Residenzstadt...* Wien 1844. 100–101.

¹¹⁵ MNL OL Festetics Lt Számadások 1820/21 P 276 760. d. XII-9/b/20-No. 57.

ácsoké 350 vft 7 xr-t. Jegyezzük meg azt is, hogy Festetics László nem keszthelyi uradalmi úrbéréseket, vagy éppen a Georgikon alkalmazásában lévő „conventionatusokat” (cselédséget), hanem nagy számban felfogadott horvátországi kaszásokat alkalmazott a kert művelésénél. Egy hónapra számított bérük 381 vft 4 xr volt.¹¹⁶ Az 1820/21-es pénzügyi év „udvari cassa” elszámolásai azonban meglehetősen magas összeget tettek ki, 1820. augusztus 3. és 1821. március 31. között nem kevesebb mint 236 401 vft 58 xr-nyi kiadást regisztrált a keszthelyi főpénztár!¹¹⁷ A következő pénzügyi év adatai szerint az „udvari cassa” kiadásai mintegy felére csökkentek, de az összeg így sem lebecsülendő, hiszen 1822. október 25. és 1823. május 31. között konvenciók értékben 3388 ft 11 xr-t, valamint 114 286 vft 2 xr-t regisztráltak kiadásként.¹¹⁸ Az arányok változatlanágának illusztrálására jegyezzük meg, hogy a következő pénzügyi év harmadik negyedében, vagyis 1823. október 16. és 1824. január 25. között az „udvari cassa” 28 582 vft-nyi kiadását tüntették fel erogatóként a főpénztárban.¹¹⁹ Mindezeket túlmenően a gróf rendszeresen, természetesen legtöbbször a cél feltüntetése nélkül, több ezer forint készpénzt vett fel az egyes pénztárakból, s ezeket utóbb „a Méltóságos Gróf Úr különös kiadásai”-ként összegezték a keszthelyi főpénztár nyilvántartásaiban. Az 1820/21. pénzügyi évben megjelöléssel 3500 pft és 28 700 vft kiadást regisztráltak.¹²⁰ Ugyanide sorolhatjuk azt az esetet is, midőn 1822. márciusában Lackenbacher Henrik nagykereskedőnek a csáktornyai és csurgói uradalmakból származó 7200 pozsonyi mérő gabonát 23 000 vft értékben eladta, az összeget Bécsben felvette, s így az magától értetődően a kiadási oldalon bevezetve 1823. február 21-i dátummal.¹²¹ A számadásokból sajnálatos módon nem követhető nyomon, hogy ezt a nagyobb összeget Festetics László mire fordította, viszont az mindenképpen lényeges szempont, hogy az adásvétel nyomán keletkező összeg megjelenik az adminisztrációban, vagyis a gróf a saját maga által lebonyolított tranzakciókat is megfelelően regisztráltatta, az ezekkel kapcsolatos információt tisztjei rendelkezésére bocsátotta.

Tovább vizsgálva a bevételi és kiadási főösszegekből adódó maradványokat, azt látjuk, hogy az újabb pénzügyi évben a „fő-crediti cassa” hitelképességét biztosító összegek folyamatosan alacsony értéket mutatnak, hiszen az 1823/24. pénzügyi évben 263 pft 20 xr-t, illetve 10 918 vft 11 xr-t regisztrál-

¹¹⁶ Uo. No. 9.

¹¹⁷ Uo. No. 1.

¹¹⁸ MNL OL Festetics Lt Számadások 1822/23 P 276 761. d. XII-9/b/21-No. 93.

¹¹⁹ Uo. No. 505. A jelentősebb kiadási tételekből: tűzifa és széna 2550 ft, udvari cselédek libériapénze 570 ft, gazdasági napszámosok 629 ft, Lichtenvalner lakatos 610 ft, Puchperger pék 709 ft, Kristmayer mészáros 368 ft, Höffer asztalos 439 ft, ácsok 1079 ft, Nemes nevű vargának 978 ft, Füschl szappanos 120 ft, udvari fizetések 12 032 ft, keszthelyi patikának 621 ft.

¹²⁰ MNL OL Festetics Lt Számadások 1820/21 P 276 760. d. XII-9/b/20-No. 1. Lásd még az 1819. július 18-i keltezésű nyugtát: „Öt Ezer Váltó Forintokról, melyeket a' Keszthelyi Crediti Cassából kezembe vettem. Gróf Festetics László”. Uo. No. 43.

¹²¹ A lakompaki (Sopron vármegye) eredetű, majd Kanizsán vagyont szerző, s utóbb Bécsben birodalmi nemességre emelt zsidó nagykereskedő tevékenységéhez lásd *Kaposi Z.*: A tradícionális mustól... i. m. 147–148. További részletekhez lásd *Wachstein, B.*: Merkantilprotokolle i. m. 325–326. MNL OL Festetics Lt Számadások 1822/23 P 276 761. d. XII-9/b/21-No. 93.

tak.¹²² Az 1825/26. pénzügyi évre vonatkozóan szintén hasonló trend figyelhető meg, jóllehet itt már nemcsak Festetics László különböző kiadásai játszottak szerepet, hanem, mint azt korábban láthattuk, az uradalmak részéről befizetett tiszta jövedelmek ekkorra már szintén drasztikusan csökkentek. Jellemző módon a félmillió forint körüli bevételi és kiadási főösszegek különbségéből keletkező maradvány igen csekély, mindössze 654 ft 40 xr konvenciók értékben, illetve 4062 ft 58 xr váltóban.¹²³

Felmerül a kérdés, hogy a fenti kiadásokhoz képest hogyan alakult a hitel-forgalom a központi pénztár nyilvántartása szerint, illetve milyen összegeket fordított Festetics László az adott időszakban tőke- és kamattörlesztésekre? Korábban láthattuk, hogy az örökség átvételének első pénzügyi évében s az egyelőre még kedvező felvásárlási árak mellett a különböző uradalmakból konvenciók értékben 109 875 ft-ot, valamint 402 620 ft „bankó czédulában” számított bevételt regisztrált a keszthelyi főpénztár. Az „udvari cassa” rendkívül magas kiadási tételei tehát egyelőre még fedezve voltak. Likviditás szempontjából szintén nem elhanyagolható tény, hogy Festetics László pénztáraiban az 1820/21-es pénzügyi évben konvenciók értékben 10 520 ft-ot, illetve 30 300 vft-ot helyezett el tizenegy hitelező 6%-os kamatra. Nagyobb összeget, vagyis ezüstben számolva 4-4000 ft-ot hitelezett Nedeczky Károly (1766–1823) püspök, valamint egy ismeretlen jogállású személy, a varasdi illetőségű Normer Vince (?-?). A papírpénzben hitelezők közül kiemelkedett Boda József (?-?) nagyatádi fiskális a maga 10 000 ft-nyi összegével, illetve a veszprémi káptalan 5000 ft-os tételével. Amennyiben figyelembe vesszük, hogy a korszak legnagyobb birtokállományával rendelkező Esterházy család hercegi ágának uradalmi pénztáraiban ez idő tájt jóval nagyobb számban regisztráltak hiteleket a „kisbefektetők” részéről, úgy Festetics László újabb hitelfelvételei egyáltalán nem tűnnek kiugrónak, s az is nyilvánvaló, hogy a korábban vizsgált nagyarányú kiadásait — elsősorban a keszthelyi és sági építkezések esetében — aligha hitelfelvételekből finanszírozta.¹²⁴

Az árvapénztári befizetések, vagyis az úrbéres jogállású árvák örökségének védelme érdekében az uradalmi pénztárakban 5 vagy 6%-os kamatra felvett s az örökös nagykorúságának betöltéséig kezelt összegek, kiegészítve egy-egy tehetősebb, netán főúri család örökségével, szintén jelentős értéket mutattak. Az adott pénzügyi évben az árvák tőkéi a főpénztár bevételi, vagyis „perceptionális” rovataiban konvenciók értékben 4860 ft-ra, illetve 39 750 ft-ra rúgtak bankjegyekben.¹²⁵ Kisebb összegekkel ugyan, de minden pénzügyi évben

¹²² MNL OL Festetics Lt Számadások 1823/24 P 276 762. d. XII.9/b/22-No. 1.

¹²³ MNL OL Festetics Lt Számadások 1825/26 P 276 762. d. XII.9/b/23-No. 304.

¹²⁴ MNL OL Festetics Lt Számadások 1820/21 P 276 760. d. XII.9/b/20-No. 1. Lásd a 14. sz. jegyzet adatait, illetve nem tűnik teljes mértékig helytállónak Grünwald Béla hivatkozott munkájának állítása, legalábbis a „konsumptív” kölcsönzések esetében, midőn így adja okát a magyarországi hitelfelvételeknek: „Az életforma megváltozása, már az infláció alatt is előmozdítólag hatott a konsumptív kölcsönzésekre, mindamellett a megnövekedett jövedelem elegendő volt a luxus kiadásainak fedezésére...” Grünwald B.: Széchenyi István i. m. 16.

¹²⁵ MNL OL Festetics Lt Számadások 1820/21 P 276 760. d. XII.9/b/20-No. 1. Az árvapénztári tételek közt ekkor szerepel 6%-os kamatfizetési kötelezettséggel gróf Festetics János Nepomuk (1776–1815) árváinak konvenciók értékben 4500 ft-nyi, illetve 35 000 ft-os (váltó) tőkéje.

rendszeres befizetéseket könyveltek még el az egyes uradalmak tisztjei részéről a „penzionális cassa” esetében, az 1820/21-es pénzügyi évben 5075 vft-ot regisztráltak.¹²⁶ Amennyiben figyelembe vesszük, hogy a berzencei uradalom megszerzésével milyen tekintélyes passzívállományt vállalt magára Festetics László, s ennek kapcsán pusztán adósságszolgálati kötelezettségekre közel 75 000 vft-ot fordított az 1820/21-es pénzügyi évben, majd pedig a korábbi jegyzett adósságok alapján kerekített értékben számítva még további 36 900 vft-nyi kamatot fizetett,¹²⁷ úgy egyértelműen kiviláglik, hogy ezekhez a 100 000 vft-ot jóval meghaladó kifizetésekhez az újabb hitelfelvételek csak részben nyújtottak fedezetet. A következő pénzügyi évben szinte teljesen azonos összegben újabb hiteletet vett fel: konvencióss pénzben 9636 ft-ot, papírpénzben pedig 30 401 ft-ot, megdöbbentő adat viszont, hogy az 1823/24. pénzügyi évben mindössze 1000 ft (!) „bankó czédulában” felvett hitelt regisztráltak Keszthelyen.¹²⁸ A kiessett bevételeknek újabb hitelfelvételekkel való pótlására az 1824/25-ös pénzügyi év sem adhatott reményt, hiszen Festetics László ekkor konvencióss értékben alig 3100 ft, papírpénzben pedig 25 500 ft hitelt vett fel, tehát a regisztrált adósságállomány utáni adósságszolgálat hitelekből való folyamatos biztosítása már rövid távon is lehetetlenné kellett, hogy váljon.

A minden tekintetben kritikus 1825/26-os pénzügyi évvel bezárólag Festetics László tőke- és kamattörlesztései kerekített értékben a következőképpen alakultak:

Évek	1822/23	1823/24	1824/25	1825/26
Kamattörlesztés	64 460 vft 4 600 pft	84 960 vft 5 052 pft	87 640 vft 606 pft	55 590 vft
Tőketörlesztés	46 700 vft 1 400 pft	20 905 vft –	26 403 vft	53 370 vft

4. táblázat (Forrás: MNL OL Festetics Lt Számadások 1822/23 P 276 761. d. XII-9/b/21-No. 93.; MNL OL Festetics Lt Számadások 1823/24 P 276 762. d. XII-9/b/22-No. 1.; MNL OL Festetics Lt Számadások 1824/25 P 276 762. d. XII-9/b/22-No. 126.; MNL OL Festetics Lt Számadások 1825/26 P 276 762. d. XII-9/b/23-No. 304.)

A jelzett periódus összegeinek vizsgálata azt mutatja, hogy a kiindulási év összegéhez képest jelentősen megugrik a kamattörlesztés, de a tőke- és kamattörlesztések, a konvencióss értékben számított tételeket is beszámítva, együttesen megközelítőleg azonos, vagyis „bankó czédulában” számolva 110 000–120 000 ft közötti értéket mutatnak. További sajátosság, hogy miközben a kamattörlesztések esetében mintegy 25%-os növekedés látszik a kiinduláshoz képest, a tőketörlesztések a második pénzügyi évben 50%-ot is meghaladó csökkenést mutatnak, míg a kritikus 1825/26-os pénzügyi évben duplájára nő a tőketörlesztések összege, ami elhanyagolható különbséggel azonos értéket mutat

¹²⁶ Uo.

¹²⁷ Uo.

¹²⁸ MNL OL Festetics Lt Számadások 1822/23 P 276 761. d. XII-9/b/21-No. 93.; MNL OL Festetics Lt Számadások 1823/24 P 276 762. d. XII-9/b/22-No. 1.

a kamattörlesztés értékével. Szintén feltűnik, hogy az előző évi szinthez képest a kamattörlesztés 37%-kal esik vissza, s ez még a három évvel korábbi szinthez képest is nagyobb csökkenést, egészen pontosan 10 000 ft-tal alacsonyabb összeget mutat. Első pillantásra is egyértelműen látszik, hogy a kamat- és tőketörlesztések arányai oly mértékben változtak meg a vizsgált utolsó pénzügyi év időszakára, hogy a tőketörlesztés megnövekedése — vagyis a *status passivus* csökkenése — ellenére sem feltételezhető, hogy az teljes egészében magyarázattal szolgálja a kamatfizetés szintjének ilyen drasztikus visszaesésére.

Ha a számok mögé tekintünk, vagyis a keszthelyi „fő crediti cassa” kiadási rovatainak számszerű tételein túlmenően az adott pénzügyi évhez tartozó ügyiratokat is megvizsgáljuk, akkor nyilvánvalóan magyarázatot kaphatunk a fenti változások okaira. Miközben ugyanis előfordult, hogy a korábbi években a fél éves kamatfizetési kötelezettség ellenére nem könyveltek el egy-egy hitelező neve mellett tényleges kifizetést, hanem azt utólag, vagyis egy másik pénzügyi évben, az elmaradt kamatok fizetésének teljesítését a kamatfizetési periódus pontos feltüntetésével regisztrálták, addig a kritikus évben már igen jelentős kamattörlesztési elmaradás figyelhető meg. A tőketörlesztések megnövekedett arányainak vizsgálata ráadásul azt mutatja, hogy a „kisbefektetőktől” a jelentősebb hitelezőkig hirtelen igen nagy számban mondták fel hiteleiket. Az előbbiektől említettük Oszterhuber József (1792–1869) zalai köznemes 1000 konvenciósi ft értékű tőkéjét, melyet 2500 ft-nyi „bankó czédula” lefizetésével rendezett a keszthelyi adminisztráció 1825 novemberében, míg az utóbbiak közé sorolhatjuk a család dégi ágához tartozó gróf Festetics Antalt (1764–1853), akinek 44 000 ft konvenciósi értékű tőkéjének 1/6 részét váltólevélben számítva 18 333 ft-os összeggel törlesztette Festetics László 1826. május 31-én.¹²⁹ Feltűnő módon azonban a kamat- és tőketörlesztések között megjelentek olyan kifizetések is, melyek eredeti kötelezvényeit engedményezés útján más személyek, leginkább terményfelvásárlással foglalkozó nagykereskedők szerezték meg. A már korábban említett Lackenbacher Henrik kanizsai, illetve bécsi zsidó nagykereskedő számára Vajda Antal (?–?) fiskális és Barcza István (?–?) köznemesi hitelezők által engedményezett 6225 ft-nyi (ezüst) követelés teljesítését 1826. február 8-án regisztrálta a keszthelyi pénzügyi adminisztráció. De ugyanígy említhetjük Sümeghy József (1757–1832) zalai alispán, kir. tanácsos 5000 pft-os követelését Festetics Lászlóval szemben, melyet Kauders Jakab (1767–1860) körmenői kereskedő részére fizettek ki 1826. február 7-én.¹³⁰ Löwenstein Mór kanizsai kereskedő pedig a berzencei uradalom adásvételét követően, vagyis a Niczky gróftól átvállalt passzívák alapján rendelkezett igen komoly, konvenciósi értékben regisztrált 54 000 ft-os követeléssel.¹³¹

A másik jellemző sajátosság, s nyilvánvalóan a tömeges hitelfelmondásokkal hozható összefüggésbe, hogy pontosan a kritikus év időszakától megfigyelhetően olyan nagyobb összegekre szóló hitelszerződéseket kötött Festetics

¹²⁹ MNL OL Festetics Lt Számadások 1825/26 P 276 762. d. XII-9/b/23-No. 304.

¹³⁰ Uo.

¹³¹ MNL OL Festetics Lt Számadások 1824/25 P 276 762. d. XII-9/b/22-No. 126. Löwenstein tevékenységéhez további részletekkel lásd Kaposi Z.: A tradicionalizmustól... i. m. 150–151.

László, melyek „obligatoriálisa” a teljes tőkeösszeghez képest több kisebb, többnyire azonos névértékű tételre volt bontva.¹³² A felhalmozódott passzívák miatti nagyarányú adósságszolgálati kötelezettségek teljesítése érdekében Festetics László a korszak sajátos magánhitel-konstrukciójának alkalmazására is rákényszerült, ami az osztrák államadósság kisebb névértékekre bontott és kamatfelárral értékesített kötvénykibocsátási gyakorlatára vezethető vissza.¹³³ Ez természetesen feltételezte egy-egy elismert bankház partnerségét és jóállását a hitelszerződésben meghatározott tőkeösszeg erejéig, ugyanakkor a nagyarányú adóssággal terhelt személy mentesült a tömeges tőketörlesztési kötelezettség alól, s az értékpapírral rendelkező tulajdonosok a meghatározott kamattörlesztéseken túlmenően időről időre történő sorsolás útján, a névértéknek megfelelően juthattak hozzá teljes követelésükhöz.¹³⁴ Ezeket a „partialis

¹³² Példaként említhetjük Festetics László 1825. május 1-jén Sopronban kelt hitelszerződését egy bizonyos Dr. Julius von Zerfyvel (?-?) 8000 ft tőkeösszeggel, amely viszont 500-500 ft-os tőkék-re van bontva: „Ötszáz forintokról Váltótzédulákban az az 500 ft, melyeket Dr. Zerfgy Julius úrtól minden héjánosság nélkül költsön fel vettem. Én magamat és successoraimat ezen irományom által le kötelezem: hogy mint az azokról járó hat procentumos interesteket fél esztendőnként, mint pedig magát a Capitalist egy fertály esztendei fel mondás, és ezen eredeti Obligatiómnak vissza adása után a Sopronyi Cassamnál okvetetlenül le fizettetni fogom. Sopronyban Majus 1ső napján 1825. Id est 500ft W[iener].W[ährung].Gróf Festetics László”. Zerfy 1827. augusztus 4-én Sümegen kelt nyugtája szerint a teljes tőkeösszeget hiánytalanul felvette, az „obligatorialisokon” Festetics László viaszpecsétje és aláírása ollóval átvágva. MNL OL Festetics Lt Számadások 1826/27 P 276 764. d. XII-9/b/24-No. 86., 87.

¹³³ Részletes áttekintéssel, és így alapvető forrásként szolgál a Franz B. Fray által 1838-ban Bécsben közreadott *Allgemeiner Handlungs-Gremial-Almanach für den österreichischen Kaiserstaat* című munka második része, különösen a „Die österreichischen Staatspapiere und deren Coupons, besonders aber, was bey Erhebung der Beträge der leztern zu beobachten ist” című fejezet, mely az államadósság kezelését célzó kötvénykibocsátásokról nyújt áttekintést. A sorsolással történő s kamatfelárral valorizált értékpapír beválthatóságára vonatkozó eljáráshoz: „Die verlosenen Obligationen leiten ihren Ursprung von dem Patente vom 21. März 1818 her, im Folge dessen die ältere verzinsliche Staatsschuld, wovon die Interessen im Jahre 1811 auf die Hälfte herabgesezt worden sind, allmählig durch Verlosungen auf den ursprünglichen und in Conv. Münze zahlbaren Zinsenfuss urückgeführt wird. Da die ältere österreichische Staatsschuld wenige Obligationen enthält, welche auf den überbringer lauten und Coupons haben, so sind die verlosenen Obligationen gewöhnlich auf bestimmte Nahmen gestellt. Die Interessen davon sind mit gestempelten Quittungen zu erheben, und der Stempel richtet sich nach dem Betrage der Interessen. Jeder Besitzer der Verlosenen Obligationen soll immer rückwärts bemerken, bis wann die Interessen davon erhoben sind.” Fray, F. B.: *Allgemeiner Handlungs-Gremial-Almanach* i. m. 25. Megjegyzendő, hogy az értékpapír eladását is szabályozták, kikötve, hogy a vásárlónak az eredeti tulajdonostól származó, aláírással megerősített, az értékpapír megnevezését, sorsszámát, az adásvétel összegét feltüntető szerződéssel kell rendelkeznie. Uo. 22.

¹³⁴ A hitelfedezethez kötött újabb „kötlevel”-kibocsátási gyakorlat, a „Partial-Obligation” bevezetését, ismét csak az osztrák államadósság kezelését célzó újabb hitelkonstrukció alkalmazásaként, így összegzi Fray: „Dieses Darlehen beruhet auf dem von der k. k. österreichischen Regierung im Monathe July 1820 mit den Herren David Parish und M. A Rothschild und Söhne abgeschlossenen Vertrage über die Aufbringung einer Summe von 37 500 000 fl. C. M. In Folge des Vertrages besteht dieses Darlehen aus 150 000 Stück gleichen Schuldverschreibungen, jede zu 250 fl. C. M. Sämmtliche Schuldverschreibungen werden innerhalb 20 Jahren nach einem bestimmten, auf jeder Schuldverschreibung abgedruckten Plane mit bedeutenden Gewinnsten verlosset, und nebstbey zieht jede Schuldverschreibung bis zu ihrer Verlosung jährlich 10 fl. C. M. Die Schuldverschreibungen, welche gewöhnlich Partial-Obligationen genannt werden, sind vom 1. Jänner 1821 ausgestellt, lauten auf überbringer und sind mit Coupons zur Erhebung der jährlich zahlbaren

obligatiokat”, melyeket Grünwald idézett munkája alapján a megfelelő földbirtoknak fedezetként való figyelembevételével a hatályos jogrend alapján magyarul „záloglevélként” értelmezhetünk, a névértékhez képest a kibocsátó, vagyis az aláíró személy hitelképességének függvényében egyfajta értékpapírként forgalmazták.¹³⁵ Az ilyen jellegű kötelezvények, pontosan a forgalmazhatóság elősegítése érdekében, engedményezési rendelkezést is tartalmazhattak. Magától értetődően a cessionárius személy további spekulációs ügyletet folytathatott, akár az eredeti hitelfelvevő kárára, amennyiben az, tekintettel egy-egy kedvezőtlen felvásárlási periódusra, esetleg nem tudta azonnal kielégíteni az obligatio aktuális tulajdonosát a névértéknek megfelelő tőkekövetelés benyújtása esetén. Minthogy a hatályos hazai jogrend keretei között, különösen a nem hitbizományi jószágok esetében a hitelezett összeg erejéig történő „intabulatio” sem nyújtott megfelelő biztosítékot a hitelezőnek a tényleges követelése érvényesítésére,¹³⁶ ezért a hitelhiánnyal küzdő magyar földbirtokoknak külföldi, azaz ausztriai törvényszéknek kellett alávetniük magukat.¹³⁷ A külföldi bíróság végrehajtással fenyegető elmarasztaló ítéletének példájaként említhetjük az Alsó-Ausztriai Törvényszék 1828. szeptember 9-én kelt végzését, melynek előzményeként Ullmann Móric (1782–1847) pesti nagykereskedő az 1826. november 1-jén kelt hitelszerződés konvenciók értékben számított 5000 ft-os tőkeösszege és az elmaradt kamatok megfizettetése érdekében indított keresetet Festetics László ellen 1828. január 4-én.¹³⁸ S ez csupán csak egy példa volt a megindított perek tekintetében, melyekösszességük áttekintésére az alábbiakban fogunk kitérni. Jegyezzük meg ugyanakkor azt is, hogy Festetics László jószágaira azokban a vármegyékben, melyekben birtokai elterültek, vagyis Zala, Somogy, Vas, Sopron és Pest vármegyében, továbbá Sopron városában konvenciók pénzben számolva összesen 3 756 969 ft 40 xr értékű hitelt tábláztak be.¹³⁹ Azt sem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy a

Zinsen versehen. [...] Die Verlosungen von den Partial-Obligationen sind mit vielen hohen, bis 150 000 fl. C. M. steigenden Gewinnsten verbunden.” Fontos megemlíteni, hogy ez a konstrukció a kötvények valóban nemzetközi forgalmazását, vagyis a Habsburg Birodalom határain túli értékesítést is feltételezi, hiszen a kifizetések nem egyedül Bécshez kötődtek, hanem adott esetben Frankfurt-am-Mainban is beválthatók voltak a nyertes szelvények. Uo. 28.

¹³⁵ Grünwald B.: Széchenyi István i. m. 42–44.

¹³⁶ A parciális obligációk útján történő adósságkonverzió kapcsán egy a szerző feltüntetése nélkül közreadott munkában Grassalkovich Antal (1771–1841) herceg parciális obligációjának dokumentációjából idézve ezt olvashatjuk: „Eme papírok visszafizetése sorsolás által történik, valamint ez a köteleveken feltüntetve van, s a hypothekák allodial s nem fidei commissum jószágok, következésképpen nincsen atyavérségi (Agnati) helybenhagyásra szükség.” A mostani finansz-munkálatok fonákja különös viszonylattal a magyar privát kölcsönvételekre részleges kötelevek útján. Kassa 1833. 121.

¹³⁷ Az évekig elhúzódó adóssági perek eljárásrendjét, az „oppositionális per” további halasztó hatályát, illetve a külföldi bíróság illetékességének problematikáját elemzi: Grünwald B.: Széchenyi István i. m. 22–28., 71. A betáblázás törvényi szabályozásához lásd az 1723. évi 107. tc. rendelkezéseit.

¹³⁸ MNL OL Festetics Lt Festetics László adósságaival kapcsolatban benyújtott folyamodványai 1823–1846 P 248 3. d. B. VI. 6. (nincs folio vagy numerus). Az okirathoz csatolva vannak a Festetics és Ullmann közötti szerződések hitelesített másolatai.

¹³⁹ MNL OL Festetics Lt Festetics László iratai. Zárgondnoksággal kapcsolatos iratok 1806–1847 P 248 5. d. fol. 213. A passzívákat áttekintő terjedelmes irat a fiaira átörökölt adósság-

passzívák állománya nem feltétlenül esik egybe a betáblázási értékekkel, hanem azt jóval felül is múlhatják.

Mindezek alapján egyértelmű, hogy Festetics László nyomasztó helyzetén csakis egy áthidaló hitelkonstrukció segíthetett, melynek megszervezése Szegedy Ferenc zárgondnok eredményes közbenjárása révén volt remélhető. A rendelkezésre álló iratanyag alapján ma már nem rekonstruálható, hogy milyen előzményekkel, illetve milyen előzetes tárgyalások alapján került sor az elmaradt kamataikra és a felmondott tőkéikre váró hitelezők szempontjából egyáltalán nem közömbös hitelszerződés aláírására Bécsben 1829. december 8-án a Wertheimber és Seckstein bécsi bankházzal, melynek feje, Sigmund Philip Wertheimber (1799?–1856?) az Osztrák Nemzeti Bank részvényese volt.¹⁴⁰ A hivatkozott szerződés 2 350 000 ft-nyi hitelfedezet erejéig nyújtott lehetőséget 6%-os kamattal „kötlevelek” kibocsátására 1850-ig tartó futamidővel.¹⁴¹ Nem elhanyagolható adalék, s ez mindenképpen jelzi Festetics László rendkívül nehéz helyzetét, hogy az előző évben, vagyis 1828. augusztus 21-én konvenciók értékben 150 000 ft-nyi hitelt vett fel Liebenberg, illetve október 10-én ugyancsak ezüstben 100 000 ft-ot Walter bécsi nagykereskedőtől és bankártól.¹⁴² Ugyanakkor azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a „kötlevelek” kibocsátását biztosító szerződés aláírására közel másfél évvel Szegedy Ferenc zárgondnoki hivatalba lépése után került sor, vagyis a zárgondnok a korábban jelzett állapotfelmérés utáni tevékenységével, a megtakarítások, a kamatfizetési kötelezettségek számszerű adatainak ismeretében fordulhatott a bankházhoz, s a bankház mindezek ismeretében dönthetett a hitelfedezet biztosításáról.

A fenti hitelszerződések megkötésére tehát már Szegedy Ferenc zárgondnoksága alatt került sor, ugyanakkor tevékenységének tárgyszerű összegzésé-

tömeg rendezése során folytatott munkálatok kapcsán keletkezett Sopronban 1858. május 20-án. Mindenképpen sokatmondó Festetics László eredeti hitelképessége szempontjából, hogy a szerzett és öröklött jószágok, vagyis a csáktornyai, szalkszentmártoni, berzenicei uradalmak eredeti értékéhez képest nagyobb összegű adósságokat tábláztak be birtokaira.

¹⁴⁰ Uo. fol. 41–57v. Lásd az Osztrák Császárság tisztségviselőiről, különböző államigazgatási szerveiről és hivatalairól közzétett időszaki kiadvány 1832. évi jegyzékében: Hof- und Staats-Schematismus des Österreichischen Kaiserthums. Wien 1832. 676.

¹⁴¹ Jegyezzük meg, hogy *A mostani finantz-munkálatok...* című hivatkozott munka három, Festetics gróf nevéhez fűződő hitelfelvételt is tárgyal. Közülük az egyik egyértelműen beazonosítható: gróf Festetics Károly (?–?), aki 1828. július 1-jén kötött 2 000 000 ft értékű hitelszerződést az augsburgi Erzberger és Smid Bankházzal. „Gróf Festetics A. C.” megjelöléssel két további, 1828. július 1-jén Pozsonyban és 1828. január 2-án Sopronban kelt 600 000, illetve 900 000 ft-os névértékű hitelszerződést ismertet a szerző, de ezeknek semmilyen nyoma sincs a keszthelyi pénzügyi adminisztráció iratanyagában, túl azon, hogy sem a datálás nem mutat azonosságot Festetics László hitelszerződéseivel, sem pedig a szövegben hivatkozott bankházak nem szerepelnek a keszthelyi pénzügyi adminisztráció iratanyagában.

¹⁴² MNL OL Festetics Lt Számadások 1828/29 P 276 766. d. XII-9/b/25-No. 333. Ignaz von Liebenberg (1772–1844) temesvári születésű bécsi zsidó nagykereskedő, főleg gyapjúval kereskedett, szolgálataiért 1817-ben osztrák nemességet kapott, 1827-ben magyar indigenátust, 1829-ben birodalmi lovagi címet. Karl Emmanuel és Leopold nevű fiaival társult 1812 és 1823 között, s a főkönyvi adatok szerint 9 000 000 ft (ezüst) értékű gyapjút forgalmazott. *Constant von Wuzbach*: Biographisches Lexikon des Kaiserthums Österreich. Wien 1866. Bd. XV. 96–98. August Walter (?–?) bécsi nagykereskedő, az Osztrák Nemzeti Bank ellenőrző (számvéveszéki) bizottságának tagja, Pulszkyné Walter Terézia apja. Oesterreichischer Beobachter 1840. No. 11. 58.

re, vagyis adminisztratív és gazdasági döntéseinek közvetlen termelési értékben kifejezhető differenciált értékelésére, továbbá a hitelezők felé biztosítandó kamat- és tőketörlesztések készpénzben regisztrálható változásainak nyilvánossá tételére, közvetett módon éppen Szegedy Ferenc eljárása vezetett, midőn 1829. október 1-jén „Ő Felségéhez, mint Gróf Festetics László Úr javai önkényesen választott Zártartója a most említett Gróf Úr adósságai kifizetésére időt engedő Kegyelmes parantsolat megnyerése okáért” folyamodott.¹⁴³ Ennek hírére intézett ellenkeresetet huszonnégy hitelező a Magyar Udvari Kancellárián keresztül az uralkodóhoz, attól tartva, hogy a moratórium megadásával, vagyis a kamat- és tőketörlesztések egy részének csakis peres eljárás függvényeként, illetve ötéves türelmi idő után remélhető s az eredeti követelésekhez képest bizonytalan összegekkel történő folyósításuk következtében valóban komoly érdeksérelmet szenvedhetnek. Az előbbiekre tekintettel egyúttal kérelmezték egy Zala vármegye részéről kiküldendő vizsgálóbizottság felállítását, amely mind a zárgondnokság alatt lévő jószágok gazdálkodásáról, így a befolyó jövedelmekről, a megtakarítások összegéről, mind pedig az adósságszolgálat folyamatosságának biztosítását feltételező finansziális helyzetről részletes és átfogó jelentést készített volna, s e jelentéstől függően kaphatta volna meg a zárgondnok a kérelmezett moratóriumot.¹⁴⁴ Az aláírók közt hét főrangú személy, illetve nevükben eljáró gyám szerepelt, így Pálffy Antal (1793–1832) herceg, Batthyány Imre (1781–1874) gróf, Berényi Miklós (?–1853) gróf, Csáky Károly (1783–1846) gróf, Batthyány Kristóf (?–?) gróf, gróf Erdődy József (?–1824) özvegye, a kiskorú Zichy árvák nevében Márkus Ignác (1765–1846) kancelláriai tanácsos, két egyházi hitelező (ebből egy testület, a zágrábi káptalan), három nyugdíjas tiszt, továbbá három polgári személy. A nevesebb köznevesi hitelezők közül Csúzy Pál (1784–1861) kamarást, valamint Párniczky Mihály (?–1834) királyi tanácsost említhetjük. Jegyezzük meg, hogy nem reprezentatív módon, tehát tényleges eljárásjogi kereteknek megfelelően, s adott esetben a hitelezők közössége nevében terjesztették elő beadványukat a Kancellária felé, hiszen az ilyen jellegű eljárási szabályok, a perérték „tömegéhez” szabva, a „perügyelő” vagy „gondnok” mellett működő „választmány” szabályozott működése csak 1840 után volt lehetséges a Magyar Királyságban.¹⁴⁵

A Kancelláriát, de magát Zala vármegyét sem érhetette az a vád, hogy a hitelezők folyamodványa kapcsán hanyagul vagy esetleg halogató módon járt volna el, hiszen az 1829. október 25-én kelt 12 025 sz. leirat nyomán Zala vármegye már az új esztendő első közgyűlésén, vagyis az 1830. évi „Januarius 11iki Köz Gyülekezet 9ik száma alatt kihirdetett Kegyes Udvari Decretum”-ra tekintettel határozatot hozott a kiküldendő vizsgálóbizottság felállításáról, illetve a

¹⁴³ MNL OL Festetics Lt Festetics László iratai. Zárgondnoksággal kapcsolatos iratok 1806–1847 P 248 5. d. fol. 81.

¹⁴⁴ „In consequentiam facti pro quinquennali moratoris, a nominato sequestri benivoli Administratore Francisco Segedy [sic] exhibiti Recursus, Comitatus Zaladiensis Clementissime injungi supplicanti, ut dum exmissam Deputationem meritum Recursuale investigare contingeret...” A beadvány hiteles másolatát lásd Uo. fol. 48–52.

¹⁴⁵ Lásd az 1840. évi 21. és 22. tc. vonatkozó rendelkezéseit.

bizottság összetételéről.¹⁴⁶ Nem kétséges, hogy a vármegye minden tekintetben elismert és feddhetetlen tisztségviselőket bízott meg a feladattal, így Deák Antal (1789–1842) alispánt, korábbi országgyűlési követet, Hertelendy Károly (1784–1861) és Skublits Alajos (1791–1835) assessorokat, valamint Nedeczky Lajos (?–?) szolgabíró.¹⁴⁷ A Keszthelyre kiszálló „kiküldöttség” utóbb a zárgondnok által összeállított, az egyes directionális és exactorális tisztségviselők írásos eskünyilatkozattal megerősített adatsorai alapján készítette el jelentését.¹⁴⁸ A Szegedy Ferenc által jegyzett rendkívül szakszerű és tárgyyszerű összeállítás kilenc táblázatos mellékletet tartalmazott. A táblázatokba foglalt adatsorok az aktívák és passzívák tényleges állapotáról retrospektív módon, vagyis a zárgondnokság előtti időszak mutatóit egyaránt feltüntetve adtak áttekintést, de az egyes uradalmakban végrehajtott s konvenció (ezüst) pénzben kifejezett megtakarításokról, vagy éppen a jövedelmek fokozását célzó beruházásokról, például a juhállomány növeléséről is információval szolgáltak.

A családok és egyének sorsát súlyosan érintő racionalizálási folyamatról, vagyis a Directio, a majorátusi, valamint a szerzeményi jóságok adminisztrációját, a conventionátusokat és „gazdasági munkásokat” egyaránt érintő, „A Salarialis Statusban a Zártartóság által tétetett Kémélések”-ről összeállított táblázat szerint a zárgondnokság időszaka alatt az „esztendőnkénti megkémélések” értéke 216 943 ft 59 xr-t tett ki váltóforintban, vagyis a kurrens árfolyam szerint konvenció értékben számítva 86 777 ft 36 xr-t.¹⁴⁹ A zárgondnokság hatékonyságát, illetve a jövőbeni jövedelmek növelésének biztosítékát illesztették a „jóságokon tett javítások” adatai, melyek szerint „a Zártartóság beállításától fogva 35 506 frtot 41 xrt tettek Conv[enciós]. ezüst pénzben. Hasonlóul szaporodott ezen idő folytában a birkák száma is, minthogy [...] a Zártartóság kezdetén 57 104 darabot tett, most pedig 69 174 darabot.”¹⁵⁰

Szegedy a zárgondnokság alatti időszak „egész esztendei jövedelemének” nagyságát 390 950 ft-ban határozta meg, s ennek alapján a likviditást mindenképpen biztosítottak ítélte, mondván, „hogymivel [...] a Jegyzésekhez képest a Méltóságos Gróf Úr adósságaitól járó esztendei kamatok 228 589 ft és 30 xrt tesznek Conv[enciós]. pénzben, ezen Summának a jövedelmek summájából

¹⁴⁶ MNL OL Festetics Lt Festetics László iratai. Zárgondnoksággal kapcsolatos iratok 1806–1847 P 248 5. d. fol. 78v.

¹⁴⁷ MNL Zala Megyei Levéltár Közgyűlési Jegyzőkönyvek IV. 1/a 1830. Jan. 11. No. 9. Köszönöm Kapiller Imre Zala megyei főlevéltáros szíves adatközlését.

¹⁴⁸ Lásd Szegedy Ferenc zárgondnok összeállításának bevezető részét: „Minekutánna a Tekéntetes Nemes Vármegye a Fő Méltóságú Magyar Udvari Cancelláriától érkezett kegyelmes parantsolat következtében azon folyamodásom kitétele megvizsgálását folyó esztendei Januárius hónap 11ik és következett napjain folyvást tartott Nagy Gyűlésében hozott végzése szerint a Tel[kin]t[e]tes Kiküldöttségre a képpen bizni méltóztatott, hogy Méltóságos Gróf Festetics László Urnak Activus és Passivus Statusát kitanulván ugy a jövedelmek mennyiségéről is, a Tel[kin]t[e]tes Kiküldöttség eleibe terjesztendő hiteles datumokból a szükséges kinyomozást megtévén, a folyamodásnak miben létéről és a kérelemnek mikép leendő elfogadásáról körülállásos tudósítást tegyen, mind ezeknek következtében a sokszor említett folyamodásom kitétele megbizonyításul a következőket terjesztem elő.” MNL OL Festetics Lt Festetics László iratai. Zárgondnoksággal kapcsolatos iratok 1806–1847 P 248 5. d. fol. 81.

¹⁴⁹ Uo. fol. 103.

¹⁵⁰ Uo. fol. 86.

való levonása után marad a M[é]l[tósá]gos Gróf Úr Familiája tartására és a tőkepenzsek lassanként való fizetésére esztendőnként 162 361 ft 24 xr Conv[enciós]. pénzben”. Érvelésének, vagyis a likviditás fenntarthatóságának megerősítéseként azt is hozzátette, hogy ezen „Summa azonban a már tellyesített s még esz-közlendő javítások és néhai Özveggy Gróf Festetics Györgyné Eő Excellentiája után jutott jószágok jövedelmei által nevezetesen nevelkedni [sic] fog.”¹⁵¹ Mint-hogy Festetics László anyja csak az előző évben hunyt el, a zárgondnok ténylegesen nem számszerűsíthette az örökölt birtokrészből származó évi átlagos bevételeket, viszont állítása mindenképpen helytálló, hiszen ráadásul az özveggy grófné számára sem kellett többé fizetni a negyedévenként járó 9375 pft-os özveggyi járadékot, illetve az elhelyezett tőkéi után a kamatot.¹⁵²

A zárgondnok tevékenységének átfogó s rendkívül impresszív számokkal illusztrált kivonata a „Gróf Festetics László Zárgondviselőjének két esztendő-béli gazdálkodása” című táblázat adatai alapján így összegezhető:

Adósságok	Periódus	pft	xr
	Sequestrum kezdetén, 1828. április 12-én	4 425 558	27
	1830. április 30-án	3 849 895	3
Megszűnt	Ugyanezen idő alatt	575 663	24
Jövedelmek	Zárgondnokság előtt	262 000	
	A vizsgálat időszakában	390 950	54
Növekmény		128 950	
Javítások	Beruházások az uradal-makban	35 506	41
Adósságszolgálat	Évenkénti átlagos kamat-törlesztés	228 589	30
Tőketörlesztésre, Feste-tics László „élelmére”	Ugyanezen idő alatt	162 361	24

5. táblázat (Forrás: MNL OL Festetics Lt Festetics László iratai. Zárgondnok-sággal kapcsolatos iratok 1806–1847 P 248 5. d. fol. 75.)

A fentiekben vizsgált adatok mellett az összefoglaló táblázat leginkább figyelemre méltó rovata a zárgondnokság időszaka alatt megszűnt, közel 600 000 pft-os tőkekövetelés, ami alapvetően két dolgot jelez. Először is nyilvánvaló, hogy a Wertheimber és Seckstein-féle tekintélyes hitelgarancia nem tényleges és azonnali, vagyis készpénzben realizált, a „fő crediti cassa” által „perceptió-ként” elkönyvelt összeget takar, hanem valóban a kibocsátandó „kötlevelek” forgalmazásához szükséges pénzüpiaci, technikai háttérrel biztosította. Másfelől

¹⁵¹ Uo. fol. 86v.

¹⁵² MNL OL Festetics Lt Számadások 1825/26 P 276 762. d. XII-9/b/23-No. 304. Özv. Festetics Györgyné Sallér Judit 13 550 ft tőke után kapott negyedévente kamatot. MNL OL Festetics Lt Számadások 1832/33 P 276-XII-9-b/27-No. 645.

viszont az is nyilvánvaló, hogy Szegedy valóban komoly eredményeket könyvelhetett el a tőkekövetelések csökkentése érdekében. Ez utóbbi a „fő crediti cassa” ügyiratai szerint kétféle módon történhetett: egyfelől tényleges törlesztéssel, másfelől a korábbi tőkeösszeg kölcsönös megegyezéssel létrejött, kisebb-nagyobb mértékű csökkentésével. Ennek példájaként említhetjük a zárgondnoknak Hanzély Márton (1774–1844) ügyvéd, kúriai igazgatóval Budán kötött egyezségét, miszerint a másoktól számára cessionált, eredetileg 10 000 ft-os (ezüst) követelést 7500 ft-ra leszállítja, s ebből a követelésből 1000 pft-ot tőketörlesztésként, továbbá az elmaradt kamatokat 1900 pft értékben 1829. június 8-án meg is kapta.¹⁵³

Szegedy Ferenc azonban ilyen jelentős megtakarítások, továbbá a nyilvánvalóan növekvő bevételek és adósságszolgálati teljesítmény mellett is megismétli Zala vármegye kiküldött vizsgálóbizottsága számára a Kancelláriáhozelterjesztett moratórium iránti kérelme tartalmát, mondván, hogy az nem mellesleg az „uzsorás hitelek eránt lefolyó pörök”, valamint a báró Joseph Dietrich (1780–1855) által konvenciók értékben 200 000 ft-ra rúgó, „az osztrák nemesek törvényszéke előtt folyó pöre” miatt a jóhiszemű hitelezők kielégítésének védelmét is szolgálja.¹⁵⁴ A forgalmazott obligatiók értékének fenntartása érdekében, vagyis a folyamatos adósságszolgálatra tekintettel pedig úgy érvel, hogy még „az uzorás hitelezőknek, ha a Moratorium meg nyertetnének is, sérelmek nem lézen, az elől adott jegyzésből világos, mellyből kitetszik, hogy ezen uzorás hitelek ugy is tsak több esztendők után lesznek kifizetendők, addig pedig ha a Törvény által valóknak esmertetnének is, ezen hitelezők egyedül a Kamatokkal tartoznak megelégedni”.¹⁵⁵

Amennyiben a kritikus időszak után, vagyis az 1825/26-os pénzügyi évtől indított s a vizsgálat időpontjáig a törvényes formalitásoknak megfelelően folyamatban lévő perek, illetve a követelések volumenét vizsgáljuk, azt látjuk, hogy a moratórium megakadályozását célzó, korábban hivatkozott beadványt csupán a felperesek viszonylag kisebb hányada írta alá, ráadásul társadalmi státuszuk szerint zömmel főnemesek, nemesek. A Zala vármegyei „kiküldöttség” vizitációjának idején ugyanis összesen hatvanhat per volt folyamatban, s ezek összesített perértéke nem kevesebb mint 835 950 ft-ra rúgótt konvenciók értékben, valamint 140 000 ft-ra papírpénzben!¹⁵⁶ Jegyezzük meg, hogy Dietrich fentebb hivatkozott követelése nyomán — ha csupán Ullmann Móríc korábban hivatkozott keresetének kimenetelét vesszük alapul — egyértelműen várható volt az osztrák törvényszék elmarasztaló ítélete, de az sem kecsgetett sok jóval, hogy Ullmann cessionáriusként szintén a felperesek között szerepelt a Liebenberg és Lackenbacher kereskedőktől megszerzett követelésekkel, s

¹⁵³ MNL OL Festetics Lt Számadások 1828/29 P 276 766. d. XII-9/b/26-No. 2. Jegyezzük meg azt is, hogy Szegedynek négy darab, egy augsburgi bankháznál lévő, összesen 86 000 ft értékű váltókövetelést is sikerült 6000 ft-tal csökkentenie August Walter bankárnál.

¹⁵⁴ MNL OL Festetics Lt Festetics László iratai. Zárgondnoksággal kapcsolatos iratok 1806–1847 P 248 5. d. fol. 86.

¹⁵⁵ Uo.

¹⁵⁶ Uo. fol. 94–96.

nem kevesebb mint 100 000 ft konvenciók értékkel.¹⁵⁷ Ugyanígy fontos megemlítenünk, hogy Dietrich követelésének regisztrált hitelfelvétel formájában nincs nyoma a pénzügyi adminisztráció korábbi időszakaiban, vagyis nyilvánvaló, hogy megvásárolt vagy megszerzett követelésekről van szó. A perérték és a fenti táblázatban foglalt passzívák összevetése viszont egyértelműen Szegedy konszolidációs tevékenységét dicséri, hiszen a teljes adósság tömegének kevesebb mint 30%-át érintette.¹⁵⁸ (Természetesen figyelembe kell venni, hogy magától értetődően egy néhány száz vagy ezer forintos követeléssel rendelkező hitelező eleve feleslegesnek találhatta a peres eljárás megindítását.)

A vármegyei vizsgálóbizottság 1830. április 19-i dátummal terjesztette elő jelentését, melyet Zala vármegye 1830. június 14-i közgyűlésén tárgyaltak. Minthogy a jelentés a megfelelő adatsorok és mellékletek idézésével Szegedy érvelését minden tekintetben elfogadhatónak találta, a vármegyei végzés, vagyis a Kancellária felé felterjesztendő állásfoglalás szintén a moratórium megadását tartotta a közérdeket szolgáló döntésnek.¹⁵⁹ Az igazsághoz hozzátartozik az is, hogy a moratórium megakadályozását szolgáló, s a hitelezők korábban említett csoportjának minden, a Kancelláriához eljuttatott beadványát nyilvánosan felolvasták a megyegyűlésen, s érveiket — tekintettel a folyamatban lévő peres eljárásokra — a megfelelő törvényi rendelkezések tükrében tárgyalták, leszögezve, hogy „mindezen Irományok [a bizottsági jelentés a hozzá tartozó mellékletekkel – K. Gy.] a Fő M[é]l[t]ósá[gu] Magyar Királyi Udvari Cancelláriához a megrendelt értesítés fejében olly alázatos vélemény mellett felterjesztetni fognak, [...] hogy a jó lelkű hitelezők a zár alatt lévő vagyon jövedelmeiből, a tőke pénzeiktől járandó kamatokat az időig mindég rendesen kapták, s kapják, azok a késleltető parantsolatot éppen nem elleneznek [...] végre a Hitelezőknek a már sokszor érintett Gróf Úr ellen lévő adósságbeli követeléseikre nézve még az ő elegendő vagyonán felül a mostani M[é]l[t]ósá[gu] Zártartó Úrnak az egész Ország előtt tökeletessen esmért jó lelkűsége, a Zár alatt lévő javak kormányzásába [sic] mutatott ritka ügyessége [...] mindenekre kiterjedt pontossága, és figyelve tökéletes és egész bátorságot szerezne, s így mind ezekhez képest a Hazai törvények és a szoros köz igazság meg sértése nélkül a jelenvaló esetben az eladósodott Gróf Úrnak részére a Késleltető Kegyes parantsolatnak kiadhatását a Vármegye megtörténhetőnek véli.”¹⁶⁰

¹⁵⁷ Uo.

¹⁵⁸ Szegedy Ferenc eredményes eljárásának további illusztrálásához: Festetics László S. H. Strauss (?–?) zsidó kereskedőtől 3000 pft-ot vett fel 1826. szeptember 1-jén. A hitelszerződéshez csatolt, 1827. október 28-án kelt cessionális levél szerint ő ezt „[...] mit allen mir gebührenden Rechten” gróf Zichy Ferencre (1774–1861) cedálta, aki viszont Gottlieb Mayer kanizsai zsidó kereskedőnek adta tovább. Szegedy Ferenc viszont mint „M[é]ltóságos”. Gróf Festetics László Úr Javai önkényesen választott Zártartója” Mayerrel megegyezett, hogy az eredeti tőkeösszegeből „20 percentum elengedtetvén” az 1827. szeptember 1. és 1830. július 1. közötti időszakra járó kamatokat rendezték. Ujj Károly exactor jegyzése szerint utóbb a teljes adósságot törlesztették, s az eredeti iratokon ennek nyomán Festetics László aláírását és pecsétjét ollóval átvágták. Lásd MNL OL Festetics Lt Számadások 1829/30 P 276 766. d. XII-9/b/26-No. 169.

¹⁵⁹ MNL OL Festetics Lt Festetics László iratai. Zárgondnoksággal kapcsolatos iratok 1806–1847 P 248 5. d. fol.78v–79v. Az iratot Tuboly Mihály (?–?), Zala vármegye első aljegyzője hitelesítette.

¹⁶⁰ Uo. fol. 79v.

Összegzés

Amennyiben a vizsgált időszak tekintetében mérleget kívánnánk vonni a gazdálkodás és a birtokigazgatás gyakorlatának főbb jellemzőit illetően, úgy mindenekelőtt megállapíthatjuk, hogy Festetics László határozottan törekedett a minőségi termelés anyagi és megfelelő szakmai hátterének biztosítására. A termelékenység növelése érdekében az intenzív szántóföldi növénytermesztéshez szükséges beruházásokat fontosnak tartotta, a Directio ennek az elvárásnak megfelelően tervezte meg az egyes uradalmak termelési tevékenységét. Ugyanilyen, tehát hosszabb távon megtérülő beruházásnak tartotta a georgikoni tanárok külföldi tanulmányútjainak finanszírozását, illetve a georgikoni tangazdaság fejlesztését, s közvetlen szerepét az adaptálandó termelési vagy éppen adminisztrációs gyakorlat valamennyi uradalomban történő fokozatos bevezetése szempontjából. Az általa jegyzett instrukciók alapján ráadásul azt is megállapíthatjuk, hogy igen sokszor közvetlen kezdeményezője volt egy-egy ágazat minőségi fejlesztését célzó folyamatok elindításának.

Mindamellettsé kétségtelen tény, hogy apai örökségének átvételét követően költségeivel s a kalkulálható bevételek mértékéhez képest a megfelelő adósságszolgálatot veszélyeztető folyamatos hitelfelvételeivel, amihez az agrártermékek felvásárlási árának spekulációktól sem mentes drasztikus visszaesése is járult, az ország egyik legeladósodottabb főnemesévé vált. A Szegedy Ferencsel kötött zárgondnoki szerződés két éve alatt, amint a moratórium iránti kérelem megakadályozását célzó hitelezői és felperesi kezdeményezésre indított pénzügyi vizsgálat eredményei bizonyították, Festetics László likviditása időlegesen konszolidálódott, jóllehet ez egy igen jelentős adósságkonverziós hitelkonstrukció révén volt csak lehetséges. A birtokaira betáblázott összegek, illetve az ezen összeget meghaladó passzívák együttes értéke 50%-ot is túllépő mértékű volt a szintén eladósodott Esterházy Miklós (1765–1833) herceg 12 millió forintnyi passzívaaállományával összevetve. Ez azért is figyelemre méltó, mivel az Esterházy család hercegi ága a Festeticsek keszthelyi ágát messze felülmúló mértékű birtokállománnyal rendelkezett Magyarországon.¹⁶¹

Bár nem kétséges, hogy a Festetics család keszthelyi ágának birtokgazdálkodása, különösen a Festetics György halálát követő időszak vonatkozásában, többek között a közvetlen üzemszervezési és adminisztrációs gyakorlat, vagy éppen a nyugat-európai termesztéstechnikai és egyéb technológiai újítások eredete és adaptációja vonatkozásában, de akár a hitelforgalommal kapcsolatos társadalomtörténeti részleteket illetően is, további kutatások szükségesek, mindazonáltal a fenti elemzésnek köszönhetően reményeink szerint megfelelő adalékokkal szolgálhattunk a korszak magyarországi adminisztrációtörténeti és hitelforgalmi sajátosságairól rendelkezésre álló ismeretek árnyalása és bővítése tekintetében.

¹⁶¹ *Josef Pratl*: Die Entwicklung der Finanzen des Esterházyischen Majorats von 1721 bis 1833. In: Die Familie Esterházy im 17. und 18. Jahrhundert. Hrsg. Wolfgang Gürtler – Rudolph Kropf. Eisenstadt 2009. 159–160. Nem elhanyagolható adalék, hogy Szegedy Ferenc zárgondnok konszolidációs tevékenységére a hercegi család javainak zárgondnoki felügyelete során is igényt tartottak 1832 után.

MELLÉKLETEK

(Forrás: MNL OL Festetics Lt Számadások 1822/23 P 276 761. d. XII-9/b/21-No. 93.; MNL OL Festetics Lt Számadások 1823/24 P 276 762. d. XII-9/b/22-No. 1.; MNL OL Festetics Lt Számadások 1824/25 P 276 762. d. XII-9/b/22-No. 126.; MNL OL Festetics Lt Számadások 1825/26 P 276 762. d. XII-9/b/23-No. 304.; MNL OL Festetics Lt Számadások 1827/28 P 276 764. d. XII-9/b/24-No. 449.; MNL OL Festetics Lt Festetics László iratai. Zárgondnoksággal kapcsolatos iratok 1806–1847 P 248 5. d.; MNL OL Festetics Lt Közpon-ti Birtokigazgatás. Zárszámadások 1814–1866 P 276 937. d.)

Ágazat	1820/21	1822/23	1823/24	1824/25
Gabona	4 943	1 298	850	862
Bor	61 349	40 042	22 280	34 258
Gyapjú	26 053	34 203	37 842	32 051
Erdők	32 255	23 180	16 482	11 031
Marha	14 025	15 747	1 593	4 933

6. táblázat. A keszthelyi uradalom ágazatonkénti bevételei (váltóforintban kraj-cárok nélkül)

Ágazat	1820/21	1822/23	1823/24	1824/25
Gabona	37 044	22 586	7 963	15 389
Bor	23 368	11 306	18 209	12 836
Gyapjú	27 693	19 825	23 734	27 525
Erdők	8 396	12 688	7 473	7 212
Marha	17 164	12 439	9 783	4 835

7. táblázat. A csáktornyai uradalom ágazatonkénti bevételei (váltóforintban krajcárok nélkül)

Ágazat	1820/21	1822/23	1823/24	1824/25
Gabona	76 437	32 255	24 070	24 516
Bor	31 191	10 023	3 202	9 332
Gyapjú	35 394	18 897	20 375	23 772
Erdők	7 457	3 697	13 892	4 467
Marha	21 677	5 310	4 948	5 662

8. táblázat. A csurgói uradalom ágazatonkénti bevételei (váltóforintban krajcárok nélkül)

Adminisztratív egységek	Zárgondnokság előtt (ft)			Zárgondnokság alatt (ft)			Megtakarítás (ft)		
	kész-pénz	deputátum	összes	kész-pénz	deputátum	összes	kész-pénz	deputátum	összes
Directio	39 761	10 283	50 044	27 727	4 871	32 599	12 033	5 412	17 445
Udvari, georgikoni, keszthelyi uradalom	58 736	71 188	12 924	27 494	27 198	54 692	31 248	43 989	75 232
Kemend	13 318	21 231	34 549	8 032	10 560	18 592	5 285	10 670	15 956
Vasvár	9 634	14 643	24 278	7 344	8 621	15 965	2 290	6 022	8 312
Ság	7 584	14 294	21 878	4 366	5 853	10 219	3 218	8 441	11 659
Balaton-szentgyörgy	7 347	11 272	18 619	4 960	6 215	11 175	2 387	5 056	7 444
Szent-miklós	489	8 748	15 238	5 588	6 568	12 156	901	2 180	3 081
Szalkszent-márton	8 646	13 422	22 069	6 304	9 286	15 590	2 342	4 236	6 479
Csurgó/Berzence	26 954	32 939	59 894	17 835	22 312	40 147	9 119	10 627	19 746
Csáktoronya	30 741	42 984	73 725	21 140	32 025	53 165	9 601	10 959	20 560
Sopron	2 119	1 562	3 681	1 486	1 169	2 655	633	392	1 025
Összesen									216 943

9. táblázat. A birtokigazgatás összesített működési és adminisztrációs költségei a zárgondnokságot megelőző és a konszolidációs időszakban (váltóforintban krajcárok nélkül)

ESTATE MANAGEMENT, FARMING, DEBT SERVICING

The Finances of Count László Festetics from the Period of Taking over His Inheritance to the Early Phase of the Sequestration of His Estates, 1820–30

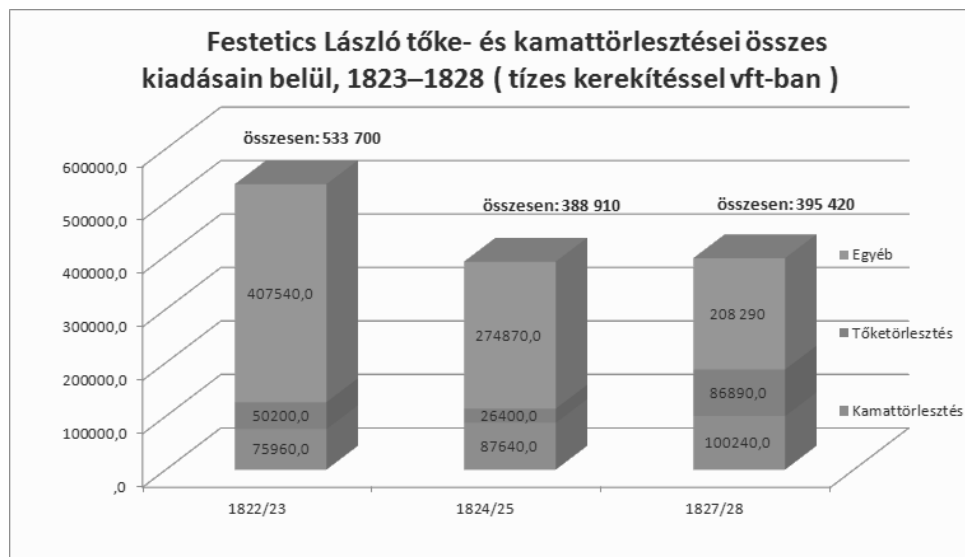
by György Kurucz
(Summary)

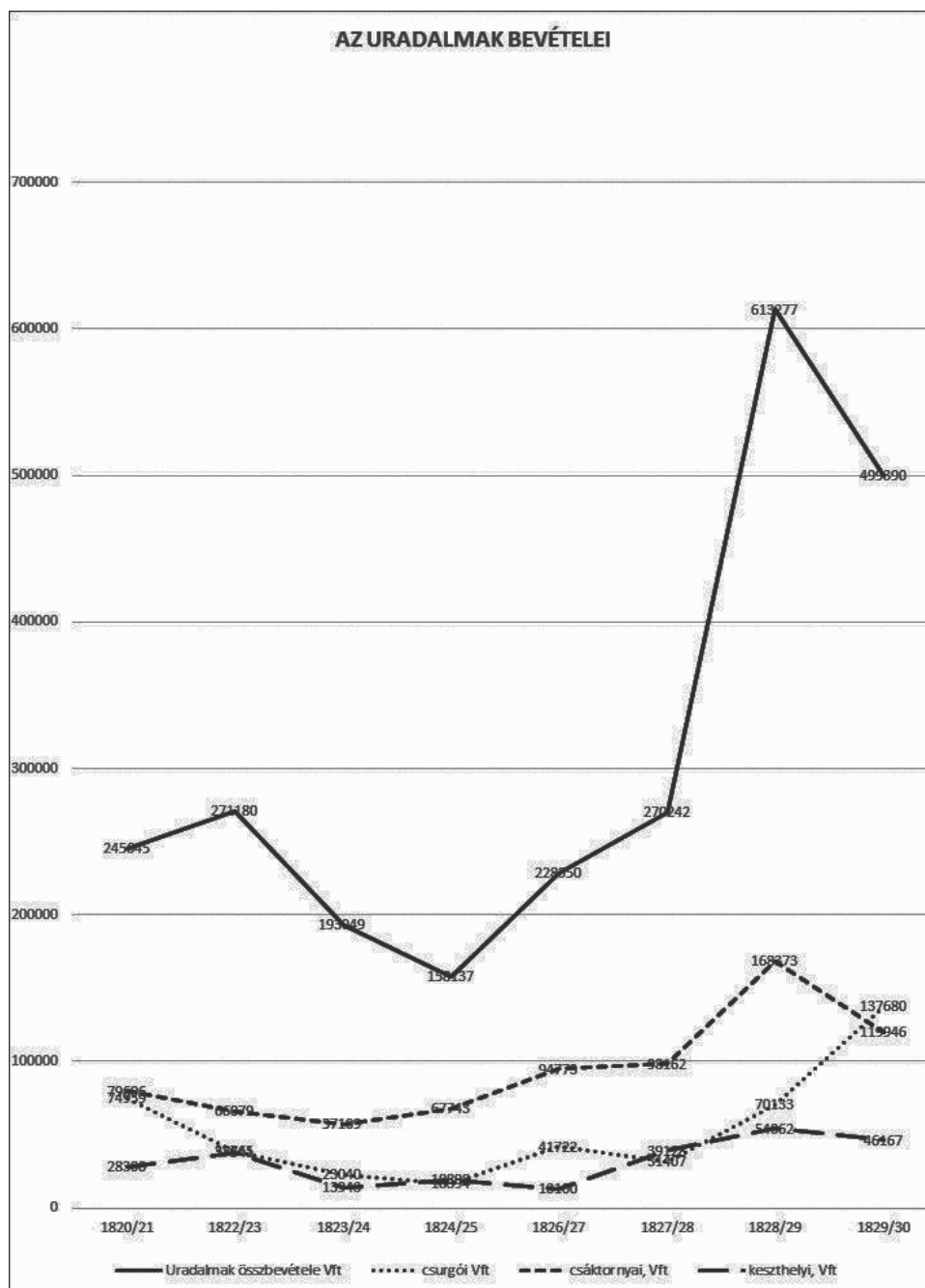
As the descendant of a Transdanubian aristocratic family, Count László Festetics (1785–1846) inherited large estates and a manageable amount of liabilities from his father, Count György Festetics (1755–1819), who has since been considered an outstanding member of Hungarian noble society on account of his foundations to promote contemporary intellectual life, including the establishment of a farming college in 1797 in order to train stewards and disseminate modern farming technique as well as profit-oriented estate management.

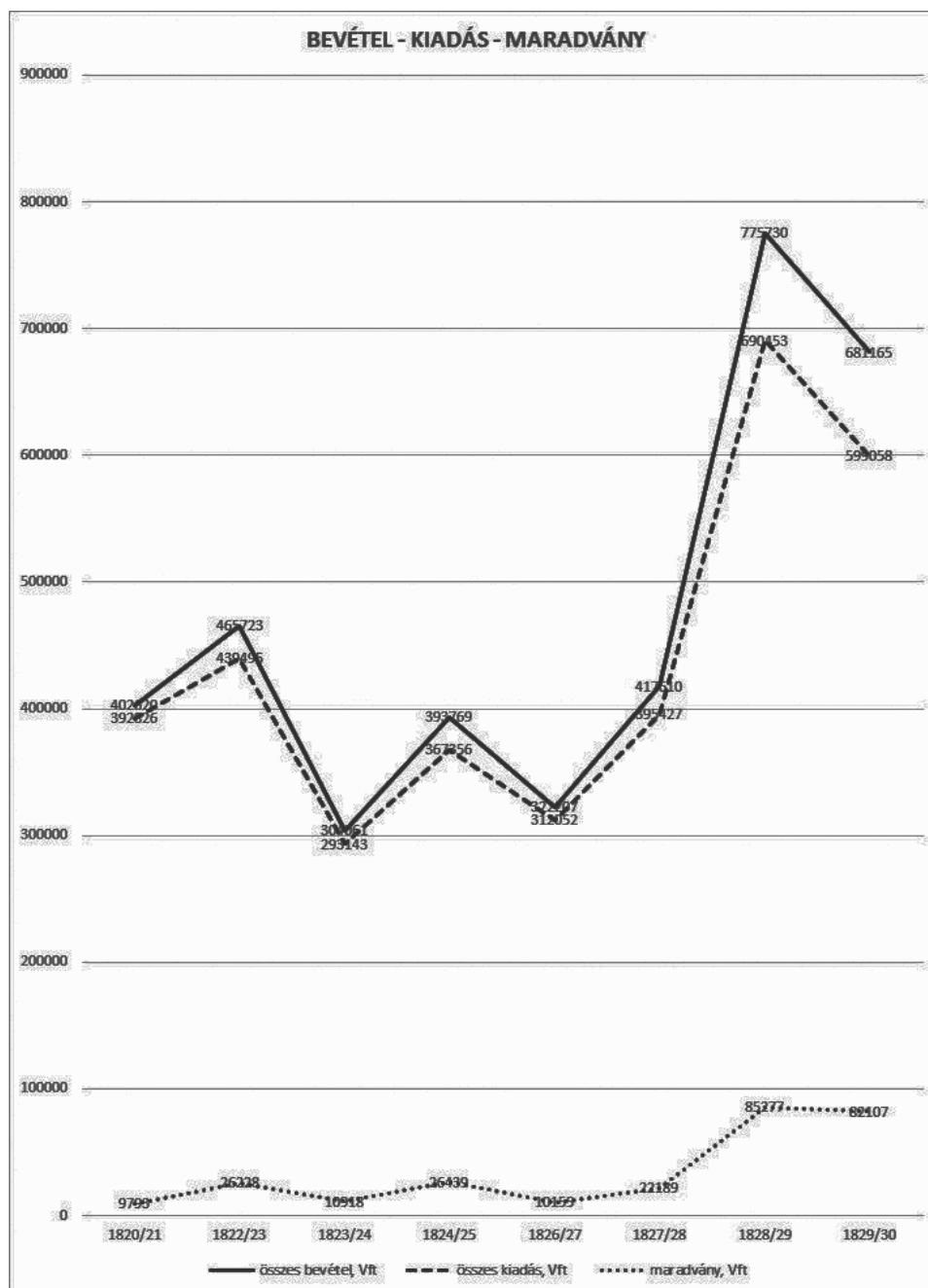
This paper is a case study examining the question of how and why Count László Festetics, despite being a successful producer of agricultural goods as well as capitalizing on the short lived boom following the Napoleonic wars, was nonetheless so adversely affected by the overall European crisis of marketing agricultural products. The author also tried to reconstruct the stages of the process in which he gradually became completely indebted, leading to his voluntary sequestration, whereby he waived his financial independence and an authorized sequestrator was designated to manage his estates and deal with his outstanding debts. The latter issue is of special importance,

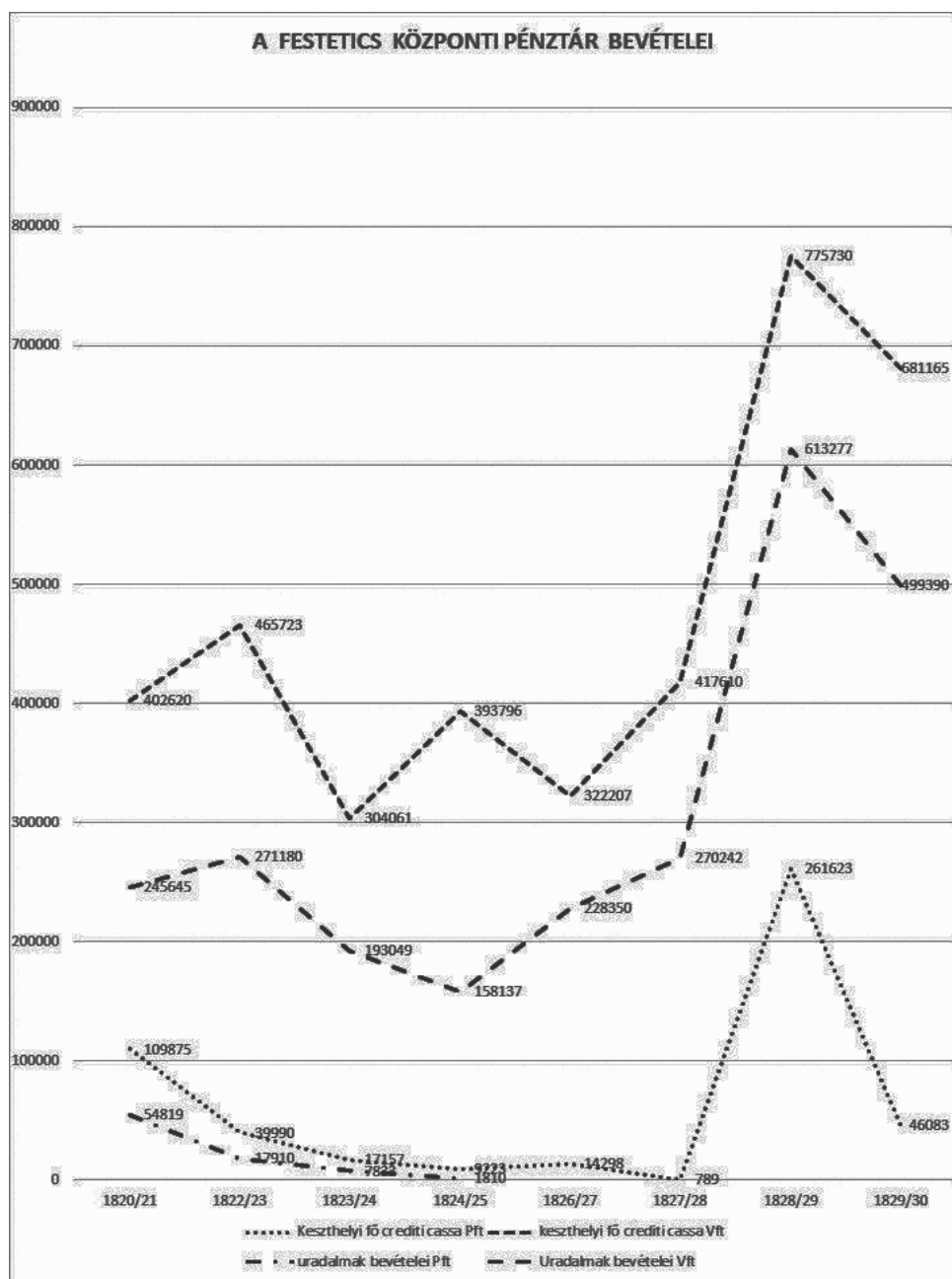
because his application for deferred payment arrangements triggered a series of court procedures on the part of his creditors in Austria, since the relevant provisions of Hungarian law prevented his creditors from satisfying their claims according to the amounts mortgaged.

GRAFIKONOK

Veliky János

POZÍCIÓKIJELELŐ POLITIKAI-IDEOLÓGIAI SZEMPONTOK A SZÉCHENYI-KOSSUTH-VITA MÁSODIK SZAKASZÁBAN

Széchenyi újabb fellépése a politikai nyilvánosságban

A Garat

1841 elején a Kossuth szerkesztésében megjelenő *Pesti Hírlap* új megközelítéseket hozott a politikai közéletben, amit Széchenyi nagyon hamar érzékelt, kritikai véleményét *A Kelet népe* címmel megjelenő könyvében fejtette ki,¹ amelyben megkísérelte Kossuth haladással kapcsolatos politikai pozíciójának pontos körülírását, majd elszigetelését, kísérlete azonban nem járt sikerrel.² A fellépését követően kialakult széles körű sajtóvita azonban bemutatta a reformgondolatok kibontakozóban lévő újszerű tagolódását és az erre épülő politikai-ideológiai irányzatok megformálódásának kezdetét.³

Széchenyi másfél év múlva *Garat* című művében ismételt kísérletet tesz arra, hogy Kossuth körének politikai pozícióját leírja. A *Garat* Széchenyi politikai gondolkodástörténetének egyik igen fontos dokumentuma. Ebben a művében a fogalomalkotás területén is feltűnő intenzitással működő Széchenyi főként olyan kifejezések megalkotásával próbálkozott, amelyekkel az új politikai irányzatokat igyekezett újra és újra körülírni, saját maga alkotott politikai fogalmakat, ám az is látható, hogy egyre gyakrabban alkalmazta hazai viszonyokra a nyugat-európai irányzatok elnevezéseit. Ez utóbbit azért használta, hogy jobban körülírja a különböző „szerepkörök” formájában megnyilvánuló új politikai-ideológiai gesztusokat, egyre világosabban megjelenő „irányzatokat” (a reformelit jellemzői; ideológiai irányzatok: liberális irányzat elágazásai, ellenzékiesség, kormánypártiság). Az ismételt kibontakozó vitához a közvetlen kiváltó okot Kossuthnak az illír mozgalmak terjedésével foglalkozó cikkei szolgáltatták.⁴ A nemzeti nyelv kérdése 1842-ben a reformerek figyelmének homlokte-

¹ A kérdéskörrel foglalkozó irodalomból: Balás P. Elemér: A Széchenyi–Kossuth ellentét hírlapi vitájuk tükrében. Kolozsvár 1943; Lackó Mihály: Széchenyi és Kossuth vitája. Bp. 1977; Varga János: Keresztútjában a Pesti Hírlap. Az ellenzéki és a középutas liberalizmus elválása 1841–42-ben. Bp. 1983.

² A *Kelet népe* kifejezőkészségének elemzése: Gergely András: Széchenyi István. Pozsony 2006. 95–105.

³ Varga J.: Keresztútjában a Pesti Hírlap i. m. 147–153.

⁴ Pesti Hírlap, 1842. június 12., illetve 1842. június 19., továbbá Pesti Hírlap, 1842. június 23., Pesti Hírlap, 1842. június 26. – Szabad György: Kossuth politikai pályája ismert és ismeretlen meg-

rébe került, amit a zágrábi tisztújítás körüli botrányos jelenetek indukáltak, s az arra reagáló Pest megyei közgyűlési határozat (összekapcsolódva Horvátország elszakadásának lehetőségével), illetve Kossuth mindezt vizsgáló, *Virrasszunk* című cikke. Erre hivatkozva foglalta össze politikai álláspontját az 1842 júniusában elkezdett *Garat* című munkájában, melyet három hónap alatt alkotott meg, azonban nem fejezett be,⁵ s végül nem is jelent meg.⁶

A művet a történeti szakirodalom többnyire „zaklatott hangú, egységes vonalvezetést nélkülöző szöveg”-nek minősíti, mely kimerül a „kossuthi liberalizmus elátkozásá”-ban.⁷ A publicisztikában ugyancsak negatív értéktételek rögzültek róla, Németh László *A Kelet népénél* gyengébbnek tartja (a „költő fakóbb”), s kétséges politikai fogadtatását hangsúlyozza. Tehát — kimondja a szentenciát — a „könyv fiókjában marad”.⁸ Be kell látnunk azonban, hogy ennél lényegesen többről, illetve másról van szó. Széchenyi egyik legösszintébb elemzése ez, valóságos „vallomása” több alkalommal *változó politikai elveiről*, illetve a kibontakozó *politikai-ideológiai irányzatokról*, talán ezért is tekintett el a publikálásától, mely azonban így a szerző nyilvánosságához való viszonyát is megmutathatja, s további közéleti szereplését mintegy *előkészíti*. A szöveg kétségtelenül hosszú, másfél száz oldalnyi terjedelemben hömpölyög, ám éppen ez nyújt lehetőséget *politikai gondolatainak szövegen alapuló, részletes elemzésére*.

Széchenyinek már kialakult az *önálló politikai fogalomrendszere*, melyre maga is felhívja a figyelmet, amikor folyamatosan visszaül korábbi megállapításaira.⁹ Fogalomrendszerében előremutató elemek keverednek konzervatívokkal, s ezeknek egymáshoz viszonyított súlya alkalmanként nagyon változik. A *Garat* elején ismert, értéktartalmát tekintve vegyes közéleti jelszavát idézi fel: „*Mindenki a helyére s kötelességét teljesítse!*” Ebből is arra kell tehát következtetni, hogy koncepcionális állítások kifejtése következik, vagyis nem lehet kétségünk afelől, hogy *általánosabb értelemben vett politikai gondolatokkal* lesz dolgunk. A nemzetiségi ellentétek körül kibontakozó bonyodalmakat rögtön közvetlenül kapcsolatba is hozza szélesebb összefüggésekkel, az ügyek vitelére nem hivatott, felkészületlen, „túl buzgó, de elég mély felfogással nem bíró” személyek működésével. Korábról ismert, a romantikára jellemző költői eszközökkel, fogalmakkal írja le Magyarország helyzetét: „nyavalyánk mindinkább s inkább súlyosodni látszik, s már a végvonaglásnak is mutatkoznak bizonyos jelei, mikor az érzékek gyengülnek, szédeleg a fő, s ide-oda kapkodások közt józan összeköttetés nélkül majd magasztos phantasiára hevül a halandó, majd

nyilatkozásai tükrében. Bp. 1977. 71–72.; Varga János: Helyét kereső Magyarország. Bp. 1982. 77–92.

⁵ Gróf Széchenyi István írói és hírlapi vitája Kossuth Lajossal. I. Szerk. bev. Viszota Gyula. Bp. 1927. 800–801.

⁶ Uo. 801. Naplóbejegyzése szerint belső konfliktusok után határozott úgy, hogy művét nem adja ki („Bin nach einem grossen Kampf entschieden: es nicht herauszugeben. Fühle mich zu Boden gedrückt”).

⁷ Varga J.: Helyét kereső Magyarország i. m. 147.

⁸ Németh László: Széchenyi. In: *Uő: Az én katedrám*. Bp. 1975. 515.

⁹ Nemzetfogalmának kialakulásában például Herder és Fichte hatására már korábban rámutatott Gergely András: Széchenyi eszmerendszerének kialakulása. Bp. 1972. 75–82.

visszaborzad a megsemmisüléstől s segítség után eseng, vagy a megtörött remény elszánásával az öröklét megnyílt küszöbére mereszti szemeit.” Aztán fejtegetéseit átvezeti a politikai mozgalmak világába, mellyel az elemzés valóságos tárgyára mutat rá: „ezen kép — kérdem — nem hasonlít-e országai mozgalmink s kivált honi literaturánk — az újságlapokat természetesen s igen ide értve — újabbkori összességéhez?”¹⁰

Fontos műltszemléleti felfogás tűnik fel a szöveg elején: az európai reformerek történet szemléletére jellemző módon¹¹ korszerű gesztussal a közélet figyelmét *a múlttól a jövő irányába* fordítaná. Arra hívja fel a figyelmet, hogy ő már jó ideje ezen az úton halad, a *Hitel*ben kérte, hogy aki a politika formálására vállalkozik, „ne mindig a múltba, de egy kissé a jövőbe is tekintsen”. Hangsúlyozza, hogy véleménye az elmúlt évtizedben ebben a tekintetben sem változott, így most joggal utal rá, hogy „a »magyar volt« helyett a »magyar leszen«-t tűztem ki zászlómra”.¹²

Az is hamar kiderül, hogy Széchenyi kritikai vizsgálat alá veszi Kossuth és köre tevékenységét, mivel megítélése szerint számos fórumon továbbra is téves és félrevezető politikai nézeteket terjesztenek, működésük pedig egyre inkább mozgalommá szélesül, ezért aztán mint *szervezetet* nevezi meg őket, gyakran már „*Pesti Hírlap-párt*”-ként, a „*Pesti Hírlap szerkesztője és iskolája*”-ként, a „*Pesti Hírlap szerkesztője és véleményháza*”-ként¹³ emlegeti. A csoportosulást az irodalmi romantikára jellemző nyelvi eszközökkel ábrázolja, amivel sikerül a jelenséget felnagyítani s szinte démonian romboló erőként bemutatni: a „*Pesti Hírlap-párt*” „*ábrándsereg*”, mely „valami képzelet alkotta hazában él, és melly minden gyakorlatit, minden ténylegeset ellenezvén vagy gyanúsítván, Magyarország polgári kifejlését szinte lehetetlenné teszi”,¹⁴ programja lidércfény, mely mocsárba vezet.¹⁵

Az általános képfestésben persze fel-feltűnnek a nemzetiségi mozgalmak körül kibontakozó nézetkülönbségek és idesorolható értékítéletek, melyekkel összefüggésben Széchenyi figyelemre méltó kritikát is megfogalmaz. *Liberális* szellemben kifogásolja a vallási és nemzetiségi mozgalmakban és az ellenzék körében megerősödő „visszatorlási” szándékot, és méltányosságot ajánl. Elfogadhatónak tartja a *kulturális asszimiláció* tényét,¹⁶ azonban — mint írja — aki a „mathesis vastörvényeivel” nem számol, sőt „mindinkább zajong bizonyos tárogatók után”, megbonthatja azt az „egyensúlyt”, melynek a magyarság „szinte egyedül köszönheti nemzeti létének s némi szép szabadságának, német, szláv és

¹⁰ Széchenyi István írói és hírlapi vitája. I. i. m. 35–38.

¹¹ Reinhart Koselleck: *Elmúlt jövő. A történelmi idők szemantikája*. Bp. 2003. 22–23., 26.

¹² Széchenyi István írói és hírlapi vitája. I. i. m. 38.

¹³ Uo. 83–86.

¹⁴ Uo. 39–40.

¹⁵ Uo. 51. Széchenyi ezt eredetileg németül a következőképpen fejezte ki: „oder wenigstens mehr Irrlichter, die in Sümpe führen”.

¹⁶ Velkey Ferenc: „Törvényt hozni, mely más honunkban lakó nemzetségek jogait biztosítja”. Széchenyi Hunniájának eszméletörténeti jelentőségéhez. In: *A szabadság felelőssége. Írások a 65 éves Dénes Iván Zoltán tiszteletére*. Szerk. Péntes Ferenc, Rácz Sándor, Tóth Matolcsi László. Debrecen 2011. 158–165.

törökség közt, annyi századok ótai fenntartását”.¹⁷ Kossuth említett cikkére való utalással figyelmeztet, virrasszunk, „nehogy felbőszült garabonczként szilaj erővel ostoroztassanak honunk különajkú népei a magyarság megkedvelte-tésére”; kulturális egységesülésről beszél, olyan módon, hogy „becsülje meg a magyar maga magát, s csinosodás, értelmi súly és jó ízlés annyi bájaival fonja magát körül, mikép erkölcsi erővel vonzza a hon heterogen felekezeteit”.¹⁸

Ám az érdekek méltánylását kiterjesztené a „felsőbbiségre”, az arisztokráciára és különböző hatalmi körökre is, s így ez a szándék az érvelés liberális jellegét már erősen szűkíti.¹⁹ A birodalmi kormányzás rendszerében pedig kedvezőbb változásokat fedez fel, s arra számít, hogy „megint az élet felé” fordul a magyar, tehát ezért sem tekinti az erős ellenzékiiséget célszerűnek, így „bizonyos nemzeti operatorok” mozgalmát igyekszik elhárítani.²⁰ Arra hívná fel a figyelmet, hogy nagyon sok tisztázatlan eszme zúdult be „egy bizonyos párt némi hőseinek szorgalma által” a közéletbe, vagyis „annyi öntetett újabb időkben a garatra, mikép bizony nemcsak az eddig mindig sötétségben létezőnek és vízhez szokottnak, de a legnagyobb világban és a legnagyobb ingerek közt élőknek is káprázik szeme és szédeleg feje, [...] mert mindez így áll és nem másképp, az van most egyedül a teendők során: a felszíniséget talpraesettel, az álokot józan okkal, a hamist valóval verni vissza”. Így magyarázza meg művének címét is: a politika malmában a garatra meggondolatlanul öntött elvek sokaságát fogja *megrostálni*, úgy, hogy — *fizikai hasonlaltal* élve — a gondolatok „a hideg surlódásnak minden hengerein átmenve, végre a tápláló lisztből elválasztassék a korpa, a söpredék: mi okbul »Garat« is lőn e közlemény címe”.²¹

A *Garat* politikai fejtegetéseit *társadalom- és államfilozófiai* ismeretek alapozzák meg, melyeket Széchenyi az 1820-as évek közepe óta több-kevesebb rendszerességgel, programszerűen sajátított el, s majd ebből fejlesztette ki, saját szavaival élve, „politikai tudományát”, melyre aztán folyamatosan hivatkozik is.²² Az 1840-es években Jeremy Bentham hatása széles körűnek látszik. Kemény Zsigmond a fentebb említett történeti időfogalomban Bentham hatását vélte kiolvashatónak, mint írja, Széchenyi megragadható elemet a „nemzet dicsőségére sehol nem talált a múltban; a nemzet fiatalságán kívül semmi egyébbre a jelenben. A históriát megkicsinyíté, hogy a múltból elvett súlyt a jövőre vesse” – Kemény szerint ez a gondolat „*Benthamból kölcsönözteték*”. A francia viszonyokról mondott eszmék voltak majdnem lefordítva, csak hogy Szent Lajos helyett Nagy Lajos, XIV. Lajos helyett pedig Mátyás király iktattaték ama sorok közé, melyek megmutatandók, hogy a múltban valódi nagyság sehol sincs, s így a jövődőtől lehet mindent várni.”²³ (Kiemelés – V. J.)

¹⁷ Széchenyi István írói és hírlapi vitája. I. i. m. 48.

¹⁸ Uo. 46.

¹⁹ Uo. 36–37.

²⁰ Uo. 41.

²¹ Uo. 54–56.

²² Uo. 94., 98.; Széchenyi István: Napló. Szerk., ford. Oltványi Ambrus. Bp. 1978. 415.

²³ Kemény Zsigmond: Széchenyi István. In: Sorsok és vonzások. Szerk. Tóth Gyula. Bp. 1970. 246–247.

Maga Széchenyi is az angol politikai gondolkodó boldogságfilozófiájának²⁴ ugyancsak szinte szó szerinti idézésével fogalmazza meg politikájának „vég-célját”: „a magyarnak lehető legnagyobb boldogságra emelését”.²⁵ A boldogság fogalmát az *egyén törekvéseiből* építi fel, ám lényegesen kevesebb olvasható a *különböző társadalmi csoportok* (jobbágyság, nemesség, polgárság, értelmiség) érdekeiről. Ugyanis az utilitárius filozófia szellemében nem a csoportok, hanem az *egyének* és a haladásgondolat összefüggéseit vizsgálja: „Mi az emberi vagy inkább nemzeti boldogság? Erről százezer, tán több a fogalom. Szerintem általánosan — mert itt is lehetnek kivételek, noha ezek mindig abnormis állapotra mutatnak — szerintem: *sok egyén s család boldogsági összege*, t.i. — nyelv és némileg vér által egybefüggő olly egyének és családoké, kik anyagi és lelki mivoltukhoz kötött szükségüket lehető legtökéletesebben kipótolhatják, s pedig, nem képzeletileg, hanem valódiilag”.²⁶ (Kiemelés – V. J.) Ez az érvelés Bentham felfogásához hasonló, akinél a hasznosság elve az egyént csakúgy boldogítja, mint a közösséget,²⁷ ugyanakkor ott a két tényező közötti kapcsolat is alapos kifejtést nyer. Arra a kérdésre, hogy miből formálódik ki a közösség érdeke, Bentham így válaszol: „A közösség érdeke egyike azon legáltalánosabb kifejezéseknek, melyek az erkölcsi frazeológiában előfordulnak: nem csoda, hogy értelme gyakran veszendőbe megy. Ha van értelme, ebben áll: A közösség fiktív *test*, amely az egyes személyekből tevődik össze, kiket úgy tekintünk, mint akik mintegy annak tagjait alkotják. Miben áll akkor tehát a közösség érdeke? — azon külön-külön tagok érdekének összegéből, akikből összetevődik”. Sőt, ennél még tovább is megy, amikor kijelenti, nincs értelme „a közösség érdekéről beszélni, ha meg nem értjük, mi az egyén érdeke. Valamely dologról akkor mondhatjuk, hogy az egyén érdekét előmozdítja vagy érdekében áll, ha az hajlik arra, hogy hozzátegyen élvezeteinek végösszegéhez; vagy, ami egyre megy, hogy csökkentse fájdalmainak végösszegét”.²⁸ Az nem kétséges viszont, hogy mindennél Széchenyi felfogása, főként a *nemzeti közösség* mibenlétét illetően, sokkal differenciáltabb, ugyanakkor nem kerülheti el figyelmünket, hogy milyen jelentős fogadtatásra talál a magyar grófnál az angol filozófus *egyénpontú* társadalomértelmezése is.

Széchenyi kinyitná a felemelkedést az egyének előtt, melyet véleménye szerint nem akadályozhat sem a változtatás gyengesége, sem az ismeretek hiánya: „Az ember boldogsága sem nem ráviteles, sem nemleges valami, vagy más szavakkal: sem pangásban nem maradható vagy egyedül képzeletben festett lét, sem a jobbnak nem ismeréséből eredő meglepődés, hanem — mint érintők — anyagi és lelki szükségének, s most azt tesszük hozzá: mindig növekvő s

²⁴ *Jeremy Bentham: Bevezetés az erkölcsök és a törvényhozás alapelveibe.* In: Brit moralisták a XVIII. században. Jegyz. Márkus György, utószó Ludassy Mária. Bp. 1977. 677–774.; Jeremy Bentham rendszeréről: *Michael Oakeshott: Az új Bentham.* In: *Uő: Politikai racionalizmus.* Szerk. Molnár Attila Károly. Bp. 2001. 221–234.

²⁵ Széchenyi István írói és hírlapi vitája. I. i. m. 57.

²⁶ Uo. 57.

²⁷ *Bentham, J.: Bevezetés az erkölcsök és a törvényhozás alapelveibe* i. m. 682.

²⁸ Uo. 682–683.

maga előtt el nem titkolható szükségeinek lehető legtökéletesebb kipótolhatása”.²⁹ A folyamatos haladást összekapcsolja az emberi minőséggel: „nem illy lelketlen mozdulatlanságra van teremtvé az ember, sem nem öröki álmra s álmodásra, mellyből felébredés nincs, hanem egyedül azon haladási, azon soha nyugalásra nem lankadó előmeneteli szellemben, mellyet Isten önte keblébe, lelheti földi üdvét”.³⁰ Tehát „Minél nagyobb haladásban van, annál boldogabb; – s minél több jár el ebben jó sikerrel, annál boldogabb az egyes polgárok összvege is, a nemzet. És ha ez igaz, hogy t.i. a munka és szorgalom — mi csak szavakkal más, de magában nem egyéb, az ember szünetleni küzdelme az anyaggal — alkotják *egyesnek*, mint *nemzetnek* egyedüli biztos és tartós boldogsági alapját, és ekkép egyedül szünetleni előmenetelben lelheti az ember meglegedését némileg”.³¹ (Kiemelés – V. J.)

A reformokat a *haszonelvűség* szellemében kellene kiformálni, hangzik Széchenyi javaslata már jó egy évtizede. Az egyén boldogulása érdekében szabadon munkálkodhat, a polgárok szabad tevékenységét liberális elvek szabályozzák, ami szerint mindenki kifejtheti „anyagi és lelki tehetségeit”, „feltéve, *más sajátjának megsértése nélkül*”. (Kiemelés – V. J.) Több helyen olvasható, hogy „nem ajándék vagy embertársa megfosztása teszi az embert boldoggá, hanem egyedül azon szabad kör, mellyben testi lelki bilincs nélkül szabadon munkálhat anyagi és szellemi vágyainak kifejtésén”.³² Végül is az látható, hogy Széchenyi a társadalom boldogulását (a *haladást*) a haszonelvűség szellemében az egyén szabad tevékenységéből bontakoztatja ki, melyet csak mások szabadsága korlátozhat. Láthatóak azonban álláspontjának világos határai is azokban a fejtegetésekben, melyek az engedőleges örökváltság vitájában a jobbság telki földre vonatkozó jogainak a körülírása kapcsán³³ fogalmazódtak meg. Közben Kossuthék a jobbagyok számára egyre kedvezőbb megoldások irányába haladnak, ő a kölcsönös „érdekkímélet” hangoztatásával az arisztokrácia érdekeit is az asztalra teszi, s a „Pesti Hírlap et Co.” működését úgy írja le, mint amely a „sajátjának megtámadását” vonja maga után. Kossuth körét társadalmi feszültség keltésével vádolja meg, mondván, ennek a körnek köszönhetően „nemcsak étvágyat kapott a kész vagyona az alantibb osztály, de prófétáitul izgatva s rátanítva, hogy mindaz, mit érte tettek, nem volt ajándék, hanem egyedül bitorlott sajátjának visszaadása, s hogy ő nem szorul engedményre, de jogokat követelhet, azon eszmére is hevült, miszerint minden birtokot, minden vagyont bitorlottnak, sőt egyenesen tőle elraboltnak kezd tekinteni már”.³⁴

Mindannyiszor visszatér a haladást korlátozó, illetve azt túlfeszítő felfogás bírálatára, és igyekszik *középen* helyet foglalni. Körvonalazza a saját politi-

²⁹ Széchenyi István írói és hírlapi vitája. I. i. m. 58.

³⁰ Uo. 59.

³¹ Uo. 61–62.

³² Uo. 69.

³³ Varga János: A telektulajdon a feudalizmus utolsó századaiban. Történelmi Szemle 7. (1964: 2. sz.) 378–388.; Uő: A jobbagyi földbirtoklás típusai és problémái, 1767–1849. Bp. 1967; Orosz István: Széchenyi és a jobbagykérdés. Agrártörténeti Szemle 4. (1962: 1–2. sz.) 52–94.; Szabó István: Kossuth és a jobbagyfelszabadítás. Századok 86. (1952: 3–4. sz.) 509–592.

³⁴ Széchenyi István írói és hírlapi vitája. I. i. m. 69., 78.

kai pozícióját: „Ne legyen ez okbul még a legalantabb állónak is boldogsági köre határok közé szorítva, hanem fejtse ki magát, s emelkedjék testi- és lelkileg mindenki, milly magasra csak bírja.” Fontos azonban a reform „*logikai rendje*”, amelyben döntő szempont, „nehogy időelőttiék után sóvárognon a község, mielőtt az időszerintiek el volnának érve, és mindenekelőtt nehogy egyik a másiknak állja útját, egyik a másiknak rovására emelkedjék.” Leszögezi, hogy reformrendszerében e „tengely körül forog a kérdés”.³⁵ Azonban nem kerülhető meg, így minduntalan visszatér ahhoz a kérdéshez is, hogy ki alakítsa ki a sorrendet.

Az egyén emelkedését csak *fokozatosan* tudná elképzelni, s a megalapozatlan gyarapodási vágyat helytelennek, az erre vonatkozó politikai ösztönzést pedig kifejezetten károsnak tartja. Ezen a téren érvelésének *konzervatív-romantikus* hangulata van, ugyanis a társadalmi feszültségek által kiváltott mozgalmakat „természetelleni irányként” írja le, s eredetüket egészen különös módon magyarázza el. Lázítók és bűnösök, kik az egyént minden kulturális előkészület nélkül, „álmainak bájkertjéből a valóság rideg parlagára egyszerre s előbb lökik ki, mintsem ezen módja volna elvesztett virágit valódi gyümölcscsel váltani fel, azaz: ha mindenképpen, úgyszólván mesterségesen ébresztenek benne előmeneteli, felemelkedési vágyat, — mely benne magátul mindegyre nő, és a legkisebbtől is meggyúl, — mielőtt bilincsei ketté volnának törve”.³⁶ A *Pesti Hírlap* körének politikai szándékait éppen azért hibáztatja, mert rossz időpontban elfogadhatatlan eszközökhöz nyúl. Helyteleníti, hogy e társaság a reformok ügyét a politikai nyilvánosságban megvitatás tárgyává emelte, ugyanis azt állítja, hogy a bécsi kormányzat köreiben a következő országgyűlés közeledtével kedvező fordulat tapasztalható. Úgy látja, hogy Kossuth társadalmi mozgalmat szervezett, ahelyett hogy az elnyomottakat, kiknek „bilincsei már-már tágulvák, sőt kettétörvék, saját tenyerére, saját velejére utasítnák [...] leginkább, és mert haladunk és nem pangunk”, így az lenne a helyes, ha az elnyomottakat „kitűrésre intenék, szorgalomra tanítanák s méltánylatra oktatnák [...]”; e helyett mások vagyonát teszik gyűlöletessé, hozzák kérdésbe, és e szerint benne számtalan spurius appetitusok mellett inkább csak kész vagyonrai szomjat, mint munka utáni vágyat gerjesztenek”.³⁷

Széchenyi érezhetően törekszik arra, hogy a változáshoz fűződő és általa körvonalazott kétfajta viszonyt, *a reformokat elutasítók és a reformokért mozgalmakat generálók* törekvéseit összemossa. Egyrészt úgy fogalmaz, hogy „a tendők legsűrgetőbbike, Magyarország minden lakosit hova-hamarább a szabad polgáriság körébe állítani”, ami azonban „senkinek legkisebb kárával sem jár, midőn viszont mindenkinek hasznos és ekkép valamint a legzsugoribb szemében is elfogadható, úgy gerjeszt háládatot a legalacsonyabb szívekben is”. Hangsúlyozza, hogy ezt csak *a társadalmi egyensúly* megtartásával, nem pedig politikai mozgalmakkal lehet elérni, tehát bírálja „a túlajtót nemkülönben, mint az egyedül palástoló szerekkel orvosolni akarót”, s cselekedeteiket politi-

³⁵ Uo. 67.

³⁶ Uo. 62–63.

³⁷ Uo. 63–64.

kai „bűnnek” nevezi.³⁸ Viszont a „lépcsőnkénti” változás jó példajaként hozza fel — s 1842-ben itt talán meg is állna — a jobbágyok telki haszonvételre vonatkozó jogainak elismerését, valamint a szabad egyezkedésen alapuló örökváltságot, illetve a nem nemesek jogainak büntetőperekben történő kiterjesztését tartalmazó 1836-os és 1840-es törvényeket.³⁹

Ahogy Széchenyi művében előrehalad, mind határozottabban kibontakozik az a szándéka, hogy Kossuthot és körét *eliminálja* a közéletből. Törekvéseit mivel támasztja alá, mire hivatkozik? Meglepő módon kifogásolja a politikai működés határainak megszabási módját: „Illy körnek megnyithatása, de csak tágíthatása is azonban, mellyben Magyarország minden lakosa teljes vagy legalább nagyobb szabadsággal mozoghatna, mint az eddigiben, minden jelenetek szerint ezuttal el van hibázva.”⁴⁰ Úgy látja, Kossuthék túl szélesre tárták a kapukat, a reformok törvényekké alakításához pedig politikai nyugalomra van szükség. A „tűlbuzgók” zavart keltenek, a „liberalismus útjainak és nem ritkán egészen félrevezető ösvényeinek márul holnapra olly indiscret negéddel és úgy annyira minden cél és mérték nélkül, mikép a haladás embereit compromittálva, és a visszahatás törvénye szerint, bizonyosan akarattuk ellenére, a jobb számolásnak már-már engedni hajlandókra túlhevűkben fagyos vizet öntve, olly csökönyös mozdulatlanságra ütötték-verték a nagyobb részt, mihez képest ha nem is tevők az előmenetelt, az olly szükséges előmenetelt éppen lehetetlenné — mi a legnagyobb kérdés, és mellyre én saját nézetem szerint azt mondom, lehetetlenné tették — legalább úgyannyira nehezíték és egybebonyolíták azt, mikép — mint érintém — csuda lesz, ha most elmulasztásainál fogva elkerülhetetlen és hovahamarábbi enyészetének alapját meg nem veti a magyar”, vagyis röviden szólva ők azok, akik vágatnak, s ezzel magát a haladást compromittálják.⁴¹

Újabb *elméleti szintje* mutatkozik Széchenyi szövegeinek, amikor teret nyit a tömeg politikai szerephez juttatásával szembeni bizalmatlanságának. Számos hazai kortársához hasonlóan⁴² Széchenyi is aggodalommal tekint a kulturálisan és vagyoniilag formátlan tömegre, és így közel áll *Thomas B. Macaulay* véleményéhez, aki szerint „a nemzetet nem pusztá számok, de tulajdon és intelligencia által kell kormányozni”.⁴³ Ennek szellemében azt fejtegeti: „Mesterségesen fel van korbácsolva az alantibb osztály, s némileg vérszemet kapott. Nem tört a magasra csigázott szenvedelmének tüze ugyan még ki, hiszen az egész nem érett még, ámde jól el van vetve magva, s csak a gyermek-eszű, ki a veszély előtt behúnyja szemét, vagy azon vak, ki látni nem bír vagy

³⁸ Uo. 71.

³⁹ Uo. 72.

⁴⁰ Uo. 74.

⁴¹ Uo. 77–78.

⁴² Összehasonlításként lásd Kemény Zsigmond politikai felfogását: *Veliky János*: Kemény és a politikai nyelvek a reformkor második évtizedében. In: *A sors kísértései. Tanulmányok Kemény Zsigmond munkásságáról születésének 200. évfordulóján*. Szerk. Szegedy-Maszák Mihály. Bp. 2014. 47–48.

⁴³ *Guido de Ruggiero*: *Geschichte des Liberalismus in Europa*. München 1930. 97–98. – *Macaulay* jelenlétéről a magyar gondolkodásban: *Szegedy-Maszák Mihály*: *Költői megformáltság Kemény Zsigmond politikai jellemrajzaiban*. Irodalomtörténeti Közlemények 80. (1976: 3. sz.) 352–366.

látni nem akar, tagadhatja, hogy valóban már jól elkészült a forradalmi anyag, s előbb gyulladásba lobbánhat az egész, mint akárki gondolhatná is, ha nem találtatik rögtön mód, a szenvedelem és gyűlölet magvát kiirtani vagy legalább paralyssálni előbb, mintsem késő volna.”⁴⁴ A „Pesti Hírlap szerkesztője és iskolája” azáltal, hogy felkorbácsolja a tömeg érzelmeit, a politika tényezőjévé teszi azt, így követi el a legnagyobb hibát.⁴⁵ Igen élénk színekkel jellemzi e csoport működését: Kossuth csoportja „duflázza [...] a dosist, szúr, virgáz, gyanúsít, lealacsonyít”,⁴⁶ máshol viszont már az ideológiai pozíciót is megjelöli, amikor „lamennais-i” módszereket⁴⁷ emleget. A műveletlen tömeg bevonása a politikai közélet döntési fórumaiba s „korbácsolási módszerrel” önálló tényezővé emelése Széchenyi szerint megzavarja a változási „systema” nyugodt kereteit, így majd a formátlan tömeggel már „senki a világon nem boldogulhat többé”; meg is kérdezi, hogy „vajon a felingerlett, felbőszült, szenvedélyektől vakká lett sokaság ugyan jobb-e, több-e a vadállatnál?”⁴⁸

Az ideológiai vonásokkal is körülírt csoport működését oly mértékben károsnak tekinti, hogy kijelenti, most ismételten fellép ellene, ám nem kerülheti ki azt a két évvel korábban a közéleti vitákban feltűnt megállapítást, hogy programja tartalmi tekintetben alig különbözik Kossuthétól. Korábban, a *Kelet népe*-vitában ezt az ellentmondást úgy oldotta fel, hogy elsősorban Kossuth *modorát* kifogásolta, ami azonban akkor sem volt elég meggyőző. Erre, illetve a modor és a tartalom világos megkülönböztetésének a jelentőségére egykor Dessewffy Aurél is felhívta a figyelmét, azzal a megjegyzéssel, hogy Széchenyi a modor bírálatára azért helyezett oly nagy hangsúlyt, mert a program tartalmával nem akart szembefordulni. A *Kelet népe*-vitában így fogalmazott: „Van egy más gyengéje a nemes gróf állásának. Ő elvállalja az elveket, miknek a Hírlap hódol; helyesli az irányt, melyet követ, s így kénytelen minden különbséget ön-maga s a Hírlap közt annak modor- és taktika-beli hiányaira visszavezetni”.⁴⁹ Kedvelt fogalmát Széchenyi most is előveszi, és hangsúlyozza, hogy számos fontos, a feudális világ haladást gátló tényezőinek megítélésében nézetazonosság létezik közte és Kossuthék között: „mennyi már megnyert gyümölcs vész illyféle feudális maradványok által el”, fejtegeti, s arra a következtetésre jut, hogy az ellenoldalon „mi az elveket illeti, nemcsak legkisebb kárhozatos nincs, sőt ezek egyenesen ollyasok, mik minden becsületes és józan kebelben okvetlen kénytelenek legőszintébb sympathiát gerjeszteni”.⁵⁰ Korábbi véleményét a *Garatban* most annyiban megváltoztatja, hogy már nem csupán Kossuth „modorát” kifogásolja, de részben a reformelképzelések *tartalmát illetően is* eltéréseket jelöl meg. *Politikai pozícióját* a következőképpen vázolja: „csakugyan megint a régi eredményre jövök és szinte megint azt, mit mondtam, hogy t.i. a Pesti Hírlap szerkesztője- és társainak szinte minden elveivel — tehát *csak ke-*

⁴⁴ Széchenyi István írói és hírlapi vitája. I. i. m. 79.

⁴⁵ Uo. 83.

⁴⁶ Uo. 80.

⁴⁷ Uo. 84.

⁴⁸ Uo. 82–83.

⁴⁹ Dessewffy Aurél: X.Y.Z. könyv. Pest 1841. 42.

⁵⁰ Széchenyi István írói és hírlapi vitája. I. i. m. 91–92.

veseket kivéve — kezet fogok, ámde modorját olly felszínesnek, olly tapintat nélkülinek, olly annyira czéltul vezetőnek és ekkép bizonyosan mindent megfontónak tartom, mikép alig hiszek többé olly combinatiót lehetségesnek, mellyhez képest vele s embereivel egy hajóban lehetne evezni, és itt egyesén és minden tétova nélkül őt és iskoláját vádoló, [...] miszerint túlhevüknél fogva ők hajtották *mozdulatlanságra, csontmerevedtségre* a hont, s ekkép nekik köszönhetjük, és őket illeti a közhála, ha elmulasztások által ismét tespedésbe és innen végvonaglásba süllyed a hon”.⁵¹ (Kiemelés – V. J.)

A reformhajlandóság megnyerése, illetve megtartása érdekében több irányban, így az arisztokrácia tekintetében is *érdekkíméletet* szorgalmazott Széchenyi. A többször említett szempont, hogy a szerepköröket nem szabad átlépni, nem csupán a politikai, hanem a *társadalmi státusra* is vonatkozik: „a szerepek össze nem kevertetnek, de általánosan mindenik szorosan a magáénál marad”. Ez például azt jelenti, hogy aki „nihil habens születvén [...] nem erőlteti vexillio gerensként a nemességnek minden pénztárhoz, s pedig nem abból vevő, de befelé fizető járulását, [...]”; ha B. középrendű és vagyontalan lévén, nem pontosítja össze legjobb tehetségét a főrendek és a vagyonosok meg nem szűnő csépelesére; ha X., mert magyar nemes ember, nem tűzi ki a kereskedőt, a zsidót üldözési tárggyul; ha Y. viszont, mert kereskedő vagy zsidó, nem iparkodik állítani a magyar nemes embert a nevetség színpadára”, és így tovább, folytatja még hosszan.⁵² A „szereptévesztés” példájaként azonban maga is meglehetősen szélsőséges hangulatba csúszik, és egy „füredi társaságra” hivatkozik, ahol beállítása szerint a reformokkal összefüggésben egyébről sem volt szó, mint arról, hogy „mikép zsebelje egyik a másikat”.⁵³

S az *érdekkímélet* természetesen és különösképpen vonatkozik a magyar arisztokráciára, mellyel összefüggésben nem tagadhatja a személyes érintettségét sem. Úgy érvel, hogy „országunk nem tabula rasa”, s „részint testületemhez hű, mellybe egyébiránt nem magam helyezém magamat, de a sors, gyengédebb becsületérzésemnél fogva nem tűröm, nem tűrhetem, hogy bárki is paczkázhasson hasonnemű czímen szakadatlanul és systematice” a főnemességgel.⁵⁴ Ebben a szellemben kifogásolja, hogy Kossuth és köre „véres háborút indítottak és viselnek a magyar aristocratia ellen”, ám jellemző módon elsősorban nem történeti érdekemre hivatkozik, hiszen azt korszerű időszemlélete jobbra kizárja, hanem a reformáláshoz szükséges „jószándék” megnyerésére és az erő tényére való utalással él.

Műve befejező szakaszában jelentős terjedelmet szentel Magyarországnak és a Habsburg Birodalom viszonyának. Ebben az összefüggésben ugyancsak az érdekek *egyeztetését* szorgalmazza, és hangsúlyozza a haladás tekintetében is az érédekazonosságot: „Nem is erősödünk viharok közt mi magyarok, mióta önállóak lenni megszűntünk, de dynastiánk sem erősödött annyira, mennyire erősödhetik vala általunk, ha a helyett, hogy viszonos előmenetelünket egymás

⁵¹ Uo. 85–86.

⁵² Uo. 105.

⁵³ Uo. 124.

⁵⁴ Uo. 116.

csorbításában kerestük jobbadán, inkább őszintén megismertük volna, mennyire vagyunk egymásnak szükségesek, és milly kevésbé lehetünk egymás nélkül.”⁵⁵ Fejtegetésének háttérében olyan hírek és feltételezések állnak, hogy a bécsi kormányzat reformokra készül, s az majd hasonlít a magyar reformtörvényekhez.⁵⁶ Széchenyi politikai pozíciója azonban ebben a tekintetben is kétségtelenül bizonytalan, és külső kitettsége rendkívül erős, hiszen szinte minden azon múlik, hogy milyen tervek forognak az abszolutista kormányzat képviselőinek a fejében, és ezekben a tervekben milyen szerepet szánnak Széchenyinek. Az azonban megkockáztatható, hogy ebben a kapcsolatban egyik fél sem egészen naiv, és a manipuláció mindkét oldalon létezik. Széchenyi részéről azonban az egyeztetés szándéka kétségtelenül őszinte, ezért is folyamatosan ismételteti azt az érvét, hogy „itt van ideje elvégre kölcsönös jövőnket szilárdabb s biztos sarkalatokra állítanunk, mint valának mindazon fogások és kétértelműségek, mellyek által egyik rész a másikon nyerekedni törekedett, mintha bizony Magyarország gyengítésével erősödne Ausztria, vagy viszont a közbirodalom megakasztása által férfiúsodnék a magyar hon”.⁵⁷

Széchenyi kijelenti — talán őszintén hiszi, talán reméli, de legvalószínűbb, hogy mindkét állítás megállja a helyét —, hogy a bécsi kormányzat támogatja a polgári reformokat Magyarországon: „soha nem mutatott kormányunk nemzetiségünk és alkotmányunk iránt több hajlamot, mint kivált néhány évvel ezelőtt”.⁵⁸ S ezt azzal kapcsolja össze, hogy a másik oldalon, az ellenzéki seregben is változtatni kell: „nekünk is módosítanunk és közelítenünk kell, hahogy Magyarország lehető legnagyobb boldogsági kifejtése valóban fő és egyedüli célunk és nem az oppositio mezején nyert népszerűség fenntartása és minden módóni bővítése”.⁵⁹

Ebben az összefüggésben hosszan foglalkozik az „*oppositio*” fogalmának értelmezésével, és azt ajánlja, hogy az „*új helyzetben*” az ellenzéket az „értelmesség” és az „okosság” vezesse. Utóbbi fogalom német eredetű, a „*Klugheit*”, melyet Széchenyi a kéziratban felemlít, összetett jelentéstartománnyal rendelkezik, nem csupán a „bölcsséget”, hanem a „*prudentiát*”, a „mérsékletességet” is kifejezi. Széchenyi értelmezésében e fogalom egyrészt társadalmi tartalommal bír, mely az érdekek kölcsönös méltánylásában testesül meg, mint írja, ez a „*széplelkű mérséklet*”, egyedül azon rokonkeblű kölcsönös méltánylat és nem magatartás mentheti meg a sülyedéstől és vezetheti biztos és dicső nemzeti öbölbe” a magyarokat, ami természetesen felfogása szerint egyfajta érdek-egyesítést, *érdekkíméletet* jelent. (Kiemelés – V. J.) Ám Széchenyi értelmezésében a fogalom politikai tartalommal is bír, ugyanis a politikai ellenzéktől is elvárna ebbe a fogalmi körbe tartozó tulajdonságokat, hogy tudniillik ez a kör

⁵⁵ Uo. 126.

⁵⁶ Lásd a birodalmi kormányzat terveiről és a Széchenyihez fűződő viszonyról: *Andics Erzsébet*: Metternich és Magyarország. Bp. 1975. 41–130.; *Varga J.*: Helyét kereső Magyarország i. m. 9–24., 176–184.

⁵⁷ Széchenyi István írói és hírlapi vitája. I. i. m. 126–127.

⁵⁸ Vö. a Birodalom és Magyarország viszonyának értékelését a *Hunniában*: *Deák Ágnes*: „Ausztriának semmi joga hozzánk”. Széchenyi Hunniája. In: A szabadság felelőssége i. m. 143–149.

⁵⁹ Uo. 130–131.

megkülönböztetett módon tartson mértéket és *legyen mérsékelt*.⁶⁰ Ez az értelmezés a *Hitel*ben kifejtett felfogására utal vissza, ahol az ellenzéket („ellenzést”) csupán a megismerés eszközeként mutatta be, az „oppositiót” a „felvilágosító ellenzés” szerepkörébe helyezte, és azt fejtegette, hogy „soha nem is lehet semmi egyéb célja, mint minden tárgyat a maga józan egyenes útjára s tökéletes súlyegyenbeli járására vezényelni, s a Minisztériumot arra kényszeríteni, hogy mindent előkeressen, kitaláljon s intézzon el, a mi a közjót s közboldogságot legbizonyosabban s legrövidebben eszközli – ezt érti az Angol s minden józan az oppositión”.⁶¹ Ennek a meghatározásnak a visszfénye tűnik fel a *Garat*ban, amikor „dicséretes oppositioról” esik szó, melyre „a lehető legtöbb értelmesség kifejtése” jellemző.⁶²

Széchenyi 1842-ben kétfajta ellenzéket különböztet meg, aszerint mérlegel, hogy „mily benyomást tehet kormányunkra, s azt mily hangulatba hozhatja oly oppositio, melly a gyanúsna tájétkával legtisztább szándékú és legjózanabb felfogású céljait is bepiszkolja, és melly ellenzése által még azt is megghiúsítja, mi leginkább a nemzet javát eszközle”. Ebből a dilemmából vonja le aztán a következtetést, hogy „van méltányos, loyalis és ekkép »nagy súlyú« oppositio e világon, úgy lehet viszont »ujjhúzási, bosszantói« és ekkép »kis súlyú«, vagy jobban mondva, »ellensúlyú« hetvenkedés”,⁶³ s ő ebben a helyzetben — eltérően a *Hunniában* foglaltaktól⁶⁴ — az előbbi mellett teszi le a voksot, a „bonyolult birodalmi kapcsolat” következményeire való tekintettel is. A kormányváltás lehetőségével, miként egy évtizeddel korábban, most sem számol, ami politikai és társadalmi realitások (birodalmi kapcsolatok és a reformátalakulásban szerephez jutó társadalmi csoportok közötti „érdekkímélet”) által motivált alkotmányos felfogásának a határait is jól körülírja.

Az Akadémiai beszéd

Széchenyi „Kossuth és köre” ellenzéki működéséről kialakított felfogását — valójában nem teljes körűen — 1842. november 27-én akadémiai elnöki megnyitóbeszédében a szélesebb nyilvánosság elé tárta. A Pest vármegye üléstermében elmondott beszéde, az úgynevezett *Akadémiai beszéd* így is nagy meglepetést keltett, feljegyezték, hogy a jelen lévő Pulszky Ferenc a beszéd hallgatása közben egészen elsápadt, pedig az elhangzottak a *Garat* mondanivalójának csupán egy részét tartalmazták, teljesen hiányoztak belőle a társadalomfilozófiai fejtegetések vagy az arisztokrácia érdekkíméletét szorgalmazó, illetve az ellenzéknek szánt alkotmányos szerepkört kifejtő részek, és a hangneme is sokkal mérsékeltebb volt, csupán az ellenzék nyelvpolitikai törekvéseit bíráló hangsúlyok utaltak koncepciójának lényegi összefüggéseire. Aztán az *Akadémiai beszéd* 1842. december 23-án nyomtatásban is megjelent.⁶⁵

⁶⁰ Uo. 108–109., 135.

⁶¹ *Széchenyi István: Hitel*. Pest 1830. 38–39., illetve XVIII., 28., 33., 142., 161.

⁶² Széchenyi István írói és hírlapi vitája. I. i. m. 142.

⁶³ Uo. 142–146.

⁶⁴ Lásd *Dedák Á.*: „Austriának semmi joga hozzánk” i. m. 143–149.

⁶⁵ Széchenyi István írói és hírlapi vitája. I. i. m. 148., 196.

Az Akadémia alapítóinak szándékaira történő utalással komoly nyelvfilozófiai fejtegetéseket hallgathatott a közönség a „tisztá fogalmak” jelentőségéről.⁶⁶ Hallhatta, hogy a pontos kifejezésektől függ a nyelv közéleti szerepe, hogy sok múlik a „kiképzett”, a „határozott” fogalmakon, ezért „nem csak látszólag, de valósággal sem lehet a nemzetnek sürgetőbb és komolyabb tenni-valója, mint nyelvét lehetőleg közel vinni a szoros tudományok szabatosságához”. Széchenyi kifejti, hogy az alkotmányos politikának életet adó vitákat csak *korszerű fogalmakkal* lehet megvívni, tehát a *modern politikai gondolkodásra* az jellemző, hogy „egyedül csak [...] szorosan meghatározott definíciók következtében lehet nagyobb szövevényű fejtegetések- és vitatkozásokban, aránylag könnyen vagy csak általában is célhoz jutni, t.i. az igazságot teljes világba helyezni, s ekkép rábeszélni s győzni”.⁶⁷ Aztán a nemzeti műveltség értelmezésének a sokoldalúsága is megjelenik, amikor az Akadémia nyelvművelő funkciója mellett említés történik a természettudományok „polgári életre” kifejtett hatásáról is.⁶⁸ Széchenyi nagy jelentőséget tulajdonít annak, aki a nyelv „szabatosságának” a kifejezésével foglalatossá válik, mint megjegyzi, róla szokták mondani, „megelőzte nemzedékét”.⁶⁹ Az akadémikusokra adott esetben politikai szerepet is kioszt, amikor felszólítja őket: „könnyítsük és segítsük mi is elő legjobban tehetségünk szerint a haladók magasabb pályáját; buzgólkodjék ennekokáért társulatunk minden tagja nyelvünket a definíciónak lehető legtisztább fokára állítani, mi által felette *sok veszélytől megmentjük az igen is gyors léptekkel haladókat*”.⁷⁰ (Kiemelés – V. J.)

A nyelvelméleti fejtegetések után átvezetnek Széchenyi konkrét politikai céljához, beszél a már Pesten is egyre feltűnőbb formában megmutatkozó illír, illetve pánszláv törekvésekről,⁷¹ valamint az erre a magyar nemzeti gondolkodásban jelentkező válaszokról. De főképpen az ellenzék *nyelvi mozgalmakban is megmutatkozó karakteréről*, illetve bírálatáról esik szó. A magyar nyelvművelés funkciójával alapított Akadémia egyik kezdeményezője a kibontakozóban lévő nyelvi küzdelmekben megmutatkozó magyar álláspontról nagyon szigorúan nyilatkozik: „én legalább, felette kevés kivétellel, alig ismerek egy valóban buzgó magyart [...], ha rögzelméje (fixe Idee) pendittetik meg, többé kevesebbé ki ne vetkeznék a kölcsönös méltányosság, sőt az igazság szabályaiból is némileg, ha nyelvünk s nemzetiségünk ügye kerül szőnyegre [...] nemzetnek békés újjászületési működésében azonban ha nem is gyávaság, felette nagy bűn, és a legkimélőbb kitéttellel minden esetre nem kevésb, mint szánakozásra méltó, maga magán uralkodni nem tudó pajzanság.” Az a véleménye, hogy ilyen helyzetben „a legkisebb erőszak is ellenhatást, és egyetlen egy igazságtalanság ezer megbosszulót szül”.⁷²

⁶⁶ Uo. 153.

⁶⁷ Uo. 160.

⁶⁸ Uo. 154.

⁶⁹ Uo. 161.

⁷⁰ Uo. 191.

⁷¹ Lásd ennek igen alapos bemutatását: Varga J.: Helyét kereső Magyarország i. m. 41–114.

⁷² Széchenyi István írói és hírlapi vitája. I. i. m. 170–171. – Velkey E.: „Törvényt hozni, mely más honunkban lakó nemzetségek jogait biztosítja” i. m. 150., 159–162.

Az éles bírálat több oldalról is sértődött elutasítást váltott ki, mely bizonyos értelemben alappal bírt, hiszen az Ausztria irányából érkező asszimilációs törekvések először épp a magyarok ellen irányultak, amit a vármegyék segítségével sikerült elhárítani. Ezzel tisztában van Széchenyi is, utal is rá: nem lehet a múltat a jelennel összekeverni, és téved az, aki úgy viselkedik, „mintha jelenleg is törökkel vagy francziával kellene vívnia, észre sem vévén, hogy az nem kontyos, se nem veres sipkás, kivel dolga van, de egyenesen a civilisatio”.⁷³ Az asszimilációt nem utasítja el, csupán annak erőszakos formáját helyteleníti, mert „az *enthusiasmus* ritkán használ, a hóbort pedig mindig árt, de egyedül a józan, a kiábrándult felfogás, és kirekesztőleg csak az összevető s kiszámító felsőbbség győz”, vagyis a civilizáció eszközeivel élő kulturális beolvasztást, melyet „*olvasztói felsőbbségnek*” nevez, nem utasítja el.⁷⁴ (Kiemelés – V. J.)

Az erőszakosan „*olvasztókat*” elsősorban az „*oppositio*” soraiban véli fedezni. Széchenyi erre utal, amikor mindkét csoport jellemzésére hasonló kifejezéseket alkalmaz, és azokat közvetlenül összekapcsolja: „nemcsak mulasztás, de *tulhév* által is lehet olvasztgatni a hazán, vagy más szavakkal: hogy nemcsak a »semmit nem tevők, álgönyörök közt élő, a haza zsírját ingyen szívók« hosszú serege járul köz anyánk gyengítéséhez és végképi meggyilkolásához, de hasonlólag a *magas paripán ülők* azon parancsoló osztálya is ront a hazán, mely *indiscret negédttől* hajtva, elég előkészület nélkül, minden erővel szembeszállni buzog”.⁷⁵ (Kiemelés – V. J.) Ilyen formában is igyekszik az ellenzék egyik politikai hibáját, a *mérséklet hiányát* bizonyítani: „hol a mértéken tuli erőltetés és zaklatás makacs ellenszegülést szül, ott a visszatörések elmulthatlanul mindig bekövetkező hada közt annyira felhevül, s oly vak s makacs szenvedélyességre fajul a nagy közönség, mikép bármilyl óvakodást gyanúsítva, bármilyl okot félrelökve, felbőszült, fékeiből kibontakozott árként mindent magával sodor a megtámadási párt”.⁷⁶ (Kiemelés – V. J.)

A *Garathoz* hasonlóan az *Akadémiai beszédet* is a *Klugheit* értelmezéséhez vezeti el. Azt javasolja az Akadémiának, hogy alkossa meg e görög-római tradíciót és korszerű polgári erényt egyaránt hordozó fogalom magyar megfelelőjét, mely aztán kerüljön be a magyar politikai gondolkodás szótárába, mivel az „minden erények közt legtovább vezet”.⁷⁷

Pozíciókijelölő politikai viták

A „Pesti Hírlap-kör” és Széchenyi vitái

A magyar politikai gondolkodás ideológiai kategóriái korszerű értelmezésben a 18–19. század fordulóján jelennek meg. Az értelmezésben külföldről, például Göttingából (ahol Schlöszert hallgathatták) a felvilágosodás és a racionaliz-

⁷³ Széchenyi István írói és hírlapi vitája. I. i. m. 174.

⁷⁴ Uo. 174–175., 184.

⁷⁵ Uo. 186.

⁷⁶ Uo. 191.

⁷⁷ Uo. 194–196.

mus eszméjével hazatérő diákok csakúgy szerepet játszanak, mint az itthon is (gyakran főúri vagy kollégiumi könyvtárakban) hozzáférhető jelentékeny szakirodalom olvasása. Hasonlóképpen mérlegelendők a korszak egészére jellemző magánutazások, melyeknek szellemi hozadéka jól felmérhető olyan szerzők utalásaiból és naplóiból, mint Széchenyi István, Bölöni Farkas Sándor vagy Szemere Bertalan. A francia államelmélet gyakran német közvetítéssel érkezik, például Christian Wolff révén, s a Habsburg-monarchia teoretikusai, Sonnenfels vagy Martini, ugyancsak ismertetik a felvilágosodás államtudományi eszméit, ők viszont a francia természetjogot az abszolút monarchiához igazítják.⁷⁸

A századelő politikai fogalmi gondolkodásában az igényes, differenciált megközelítéseket segíti *Kant Zum ewigen Frieden* című irata, azáltal, hogy értelmezi a különféle uralmi formákat: fejedelmi uralom, nemesi uralom, népuralom (*forma imperii*), ugyanakkor szól az államhatalmi ágak szétválasztásáról és az uralkodási formákról (*forma regiminis*), benne a polgári képviselő elvéről. Nála kedvező megítélést a fejedelmi uralom kap, mert véleménye szerint a képviselő elvével az egyeztethető össze a leginkább, míg a nemesi uralom, s főként a népuralom arra szinte alkalmatlan.⁷⁹ Kant magyar értelmezései egészen különböző kontextusban jelennek meg, például Batsányi *Der Kampf* című költeményében és a hozzá fűzött *Toldalékban* a fejedelmi uralommal egyesített képviselői elv kapja — Kant nyomdokain haladva — a legkedvezőbb megítélést („republikánus és konstitucionális monarchia”), erre épül aztán az úgynevezett magyar bonapartizmus gondolata,⁸⁰ mely szerint a Habsburg Birodalomból kiszakadó és a Napóleon fennhatósága alatt átrendeződő Európában elhelyezkedő Magyarországon intenzív polgárosodás várható.⁸¹ Az abszolutizmus reformjainak minőségével szemben azonban egyre növekvő bizalmatlanság alakul ki, Metternich politikája manipulálja és taszítja a szereplőket, a rendszer folyamatosan viták középpontjában áll, ám a hozzá fűződő remények — nyilvánvaló és elfedett kényszerek szorításában — egészen az 1848-as forradalomig léteznek.

A századfordulón számos politikai fogalom már reformkori értelemben jelenik meg. Az irodalomtörténet-írás például úgy látja, hogy a korszak egyik legkitűnőbb politikai teoretikusa, Batsányi használja elsők között modern értelemben a *liberális* jelzőt,⁸² s a közös liberális olvasmányélményből származtathatóan majd ezt viszi tovább a fiatal Kölcsey és Kállay Ferenc reformizmusa.⁸³ A változást remélő magyar reformerek a fejedelmi hatalommal szemben a kép-

⁷⁸ Benda Kálmán: A magyar jakobinus mozgalom története. In: *Uő: Emberbarát vagy hazafi?* Bp. 1978. 112–114., 129.; Kosáry Domokos: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Bp. 1980. 593–594.

⁷⁹ Immanuel Kant: Az örök béke. Ford. Babits Mihály. Bp. 1985. 21–24.

⁸⁰ Lásd Tarnai Andor Batsányi-kérdésben előadott vitaindítóját: Batsányi *Der Kampf*-ja. Irodalomtörténeti Közlemények 71. (1967: 3. sz.) 265–270., valamint Benda Kálmán A jozefinizmus és jakobinusság kérdései a Habsburg-Monarchiában című tanulmányát: Történelmi Szemle 8. (1965: 4. sz.) 387–422., és főként Szauder József: Génusz és torzó. In: *Uő: Az Estve és az Álom*. Bp. 1970. 297–307.

⁸¹ Szauder J.: Génusz és torzó i. m. 303.

⁸² Tarnai A.: Batsányi *Der Kampf*-ja i. m. 267.

⁸³ Szauder J.: Génusz és torzó i. m. 301., 305–306.

viselet elvére, míg a nemesi alkotmánnyal szemben a felvilágosodás szerződés-elméletére hivatkoznak. A patrióta és szabadság gondolat vezérelte nemesi-polgári értelmiséget (Koppi Károly, Kazinczy, Batsányi, Berzeviczy) az ellenzéki nemességhez, a vármegyékhez kezdetben vékony szálak fűzik, döntő politikai fordulat akkor következik be, amikor ez a kapcsolat a következő generációk gondolkodásában szorosabbá válik.⁸⁴

Egy-egy fogalmat persze még az 1830-as években is *differenciálatlanul* használnak, de a politikai irodalom mind pontosabban törekszik kifejezni az ideológiai jelenségeket, az 1840-es évek (1841, illetve főként 1842–1843) vitáinak szereplői pedig már tisztább és differenciált formában alkalmazzák is *politikai pozíciók kijelölésére* e fogalmakat. Az említett fogalmak új ideológiai-politikai irányzatok sarkköveit képezik, és jelzik az alkotmányos polgári intézményrendszer *fokozatos* megformálódását.

A fokozatos polgári átalakulás természetét mutatja meg, hogy az új vonások *nem kötődnek egy társadalmi csoporthoz*, különösen nem magához a polgárságnak mondott és meglehetősen csekély számú réteghez, hanem polgári szerepkört betöltő (a kiváltságos rendekhez vagy egyre többször polgári, jobbágyi származású értelmiségi) *személyekhez* csakúgy, mint csoportokhoz, ahol *kel-lő műveltség és politikai szándék* összpontosult. Ugyancsak a fokozatos átalakulást jelzi, hogy a politikai gondolkodásban a polgári alkotmányosságnak csak *részelemei* tűnnek fel (egyelőre pártkezdeményekről van szó csupán), gyakran meghökkentő kombinációkban, melyek többnyire az adaptálás, a hazai társadalom igényeihez történő igazítás szándékával függenek össze. Összességében azonban jól látszik, hogy az értelmezők már a politikai szituációkat az új politikai-filozófiai rendszerek alapján írják le (felvilágosult kormányzás, alkotmányos ellenzék), s az irányzatok (konzervatív, liberális, demokrata, republikánus) is ezeknek a politikai-kulturális rendszereknek a figyelembevételével szerveződnek meg.

A korábbi államelméleti dilemmákra az 1840-es évek pozíciókijelölő vitáiban egyre világosabb válaszok születnek. A viták középpontjában már *kormányzati kérdések* állnak, így elsősorban az *ellenzék*, az „*oppositio*” politikai életben betöltött szerepe, melyről az 1830-as években ugyancsak esett már szó, az új évtized elején azonban új, differenciált és gyakorlatias megközelítések jelentek meg körülötte. A fogalmat, annak számos elméleti és gyakorlati összefüggésével együtt, a Kossuth szerkesztésében 1841 elejétől megjelenő *Pesti Hírlap* újította meg, nagy érdeklődést és teoretizáló visszhangot kiváltva a hazai politikai fórumokon.⁸⁵ A vitákban különféle *politikai szerepkörök* mutatkoznak meg, melyeknek kijelölésében különösen Széchenyi István jeleskedett, egyrészt mert felismerte, hogy Kossuth a *Pesti Hírlappal* a politikát átszerkeszti és ezzel *új politikai válaszokat* ad — *A Kelet népe*-vita mögött sem állt más, mint ennek a ténynek az élénk felismerése —, másrészt pedig azért, mert 1842 elején-köze-

⁸⁴ Gergely András: A magyar liberalizmus kialakulása. In: Magyarország története. 5. Szerk. Mérei Gyula. Bp. 1980. 696–706.

⁸⁵ 1841–1842 történéseit Varga János részletesen feldolgozta: Varga J.: Keresztútban a Pesti Hírlap i. m., illetve *Úő*: Helyét kereső Magyarország i. m.

pén ismételten *politikai pozíciókeresési kísérletekbe* kezdett, melynek egy-egy „termékét”, a *Garatot* és az *Akadémiai beszédet* az előzőekben elemeztük.

Széchenyi újabb fellépésére a „Pesti Hírlap-kör” részéről gyors hírlapi válasz érkezett, amely mind gyorsaságát, mind a felhasznált polgári nyilvánosság-felületet tekintve korszerűnek mondható. Széchenyi is kilépett erre a terepre az *Akadémiai beszéddel*, jöllehet korábban *A Kelet népe*-vitában még könyvvel válaszolt a *Pesti Hírlapnak*, és máshol meg is erősítette: a könyvíráshoz „sokkal nagyobb hajlamom volna”.⁸⁶ A Széchenyi-beszédre elsőként *Pulszky Ferenc* válaszolt, aki Kossuthtal együtt — ahogy már szó volt róla — maga is végighallgatta a november 27-én elhangzott beszédet, közös szerzőségről azonban valószínűleg nincsen szó.⁸⁷ Pulszky sértődötten elutasította a politikai csoportjára utaló vádakat, melyek a hazai nem magyar nemzeti mozgalmakkal szemben részükről megnyilvánuló türelmetlenségekről szóltak. Hangsúlyosan kiemelte a pánszláv és illír mozgalmak magyarelles agitációját, és annak a magyar követelésnek a jogosságát, hogy az országban a közigazgatás és a közoktatás nyelve magyar legyen. Viszont egyetértően hivatkozott Kossuth általánosan ismert álláspontjára, mely szerint „nyelv dolgában a magányéletbe kényszerítőleg avatkozni [...] zsarnokság volna”.⁸⁸

Ugyanakkor ironizáló hangnemben mutatta be a Széchenyi által is támogatott *fontolva haladás* elvét, melyet határozottan kritizált, azt írta, hogy „e szónak nem is igaz valódi értelme lett honunkban némi csipős elménczkedések tárgyává, hanem azon különös szabatu alkalmazás, melyet ama pártnál nyert, mely a negatiók zászlajára igen-igen szerényen azt írta, hogy a megfontolás zászlaja; s a fontolgatást azzal akarja bizonyítani, hogy vagy szünetlen negatióban marad (kivéven egy-két tárgyat), vagy ha ebből néha kivetkezik is, örökös aggatózással, kisszerű *szóbonczolgatással* és undorító személyeskedéssel bibelődik”. (Kiemelés – V. J.) A „kisszerű szóbonczolgatás” interpretációjának hangnemét a szerkesztő is túlságosan élesnek, sőt talán kifejezetten helytelennek is találta, amire lábjegyzetben utalt, ám a szerző rendületlenül továbbhaladt, s valószínűleg szélesebb körre jellemző véleményt írt le: „nevetségesnek találom, ha valaki megfontolásnak nevezi azt, mi néha rövidlátás, néha ingatagság, néha elvtelenség, néha balítélet, néha önérdek-legyezés, néha szenvedély”.⁸⁹

Ideidézhető még Pulszky egy igen jellemző politikai helyzetleírása, amely *a vitázók politikai gondolkodását* ugyancsak jellemzi. Dessewffy Aurél közéleti működésének megítélésével foglalkozik, s körülírja a korszerű alkotmányos közélet-felfogás szellemében a *szerepkörök megkettőződését*, a magánélet és közélet elkülönülését,⁹⁰ amikor kifogásolja az Akadémia titkárának, Schedel Ferencnek az említett akadémiai közgyűlésen elhangzott beállítást, miszerint Dessewffy „sokféle üldözéseknek áldozatja” volt. Azt mondja, ebben az esetben

⁸⁶ Széchenyi István levele a Jelenkor szerkesztőjéhez. In: Széchenyi István írói és hírlapi vitája. I. i. m. 217. A könyv és a hírlapi nyilvánosság funkciójának jogtörténeti értelmezéséhez lásd: *Balás P. E.*: A Széchenyi-Kossuth-ellentét hírlapi vitájuk tükrében i. m.

⁸⁷ Széchenyi István írói és hírlapi vitája. I. i. m. 196.

⁸⁸ Uo. 200.

⁸⁹ Uo. 202–203.

⁹⁰ *Jürgen Habermas*: A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása. Bp. 1971. 86–91.

inkább arról volt szó, hogy Dessewffy *korszerűsödő politikai vitákban* vállalt szerepet, ami szükségképpen szült politikai ellenvéleményt, de az semmiképpen sem tekinthető személyes természetűnek, és ezért a politikai kritika nem is illethette tehetségét.⁹¹

Az *Akadémiai beszéd* visszhangjában feltűnik Wesselényi Miklós *Nyilatkozat* címmel megjelenő véleménye is, aki most csupán a magyar nemzeti mozgalmak túlzó megnyilvánulásának szigorú kritikáját fájlalja, s kiegyensúlyozottságra törekszik, miután azt fejti ki: „határozottan állítom, hogy valamint azok, kik nemzetiségünket az idegen fajúak s ajkúak elleni erőszak által akarják emelni vagy terjeszteni, jog s ész ellen vétkeznek: úgy mind az, ki a magyar nyelv s nemzetiség ellen törekszik, s ama mozgalmakat pártolja s előmozdítja — tudva vagy nem tudva — legszentebb érdekeink ellensége”. A *Pesti Hírlapban* megjelenő *Nyilatkozathoz* a szerkesztő, Kossuth megjegyzést fűz, melyben megerősíti, hogy Széchenyi „a szláv mozgalmakat reactionnak nyilvánítja, melyet a magyar nyelv melletti tulbuzgóság okozott”, s a „kérdéses beszéd a magyar nyelv és nemzetiség ügyére káros hatással lehet”.⁹² Ugyanakkor Kossuth a német színház körüli demonstrációk interpretációjakor az *arisztokrácia politikai morálját* is bírálja. Kifogásolja, hogy a magyar arisztokrácia a magyar színházat nem támogatja, a kialakult színházi botrányban eljáró rendőrséggel szemben viszont a nézőtéren jelen lévő arisztokraták nem viselkedtek törvénytisztelő polgárként. Az utóbb leírtakból azonnal általánosít, s utal egyrészt a városi reform szükségességére, mely kialakítja a városi élet törvényes kereteit, illetve az arisztokrácia újabb kori szerepének átértékelésére, melyhez eléggé nyilvánvaló éllel azt fűzi hozzá, hogy „a múltnak emlékezetét nem lehet fizetősül nyújtani a jelen s a jövő kor igényeinek”.⁹³

Széchenyi 1842. december elején úgy dönt, hogy a *Jelenkor* című időszakos lapban folyamatos fórumot biztosít gondolatai számára, s ezzel a modern nyilvánosság irányába kinyitja a vita kereteit, ami azonban — rövidesen kiderül — nem nagyon előnyös számára. A szerkesztővel, Helmeczy Mihállyal szerződést köt, s a hozzá intézett levelében kijelöli a célt: „napról napra kevertebb, bonyolultabb állapotba sülyedünk, melyből alig lesz rendszerű mozdulás egykönnyen”, publikációival a helyzet felismeréséhez és a megfelelő út megtalálásához kíván hozzájárulni. Felfogása szerint a hibás elgondolások főként a *Pesti Hírlaphoz* köthetők, melynek hasábjain a „legsürgetőbb életkérdéseink csökönyös mozdulatlanságra korbácsoltattak, és így mind azoknak, kik bona fide kívánják, hogy valami nagyobb szerű történjék e hazában, mindent félre tenniök, s elmulthatatlanul szólnok s írniok kell”.⁹⁴ (Kiemelés – V. J.) A periodika nevét sokszor kifejtett közéleti elhelyezkedésének világos kifejezőjére, „*Függetlenre*” szívesen változtatná, ezzel tervezett politikai pozíciójára szeretne utalni. A hírlapírással mint műfajjal szemben táplált bizalmatlanságát azonban jelzi az az utalása, mely szerint korábban nézeteit *A Kelet népében* könyv formájában fej-

⁹¹ Széchenyi István írói és hírlapi vitája. I. i. m. 204.

⁹² Uo. 206–207.

⁹³ Uo. 212–213.

⁹⁴ Uo. 215–216.

tette ki, ehhez most is nagyobb kedve lenne, ám ezt nem teheti, így „újságaphoz” folyamodik.⁹⁵

Széchenyi politikai pozícióját és a szélesebb nyilvánosságba való kilépését körbeölelik és befolyásolják a bécsi *kormányhoz fűződő reményei*. Korábban is gyakran fordult a kormány felé, mint láttuk, 1842-ben is komolyan vette Metternich kiszivárogtatott reformszándékait, sőt befolyásolni igyekezett azokat. A több oldalról felkavargó hírek és remények naplójában folyamatosan feltűnnek – 1842. október 1-jén, *Kübecknél*: „Azt hiszem, meg vagyunk elégedve egymással”; másnap, *Gervaynál*, akinek mondanivalóját utóbb így idézi fel: „Nem lehet számunkra közömbös, hogy »Istvánt, Széchenyi Istvánra gondolok« magunknak megnyerjük. Beszéltem Lajos főherceggel [...] beszélni fogok Metternich herceggel [...] jegyezzen fel címszavakat [vagyis Széchenyi röviden körvonalazza terveit – V. J.] s jöjjön”.⁹⁶ Egész gondolkodását, mindennapi életét áthatja ezekben a hónapokban a *szerepkeresés*, amely még a politikai szalonok világában is megragadható. *Zichy-Ferraris Melanie* (Metternich felesége) későbbi naplóbejegyzései jól adják vissza a jelenséget, annak minden ellentmondásosságával, gyakran megalázó hangulatával együtt: „Stephan Széchenyi war hier. Er wünscht, dass [...] ihm einen Titel gebe, der beweist, dass ihm die Regierung Vertrauen schenke.” A hozzáfűzött megjegyzésből pedig a *támogatók csoportja*-ra is fény derül: „Die Gutgesinnten [a fennálló abszolutizmus kormányzatának vezetői, illetve hívei – V. J.] glauben, dass es sehr vorteilhaft wäre, ihn mit Regierung in Verbindung treten zu sehen”.⁹⁷ (Kiemelés – V. J.)

Széchenyi naplójában a *politikai szerepek* szinte kavargva rohannak előre. Végül tárgyalásai 1842–1843 fordulóján pár hónap alatt elvezettek oda, hogy úgy érezte, Metternichel „mintegy szövetségre” lépett, amit nyíltan vállalnia kell. 1843 márciusában naplójába bejegyzi: „A kancellárnál. Mintegy szövetségre léptünk.” Később: „Konferencia Keglevich Gábornál. Nyíltan beszélek, hogy a *kormány embere vagyok*”.⁹⁸ (Kiemelés – V. J.) Egyes találkozások gyakran teljesen cél nélküliek, de Széchenyi, aki bármennyire átérzi e tárgyalások jellegének visszasságait, láthatóan élvezi is azokat. Szinte mindenkivel igyekszik kapcsolatot tartani. Amikor Metternich egy beszélgetés során figyelmezteti, „Ne lobogtassanak Magyarországon fáklyákat”, magában arra gondol, hogy Kossuth számára miért engedték meg a lapszerkesztést.⁹⁹ Az eredményeket titkos tárgyalásokon rögzítik, 1843. április 4-én *Naplójába* a következő bejegyzést teszi – „Wirknernél, a la porte interdite (a rejtekajtón)”.¹⁰⁰ Üzenetek, kölcsönös, gyakran félreértett, máskor nagyon világos ígéretések hömpölyögnek oda és vissza. Vagyis valóságos politikai manipuláció zajlik.¹⁰¹

⁹⁵ Uo. 217–218., 220.

⁹⁶ Széchenyi István írói és hírlapi vitája. I. i. m. 801.; Széchenyi I.: Napló i. m. 985.

⁹⁷ Aus Metternichs nachgelassenen Papieren. Hrsg. v. Richard Metternich-Winneburg. 7. Band. Wien 1883. 65.

⁹⁸ Széchenyi I.: Napló i. m. 1006., 1013.

⁹⁹ Uo. 1006., 1010.

¹⁰⁰ Uo. 1009.

¹⁰¹ Uo. 1006., 1008., 1010., 1013., 1015., passim.

A nyilvános vitában viszont gyorsan terítékre kerülnek a *haladás irányai és módszerei*. A kormány valóságos terveiről, illetve ezzel kapcsolatban Széchenyi lehetséges szerepvállalásairól a nyilvánosságban persze csak hírfoszlányok jelenhettek meg, Pulszky mégis *egy személy*, illetve a *felvilágosult kormányzás* politikai hasznáról fejt ki véleményét, amikor így ír: „nemzeteknél most is uralkodik azon szellem, miszerint a nép jobban szereti a verőfényt, mellynél az őt köröző veszedelmet, vezető nélkül is kikerülheti, s ha eltévedett útját könnyen feltalálhatja, mint a sötét éjjelt, habár *biztos kalauz* vezérelné is lépteit; mert ha ez mégis tévedni találna, akkor a menekvéshez alig marad remény; vagy — hogy egyszerűen és kép nélkül szóljunk — tapasztalás mutatja, hogy hiányos alkotmányi élet kedvezőbb, mint a *legliberálisabb absolutismus*”. (Kiemelés – V. J.) Aztán továbbhalad, és Széchenyi szélesebb körben is ismert szerepfelfogásáról fejt ki álláspontját. Leszögezi, hogy a politikus hatalma az újabb korban a népszuverenitásnak rendelődőtt alá: a „tekintélyek ideje lejárt, s helyébe az önszémélet lépett; vizsgálódás nélkül senkinek javaslatát el nem fogadjuk; bármily kedvezően ítéljük is egyébként langeszéről, bármily szerencsés lett legyen minden egyéb föllépése; vezérszerepet senki sem igényelhet, mert vezér csak az, kinek nézeteit a többség osztja, az egyik kérdésben ez, a másikban amaz”.¹⁰²

Aztán hamar az asztalra kerül Széchenyi korábban említett formulája a „*modorról*” és a „*tacticáról*”, mellyel Kossuth reformprogramját igyekezett elhatárolni a sajátjától. Ez ügyben 1843. január 12-én maga Kossuth szólal meg, és igen figyelemre méltó megállapítást tesz a nézetazonosságról, illetve az említett formula „testetlenségéről”. Ő is utal tarthatatlanságára, amikor így fogalmaz: „az illy általános vádaknak, kikeléseknek s gyanúsításoknak nincsen testök, mellyet megfogni lehetne, habár olly sikamlós volna is, mint az angolna; illy testetlen dolgok felett vitázni pedig nem egyéb dolog volna, mint az, mit a nagyérdemű gróf így szokott nevezni: handabanda”. Ugyanakkor Széchenyi mondanivalójának a tartalmát illetően így ír: „mind azokat, miket a magyar nemzet politicalai jelene s közel jövődjéje korkérdései gyanánt két év óta fejtegeténk, semmit vagy legalább igen keveset találunk, miben az alkalmazási árnyéklat némi csekélyded különbségei mellett talán — miket azonban még nem ismerünk — a nemes gróffal egyet nem értenénk, sőt ha csak 10 év előtt írott Stadiumának XII törvényét, s a Kelet népébeni újabb confessióit tekintjük is, ő méltósága a radical reformok mezején mérföldekkel *előbb van, mint mi*”.¹⁰³ (Kiemelés – V. J.) Kossuth több alkalommal ír arról, hogy „a békés átalakulás” barátja, nem akarja fenekestől felforgatni a viszonyokat, sőt „a nivellatióban” még inkább vitapartnere mögött áll, és azt az általánosan működő liberális alap gondolatot követi, mely szerint a társadalomnak „szabadságok helyett szabadságra” van szüksége.¹⁰⁴

A politikai gondolkodás korszerűsödése úgy halad előre, hogy sokan a *hét-köznapiok* történéseit is jogosultnak tartják teoretikus fogalmakkal illetni, pél-

¹⁰² Pesti Hírlap, 1843. január 1.

¹⁰³ Pesti Hírlap, 1843. január 12.

¹⁰⁴ Pesti Hírlap, 1843. január 29.

dául úgy látják, *a pesti színházak a modern nyilvánosság fórumaiként működnek*, amikor tereiken közvélemény-formáló viták robbannak ki.¹⁰⁵ Az úgynevezett *német színházi botrány* körül formálódó vita jól rávilágít erre, mely a karzatokon felhangzó, „a jurátusi kartól”, illetve „más kartól” (arisztokraták hangoskodtak a karzaton) zajos véleménynyilvánítások, tüntetések körül kialakult.¹⁰⁶ Kossuth arisztokrácia-ellenes élel mutatja be a történeteket, és arról értekezik, hogy „a városi rendőrség eszméje merő ábránd, míg egész néposztályok fölötté állanak a helyhatósági hatalmaknak”. Kifejti, hogy az arisztokrácia előjogai a múltban gyökereznek, a viszonyok viszont változnak, ezért „a múltnak emlékeztétét nem lehet fizetségül nyújtani a jelen s a jövő kor igényeinek. [...] az újabb kor újabb igényeket tolt homloktérbe, s hahogy *az aristocratia* ez igényeknek ép úgy nem felelne meg, mint a középkor igényeinek hajdan megfelelt, felsőbbiségét önmaga játszaná el.”¹⁰⁷ (Kiemelés – V. J.) Tehát a színházi nyilvánosságban társadalmi jelenségeket fedeznek fel, például amikor Kossuth arról ír, hogy „a magyar főrangú férfiak az undorodásig rossz német színházba mennek egy német énekesnőt kifütyülni, és czivódnak, és verekednek, és a főváros rendőri főbb tisztviselőjét tettelegesen bántalmakkal illetik”.¹⁰⁸ A fentebb bemutatott szövegek elemzése után nem meglepő, hogy Széchenyi Kossuth beállítását kifogásolja, viszont maga is nagy előszeretettel oszt ki politikai szerepeket, amikor arról beszél, hogy a német színházi botrányok körül egyesek „közönséges csapszéki diadalt” emlegetnek, ő viszont „a magyar színházi *franczhoni demonstrációról*” szól.¹⁰⁹ (Kiemelés – V. J.)

A színházak terei egyre határozottabban a polgári nyilvánosság részévé válnak, keretei nem csupán a polgári szórakozás, hanem a politikai véleménynyilvánítás számára is megnyíltak, amit a Vieuxtemps-hangversenyek körül ki-robbanó vita¹¹⁰ egyértelműen megvilágított.¹¹¹ A március elején kibontakozó vitában mind Kossuth, mind Széchenyi kifejti álláspontját, melyeket mi inkább *ideológiai irányzatokhoz* köthető nyilatkozatoknak tekintünk. Míg korábban a német színházi botrányban arisztokraták zajongtak egy hétköznapi ügyben s a *Pesti Hírlap*ban jelentek meg kritizáló írások róla,¹¹² márciusban inkább helyüket kereső értelmiségiek (köztük meghatározó arányban a Királyi Táblán gyakorlalkodó jurátusok) szerveztek nemzeti tartalmú tüntetést, amit viszont Széchenyi kifogásolt erősen.¹¹³ Politikai tartalmú tüntetések egyébként a városban nem voltak ismeretlenek, hiszen a vármegyegyűlések körül, főként or-

¹⁰⁵ Lásd *Habermas, J.*: A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása i. m. 86–91.

¹⁰⁶ *Pesti Hírlap*, 1842. december 8.

¹⁰⁷ *Pesti Hírlap*, 1842. december 15.

¹⁰⁸ Uo.

¹⁰⁹ *Széchenyi István*: Német színházi botrány, s ahhoz még egy kis advány. I. In: Széchenyi István írói és hírlapi vitája. I. i. m. 257.

¹¹⁰ Értelmezte *Lackó M.*: Széchenyi és Kossuth vitája i. m. 64–68., illetve *Fónagy Zoltán*: Egy színházi botrány anatómiája. In: *Milyen nemzetet, kinek és hogyan?* Szerk. Dobszay Tamás, Erdődy Gábor, Manhercz Orsolya. Bp. 2012. 73–83.

¹¹¹ Kossuth cikke a *Pesti Hírlap*ban 1843. március 9-én, Széchenyi három cikke a *Jelenkor* 1843. március 30-i, április 9-i és április 27-i számaiban jelent meg.

¹¹² *Pesti Hírlap*, 1842. december 15.

¹¹³ *Széchenyi I.*: Napló i. m. 1002.

szággyűlési követválasztások idején „jurátusok” már a ’30-as évek elejétől kezdve rendszeresen összegyűltek s fáklyásmenetekkel köszöntöttek vagy ítélték el egy-egy ismert politikust.¹¹⁴ Növekvő számú értelmiségi személyek esetleg egyházi vagy világi főrangúak mellett kaphattak titkári vagy könyvtárosi állást, de ez a lehetőség meglehetősen szűknek bizonyult.¹¹⁵ Állami hivatalokba, például a Budán működő Helytartótanácsba a bejutás lehetősége szinte elképzelhetetlen volt különböző korlátozások miatt, például a Mária Terézia által hozott rendelkezés következtében, mely vallási tekintetben alkalmazott megkülönböztetést a római katolikusok javára. Berzeviczy Gergely sorsa jól mutatja e nehézségeket, akinek családi kapcsolatai ellenére hallatlan nehézségekbe ütközött bejutni az említett kollegiális testületbe.¹¹⁶ Az értelmiségiek közül sokan, fogalmazhatnánk úgy, hogy a „felesleges emberek”, megélhetés hiányában Pest-Budára húzódtak, s főként liberális ellenzéki politikusok köré tömörültek. Erről a jelenségről szólva Kossuth az arisztokrácia rendies zajongását kritizálta, míg Széchenyi főként a fiatal értelmiségiek politikai-ideológiai tartalmú mozgolódására tekintett bizalmatlanul, miközben mindketten rámutattak a viselkedés civilizálatlanságára.

Széchenyi a körében működő személyek közéleti pozícióját *a nagy politikai rendszerek* segítségével írja le: „milyen elveket hord keblében”, „vajjon *aristocrat, democrat vagy republican-e* valaki, s in ultima analysi, például ezer évre előre gondolkozik”, vagy „minden fékek és kötelek teljes tágitása sőt szétbontása vagy más szavakkal: anarchiá”-ig kíván haladni.¹¹⁷ (Kiemelés – V. J.) A „Pesti Hírlap-kör” politikai működésével összefüggésben pedig arra hívja fel a figyelmet, hogy „indirect fenyegetés, terrorismus és effélék által bizony soha nem lép ki nyomorult honunk nemcsak aljas, de napról napra aggasztóbb létéből”.¹¹⁸ Majd ismételten kitér a Kossuth újságjának lapjain olvasható „felsőbbség”-kritikára, melyet különösen rossz néven vesz, és leszögezi, hogy nem található „a haza tág terén két individuum, ki olly rövid idő alatt olly állhatatossággal, »megint és megint szünetlen« dolgozott volna minden felsőbbségnek lealacsonyítására, vagy legalább gyanussá tételére, és ekképp mindennek sarkából döntésére, mint éppen a Pesti Hírlap szerkesztője és újdonságainak írója”, s kifejti, hogy ő a közpolitika alakító elemei között valamiféle *egyensúly* megtartását tekintené célszerűnek. Ebben az egyensúlyi rendszerben a „nép-souverainitás” elve szerinti sokaságnak ő is elismeri perdöntő szerepét, ám csak akkor, ha az óvakodik a túlzásoktól, és a műveltséggel, tájékozódni tudással rendelkező „kiábrándultak tanácsát fogadni hajlandó”. A pesti színházi nyilvánosságban megjelenő véleményekről bizony felette ironikus hangsúllyal értekezik, összehasonlítást tesz a párizsi színházak hasonló fórumaival, s arra a következtetésre jut, hogy Pesten „a souverain »nép« szájába még igen illő volna a pép”.¹¹⁹

¹¹⁴ *Degré Alajos*: Visszaemlékezéseim. Bp. 1983.

¹¹⁵ *Vörös Károly*: A modern értelmiség kezdetei Magyarországon. Valóság 18. (1975: 10. sz.) 1–18.

¹¹⁶ *Kosáry D.*: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon i. m. 321–323.

¹¹⁷ Széchenyi István írói és hírlapi vitája. I. i. m. 251–252.

¹¹⁸ Uo. 253.

¹¹⁹ Uo. 262.

Egyértelmű nézeteket kitermelő vita bontakozik ki a nyilvánosság központi jelensége, a *közvélemény fogalma* körül is, s ebben egyik álláspont sem rendelődik a másik alá, sőt megfigyelhető — miként más összefüggésben is látuk már —, hogy a kifejtés színvonalát illetően magas minőségek állnak vitában egymással. Széchenyi a német színházi botrányról írott tanulmányának második részében *elitista* szellemben értekezik a létező hazai közvéleményről. Általában véve is kételkedik a szélesebb körben való véleményalkotás színvonalában, még Franciaországban is, ahol — így látja — „a mindig magasabbra csigázott nép, mely csakhamar még Danton szónoklatát is langyosnak találá s megúnta”, ezért mindenkinek „tudnia kellene, milly aberrációkba esett mindenkoron az ítélet székébe emeltetett nép”. Itt Széchenyi a közvéleménynek csupán egyik változatáról beszél, hiszen ő is tudja, hogy a közvéleményt tisztelni kell, „mert vox populi vox Dei”, de egyértelműen minőségi határt szab, és elutasítja a politikai mozgalmaknak azt a szélsőséges változatát, „melly felhevült karzaton itélőleg harsog vagy mely Dózsa söpredékiben vagy chartista bandákban szélvészfényt mindent magával sodor; mi egyedül keserű gúnyja, hagymáza a közvéleménynek”.¹²⁰ A „Pesti Hírlap-kör” pozícióját pedig — eléggé éles állítással — az előbb említett szélsőségesek között jelöli ki, szerinte Kossuth hatása „csak entusiasták közt lehet”, s „ne is gondolja [...] csak egyetlen egy félig meddig józan és kiábrándult embert is (politikai) hivei közé megnyerhessen”.¹²¹

Nem lehet kétséges tehát, hogy Széchenyi a közvéleménynek csupán *végző, legitimáló* funkciót szánna, viszont a javaslatok kidolgozásában nem juttatna szerepet számára. Több helyen és többször megismétli álláspontját: „Nem a néptől és a fiatalságtól vezetetni, de azt vezetni; nem aszerint tenni, mit követel a nép s mire van étvágya a fiatalságnak, de ahhoz képest cselekedni, mi hasznos, üdvös, elérhető ránézve; ez hazafiúi tisztünk, ez polgári hivatásunk.”¹²² Úgy gondolja, hogy most „lépcsőnkénti” átalakulásra van szükség, melyet „szilárd törvények” s „mérnök” irányíthatnak, s a már ismert fogalmakkal leírt siker elkövetkezhet, de csak „józan, de tökéletesen józan»beletekintés« és »kiábrándulás« után”. S aztán, „ámbar eddigelé még megoldatlan probléma, lesznek egyszer idők, de minden esetre a távol jövőbe fekvők, mikor a nép-intelligenciának súlya fog lenni a legbiztosb kalauz”.¹²³

A német színházban történetekről szóló írásának második, lezáró részét Széchenyi 1842. december 30-án fejezte be, mely aztán a *Jelenkor* 1843. január 8-i számában jelent meg, s melyet többen bíráltak, például a „Pesti Hírlap-körből” Széchenyi mostohafia, Zichy Herman, illetve Vay Dániel. Kossuth először 1843. január 12-én adott rövid választ a *Pesti Hírlap*-ban, s ott azt fejtette ki a természetjog szellemében, hogy márpedig közvélemény létezik, s azt „nép-igényként”, a „kor kívánataként” írta körül. Ugyanakkor maga is hangsúlyozta, hogy ő sem tulajdonít a szélsőséges tömegmegnyilvánulásoknak, „az éljen-kiáltásoknak, karzatok harsogásának valami eldöntő, élet-halál-osztó er-

¹²⁰ Széchenyi I.: Német színházi botrány. II. i. m. 265–267.

¹²¹ Uo. 266.

¹²² Uo. 272.

¹²³ Uo. 274–275.

kölcsi legfőbb birói hatalmat”.¹²⁴ Január 29-i cikkében viszont magasabb szintre emelte az eszmecsere színvonalát, s „*politikai hitágazatokról*”, a reformgondolkodás általános irányairól kezdett értekezni. Magát a „békés átalakulás” barátjaként mutatta be, s afelől sem hagyott kétséget, hogy az átalakulást a létező keretekben képzei el, más szóval és világosabban, nem támadott a nemességre, s hangoztatta, hogy a változások kiformálása a rendies keretek között, megfogalmazásával élve, „csak a létező aristocratiai formák közt történhetik”.¹²⁵ De Széchenyi politikai irányvonalát illetően tanácsalanságról számolt be, miután — úgy látszik — nem tudta világosan eldönteni, hogy, mint kifejezte, „a nemes grófban Montmorency-t vagy egy Condorcet-et tiszteljünk-e”, kormánypártit vagy a forradalom barátját, hiszen a gróf továbbra is *A Kelet népe*-vitát folytatja, s az ott kibontakozott irányzatok között *ingadozik*.¹²⁶

Kossuth tehát nagyon hamar korszerű politikai teret jelölt ki az eszmecsere számára. Kifejtette, hogy a közelmúlt vitáit Széchenyi *Akadémiai beszéde* indította el, mely „nyilvánosan mondott beszéd” volt, s mint ilyen, „azon pillanattól, melyben kimondatott, a közönség tulajdona”, így a közvélemény fórumai megvitathatják. Jelzi, „valóban szólott is minden helybeli politikai lap, ahány csak van; szólott egyik magasztalólag, a másik szappanbuborékos örömmel kiáltva, hogy azon hatalmas beszéd a Pesti Hírlapot s annak egész pártját egyenesen megölte, meggyilkolta, és mit tudom én, mivé nem tette; s a nemes grófnak mindezek ellen legkisebb ellenvetése sem volt”.¹²⁷ Kossuth tehát most egy mozdulattal *Közvélemény* című, politikai irányvonalakat kijelölő cikkében *új politikai térre* terelte az eszmecserét, vagyis működtette Magyarországon annak rendje és módja szerint az új, *polgári nyilvánosságot*.

Végeredményben a közvélemény funkcióját illetően véleményünk abban a tekintetben tér el, hogy Kossuth a közvéleménytől a nyilvánosságban *aktivitást* várna el, míg Széchenyi — mint már utaltunk rá — csupán végső, *legitimáló szerepbe* helyezné. Kossuth Jeremy Bentham *demokrata* szellemű megfogalmazására hivatkozik: „Ha a törvényhozó nem tartja is jónak a sokaság véleményét, – respectálja, mivel erős. Ha vele nincs, úgy ellene van; ha leghatalmasabb szövetsége nem, úgy legrettentőbb ellensége”.¹²⁸ Ebben a beállításban és a természetjogi érvelést erősen használva határozza meg a *Pesti Hírlap* szerkesztője lapjának beköszöntőjében a közvéleménnyel párhuzamos *közérdek* fogalmát. Ellenkező irányból indul el, mint Széchenyi: „Ismerni kell tehát a nemzetnek előbb önmagát és ismernie szükségeit; aztán megvitatni célát és eszközöket, dolgot és módot minden oldalról, s ha ekkor elkövetkezik a törvényhozás ideje, áldásdús leend mindenik törvény, mert egy-egy socialis meggyőződést mondott ki.”¹²⁹

¹²⁴ Pesti Hírlap, 1843. január 12. Lásd a természetjogról: *Carl Rotteck: Lehrbuch des Vernunftrechts und der Staatwissenschaften*. Stuttgart 1830., illetve *Benczur János: A szabadság és társadalmi rend elméletei*. Pest 1848.

¹²⁵ Pesti Hírlap, 1843. január 29.

¹²⁶ Uo.

¹²⁷ Uo.

¹²⁸ Pesti Hírlap, 1843. február 2.

¹²⁹ *Szabad Gy.*: Kossuth politikai pályája i. m. 50.

Persze a közvélemény kétségtelenül nehezen definiálható fogalom. Jelen-tése fokozatosan formálódik ki, amit a politikai-jogi szótárak eléggé pontosan megmutatnak.¹³⁰ Jellemző, hogy a köz- előtagú szavak az 1840-es évek közepén jelennek meg a magyar szótárakban.¹³¹ A definíció nehézségét a *Pesti Hírlap* szerkesztője sem tagadja, azonban nem csupán arról beszél, hogy a közvéle-mény most még fejletlen, hanem azt is rögzíti, hogy folyamatosan változik, „lé-tét, bár ujjal nem lehet kimutatni, szintolly kevésbé lehet eldisputálni, mint az istenséget, melyet definiálni vagy ujjal kimutatni szintúgy nem lehet”. Viszont Kossuth azt nem állítja, hogy az igazságnak egyedüli letéteményese lenne e ne-hezen definiálható és változó jelenség, de azt igen, hogy a politikai döntésekhez támogatását meg kell nyerni, vagyis „alkotmányos országban, alkotmányos nép akarátja nélkül, azt még csak nem is boldogíthatjuk”. Kijelenti, mi „ilyen érte-lemben szoktunk hivatkozni a közvéleményre, népigényre, nemzetre stb., – másban soha sem”, s ezzel együtt arra is figyelmezteti Széchenyit, „ki ezeket illy értelemben is megveti [...] autocrator” szerepre tart igényt.¹³²

A véleménynyilvánító polgárok politikai elhelyezkedésének megítélésében ugyancsak *pozíciókijelölő különbség* mutatkozik meg. Kossuth arról ír, hogy az tekintheti magát joggal a közakarat részelemének, aki „nem tagja a kormány-nak”. Talán meghökkentő vélemény, de nem más ez, mint utalás Széchenyi közpolitikai mozgásaira, illetve arra, hogy ő a közvéleménynek kormányellen-őrző funkciót tulajdonít. A Széchenyi által emlegetett elvről („semmit a nép ál-tal”) pedig úgy vélekedik, hogy azt csak olyan tényező mondhatja magáról, aki „népen kívül áll, tehát a kormány [...] Más mindenki csak annyiban valaki a honban, a mennyiben a népnek tagja”. Emellé *demokrata* álláspontot helyez, mely szerint az elitista politikának nagy ára van, mert „a nép nélkülünk igen el-lehet; de nem csak mi, hanem a nemes gróf sem képes a közügyekben mozditást tenni, ha a közvélemény vele egyet nem ért”. A Széchenyi által sokszor emlege-tett, önmaga számára sokszor körülírt úgynevezett „isolált”, „független” politi-kai pozícióról tehát Kossuthnak az a véleménye, hogy „képtelenség; minden eset-re csak absolut monarchát illet; alkotmányos polgárt soha sem”.¹³³ Tehát nem le-het kétségünk afelől, hogy az új politikai tér, a polgári nyilvánosság *több közpon-túvá* vált, benne — miként szereplői is gyakran hangsúlyozzák — senki sem „isolálhatja” magát, s már nem vindikálhat magának központi szerepet.

Wesselényi és Kossuth, és ami utána következik

A továbbiakban Széchenyi a *politikai teret meglehetősen hosszadalmas nyelvi szövegekkel* igyekezett kitölteni, és egyfajta *szemantikai vita*¹³⁴ kereté-

¹³⁰ Fogarasi János: Jogtani műszótár. Pest 1842; Czuczor Gergely – Fogarasi János: A magyar nyelv szótára. 3. Pest 1865; Ballagi Mór: A magyar nyelv teljes szótára. Pest 1873.

¹³¹ Kautz Gyula: A politikai tudomány kézikönyve. Bp. 1877. 141.; Szily Kálmán: A magyar nyelvújítás szótára. Bp. 1902.

¹³² Pesti Hírlap, 1843. február 2.

¹³³ Uo.

¹³⁴ Koselleck a modern politikai mozgások fegyverének tekinti az ideológiakritikát, amelyhez hasonlóan Széchenyi és Kossuth egyaránt nagy előszeretettel alkalmazott a *politikai pozíciók és poli-*

ben próbált pozíciókat kijelölni, elfoglalni. De a szemantikai vita sem ekkor kezdődött, hiszen *A Kelet népe*-vitában használt kifejezések — a „szív”, illetve az „ész” politikusa — csakúgy az ellenfél közéleti megsemmisítését és önmaga hasznosságának bemutatását szolgálták, mint ahogyan Kossuth kitűnő *ellenfogalma* — a „legnagyobb magyar”¹³⁵ — is az ellenfél politikai cselekvési térből történő kiemelését (kiszorítását) célozta meg. Széchenyi azonnal érzékelte is a várható következményeket – ’miért emel engem oda, ahol nem tarthatom magam’, érvelt rögtön. Ekkor azonban a politikai pozíciószerzés kiszélesül és korszerűsödik, s elsősorban az 1842-es akadémiai megnyitóbeszéddel, de főként a *Jelenkor* hasábjain megjelenő *Wesselényi és Kossuth* című cikksorozattal teljesedik ki, utóbbi 1843. január 22. és február 19. között jelent meg. A *Wesselényi és Kossuth* kétségtelenül a magyar politikai publicisztika egyik színvonalas darabja, melyben Széchenyi még világosabban igyekezett körülírni a nyilvánosságban ellenfeleinek és önmagának a politikai helyzetét. Az „értekezést” olyan nyira a politikai pozíciókijelölés eszközének tekintették, hogy sokan várták a folytatását „Deák és Klauzál” címmel.¹³⁶

Széchenyi *Wesselényi és Kossuth* című tanulmánysorozatában a várható kifogásokkal szemben biztos támpontot keresve *statikus vitahelyzetet* vett fel. Ám amennyi előnyt jelentett ez a nézőpont, bizonyosan annyi hátránnyal is járt, mivel e statikus nézőpontból a ’40-es évek új jelenségeihez nehezebben lehetett eljutni, s komplikáltabb volt megérteni például a történeti alkotmányra hivatkozó, illetve a radikálisabb változásokat kezdeményező politikai mozgalmakat. A ’40-es években elfoglalt álláspontját vetítette vissza az előző évtized egészére, jöllehet a politikai perek idején született *Hunniában* erősen kifogásolta a kormány működését, és a történeti alkotmányra hivatkozva az önállóság felé akarta fordítani Magyarország Birodalmon belül elfoglalt helyét.¹³⁷ Most azonban azt hangsúlyozta, hogy őt „politikai pályáján következtetlenné ki ne kiáltásák, ki ne trombitázzák”, hiszen „már 1830ban állott előttem tisztán, hogy kormányunk alkotmányunkat és nemzetiségünket valódi méltányolni kezd”, tehát nem számításból „nem tért a kormány azon térre rögtön, melyen tüstint látni kívánta azt Wesselényi és iskolája”, hanem azért, mert legjobb szándéka mellett sem tehetette, „mert ezer bonyodalmi közt és számtalan körülmény miatt, melyeket most nem sorolhatok elő, ezt szaporán és szökkenéseként legjobb akarattal sem teheté”.¹³⁸ Utalt rá, hogy barátjával, Wesselényivel való nézeteltérése egykor éppen ezzel összefüggésben bontakozott ki: „innen

tikai tér kitöltésére. Koselleck a jelenségről a következőket írja: „Auf diese Weise entsteht ein Wettstreit um die wahre politische Interpretation, der Ausschlusstechniken, die den Gegner daran hindern sollen, durch dasselbe Wort anders zu sagen und zu wollen als man selbst.” – Reinhard Koselleck: *Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten*. Frankfurt/Main 1992. 347.

¹³⁵ Lackó Mihály: „A legnagyobb magyar”. Egy szállóige keletkezéséhez. *Világosság* 17. (1976: 5. sz.) 305–307.

¹³⁶ Széchenyi I.: Napló i. m. 1005.; Szabad György: Deák és a reformkori Széchenyi–Kossuth-vita. In: *Tanulmányok Deák Ferencről*. Zalai Gyűjtemény 5. Zalaegerszeg 1976. 258–260.

¹³⁷ Lásd Deák Á.: „Austriának semmi joga hozzánk” i. m. 143–149.

¹³⁸ Széchenyi István: Wesselényi és Kossuth. II. *Jelenkor*, 1843. január 26.; Széchenyi István írói és hírlapi vitája. I. i. m. 293–294.

támadt azon legelső divergentiánk, mely szerint Wesselényi mindig küzdve, valami elkeseredett belső érzelemmel, s ebből származó *daccczal, terrorizmussal*, és ekkép úgy szólván valami intimigatióval gondolta honi ügyeinket kormányunk átellenében legbiztosabban s legsikeresebben rugatni egy lépéssel előre; midőn én viszont legszigorúbb lelkiismeretem szerint arra mertem volna kötni lelkemet, hogy efféle politikai eljárás nemcsak előmozdítani nem fogná honunk ügyét, de azt egyenesen visszalökné, sőt a legaggasztóbb veszélyekbe is bonyolítaná, s inkább persvasionak, a *kölcsönös érdekek* viszonyos megmutatásának volna helye”.¹³⁹ (Kiemelés – V. J.)

Széchenyi a gyors fordulatot hozó változásokat valóban helytelenítette, ennek keretében a *széles körű alkotmányos fordulatot* is elutasította. Például az előző évtized elején a képviseleti rendszer hazai bevezetését illetően fenntartásairól írt. A *Hitel*ben az alkotmányos intézményeket a társadalmi realitástól mintegy elemelve, az ellenzéknek — mondhatnánk — csupán ismeretelméleti szerepet juttatott volna. Felidézhető, hogy 1830-ban azt írta: az igazság sem a személyes, sem a politikai szférában nem ismerhető meg „ellenzés”, vagyis szemben álló tételek (felek) vitája nélkül,¹⁴⁰ tehát a vitától nem szabad félnünk — „Sokan az ellenzéstől úgy félnek, mint a sötétségtől, az pedig éppen olly szükséges az igazság tökéletesb kifejlődésére, mint ez a nap sugárinak szembetűnőbb tételére. Semmi se lehet az egész világi egyetemben *nyomás és ellennyomás* nélkül.”¹⁴¹ (Kiemelés – V. J.) A *politikai konzekvenciákat mellőzve* az alkotmányos intézményrendszer, ezen belül a képviseleti rendszer teljességének bevezetését távolabbra halasztgatta volna: „Mennél jobban végig gondolom az országgyűlés ügymenetét, annál inkább úgy látom, hogy honfitársaim a képviseleti alkotmányra nem teljesen érettek”.¹⁴² A *Napló*jába 1826-ban tett bejegyzéskor azonban maga is érezte az ellentmondást, hiszen más összefüggésben kikél a fél szívvel haladók ellen,¹⁴³ így az ellentmondást józanságra törekvő optimizmussal igyekezett feloldani, mondván, az alkotmányon sok száz esztendeje nem változtattak, talán azért, mert a „magyarok nem érettek”, ám kifejti, hogy „van bennük fogékonyság azzá válni”!¹⁴⁴

Az alkotmányos képviseleti rendszer részét képező politikai ellenzéket tehát feltétlenül határok közé zárná, ezt írta, „soha nem is lehet semmi egyéb célja, mint minden tárgyat a maga józan egyenes útjára s tökéletes *súlyegyenbeli* járására vezérelni, s a *Ministeriumot* arra kényszeríteni, hogy mindent előkeressen, kitaláljon s intézzon el, a mi a közjót s közboldogságot legbizonyosabban s legrövidebben eszközli”.¹⁴⁵ (Kiemelés – V. J.) A birodalmi kormány viszont kedvező megítélést kap, hiszen kijelenti: a király nem ellensége a haladásnak — „Uralkodónk se kíván egyebet köz boldogságunknál” —, de a kormány is hasznosan cselekszik, sőt „atyai gondoskodása, törvényekre szoros ügyelése s hiv

¹³⁹ Uo.

¹⁴⁰ *Széchenyi I.*: *Hitel* i. m. 1830. 30.

¹⁴¹ Uo. 37.

¹⁴² *Uő.*: *Napló* i. m. 443.

¹⁴³ *Uő.*: *Hitel* i. m. 212.

¹⁴⁴ *Uő.*: *Napló* i. m. 443.

¹⁴⁵ *Uő.*: *Hitel* i. m. 38–39.

jobbágyiba helyeztetett bizodalma teszi a nemzetet boldoggá s erőssé, midőn ennek erkölcsi azon sarkalat, mellyen biztosan s rendületlen állhat még akkor is a királység, mikor a világnak fele másutt fel volna zendülve már”.¹⁴⁶ Arról van szó tehát, hogy Széchenyi a politikai szerepek stabilitását a parlamenti váltógazdaság elutasításával igyekezett elérni, s ezt a *Hitel*-ben az ismert *erőmű-hasonlaltal* fejezte ki: „egy erőműben sok szerszám, sok karika s a t; de se az, se ez nem foroghat jól, ha mindegyik része nem tökéletes; vagy ha a rugó a láncznak, ez pedig a tengelynek akarja játszani *rolláját*, vagy ha minden részek közt nem uralkodik legszorosb összeköttetés. Tegye csak mindegyik maga kötelességét, s ne valami egyebet; hanem azt ugyan emberül. Ne avassa magát politikába, kormányba helyén kívül”.¹⁴⁷ (Kiemelés – V. J.)

1843 elején a *Jelenkor* hasábjain a modern politikai pozíciókijelölés egyik eszközét, a *historizmus*-ba csomagolt *ideológiakritikát* alkalmazta, amikor a vitát a múltba térítette, ezzel a bizonyítás terhét megosztotta az egymásra következő korok között, s ilyen módon bevezethetett olyan kedvelt formulákat, mint a ’túl korán’, ’túl későn’, ’előreszalad’.¹⁴⁸ A *korszerű és realista reformpolitikus* típusának körülírása érdekében *Világ* című művéből idéz – „hol nyilván kimondám, mennyire mutatkozik előttem honunk diagnosisa megváltozottnak és mennyire volna e szerint minden magyar, ki honi dolgainkban, kivált vezető szerepet viselni bátorodik, köteles saját magaviseletét is a megváltozott körülményekhez szabni, ha csakugyan és őszintén hordja szíven vérünk, honunk ügyét [...] Méltóztassanak csak oly kegyesek lenni, és érintett munkámat egy kissé forgatni, és meg fogják látni, hogyha nem is a felhozott szavakkal, de többenél több állítás találta ott, melly a felhozottal eredményre és célra nézve egyhangú”.¹⁴⁹

Széchenyi már korai műveiben nagy előszeretettel és kifejezetten invenciózusan rajzolt meg politikai „charactereket”: a konzervatívoktól a változásokat támogató különböző típusokon át egészen az „elvakult democratáig”, ám ezeket olyan rendszerbe fogta össze, amelyben az egyes elemeknek a helyzete nem változhat. „A kormány s az ország képviselői közti kérdések számosak, s mind számszakra nőnek, a mint t.i. a közerőmű, rozsdáit, penészeitől köztanácskozás által mind jobban tisztítatik, s mind elevenebbül s rendesebbül kezd forogni. Már oly számtalan tárgy közt lehetséges e hogy csak mindig egy résznek legyen igazsága, [...] van e a világon oly merész hízkelő, ki azt állítani elég szemtelen: hogy a kormány soha nem csalatkozik, s neki felvilágosításra soha

¹⁴⁶ Uo. 183–184.

¹⁴⁷ Uo. XVIII.

¹⁴⁸ Lásd *Koselleck, R.*: *Vergangene Zukunft* i. m. 347., aki a jelenségről a következőket írja: „Die Ideologiekritik als sprachliche Waffe stammt aus dem Arsenal des Historismus. Sie gründet in einer Art kurzgeschlossener Historisierung, die selbst die Gegenwart mit Hilfe von Bewegungsbegriffen auseinanderfaltet. Die Ideologiekritik verteilt nämlich — nicht nur, aber gerne — die Beweislasten des politischen Diskurses auf die Abfolge der Zeiten. Gerade auf dem Raster des früher als oder später als, besonders des *zu früh* oder *zu spät* lassen sich Bewusstseinsentstellung ideologisch aufschlüsseln, und zwar im Unterschied zu anderen Verfahren der Auseinandersetzung.” (Kiemelés – V. J.)

¹⁴⁹ *Jelenkor*, 1843. január 26.

szüksége nincs? vagy ellenben, olly elvakult democrata, ki azt bátorzkodnék fentartani: hogy a nemzet csalhatatlan”.¹⁵⁰ Mindennek összerendezett leírását fogalmazta meg a *Világ* említett, *Vallomások* című fejezetében,¹⁵¹ ezért is irányítja 1843-ban ide olvasóinak figyelmét, ahol azonban valójában csak két politikai „character” tűnik fel. Az ideális, akinek reformlogikája abból indul ki — s ez aztán Széchenyinél mindvégig logikai előfeltételként működik —, hogy a kormány támogatja a haladást, így ő minden további politikai ítélet helyességét annak felismeréséből és elismeréséből vezeti le, hogy a birodalmi kormány Magyarországot illetően alkotmányos útra tért. Mint írja, „azon idők közt melyek az 1825-iki országgyűlés előtt folytak [...], s melyekből megint az 1830-ki folyt – saját ítéletem szerint olly nagy különbség van, mint az éj s reggel, vagy tél és tavasz közt”. Eltelt „néhány év, s a bátor, és igazszólók nagy része királyi hatalomban van [...] a törvénytelen utbul lassanként szinte minden a honi törvény nyomaiba helyeztetett vissza”.¹⁵²

Majd az előbbi helyzetelemzésből kialakul a reformálás művészetének ama logikai rendje (a fejedelmi hatalom és a képviselő elvének kombinációja), amelyet ismét csak a *Világban* a következőképpen foglal össze: „vallomásomat e részben egyenesen kimondván egyetlen egy organica törvényünket sem tartom olly nagy fontosságúnak, mint azt, hogy a *Fejedelem s Nemzet* közt forgó legkisebb kérdés se határozathassék el, a nélkül, hogy mind a két rész, szabadon, elfogultlan s a tárgy tökéletes ismeretében ne járulhasson hozzá”.¹⁵³ (Kiemelés – V. J.) Ugyanis ellenkező esetben: „ha van átok, mellyel a Romisten vaskeze nyomja az emberi nemet, ama szerencsétlen csalatkozásnál valóban nem lehet nagyobb, mellynél fogva olly számtalanszor éppen azok nyerik a Kormány vagy Nemzet bizodalmit meg, kikben legkisebb vezető, alkotó vagy rendező tulajdon nincs, hanem annál nagyobb az elakasztási maszlag, vagy rontási hév; s így sokszor az országos erőmű, a helyett hogy azon két rugó – a *kormány* t.i. s a *képviselők*, gyengéd nyomási közt *valódi egyensúlyban* forogna, veszéllyel fenyegetve ingadoz, s egészséges s compact mozgás helyett, alig mozdul, és sokszor csak azon nagy recsegés s lárma által, mellyel mozog, bizonyítja bé, hogy még nem állott meg. – S nyissuk fel évrázainkat, tekintsük udvari, s népbálványinkat – – – számos országgyűléseinket – előttünk leend, a most ábrázolt erőmű!”¹⁵⁴ (Kiemelés – V. J.)

Széchenyi előbbi, az ideális államhatalomról szóló fejtegetéseiben feltűnik Kant uralmi formákról alkotott tipológiájának egyik-másik eleme, illetve azok sajátos kombinációja, mely szerint a képviselői rendszer leginkább a fejedelmi hatalommal, legkevésbé a népuralommal egyeztethető össze.¹⁵⁵ Ezek Széchenyi rendszerének is sarkpontjait képezik, s gyakran hasonló, ha nem is mindenben azonos kifejtés olvasható nála is. Széchenyi ilyen *zárt* érvelési rendszerben a

¹⁵⁰ Széchenyi István: *Világ*. Pest 1831. 261.

¹⁵¹ Utal rá Széchenyi István írói és hírlapi vitája. I. i. m. 293.

¹⁵² Széchenyi I.: *Világ* i. m. 273–279.

¹⁵³ Uo. 276.

¹⁵⁴ Uo. 271.

¹⁵⁵ Kant, I.: *Az örök béke* i. m. 22–23.

következőképpen beszél: mindnyájan „úgy nevezett udvari emberek fogunk lenni”, hiszen a fejedelem a törvényesség útjára lépett, az opposálók pedig (tekintet nélkül arra, hogy a hagyományos vagy a korszerű alkotmányos ellenzéki pozícióját veszik fel) természetesen tévednek, a kormánnyal feltétel nélkül együttműködőkről pedig alig esik szó.

Széchenyi tehát a *Világban* politikai pozíciókat jelölt ki: az *ellenzéki* különösen nagy hibája, hogy egyoldalúan hajszolja a népszerűséget, s mint a „hatalom és a sokaságnak character-körüli zavart” ideája „inkább vadász ál fényt”, „erősebben szomjaz néptömjént, mint belső csendet”, melyet „honi előmenetek legbizonyosb elől maszlagának” nevez, viszont — hangoztatja — az *ideális gondolkodás* elvezet a „*lelki független*” személyiséghez, aki „csak egyet akar, és sem a kormányé, sem a nemzeté, hanem csak önmagáé, s így csak annak védelmére akarja szentelni szavát, a mi belátása s legtisztább lélekismerete szerint igazság — kirekesztőleg sem a kormány, sem a nép embere soha nem lehet; hanem ő messze a bizodalomtól s még távolabb a bizodalmatlanságtól, férfiúi ébredéssel s mindig egyenlő characterrel, majd a kormány, majd a nemzet vélekedésén fog lenni, miként t.i. ítélete szerint egy vagy más rész kívánja a Valót”.¹⁵⁶

Itt Széchenyi valamiféle politikai irányzatok felett lebegő, kormány és ellenzék ellentéteit kiküszöbölő *értelmiségi szerepkört*¹⁵⁷ rajzol fel, melyet leginkább a „*lelki függetlenek*”¹⁵⁸ személyesítik meg. Ő ezek tulajdonságait már korábban ugyancsak körülírta. A szükségképpen kis létszámú elitcsoport tagjai a tisztánlátás érdekében a pillanatnyi érdekharcoknak és érdekellentéteknek fölébe helyezik magukat, a *romantika perfekcionizmusának* a szellemében önmagukat fejlesztik, küzdenek a „balítéletek ellen”, a csoport egy-egy tagja mintegy az „emberiség lovagja”, aki adott esetben „önnön érdekei ellen beszél — és e nehéz győzelmet saját magán aratja”, a „filozófia templárius keresztjét” pedig a szívében viseli.¹⁵⁹ A társadalom és részben az államhoz fűződő kapcsolatok fölé „erényes életű” személyt helyezne, mert — megítélése szerint — csak az képes nehezen megragadható társadalmi törekvésektől, mozgalmaktól függetlenül dönteni, „aki maga senki, és akinek semmije sincs; sem rangja, sem kitüntetései”, ezért is az érdekek nyílt politikai megjelenítésétől óvakodik.¹⁶⁰ Megítélése szerint ezeknek a kritériumoknak ő megfelelné, s valóban, e szerepkör betöltésére az 1840-es években ismételten kísérletet is tesz.

Visszatérve Széchenyi tíz részből álló *Wesselényi és Kossuth* című „értekezéséhez”, melynek alapját tehát már korábban kifejtett nézetek képezik: a szer-

¹⁵⁶ Széchenyi I.: Világ i. m. 261–283., főként 278.

¹⁵⁷ Az értelmiség változásokban betöltött szerepéről és államhoz való viszonyáról: Karl Mannheim: Az értelmiség szociológiai problémája. In: Korunk értelmisége. Vál., bev. Huszár Tibor. Bp. 1975; Robert K. Merton: Társadalomelmélet és társadalomstruktúra. Bp. 2002. – A hazai társadalomban kialakult értelmiségi szerepkörök értelmezéséről: Veliky János: „Nekünk a filozófia templárius lovagjainak kell lennünk”. In: Szabó István Emlékkönyv. Szerk. Rácz István. Debrecen 1998. 293–301.; Uő: Polgárosodás és szabadság. Bp. 1999. 9., 51.

¹⁵⁸ Széchenyi I.: Világ i. m. 261., 264., 269.

¹⁵⁹ Uő: Napló i. m. 402., 415., 472., 492–493.

¹⁶⁰ Uo. 426.

zõ azt állítja, hogy a bécsi kormányzat magyarországi politikája megváltozott, s „ma már olly jó színben van a magyar mind nemzetiségre, mind alkotványra nézve, *ha e színt azon haloványsággal és fekete sárgasággal hasonlítjuk össze*, melyben 17-18 év előtt sýnylõdött, hogy valóban kétségbe esésre nincs vagy legalább nem volna ok, ha nemzeti testünk ezen normális visszatérésébül az egészséghez éretlen kísérletekkel és tapintatlan rögtönzésekkel ki nem zavarthatnák”.¹⁶¹ Széchenyi azt fejtegeti, hogy Wesselényi és „iskolája” a változást nem veszi tudomásul, ezt republikánus szempontok által motivált gondolkodásnak minõsíti, s a következõkkel írja körül: „tudom én méltányolni azon féltékenységet és *republicanus* óvatoskodást, mellyel Wesselényi el vala telve, mert hiszen alkotványos nemzetnek egyáltaljában soha nem lehet mottója a háttartalan bizalom, meg a semmibe nem avatkozni akarás”. (Kiemelés – V. J.) De a birodalmi kormánnyal való kapcsolatokban õ mégsem a kritikai szempontokat, hanem a bizalmat tekinti célravezetõnek, ezzel kifejezve nemcsak a valóságot, hanem saját reményeit is. Vagyis az „engesztelõ, felvilágosító, egymást erkölcsileg meggyõzõ eljárást” tartaná hasznosnak, az „elkedvetlenítõt, ingerlõt” viszont kifejezetten károsnak.¹⁶²

Széchenyi azt is leírja, hogy a józan politikai gyakorlat másrészrõl számol azzal a bonyolult közjogi viszonnal is, mely Magyarországot Ausztriához kapcsolja. Hangsúlyt helyez arra a tényre, hogy „*alkotmányos országa* — (a külföld hiedelme szerint *tartománya!*) — vagyunk egy *alkotványnélküli absolut* közbirodalomnak” (kiemelés – V. J.), amivel a liberális ellenzék 1847-ig kellõ mértékben valóban nem számolt.¹⁶³ És úgy gondolja, hogy ebben a körben „a politika szövevényes mezején”, különösen ha a fokozatos átalakulás ugyancsak bonyolult formuláját is ideszámítjuk, nagyon átgondolt reformeljárásra van szükség, és ennek középpontjába a többször emlegetett *Klugheit* fogalmát állítaná, melynek magyar megfelelõjéül az *ildomos* kifejezést ajánlja.¹⁶⁴ Ezzel összefüggésben aztán egy újabb politikai fogalmat vezet be: „nincs tán a földtekén bokrósabb, mint körülményeink közt a valóban *hasznos polgár* szerepét, kivált egy kissé tágabb s felsõbb körökben eljátszani”.¹⁶⁵ (Kiemelés – V. J.)

A hasznos polgár mûködésével összefüggésben szól *saját, a fejedelmi udvarral együttmûködõ reformer szerepérõl*: úgy fogalmaz, hogy itt van az „õszinte kibékülésnek, egyetértésnek s együttmunkálkodásnak ideje: azt hiszem, tán én lehetek [...] azon *kiábrándult* felfogásnak [...] alkusza, megkedveltetõje; [...] hogy Magyarország csak úgy lehet legboldogabb, ha udvarával legbarátságosb viszonyban áll”. (Kiemelés – V. J.) A barátságos viszony feltételéül szabná a magyar alkotmányosság elismerését csakúgy, mint hogy „a magyar nem önálló, nõtlen, de házasságos, és ekkép [...] belé kell magát gondolnia és *ildomosan* belé is illesztenie azon nemzetek családi körébe, mellyek a közbirodalmat képezik [...]; minthogy az, mi van s mi létezik, nem kíván megmutatást, mert e nél-

¹⁶¹ Széchenyi István írói és hírlapi vitája. I. i. m. 292.

¹⁶² Uo. 292–297.

¹⁶³ Uo. 307.

¹⁶⁴ Uo. 306.

¹⁶⁵ Uo. 309.

kül nem vétethetik kérdésbe”.¹⁶⁶ (Kiemelés – V. J.) Nem kerülheti el azonban figyelmünket, hogy ebből a képzelt rendszerből kimarad — miként az máshol is megfigyelhető — *a változás rendje*, hiszen ő sem lehet egészen tisztában a politikai tényezők reformhajlandóságával, így a közös viszonyra vonatkozó további javaslatai is túlságosan általánosságban maradnak.

A német romantika nagy alakja, *Schiller* Széchenyi politikai kultúrájának szerves részét képezi, szereplőit és költői képeit több alkalommal felhasználja politikai jelenségek érzékeltetésére,¹⁶⁷ így amikor a *Wesselényi és Kossuth* egyik legfontosabb politikai fogalmáról, a „*hasznos polgárról*” értekezik, korántsem váratlanul Schiller *Az ideálok* című költeményére hivatkozik. A romantika e kedvelt és ismert műve, mely Liszt Ferencet is megihlette, Széchenyinek alkalmat adott arra, hogy Wesselényit régi barátságukra emlékeztesse, „azon derült napokra még, mikor *Schiller »Ideál«-ján innen valánk*”¹⁶⁸ (kiemelés – V. J.), vagyis amikor Schiller szavait használva nem volt „magasság” és „messzeség”, s még egyiküket sem „nyűgözte gond és kétség”. A költeményben az élet több szakaszáról esik szó, így arról a később bekövetkező alkotó korszakról, amely Schiller beállításában az ifjúkort követi. Ez a „munkálkodás” időszaka, mely szükségképpen együtt jár az ifjúkori ideálok (ábrándok) felülvizsgálatával, vagyis mintegy a „*kiábrándulással*”. Az emberi életnek ilyen szellemi íve Széchenyit is sokat és nagyon intenzíven foglalkoztatta, a folyamatot igyekezett mindannyiszor megközelíteni és egyre pontosabban körülírni, mert felfogása szerint a szellemi helyzetek pontos felismerésétől és megjelenítésétől függ a „hasznos munkálkodás” módja, eszköze.

Széchenyi 1843 januárjában, a *Wesselényi és Kossuth* ötödik darabjában őszinte megrendüléssel kéri Wesselényit, hogy mivel a politikai helyzet megváltozott, lépjenek szövetségre, kössenek „ismét frigyot”, „Jer tehát közénk”, „térj tehát ismét közénk”, „siess azért ismét közénk”¹⁶⁹ – ismételteti újra és újra. E csoportosulást, a „függetlenek” körét, melyhez barátját meghívja, nehéz megragadni, hiszen nem társadalmi-szociológiai, hanem szellemi-kulturális jellemzőkkel írja körül. Mindenesetre a közéletben működő, *hasznos politikai szerepet* betöltő személyekre gondol, akiket persze név szerint nem tudunk egészen pontosan megnevezni. Elsősorban azért, mert a változásokat (vagyis a polgárosodást) irányítani hivatott és elitszerűen szerveződő csoportba való bejutást Széchenyi semmiféle rendi és osztályszempontokhoz nem kötötte volna — ebben a tekintetben tökéletesen modellálta a hazai polgárosodás módját —, annál inkább gondolt viszont szellemi-kulturális kvalifikációra.¹⁷⁰ Korábban naplójában a változást generálók megnevezésével is érzékeltetni igyekezett, hogy ők megszabadulnak az átalakuló társadalom nehezen megragadható viszonyaitól, ideális esetben elemelkednek a társadalom mindennapiságától, ők „az emberi-

¹⁶⁶ Uo. 319–320.

¹⁶⁷ Uo. 451.; Jelenkor, 1843. március 12. – „a politicai asszony-notabilitások osztálya, mely halhatatlan Schiller nő-ideálját fel nem fogta” (a „Das weibliche Ideal”-ról van szó).

¹⁶⁸ Uo. 344.

¹⁶⁹ Uo. 337., 341–342.

¹⁷⁰ *Széchenyi István: A Kelet népe*. Pest 1841. 5–6.

ség lovagjai”, akik a romantika perfekcionizmusának az útján haladva akár „önnön érdekeik ellen beszélnek”, és az átalakulás során a „nehéz győzelmet” így elsősorban saját magukon aratják.¹⁷¹ Széchenyi azt tartaná szerencsésnek, ha a társadalmi változások élén állók csoportjába csak olyan személy jutna be, aki „maga senki, és akinek semmije sincs; sem rangja, sem kitüntetései etc.”, akinek „Magyarországon, ha minden szenvedély lecsillapodott, lehetne olyan hite, hogy a dixi [megmondom] valamilyen formáját bevezetné”.¹⁷² Az ilyen személyek tehát a tisztánlátást zavaró önérdeket levetik magukról, hogy a közérdeket eredményesen szolgálhassák. Változáskonceptiójának lényege konkrétan is megjelenik a kaszinók szervezése során, majd később abban a követelményrendszerben, melyet a szélesebb nyilvánosságban működő politikaformákkal szemben megfogalmaz.

Érthető módon e csoport körülírása során a nyelvvel, a szavakkal is nehezen boldogult, hiszen kétségtelenül csak hosszadalmas kísérletezésekkel lehet rátalálni az új és bonyolult társadalmi jelenségeket jól visszatükröző kifejezésekre. Széchenyi nagy érzékenységgel boncolgatta a társadalmi jelenségek bonyolult világát, 1841-ben erről így szólt: „nem egészen könnyű a »nemzeti élet« szövevényes és néha felette egybebonyolított gombolagából kiszemelni és felvenni a »fonál« valódi végét, és világosan kitudni, mi a hatás, mi a következmény [...] ezen felül valamint különböznek egyesek sajátságai, úgy száz meg száz árnyéklatban mutatkoznak előttünk külön nemzetek hajlami és végírányai”.¹⁷³ Viszont egészen otthonosan mozgott a Schiller költeményében felrajzolt, összefüggő szellemi úton. Használta például a kantiánus Schiller érték kategóriáit a *tapasztalásról* és az *ideákról*¹⁷⁴ az élet második szakaszában, a munkálkodás korában, mely Schillernél is szükségképpen együtt jár az „ideálok” elvesztésével, s ezt nevezte Széchenyi a „*kiábrándultak*” korának.

Széchenyi gyakran visszatért ahhoz a kérdéshez, hogy miként lehet a „dolgok legmélyebb fekvését” megérteni, s ilyenkor alkalmazza a „kiábrándult” kifejezést, mely ebben az összefüggésben a hamis, átgondolatlan, gyakran a szellemi értelemben vett fiatalkorra jellemző ötletek elutasítását jelenti. Ezt a szellemi állapotot úgy írja le, hogy bonyolult körülmények között „sikeres gyógyszer nem lehet csak úgy ut s utfélen fellelni, de ide a mélyebb felfogás kell”, s kifogásolja is, hogy hány szellemi értelemben vett „ifjoncz, hány tapasztalatlan, hány felszines bátorodik nemzeti újraalakulásunk kolompját minden tétova, sőt legkisebb kétkedés nélkül saját nyakába kötni”.¹⁷⁵

A „valóban hasznos polgárnak szerepét” betöltők politikai csoportjába tehát Széchenyi a „kiábrándult, kijózanult embereket” várná, akiknek fontos tulajdonságait számos alkalommal konkrétan felsorolja: „tökéletesen kihagymázult, kiábrándult, kijózanult felfogás, tárgy és körülményismeret, és hideg vér,

¹⁷¹ *Uő*: Napló i. m. 402.

¹⁷² *Uo.* 426.

¹⁷³ *Uő*: A Kelet népe i. m. 6.

¹⁷⁴ *Johann Wolfgang Goethe*: Megismerkedés Schillerrel. In: *Uő*: Önéletrajzi írások. Bp. 1984. 613–617.

¹⁷⁵ Széchenyi István írói és hírlapi vitája. I. i. m. 308.

meg mindenekelőtt hiúságnélküliség” jellemző rájuk.¹⁷⁶ Viszont a szemben álló csoport megnevezésekor elveszíti politikai nyugalmát, nagyon kiélezett ítélet formájában megkülönbözteti őket a hasznos polgároktól, mivel félti tőlük a kiszámítható és kiegyensúlyozott változást. Beállítása szerint erre a csoportra jellemző az „enthusiasmus, költészet-vizio, magas paripán lovaglás, szóteli és gondolatüres declamatio, meg mind azon dacz, hiu viszketek, rögtönzés, tulbecsülés, gazda nélküli számolás, peleusi harag, zugjogászi elv-’s ügyfitogtatás, olympusi dörgés, meg mennykövezés, zaj, láрма, ráfogás sat.”¹⁷⁷ Kijelenti, hogy velük, az „ügyetlen hajósokkal” nem lehet „sikeresen” együtt haladni, mivel náluk „mámoros kocsis ül a bakon”, s ilyenkor persze már régóta Kossuthra gondol.¹⁷⁸ Csoportszerveződésükkel kapcsolatban már jó ideje, mintegy a modern politikai pártszerveződés folyamatát érzékelve-érezkeltetve, „*Pesti Hirlap pártot*” emleget. Érzékeli az ország politikai berendezkedésének egyre differenciálódó rendszerét, amikor egy-egy tényezőt világosan körülír, például megkülönbözteti a kormányzat bírálatát és a társadalmi mozgalmakkal való együttműködést felvállaló, elitszerűen működő független személyiségek szövetségének törekvéseitől.¹⁷⁹

Ez idő tájt az ellenzékhez kapcsolódó Wesselényi végül persze nem fogadta el Széchenyi politikai ajánlatát. Erdemes elgondolkodni azon, hogy Széchenyi politikai meghívása, őszinteségét legcsekélyebb mértékben sem megkérdőjelezve, kellőképpen „józan” és „kiábrándult” volt-e. Különösen annak ismeretében, hogy az említett csoportok között a szerveződés elveit tekintve már lényeges eltérések kezdtek mutatkozni, melyeket láthatóan ő is jól felismert, az 1840-es évek elején már új, *hazai eszmei-politikai irányzatok* voltak kialakulóban, így közöttük csak a politikai észszerűség határait átlépve lehetett volna hidakat építeni.

Azt pedig Széchenyi különösen fájlalta, hogy Wesselényi a „Pesti Hirlap párthoz” közeledett, melynek közpolitikai működésében ő egyre több kifogásolnivalót talált. Különösen a szélsőségességet igyekszik rábizonyítani Kossuth körére, ennek érdekében költői képpel él és hasonlaltal megerősített nyelvezetet használ: a megjelölt „hirlapisták” „felcsigázott, felingerelt” szenvedélyt visznek a közéletbe, s ezzel sok kárt okoznak, hiszen „a langyos sőt még a meleg víz is megsustorogtatja az izzó vasat”.¹⁸⁰ A már jól ismert „szív” és „ész” fogalompár tűnik fel a *Wesselényi és Kossuth* című értekezés hetedik részében: „a baj, a főben, a még *ki nem ábrándult*, és magát szünet nélkül tulbecsülő s ez ok miatt természetesen mulhatatlanul maga magát meg nem szünőleg rászédő, megcsaló, mystificáló főben. – Igen, itt a baj, a főben, s korántsem a kebelben”.¹⁸¹ (Kiemelés – V. J.) A „bajról” fiziológiai leírást ad, „a főnek feligerlett vértódulási állapotjában lappang a baj, egyedül itt, sehol másutt; azon ábrándos állapotban, melly elevenebb képzetüeknél, vérmesb temperamentumuak-

¹⁷⁶ Uo. 309., 339–340.

¹⁷⁷ Uo. 340.

¹⁷⁸ Uo. 355., 371.

¹⁷⁹ Uo. 367.

¹⁸⁰ Uo. 355.

¹⁸¹ Uo. 357.

nál fölötté gyakran fordul elő”.¹⁸² Az alaplumnak tekinthető *Garatból* rendszeresen átvesz szövegrészleteket és fogalmakat, mint például amikor Kossuth körét jellemzi: a „Pesti Hirlap pártot” „álvarázs”, „lidérczfény”, „szappanbuborékos nimbusz” veszi körül, mely „sorvasztó sőt veszélyes állapot közt, bilincsben tartja a hont”.¹⁸³

Széchenyi a modern tömeglélektan eszközeivel igyekszik leírni azt a tömegpszichózist, mely véleménye szerint a politikai csoportok körül kialakul, s így mutatja be a pártokként megnevezett csoportok veszélyes közéleti szerepét is: „A pártok természete, hogy minél buzgóbbak társai, annál inkább állanak mindnyájan úgy szólván bizonyos varázs alatt, mely szerint egyik mint másik szinte akarátja ellen is hasonló színű üvegen nézi keresztül a dolgok s kivált olly dolgok mibenlétét, melyekbe személyesség is vegyül, s ekkép ha egyik, kivált a vezér kimondja a sententiát, a többi mind mind a mester szavára esküszik”.¹⁸⁴ Aztán a különböző politikai csoportok vonatkozásában általánosságban, a „Pesti Hirlap párt” esetében pedig konkrétan elfoglalt hibás szerepkör leírásához beveti a már eddig is használt fogalmakat: azt állítja, náluk „*mámorek kocsis ül a bakon*, vagy inkább: hajtja a lovakat” (kiemelés – V. J.), s kételkedik abban, hogy „p. hirlapi párt, ki fogja e kalauzolhatni a magyart mostani bonyodalmibul”, mégpedig úgy, hogy azt megfelelő „*ildommal*” a „kifejtettebb s általányosb alkotványszerűség sarkalataira felemelje”.¹⁸⁵

Folyamatosan bírálja Széchenyi a liberális ellenzék „modorát” és „tacticáját”, a reformok tartalmát illetően azonban ritkábban nyilatkozik, a *Wesselényi és Kossuth* tizedik, utolsó darabjában is időt kér: a javaslatokat „legalább némileg kibonyolíthassam s egy kis rendbe állíthassam”. Ígéri, akkor majd „nemcsak abstract elveket állítandok fel”, s majd törekszik „bizonyos elvek alkalmazás módját is, ha így lehetne mondani, lehető leggyakorlatibb és körülirtabb sarkalatokra helyezni”.¹⁸⁶ Összességében persze a vázolt sajátos nézőpont alapján nehezen is tudhatunk megjelölni biztos politikai reformtámpontokat, így a történetkutató gyakran nem képes eldönteni, hogy e szövegeket kulturális teljesítménynek vagy politikai programnak tekintse-e?

A vita mindinkább élesedő hangneme is rámutat a politikai csoportosulások *elkülönülésére* és szembenállására. Széchenyi politikai meghívását kevesen fogadták el, sokan talán nem is értették, és főként kormánytisztviselők, illetve *konzervatívok felől* érkeztek egyetértő üzenetek, melyek viszont Széchenyit hozzhatták zavarba. Ezek közül sokan a birodalmi kormányhoz küldött emlékiratban is megfogalmazták javaslataikat, s számuk ugyancsak nem lehetett csekély, hiszen utóbb, 1843-ra visszatekintve Széchenyi a Reviczky magyar kancellár asztalán fekvő emlékiratok számát mintegy harmincra becsülte.¹⁸⁷

¹⁸² Uo. 358.

¹⁸³ Uo. 359., illetve a *Garatban* a „lidérczfény”. Uo. 51.

¹⁸⁴ Uo. 360.

¹⁸⁵ Uo. 355., 367.

¹⁸⁶ Uo. 400–401.

¹⁸⁷ *Uő*: Napló i. m. 1032.

Igen feltűnő módon egyetértő jelzés érkezett a liberális ellenzék egyik fontos személyiségétől, *Eötvös Józseftől* is, melynek alapjául szolgáló és a kormányhoz küldött emlékirataiban azonban mindvégig titokban maradtak, s ezeket ma sem ismerjük, csupán a másodikhoz kapcsolódó levélből tájékozódhatunk az azokban foglaltak tartalma felől.¹⁸⁸ Léteznek történetírói interpretációk, melyek Eötvös fellépését nem is ebben a kontextusban, hanem a kormányzati tétlenkedés bírálataként értelmezték, Horváth Mihály például Eötvös nevét a konzervatívokkal együtt említi: „mind emlékiratokban, mind élő szóval számos panasz érkezett a kormány élén álló Lajos főherceghez, Metternich és Kolowrat miniszterekhez a conservatív mágnások és követek, sőt ellenzéki tagok, jelesül b. Eötvös József részéről, a magyar kormányzások s különösen gr. Majláth kancellár tétlensége ellen”.¹⁸⁹

Naplójából kivehetően Széchenyi Eötvös fellépését nem vette komolyan, ami *A Kelet népe*-vitára visszatekintve egyáltalán nem tartható meglepőnek. Viszont Eötvös javaslatai hamar birodalmi tisztségviselők kezébe kerültek, s ezeknek egy része darabokra szedve különböző állásfoglalásokban fel is tűnik. Például Eötvös arra tesz javaslatot, hogy a kormányzat irányításával megvalósuló „nyugodt haladáshoz” a szabad királyi városok szavazatarányának megnövelésével szerezzen a kormány az alsótáblán többséget (a felsőtáblán már létezik). Ez a javaslata, talán Szalay László elgondolásával kombinálva,¹⁹⁰ olvasható Metternich *Ueber die ungarischen Zustände* című, 1844 végén rögzített iratában,¹⁹¹ ám az egész önmagából kiforgatva, a szerző(k) szándékaival is szembefordítva kerül felhasználásra.

A bécsi kormányzattal való együttműködést szorgalmazók helyzete kétségtelenül bonyolult és számos kétértelmű jelenséggel volt terhelt. Eötvös mentegetőzni is kényszerül, hogy az ellenzék keretei között marad, ám mégis a kormányzatnak tesz taktikai javaslatokat. Mint ismeretes, ő két memorandum formájában fejtette ki javaslatait a kormány oldaláról meginduló reformok reményében 1843-ban.¹⁹² Széchenyi pedig mérlegelni volt kénytelen a politikai nyilvánosságban történt fellépésének és a *Jelenkorban* publikált írásainak hatását kormánykörökben, s családodottan állapíthatta meg, hogy „Mett[ernich]nek az újságban való fellépésem sem tetszik”, majd a követhető politikai utak megjelölése mellett izgatottan hagyta el a mérlegelések terepét: „se nem Madarász, se nem Mett[ernich] – *hanem alkotmány*”.¹⁹³ (Kiemelés – V. J.) Széchenyi „független” politikai pozíciója valójában nehezen védhető. Ellentmondásos viszonyrendszer, melyet ő dolgozott ki, s melyben a szerepét néha „túljátssza”, viszont önreflexiók képességének kiváló bizonyítékaként igen találóan ő maga írja körül naplójának: „*Eszméim* összezavarodnak... Je me sens devenir fou (Érzem, megbolondulok)... Ülés a mágnásoknál [...] Beszélek – azt hiszem, *filozofiku-*

¹⁸⁸ Veliky János: Eötvös József bizonytalan alkotmányos pozíciója. In: *Uő: A változások kora*. Bp. 2009. 83–96.

¹⁸⁹ Horváth Mihály: Huszonöt év Magyarország történetéből. 3. Pest 1868. 12.

¹⁹⁰ Veliky J.: Eötvös József bizonytalan alkotmányos pozíciója i. m. 86.

¹⁹¹ Aus Metternichs nachgelassenen Papieren i. m. 51–63.

¹⁹² Lásd Veliky J.: Eötvös József bizonytalan alkotmányos pozíciója i. m. 83–92.

¹⁹³ Széchenyi I.: Napló i. m. 1002.

san – – Apponyi Gy[örgy] mellett... Pálffy Pepit, Teleki Lait és B[atthyány] Lajost – enyhén korholólag idézem. Az ellenék nevetségessé teszi magát. [...] Lonovicshoz – Néhány óráig maradok. Búsan beszélgetünk – a helyzetükről – Zichy Emilyhez... Rossznak tartják, hogy *az ellenékhez állok*... Emezek meg azt tartják rossznak, hogy *a konzervatívokhoz állok*. – Erőnek erejével legyek *pártember*.”¹⁹⁴ (Kiemelés – V. J.)

Kossuth láthatóan e zavaros, nehezen áttekinthető viszonyrendszerbe nem szeretne belekeveredni, az ezt tükröző sajtóvitából is igyekszik kivonni magát. Ő is kétségtelenül nehéz helyzetben van, viszont segítséget kap munkatársaitól, például Záborszky Lajostól, aki *Gróf Széchenyi István és eddigi iratai* címmel közölt őt támogató írást.¹⁹⁵ Egy-egy esetben viszont Kossuth igen élesen mégis rávilágít a Széchenyi által elgondolt politizálás lényegére. Például *Polémia* című¹⁹⁶ cikkében, amelyben előbb az egyre élesebb *hangnemet* és az alaptalannak gondolt vádakat kifogásolja, ám ezután *a reformok tartalmára* helyezi a hangsúlyt, s itt — nem először — Széchenyi sokat emlegetett fogalom-párját, a „modort” és „tacticát” használja fel. Bemutatja, hogy a gróf bírálata azért ölt olyannyira személyes jelleget, mert a reformok tartalmában alig állapítható meg közöttük különbség, s megemlíti, hogy a Széchenyi részéről oly gyakran fellángoló „agitatori hang mindannyiszor megszűnik, valahányszor a vitatkozás részletek fejtegetésére bocsátkozik”, vagyis amikor a reformok tartalmi elemeiről van szó.¹⁹⁷ Ennek beismerésével viszont Széchenyinek az a törekvése, hogy a „Pesti Hírlap-kört” a „modor” bírálatával szorítsa a közpolitika peremére, s így elfedje a reformok tartalmában megmutatkozó nézetazonosságot, sikertelennek bizonyul. Ilyen formában mutat rá a *Pesti Hírlap* szerkesztője e taktika valóságos karakterére: Széchenyi „végre kénytelen lesz, az elveket immelámmal pártolva; egész harczát a modor ellen intézni”, ám „ekkor – – nevetségessé” válik.¹⁹⁸

Másrészről viszont Kossuth — ez idő tájt mindinkább megerősödő nézetrendszerének szellemében¹⁹⁹ — a politikai pozíciókról kibontakozó vitát a reformok valóságos tartalmának megfelelő *alkotmányos keretek* közé emeli, s abban jelöli ki a helykereső személyek és csoportok pozícióját. Saját csoportját „politikai vélemény-pártként” definiálja,²⁰⁰ s Széchenyi pozícióját is a polgári alkotmányosság szempontjaival írja le. Figyelmeztet, hogy „gr. Széchenyi mint journalista [...] még mindig *a régi mezőn*” forog, s politikai pozícióját nem a „korkérdésekről” kialakított véleménye szerint dönti el.²⁰¹ „Független” pozíció alkotmányos viszonyok között *nem létezik*, ezért jelenlegi „iránya nem egyéb, mint egy kis publicistikai betegség, melynek kóranyaga azon képzelődésben rejlik, hogy *ő izolálva, hogy párt nélkül van*”. (Kiemelés – V. J.) Rámutat, hogy

¹⁹⁴ Uo. 1017–1018.

¹⁹⁵ Pesti Hírlap, 1843. március 2., március 19.

¹⁹⁶ Pesti Hírlap, 1843. február 19.

¹⁹⁷ Pesti Hírlap, 1843. március 2.

¹⁹⁸ Pesti Hírlap, 1843. február 19.

¹⁹⁹ Szabad Gy.: Kossuth politikai pályája i. m. 83.

²⁰⁰ Pesti Hírlap, 1843. február 19.

²⁰¹ Uo.

Széchenyi önmeghatározása nem felel meg az alkotmányos gondolkodás szempontjainak, „mert ha pártot nem akarna alkotni, úgy azt kell mondanunk, hogy nem tudja mit akar”, ugyanis a pártok az alkotmányosság fontos elemét képezik, ezt Széchenyi sem tagadhatja el, hiszen egyébként „nem volna alkotmányos érzelmű polgár”. Ezután Kossuth a teljes hazai pártszerkezetre tekint, és annak alapján állapítja meg, hogy a „gróf tehát pártot vadász, s mivel magas aristocratiai phrasisai után ítélve attól tart, hogy ha pártunk vezérségét vállalná el, *democratának* tartatnék, a conservatívek halastavába veti ki horgait, pártot halászva”. (Kiemelés – V. J.) Egyben a gróf egyik súlyos *belső konfliktusát* is érzékelteti: „nemes keble erejének érzetében azt véli, ő majd a maradékból magával haladókat csinál. – Engedjen a nemes gróf egy kis jóslatot. Nem ő fogja a maradék pártját magával haladóvá tenni, hanem őt, a haladót, teendi a párt maradóvá. – S ez igen természetes.”²⁰²

Széchenyi azonban továbbra is ragaszkodik koncepciójához, s az ellenzék-től való különbözés körülírásához korábban teremtetett önálló logikai rendszer szellemében állítja, hogy az óhajtott polgári reformok sikerre vitelét a tartalom mellett a „*modor*” és „*tactica*” döntő módon befolyásolja. A különbözés bemutatásához többnyire egy jelenségkörből választ példákat, sokszor említi a vármegyei atrocitásokat, melyek a legutóbbi országgyűlési követválasztások alkalmával számos reformjavaslatnak útját állták, mint írja, „néhány szájas körmös merész egész vármegyét [...] lelármáz”. Aztán további lendülettel, hogy az ellenzék alkalmatlanságát igazolja, az atrocitásokat szorosan összekapcsolja a Kossuth irányítása alatt szerveződő csoportosulással, pedig a vármegyei mozgalmakat aligha lehet azonosítani az ellenzék egészével, legfőképpen pedig Kossuth változásprogramjával nem. Széchenyi azonban ilyen zárt logikai rendszerben ezt már nem is mérlegelheti, hanem továbbhalad és kitart amellett, „mit a vármegyei legujabb felette szomorú események olly világosan bizonyítanak [...] hogy az *elv* és *modor* éppen nem egy, de egyiknek mint másíknak philosophiai felfogása egyaránt szükséges a sikerhez”. (Kiemelés – V. J.) Rögzíti, hogy az óhajtott sikert „a Pesti Hírlap szerkesztőjének s apródjainak *modorával* soha el nem érhetni” (kiemelés – V. J.), s végül összefoglalja a „modorban” megnyilvánuló különbségeket: „Én superioritás, érdekmegismertetés, persvasio és méltanyosság által hiszek vérünknek még inkább használhatni; az erőltető párt ellenben inkább rideg jogfitogtatás, ijesztgetés és — mondjuk ki egyszer, tétova nélkül — bizonyos felfuvalkodott (dacz vagy inkább) »Vornehmthuerei« által gondol imponálni és sikert aratni”.²⁰³

A politikai változás tartalmát érintő reformelvek közül viszont *kettőnek* a kritikája jellemzően ismétlődik nála, ami mutatja, hogy maga is ezeket tekinti a politikai csoportképződés alapjának. 1843. február 16-án a *Wesselényi és Kossuth* egyik befejező darabjában is bírálja az *egyenlőségi eszmék* terjedését a liberális ellenzék körében, mivel „egyenlítőgetési — nivellatiói — viszketegségüknél sőt systemájuknál fogva, nincs tekintély, nincs nimbus, legyen az születésnek, vallásnak vagy hivatalnak fényköre, melyet mosatlan, szentségtelen kezekkel

²⁰² Uo.

²⁰³ Uo. 504.

s negédes pajzánsággal ne iparkodtak volna többé kevésbé sárba húzni”. A *nép-szuverenitás* elvének gyakorlatba vételétől pedig, melyre az ellenzék valóban törekedett, a kormányzat tekintélyét féltette, s a magyar történelemben gyökértelennek gondolta ezt az eszmét: úgy látta, hogy „a nép souverainitási divateszme hozzájárultával — jóllehet mai napig bármikép is akarják is némelyek erővel oda csúrní csavarni, semmi ilyes (népsouverainitási valóságos gyakorlat) nem mutatkozik évrázainkban vérünk ide települte óta — alig van honunkban már vármegyei elnökség, melyet napról napra inkább s inkább a pictus masculusok sorába ne igyekeznék levonni bizonyos rész, mikép aztán, mint fejre állított bohóc a lármázók parancsa, vagy bizonyos tekintélyek kénye kedve és gratiája szerint folytassa mostoha s vajmi háladatlan, (s diszszel és sikerrel majd alig végezhető) munkáját”.²⁰⁴

Széchenyi valóban rendkívüli mennyiségű energiát és szöveget fordít arra, hogy önmagát és politikai törekvéseit *az ellenzék*től megkülönböztesse. A megkülönböztetés tekintetében valami lezárulni látszik a „Vieuxtemps-kaland”²⁰⁵ körül, melynek kifejtésére három rendkívül hosszadalmas értekezést szán.²⁰⁶ Ebben újra összefoglalja az eltérésekre vonatkozó felfogását, s megismétli korábbi állítását, hogy a „Pesti Hírlap-körrel” számos „*elvben meggyezünk; csak hogy célunk elérésére modorunk más*”.²⁰⁷ (Kiemelés – V. J.) Például a magyar nyelv ügyében — a konzervatívokhoz erősen hasonlító álláspontot elfoglalva — úgy véli, hogy újabb politikai követelésekkel nem szabadna fellépni, mert „a magyar nyelv diplomatikai állását kivívta”, ezen a téren „beteljesedtek azon remények, melyek csüggedni vagy mindet kockára eresztetni” veszélyes lenne,²⁰⁸ a folyamatos ellenzés technikáját tehát nem szabad tovább folytatni.

Most is kifejti, hogy a különféle *új politikai mozgalmak* nem válhatnak a reformtörekvések részévé, állításának igazolására azonban ismételten rendies mozgalmak kerülnek említésre: tételének bizonyítása céljából felszólítja Kosuthot, hogy arra válaszoljon a *Pesti Hírlap* szerkesztője, „adó dolgában ugyan merre hajlik a közvélemény, melyre annyira szeret hivatkozni és melyet mindennek megczáfolására mint a bölcsesség legbiztosabb criteriumát annyiszor a hányszor emlegeti; [...] Mire a felelet az, hogy a közvélemény bizony az adó ellen hajlik”. Az ilyen formában átértelmezett ellenzéki megmozdulások (vármegyei lázongások) „modora” persze reformellenes, így tehát „ha alkotványt és nemzetiséget valódiilag terjesztetni akarunk, modorunkat is meg kell változtatni, nehogy mint sok más nép, szerencsétlen vérünk is [...] tán szabadsága vesztésén vásárolja meg a késő s hasznat többé nem, de egyedül keserű könyűket ki-sajtoló tapasztalást”.²⁰⁹

²⁰⁴ Uo. 377–378.

²⁰⁵ A keretekkel legutóbb *Fónagy Zoltán* foglalkozott: Egy színházi botrány anatómiája i. m. 73–83.

²⁰⁶ Jelenkor, 1843. március 31., április 9. és április 27.; Széchenyi István írói és hírlapi vitája. I. i. m. 479–513.

²⁰⁷ Uo. 497.

²⁰⁸ Uo. 501.

²⁰⁹ Uo. 508.

Széchenyi lelke mélyéig idegenkedik a tömegmozgalmaktól, ezért érthető, hogy *politikai identitásának* lényegét tekintve feltűnik az *individuális szabadságértelmezés* elve is, mely a katolicizmus lélekfelfogására csakúgy visszautal, mint a modern polgári szabadságfelfogásra: „büszke öntudattal elmondhatom, mikép ha van is olly hű, olly őszinte *magyar* mint én akárhány, nálamnál őszintébb és hűbb egy sincs, mire esküszöm, azért mégsem tudom felejtetni — s ezt minden csepp véremben érzem — hogy önálló halhatatlan lelkű *szabad lény* vagyok, melly előtt halandó lényegem porban áll, miszerint bennem a magyarnak hallgatni kell, ha annak vágyai az igazságos emberrel jönnek ellentétbe.”²¹⁰ (Kiemelés – V. J.) Ezzel az ideológiai, eszmetörténeti megközelítéssel hozza összefüggésbe aztán a legmegfelelőbb politikai „modort”, vagyis a követendő reformálási taktikát is: „Becsüljük meg tehát mindenek előtt az »embert«, mert ez a lehető legjobb modor, és legyünk meggyőződve, hogy ezzel, vagy a rohanók szójárása szerint: ezen specialitással sokkal czélszerűbben s ekkép valóban jobb sikerrel mozdítjuk elő vérünk ügyét mind nemzetiség, mind alkotvány tekintetében, mint ha a Pesti Hírlapnak et Co modora s franczhoni és uj-teutoni, már ott is jobbandán kicsapott és ide alkalmazott recipéje szerint, mulhatatlanul dögnöznének minden vért, hogy magyarrá válják, és szüntelen korbácsolnának minden magasban állót, mikép kedvező hangulatba ringattassék a mostohább születésűek iránt”. (Kiemelés – V. J.) Kossuthék „modorával” kapcsolatban tehát a kibontakozó *korszerű ideológiai tagolódásra* utaló kifogásai vannak: mint írja, a *Pesti Hírlap* politikai orientációja „olly *democratiai*, sehol még kellőleg ki nem próbált tühegyre van állítva a p. hírlapi szövetségesek által — szóval: minden úgy fel van lármázva, riasztva, forgatva, mikép — legalább az én felfogásom szerint — s minden önhizelgés nélkül legyen mondva, úgy látszik, mintha nem volnék minden gyakorlat nélküli — mindenek előtt be kell várni a szélvésznek némileg lecsillapultát, s addig is a nagy közönséggel kellőleg megismertetni a hazaboldogító szélvészfelidézőket.” (Kiemelés – V. J.)²¹¹

Végeredményben tehát a vitában feltűnő szerepkijelölések és vállalt politikai szerepkörök a *korszerű ideológiai-politikai tagolódás* irányába mutatnak. A megszólalók a pozíciók megjelölésekor a nagy politikai filozófiák kategóriáit (liberális, demokrata, republikánus, konzervatív) alkalmazták, ezzel együtt azonban a hazai viszonyokkal is messzemenően számoltak, és a sajátos helyzetek körülírására nagy találékonysággal új kifejezéseket is megalkottak. Gyakran feltűnnek a szépirodalom eszközeivel teremtett fogalmak is, s ez abból a romantika-felfogásból ered, mely a politikát a művészetek részének tekinti.

A politikai vita az ország politikai elitjének körében zajlott, résztvevőit a polgári műveltség és meggyőződés, illetve a reformátalakuláshoz kapcsolódó nemzeti elkötelezettség fűzte össze, ez a kör azonban már elsősorban nem származási, hanem *funkcionális elit* volt, erre való tekintettel nevezhető polgári elitnek.²¹²

²¹⁰ Uo. 508–509.

²¹¹ Uo. 509–510.

²¹² Párhuzamként *Volker Press*: A nemesség a XIX. században. A régi Európa vezető társadalmi rétegei a polgári-bürokratikus korban. In: Türelők. Elit és társadalmi változás az újkori Európában. Bp. 1993. 11–40.

Polgári vonásai a felvállalt korszerű szerepkörök mennyiségének növekedésével arányosan folyamatosan erősödtek. Úgy látszik, hogy a Széchenyi-Kossuth-vita második szakaszának lényeges tanulságai néhány fontos tanulmányban (Kossuth *Szemle és értesítés*, valamint *Irány és elégtétel*, illetve Széchenyi *Mély számoló tanítványom* című írásáról van szó) összegződtek, bár fontos, karaktert teremtő reformgondolásokról (például adóügyben vagy a jobbágyfelszabadítás módját illetően) az eszmecsere tovább folytatódott.

Az irányzatok között húzódó határokat azonban korántsem lehetett olyan könnyen meghúzni, mint ahogy azt a vita hangneméből gyakran gondolni lehet. A *Kelet népe* című iratában maga Széchenyi sem tagadta Kossuth és a *Pesti Hírlap* programjának áttekintése után tartalmi kérdésekben a sajátjával való hasonlóságot, és ezért rendszerint a „*modor és taktika*” fogalompárral fejezte ki az eléggé nehezen megragadható különbségeket. Ezt többen következetlenségnek tekintették, és utaltak arra, hogy valójában ilyen módon akarja elfedni a nagy reformok tekintetében létező nézetazonosságot. Kossuth is figyelmeztette vitapartnerét, hogy az 1830-as évek elején publikált műveinek liberális reformjait ő elfogadta, sőt, azok közül némelyek saját szándékait is meghaladták.

Ugyanakkor azonban éppen a *politikai-ideológiai irányzatok megszerveződésének módját*, azok nyilvánosságban történő megjelenését, illetve működését illetően már komoly nézetkülönbségek mutatkoztak. Irányzatformáló funkcióval bírt, hogy a pozíciókijelölő vita egyik szereplője, Kossuth a reformfolyamattól a csoportérdekek teljesebb egységesülését remélte, vagyis *mélyebbre hatoló érdekegyesítést* gondolt el, így az egész polgárosodást „*vegytani*” átalakulásként írta le. Arról értekezett *Szemle és értesítés* című, az országgyűlés megnyitásához kapcsolódó hírlapi cikkében, hogy remélhetőleg a reformfolyamatot alkotó elemek tömege majd „vegytani processusban” egyesül. A német természetjogi felfogás szellemében a nemzeti átalakulásba minél teljesebb körben kapcsolta volna be társadalmi csoportok érdekeit, így például azt tartotta szerencsésnek, ha az országgyűlési követek a törvényalkotás során a társadalom egészének érdekeit ragadják meg, vagyis hogy a választók „minél szélesebb programokkal látják el követeket”, hiszen „annál sikeresebben módot nyújtanak, hogy a *sociális meggyőződés* néhány kérdésbe központosulhasson”.²¹³ (Kiemelés – V. J.) Kossuth a reformgondolkodást mélyreható társadalmi átalakulásként fogta fel, például a városi képviselő átalakításával összefüggésben is azt fejtegette, hogy a „közjó” érdekében történő munkálkodás nem is az országgyűlésben, hanem a társadalom mélyrétegeiben indul el: „Politikai rokonság társalgási rokonságot szülhet, de társalgási egybeolvadás a politikai rokonságból olly forrasztó kapcsot készíthet, mely egy csomóba egyesítve, eltörhetetlenné teszi a nyilvesszőket, melyeknek mindegyike magában s külön gyöngye s erőtlén.” Persze a különféle csoportérdekek egyeztetését akadályozó tényezők jelentőségét ő sem becsülte alá, utalt például a „néposztályzati különbségre”, mely „aristocraticus országban kisebb nagyobb mértékben mindenütt honos, hol politikai institutiók s az ezek által befolyásozott nevelés, szokás, életmód,

²¹³ Pesti Hírlap, 1843. május 14.

hatósági eldaraboltság a nemzet tagjai között választói közfalat emelnek; mellyeket ha bár egészen csak a politikai assimilatio képes elenyésztetni, de ezen assimilatiónak a társalgási egybeforrás nemcsak igen sükeres, *sőt talán nélkülözhetetlen* közvetítője”. (Kiemelés – V. J.) Így Kossuth közérdekké annak a közszereplőnek a gondolkodását emelte volna, „a ki tudja, hogy a barátságos közeledés mennyi ingerültséget képes csillapítani, mennyi közéleti szögletességet lesimítani”, tehát a valóságos reformerek majd együttesen óhajtják, hogy társadalmi csoportok között „a separatismus immár megszűnjék”.²¹⁴

Hasonlóképpen *irányzatformáló* funkcióval rendelkezett a „haladás kerekét megakasztani nem lehet” kossuthi formula, melyet megalkotója annyira lényegesnek tekintett, hogy ebben a körben még a változások felgyorsítását is elfogadhatóbbnak tartotta, mint az egy helyben maradási.²¹⁵ Itt is utalt az átalakulás mélységére, illetve az arra hatást kifejtő tényezőkre, amikor azt hangsúlyozta, hogy nem lehet a jelenkorban a „cast-ok hatalmát a multkor dicsőségébe visszahelyezhetni”. Ugyanakkor az átalakulás üteméről is értekezett. Szóba hozta Széchenyi politikai szerepfelfogását, amikor azt emelte ki, hogy „bizony igen gyöngye statusférfiak, kik azt hiszik, hogy egy egész nemzet életének ezernyi műkerekéi mind az ő tervök szerint fognak mozogni, mint egy gépelynek alkatrészei”. Hiszen a társadalmi változásokat nem annyira személyek, hanem gyakran politikai mozgalmak szervezik, az átalakulás során keletkező konfliktusok pedig nem zárhatók ki az átalakulás folyamatából, melyet egy-egy politikus ugyan helyteleníthet, ám magát az átalakulást nem gátolhatja meg. Közben minderről értekezik, a saját szerepét is tisztázza: „Nincs olly félisteni bölcsesség, melly ezen phasis alól a nemzetek kifejlődését fölmenthesse. Egyes emberek, egyes pártok hamaríthatják azt, vagy késleltethetik: ennyi az egész. Ámde a késleltetés nem csak nem bölcsesség, sőt szerencsétlenség, mert a kórsanyagot csak növeli, s erősebb lázakat idéz elé; ellenben a gyorsítás valóságos szerencse, mert a minek lenni kell, azon minél hamarabb átesünk, annál jobb. – Csak az tehát az egész kérdés: valljon hazánkra nézve igazán drágák e a pillanatok? valljon elégé megérték e bajaink, és bajainkat eléggé elevenen érezzük e, miszerint már ideje volt, hogy az átalakulás crisisé elkövetkezzék? mi azt hisszük, e részben alig van ember, ki kételkednék; és azért és illy értelemben nem csak nem akarjuk tagadni, hogy az időszakai sajtó azon része, mellyet kezelni szerencsénk van, vizshatást is okozott, hiszen hogy okozott, arra gróf Széchenyi ellenségeskedése legvilágosabb példa; sőt inkább okunk van ezt a hatás jelének venni; mert amaz e nélkül lehetetlen; és teljes meggyőződéssel állítjuk, hogy *a Pesti Hírlap következetes működése* az átalakulás mellőzhetetlen phasisát néhány évvel *meghamarította*”.²¹⁶ (Kiemelés – V. J.) Kossuth az úgynevezett „fontolva haladók” helyzetének tarthatatlanságát is a polgári szabadság sajátos értelmezésével mutatta be. Úgy érvelt, nem lehet kétséges, hogy a reformok ügye a reformokat lassítók fejére nőhet, s ilyenkor „a szabadság ellen sem lehet már más-kép mint a szabadság bitorlott nevében harcolni”. Összességében Kossuth sa-

²¹⁴ Pesti Hírlap, 1843. május 10.

²¹⁵ Pesti Hírlap, 1843. május 14.

²¹⁶ Uo.

ját politikai pozícióját mindezek elősorolásával igyekezett hitelesíteni, és átalakulási terveit történeti távlatba emelte: „illy körülmények közt *a párt*, mellyhez tartozni szerencsénk van, ha kortársaitól gyanúsításokat arasson is, az utókor-tól egykor bizonynyal elismerést aratand, miérthogy *az átalakulás kénytelen crisisét meggyorsította.*”²¹⁷ (Kiemelés – V. J.) Tehát Kossuth saját politikai körét *véleménypártként* definiálta, melyet Széchenyi is visszaigazolt, amikor folyamatosan „hírlap-pártot”, „Pesti Hírlap-pártot” emlegetett.

Ezzel szemben Széchenyi a reformok dinamikájának lassítására törekedett, amikor Kossuthnak a változások sürgetését tartalmazó „menjünk, különben menettetünk” formuláját, illetve a folyamatok „meggyorsítását” népszerűsítő javaslatát gyakran rosszallással emlegette. Ő a társadalmi változásokat nagyobb *érdeksérelem nélkül* igyekezett levezényelni, amiről a *Garatban* így ír: „a politika mezején mindenki a maga határai közt maradjon és bizonyos körbül ki ne kalandozzék, mellybe születése, állása és körülményei által lón iktatva”. Eszerint komolyabb érdekkonfliktusok csak úgy kerülhetők el, ha a „szerepek össze nem kevertetnek, de általánosan mindenik szorosan a magáénál marad”. A szereptévesztések közé olyan társadalmi normákat sorolt a gróf, melyek megítélése szerint a sérelmek nélküli érdekegyesítést lehetetlenítik, ezek között a felsorolásban feltűnő helyet foglal el a „*nihil habens*” születésűek hamis vágyakozása „a főrendek és a vagyonosok” birtokai iránt, vagy a szegények agitációja a birtokos nemesség megadóztatása körül.²¹⁸ Az érdeksérelem nélküli érdekegyesítésre vonatkozó javaslat azonban számos belső ellentmondást, a polgárosodás folyamatát nehezítő vonásokat hordoz, érzi ezt Széchenyi is, mégis ragaszkodik elgondolásaihoz: „átlátom a kivihetetlenhez felette közel járó létét, hogy a politika mezején mindenki a maga határai közt maradjon és bizonyos körbül ki ne kalandozzék, mellybe születése, állása és körülményei által lón iktatva.” Úgy enyhíti tépelődését, hogy az elitek vezényelte átalakulás sokat emlegetett „racionalizáló” érveit veszi elő: „tán mégis remélni volna szabad, hogy — ha nem is mindnyájan és ha nem is minden esetben és minden kivétel és minden árnyéklat nélkül — a jobbak, a lelkesbek mégis tán el tudnák magukat illy mérsékletre, illy *önmegtagadásra*, illy komoly tartásra szánni”, egyedül „a zarándoki önmegtagadás, azon *széplelkű mérséklet*, egyedül azon rokonkeblű kölcsönös méltánylat és nemes magatartás mentheti meg a sülyedéstül és vezetheti biztos és dicső nemzeti öbölbe” a reformokat.²¹⁹ (Kiemelés – V. J.)

Széchenyi az érdeksérelem nélküli érdekegyesítés formulájának megfogalmazásakor maga alkotta kifejezéseket használ, Kossuth viszont érdekegyesítésről vallott felfogását az európai politikai gyakorlat és a történeti alkotmány normáival fejezi ki, a véleményvitákban megjelenő érdekkonfliktusokat — ismételten használva a vegytani átalakulás formuláját — a polgári változások velejárójának tekinti: „*alkotmányos országban*, hol annyi különféle színezetű vélemények és akaratok hatalma s egyezkedése bir a törvényhozásban befolyással, ott mindent tisztán és egészen egyik rész sem érhet el, valameddig emberek

²¹⁷ Uo.

²¹⁸ Széchenyi István írói és hírlapi vitája. I. i. m. 105–108.

²¹⁹ Uo. 109.

közt véleményben, hitben, akaratban különbség lesz. Már pedig a st. justi kolostor celláiba vonult hatalmas császár példájából rég megtanulhatók, hogy nem csak az ezernyi ezerleg szerteágazó emberi értelmet s indulatokat, de még csak az *élettelen óraművet sem lehet* mind egyenlő járásba hozni.”²²⁰ (Kiemelés – V. J.)

A változásokat hozó kor, a többközpontú világkép feszültségeit mindketten megértették. Széchenyi államfelfogása ahhoz az Európában és Magyarországon ismert kortársi típushoz állt közel, amely a polgári képviselő elvét leginkább a fejedelmi hatalommal és legkevésbé a népuralommal tekintette összeegyeztethetőnek, ám ő ebben a keretben a politikai mozgalmak szerepét továbbbővíti még a kormányváltó ellenzéknek sem juttatott volna komoly szerepet. Az új kor ellentmondásait gyakran rémült egyoldalúsággal adta vissza, erre figyelmeztette Vörösmarty Mihály is *A Kelet népe*-vitában: „Eddig jóból és rosszból, szépből, rútból keveset láttunk, most látjuk a valódi (vagy képzelt) nem jót, rútát, és sokaságoktól megrettenünk [...] Ehhez szokni kell, szokni kell vaknak a fényhez, hogy tündéres sugárban a szép világnak fájdalom nélkül örülhessen”.²²¹ Azt javasolta Széchenyinek, hogy a versenyző politikai normákat tekintse az alkotmányos rendszer (az új, „szép világ”) részének, ne utasítsa el azokat, hanem elmélkedjen, tanácskozzon felettük. Aligha valószínű, hogy épp Széchenyi ne értette volna ezeket a feszültségeket, sokkal inkább arról van szó, hogy az ismert vitában két, egymással versengő politikai alternatíva alakult ki. Széchenyi a változásokkal járó társadalmi feszültségeket, érdekelentéteket nem kívánta politikai programba emelni, majd a nyilvánosság elé tárni és ott vitatni meg, míg Kossuth az érdekek nyílt megjelenését, demokratikus politikai mozgalmakká szerveződését sem tekintette károsnak, sőt adott esetben e törekvések élére állt.

POSITION-MARKING POLITICAL-IDEOLOGICAL POINTS OF VIEW IN THE SECOND PHASE OF THE SZÉCHENYI-KOSSUTH DEBATE

by János Veliky
(Summary)

In the early 1840s Hungarian political public life entered the period of modern professionalisation, in the course of which political public thinking gradually split up into different wings. The process was launched by the reform ideas published in the *Pesti Hírlap*, edited by Lajos Kossuth, and gained momentum in the so-called *Kelet-népe* debate, initiated by Széchenyi, to be continued in the press debate which flared up in 1842–43.

In 1842 Széchenyi at first discussed in a manuscript entitled *Garat* the meaning of newly emerged political-ideological trends, including the attitude of the imperial government towards the reforms and the possible roles of the constitutional opposition. He examined both problems with original terms, partly created by himself. Although the treatise remained unpublished, part of the analysis was made accessible to the public late in 1842 in the so-called Academic speech. The analysis reverberated widely, before all within the group directed by Kossuth, and referred to by Széchenyi as the „*Pesti Hírlap Party*”. As a result, very important texts were created, reflecting the growing professionalization of political public life. Széchenyi's long essay on „Wesselényi and Kos-

²²⁰ *Pesti Hírlap*, 1843. május 14.

²²¹ *Vörösmarty Mihály*: Publicisztikai írások. S. a. r. Gergely Pál. Bp. 1977. 33.

suth” in the *Jelenkor* was both preceded and followed by a great number of analyses, mainly by Kossuth in the *Pesti Hírlap*. The debate launched long waves, prompting several actors of public life to formulate their views. The resulting texts reflect a multi-centered political worldview, which expressed the complexity of changes in a differentiated form. In the course of the debate, alongside the liberal-elitist views favoured by Széchenyi, which urged for close cooperation with the imperial government, the dominant role was played by the democratic ideas elaborated by Kossuth and his circle, which attributed an ever increasing role to constitutional institutions and social movements.

Konrád Miklós

ZSIDÓK MAGYAR NEMZETE

*A nemzeti múlt zsidó tudományos ábrázolása, különös tekintettel
a kazárelméletre*

Az európai térségben nemzetiségi és felekezeti szempontból legutóbb Magyarországon a reformkorban kialakuló és a politikai elit körében a dualizmus végéig domináns liberális nacionalizmus az elvek szintjén nem lehetett más, mint nyitott, jogkiterjesztő és befogadó.¹ Miután 1903-ban Bánffy Dezső elfogadta a zsidó nagypolgárság fellegváraként számon tartott Lipótvárosi Kaszinó elnöki tisztségét, a Bródy Sándor szerkesztésében megjelenő *Jövendő* interjút készített a volt miniszterelnökkel. A „zsidókérdés” kapcsán, amely Bánffy csupán annyiban érdekelte, amennyiben a számára legégetőbb kérdést, a magyarság jövőjének a kérdését is érintette, a politikus leszögezte: „Aki velünk van, az: mi vagyunk.”² A liberális nacionalizmus nemzeteszemléjének nyitottságát és integratív jellegét keresve sem lehetne frappánsabban összegezni. Bánffy elutasította, hogy „filoszemitanak” tekintsék, szemszögekből érthetően, hiszen a liberális nacionalizmus „filoszemitizmusa” éppen abban nyilvánult meg, hogy zsidó és nem zsidó között elméletileg nem tett különbséget. A zsidók ugyanolyan jó magyarokká válhattak, mint bárki más, és amennyiben azzá váltak, vagyis nyelvben és művelődésben elmagyarosodtak és támogatták a magyar állameszmét, jogot formálhattak arra, hogy a nemzet teljes jogú és értékű tagjainak tekintsék őket. A származás, a felekezeti hovatartozás nem számított, csupán a teljesítmény: a magyar nemzettel való azonosulás.

A befogadókészség azonban csak elméleti szinten volt egyértelmű és maradéktalan. A zsidók 1867-ben törvénybe foglalt emancipációja, majd a zsidó vallás 1895-ben megvalósult „recepciója”, vagyis a bevett keresztény felekezetekkel egyenlő rangra emelése bő fél évszázados, heves parlamenti és sajtóvitaikkal tarkított küzdelem eredményeként valósult meg.³ A dualizmus korában

¹ A tanulmány az OTKA által támogatott K 108 670. számú, *Művészetek és tudomány a nemzetépítés szolgálatában a 19. századi Magyarországon* című kutatási projekt keretében készült. Egy korábbi változatát szerencsém volt megvitatni Szilágyi Adrienn, Cieger András, Fónagy Zoltán, Gyáni Gábor, Lajtai Mátyás, Szalai Miklós és Varga Bálint kollégáimmal. Értékes észrevételeikért köszönet mindannyiuknak.

² Beszélgetés Bánffy Bárányval. *Jövendő*, 1903. március 15. 5.

³ A zsidók emancipációjának és az izraelita felekezet recepciójának monografikus bemutatása még várat magára. A folyamat egyes momentumainak szentelt bőséges irodalomból lásd *Kecskeméti Károly*: A liberalizmus és a zsidók emancipációja. *Történelmi Szemle* 25. (1982: 2. sz.) 185–210.; *Sándor Pál*: Az emancipáció történetéhez Magyarországon 1840–1849. *Századok* 129. (1995: 2. sz.)

két rövid nyugalmi periódus, az emancipáció és az 1870-es évek első fele közötti időszak, majd az 1880–1890-es évek fordulója kivételével a zsidók és nem zsidók együttélését folyamatos, az előbbieket jellemző és a magyar társadalomban elfoglalt helyét firtató, idővel egyre hevesebb viták kísérték.⁴ A tiszaezlári érvadás, Istóczy Győző antiszemita pártja, a Néppárt és az agrárius tábor antiszemizmusa, illetve a politikai katolicizmus tömegszervezeteinek és szellemi befolyásának térnyerése mellett a zsidók társadalmi integrációja buktatókkal mindvégig erősen terhelt, olykor leküzdhetetlen akadályokkal tűzdelt úton haladt előre.⁵

A zsidók egyenjogúsításával, magyar mivoltuk elismerésével és társadalmi befogadásukkal szembeni ellenállás az emancipációt és a többségi társadalomba való integrációt szorgalmazó zsidóság részben önjelölt képviselőit, a szószékkükről vagy írásban megnyilatkozó rabbikat, a felekezeti kiadványokban, országos lapokban vagy saját műveikben zsidóként megszólaló értelmiségieket, illetve a parlamentben felekezetük védelmében felszólaló politikusokat arra készítette, hogy törekvéseik megvalósulását szavukkal és tollukkal is megtámogassák, beszédekkel és írásaikkal is elősegítsék. Írásom célja ennek az integrációs diskurzusnak a bemutatása, ezen belül főképpen azon tudományos (indítatású) diskurzus megvilágítása, amelynek tárgya nem a jelen volt, és elsősorban nem is a zsidók, hanem a magyar nemzeti múlt. A diskurzus, és különösen a tanulmányomban részletesen bemutatott *kazárelmélet* arról tanúskodik: a jogi és társadalmi egyenlőségért küzdő zsidók szükségét érezték annak, hogy törekvéseiket a magyar nemzet múltjának interpretációjával, a magyar nemzetkép vágyaiknak és érdekeiknek megfelelő megkonstruálásával is alátámasszák. Amint a kazárelmélet recepciótörténetének nyomon követéséből kiderül, e felkínált nemzetkép a zsidókon kívül szinte senkit sem győzött meg.

A tanulmányban megszólaltatott szerzők pár kivétellel mind a zsidóság neológ ágához tartoztak. Mivel az ortodoxia létrejöttének nem volt más oka, mint hogy megakadályozza a Tóra útjáról megítélése szerint óhatatlanul eltérítő integrációt, vagyis hogy fenntartsa a zsidók és nem zsidók közötti kulturális és társadalmi falakat, az integrációs diskurzusban az ortodox zsidók nem vettek részt. Igaz ugyan, hogy a 19. század végén a magyar nyelvű ortodox zsidó sajtó ismételt kiemelte az ortodox zsidók nyelvi magyarosodását, sőt magyarosító szerepét a nemzetiségi vidékeken, a millennium idején pedig a neológ re-

285–334.; *Schweitzer Gábor*: Az izraelita felekezet és az egyházpolitikai törvények. Protestáns Szemle 63. (1996: 1. sz.) 116–136.; *Miskolczy Ambrus*: A zsidóemancipáció Magyarországon 1849-ben. Az 1849-es magyar zsidóemancipációs törvény és ismeretlen iratai. Múlt és Jövő, Bp. 1999.; *Prepuk Anikó*: Miért éppen a recepció? Az izraelita vallás egyenjogúsítása az 1890-es években. In: Emlékkönyv L. Nagy Zsuzsa 70. születésnapjára. Szerk. Angi János – Barta János. Multiplex Media – DUP, Debrecen 2000. 263–281.

⁴ *Rolf Fischer*: Entwicklungsstufen des Antisemitismus in Ungarn, 1867–1939. Die Zerstörung der magyarisch-jüdischen Symbiose. Oldenbourg Verlag, München 1988.; *Gyurgyák János*: A zsidókérdés Magyarországon. Politikai esztörténet. Osiris, Bp. 2001.; *Kati Vörös*: The 'Jewish question', Hungarian sociology and the normalization of antisemitism. Patterns of Prejudice 44. (2010: 2. sz.) 137–160.

⁵ *Miklós Konrád*: The Social Integration of the Jewish Upper Bourgeoisie in the Hungarian Traditional Elites. A Survey of the Period from the Reform Era to World War One. Hungarian Historical Review 3. (2014: 4. sz.) 818–849.

pertoár több eszméjét is átvette. De pár hangzatos, taktikai megfontolásokkal magyarázható kijelentésen túl a többségi társadalom asszimilációs elvárása és az ortodoxiának ezen elvárással szembeni szilárd ellenérzése között feszülő ellentétet semmiféle narratívával nem lehetett feloldani. A legjobb stratégiának a hallgatás bizonyult.⁶

A kortárs zsidóság apológiája

Mielőtt rátérnék írásom fő sodrára, az integrációs diskurzus tudományos, a magyar zsidók és a magyar nemzet múltjára vonatkozó részére, röviden összegezném a korabeli zsidók befogadásának a magyar nemzet érdeke szempontjából üdvös mivoltát hirdető argumentáció két fő elemét. A reformkori beadványok, az 1840-es évektől szaporodó számú, az 1890-es évektől már szinte kizárólag magyar nyelvű röpiratok és az 1880-as évektől stabilan megjelenő magyar nyelvű neológ zsidó időszaki kiadványok részben nemzetpolitikai érvekkel operáltak. A szerzők részéről már az emancipációs mozgalom kezdeteitől fogva, vagyis az 1840-es években sem igényelt különösebb éleslátást a felismerés, hogy a legfőbb érv, az adu ász tálcán kínálkozott. A hazát megvédeni vonakodó, avagy az ellenséggel szövetező nemzetiségekkel szemben, olvasható *A Magyarország s hozzákapcsolt tartományokbeli izr. lakosok megbízottjai* által az országgyűléshez 1848. július 24-én benyújtott kérvényben, a néposztályok között „hazafiúságban” élenjáró, a hazáért vagyonát, vérét és életét áldozni kész zsidóság egyenjogúsításával a magyar nemzet „négy százezer embert, kik lelkesülni, kik áldozni tudnak, azonnal nyerend”.⁷ A magyar nemzetet mondhatni egy csapásra több százezer hű taggal erősítő emancipációnak az 1860–1861-es országgyűlés idején visszatérő gondolatát⁸ a dualizmus korában két egybefonódó állítás ismétlése váltotta fel: a magyar nemzet elemi érdekével mennek szembe azok, akik a magyarság számbeli gyarapodásához hozzájáruló és a nemzetiségi vidékeken a magyarság előőrseit alkotó zsidókat nem hajlandók teljes értékű magyarként elfogadni.⁹ A zsidó vallás recepciójáért küzdő Vázsonyi Vilmos

⁶ Lásd *Nathaniel Katzburg*: Assimilation in Hungary During the Nineteenth Century: Orthodox Positions. In: *Jewish Assimilation in Modern Times*. Ed. Bela Vago. Westview Press, Boulder 1981. 49–55.; *Jacob Katz*: The Identity of Post-Emancipatory Hungarian Jewry. In: *A Social and Economic History of Central European Jewry*. Eds. Yehuda Don – Victor Karady. Transaction Publishers, New Brunswick – London 1990. 13–31., különösen 21–24.

⁷ 1848–1849 a magyar zsidóság életében. Szerk. Zsoldos Jenő. Múlt és Jövő, Bp. 1998². 180. (Kiemelés az eredetiben – K. M.)

⁸ *Mezőfi Manó*: Levelezések. Magyar Izraelita, 1861. január 3. 7.; *Bártfai Béla, jogász*: Mi teendők vannak még? Magyar Izraelita, 1861. január 24. 28.; *Lusztig Zsigmond*: Zsidó – honfi – ember. Magyar Izraelita, 1861. február 7. 41–42.

⁹ *Rf. J. [Reif Jakab]*: Kosmopolitizmus és nacionalizmus, különös tekintettel a zsidóság jelenkori állására. Reach Zs. kiadása, Bp. 1875. 17.; Chorin Ferenc 1883. január 28-i parlamenti felszólalása: Képviselőházi napló, 1881–1884. IX. Pesti Könyvnyomda Rt., Bp. 1883. 293.; *Brachfeld Manó*: A magyar zsidóság missziója. Egyenlőség, 1882. december 31. 5.; *Kardos Albert*: A magyar zsidóság nemzeti hivatása. Pallas, Bp. 1892. 17., 25., 27.; *Vigyázó Gyula*: A magyar zsidóság és a keresztény társadalom. Szerző kiadása, h. n. [Bp.] 1908. 6–7.; Kuti Zsigmond, a debreceni status quo ante izraelita elemi iskola igazgatójának beszéde 1908-ban: *Gonda Moshe Élijáhu*: A debreceni zsidók száz éve. A mártírhaltalt halt debreceni és környékbeli zsidók emlékére. A Debreceni Zsidók Emlékbizottsága. Kiadása, Tel-Aviv é. n. [1966 után] 101.

összegzésében: „A magyar fajnak Magyarországon nincs meg abszolút többsége; magyar szempontból esztelenség tehát visszautasítani azokat, akik önként állottak a magyarság zászlaja alá és a nemzetiségi vidékeken is a magyar szellem, a magyar állameszme támaszai.”¹⁰

A nemzetpolitikai érv mellett más írások a zsidók *emberi és polgári* kvalitásait helyezték előtérbe: a zsidóknak a jótékonyság gyakorlatában kifejeződő nemesszívűségét,¹¹ illetve az ország modernizációjában, a polgári Magyarország létrejöttében játszott kiemelkedő szerepét, vagyis *hasznos* mivoltát. Az utóbbira vonatkozó érvelés szerint a zsidókat történeti és vallási hagyományaik, az elnyomatásban túlélésre, alkalmazkodásra és ernyedetlen szorgalomra edzett jellemük arra predesztinálta, hogy a modern államok gerincét képező középosztály élhadát alkossák – és ez még inkább így volt Magyarországon, ahol a birtokos osztálynak a modern viszonyokhoz nehezen vagy egyáltalán nem alkalmazkodó leszármazottaival szemben a zsidóság testesítette meg a polgári erőnyeket.¹² Az alkotmány helyreállítása mellett, írta 1895-ben Szabolcsi Miksa, az *Egyenlőség* című neológ zsidó hetilap főszerkesztője, Magyarország három tényezőnek köszönhetette felvirágzását: a kereskedelem és a közlekedési eszközök fejlődésének, a gyárilap létrejöttének és az „intelligencia” iskolázottságban mérhető gyarapodásának. Márpedig „mindhárom tényezőben becsületes és számarányánál 5-szörte, sőt 10-szerre nagyobb része van a magyar zsidóságnak”.¹³ A zsidóknak a jótékonykodásban megmutatkozó emberszeretetét a felekezeti kiadványok az 1910-es években is szüntelenül hangoztatták, a gazdaságban és a közoktatásban élenjáró szerepük méltatása viszont idővel ritkult. Egyrészt eleve problematikus volt, hiszen hangoztatói a zsidó polgárságot — dicsőítésével párhuzamosan — rendre bíralták is, amiért vagyonosodásával arányosan növekedett benne a hajlam, hogy a nemesi-főrendi címek áhítatában, a hagyományos társasági elit iránti vonzódása bódulatában elforduljon polgári küldetésétől, és ezzel a zsidók biztonságát egyedül garantálni képes liberális Magyarország megerősítésétől.¹⁴ Másrészt és főleg: a zsidóknak az ország anyagi és szellemi felemelkedésében játszott szerepe diadalmas hirdetését a „zsidó térfoglalás” antiszemita szlogenjének az 1900-as évektől mind gyakoribb felbukkanása egyre kényesebbé tette.¹⁵

¹⁰ Vázsonyi Vilmos: A zsidók és a német nyelv. *Egyenlőség*, 1890. április 25. 1.

¹¹ Konrád Miklós: Zsidó jótékonyság és asszimiláció a századfordulón. *Történelmi Szemle* 43. (2001: 3–4 sz.) 257–285.

¹² Brachfeld M.: A magyar zsidóság missziója i. m. 5.; Acsády Ignác: Társadalmi bajok. *Egyenlőség*, 1883. január 21. 1–2.; Maislis Mór: Mi legyen a zászló? *Egyenlőség*, 1883. március 18. 1.; Palágyi Lajos: Zsidó-keresztény házasság. *Egyenlőség*, 1890. november 28. 3.; S. K.: Mi lesz velünk? *Egyenlőség*, 1894. december 7. 2–3.

¹³ Szabolcsi Miksa: A zsidó hitű magyarok és a nemzet szellemi tökéje. *Egyenlőség*, 1895. január 4. 2–3.

¹⁴ Mezei Ernő: Egy kis biláncz. *Egyenlőség*, 1888. december 30. 1–3.; Palágyi Lajos: Osztálykülönbségek. *Egyenlőség*, 1890. január 12. 1–2.; Mezei Ernő: A demokrácia és a zsidóság. *Egyenlőség*, 1890. április 4. 1–3.; Vázsonyi Jenő: Arisztokrata világ Magyarországon. *Egyenlőség*, 1891. április 3. 3–6.; Bleuer Samu: Mozgalmak a zsidóságban. K. n., Bp. 1904. 5–6.

¹⁵ Az *Egyenlőség* 1913-ban már azt emelte ki: „Nem igaz, hogy a zsidók itt pozíciókat foglaltak el; csak üresen hagyott pozíciókba vonultak be.” Pax: Jegyzetek. *Egyenlőség*, 1913. május 4., melléklet, 2. (Kiemelés az eredetiben – K. M.)

A közös magyar-zsidó múlt tudományos bemutatása

A kortárs magyar zsidóságra korlátozódó, e zsidóság hasznos mivoltát és érdemeit hangoztató publicisztika mellett az integrációs diskurzus a *közös magyar-zsidó* jelent egy *közös* múlt konstruálásával igyekezett szolgálni, egy olyan magyar nemzetkép konstrukciójával, amely reményei szerint hozzájárulhatott a zsidók politikai és társadalmi egyenlőségének kivívásához, magyarként való elismerésükhöz és társadalmi befogadásukhoz. A diskurzus megalkotta e jelen tudományos és tudomány szentelte előképét, egy olyan magyar-zsidó múltat, a magyar nemzet egy olyan történetét, amelynek szellemében a zsidóknak a nemzet teljes jogú és értékű tagjaiként való elismerése legfeljebb késlekedhetett, de nem maradhatott el. E tudományos művek, illetve a belőlük merítő publicisztikai írások csak részben szóltak a zsidókról, a diskurzus lényege a befogadó félre, a meggyőzni remélt keresztény magyar olvasók felmenőire vonatkozott. Amint ezt az alábbiakban kifejtjük, a magyar nemzetkép, a magyar nemzeti önkép alakítására törekedő, zömében neológ zsidók keresztény magyar olvasóikat nemcsak a zsidók magyarrá válásának képességéről és hajlamáról igyekeztek meggyőzni, hanem és főleg a magyar nemzet *különlegességéről*: a zsidóellenességtől egyedülállóan mentes természetéről, a zsidókkal való sorsrokonságáról, illetve és kiváltképpen arról, hogy történelme által szentesített befogadási hajlama a zsidókkal *közösen* véghezvitt honfoglalásban és államalapításban lelte kiirthatatlan gyökerét.

A diskurzus politikai-ideológiai célzata már konjunkturális fellendüléseiből is kiderül: az írások nagyjából az 1840-es és 1860-as években születtek, ekkor az emancipáció kivívása érdekében; az 1880-as évek első felében, válaszként a modern politikai antiszemitizmus vádjaira; az 1890-es évek derekán, a recepciót követő millennium évének lelkes mámorában; végül az 1920-as évek elején, majd a zsidótörvények árnyékában, újfent az antiszemitizmus elleni védekezés céljából.

A nemzet mint akarat

A modern nemzet *mibenlétének* a meghatározásával a zsidó vallást és múltat koruk tudományos szttenderdjei szerint vizsgáló *Wissenschaft des Judentums* magyar zsidó művelői tudományos műveikben nem foglalkoztak. A problémát a nyilvánvalóan, illetve bevallottan apologetikai céllal írt beszédekben és publicisztikai írásaikban sem érintették részletekbe menően, ami nem meglepő, hiszen a kérdés — áttételesen annak a kérdése, vajon a magyar nemzetnek a zsidók is tagjaivá válhatnak-e — eleve nem tűrhetett kétséget és vitát: a nemzet nem a hasonszármazásúak zárt alakulata volt, hanem nyitott közösség, amelynek származásától és vallásától függetlenül mindenki tagjává válhatott. Hogy ezen belül a hangsúlyt a szerzők — illetve velük egyetemben a kérdést felekezeti kiadványokban érintő zsidó hírlapírók, értelmiségiek, politikusok — mire helyezték, ez a többségi társadalom felől észlelt elvárások, illetve a zsidóellenes eszmék változása szerint alakult.

Az 1840-es évektől az emancipációig a hangsúly az elsajátítható-elsajátítandó, a (magyar) nemzet legfőbb kritériumát alkotó nyelvre helyeződött. „A nem-

zeti nyelv az a hatalmas kapocs, mely minden állampolgárt egy családdá egyesít”, jelentette ki a morvaországi születésű, mérsékelt reformerként számon tartott Schwab Löw pesti főrabbi 1840. április 19-én, híveit Ferdinánd király születésnapja alkalmából a magyar nyelv elsajátítására buzdító német nyelvű templomi beszédében.¹⁶ 1844-ben, első magyar nyelvű zsinagógai prédikációjában, a kilenc évvel korábban szintén Morvaországból áttelepedett, 1841 óta Nagykanizsán működő Löw Lipót a „magyar hang” varázsos körébe való belépésre hívta fel hallgatóit, amelyen kívül maradván „a magyar élet legszentebb kinyilatkoztatása rejtve marad” előttük – és emancipációjukban sem nagyon reménykedhetnek. A magyarországi reformzsidóság legnagyobb formátumú rabbija számára az egyenjogúsítás feltételeként megjelenített „magyarosodás”, ezen belül elsősorban a nemcsak lelki, de politikai értelemben is közösségalkotó nyelv elsajátítása jogos, zsidó részről megvalósítható és mielőbb megvalósítandó elvárást jelentett: „Szólj a magyarhoz az ő nyelvén, ha gyengén is, megért, és szavad visszhangzik együttérző kebelében!”¹⁷ Tizenegy évvel később, az 1860–1861-es országgyűlés idején *A magyar nemzetiség és a zsidók* címmel megjelent tanulmányában Löw azt hangoztatta: a nyelv ha nem is „egyedüli nyilatkozata, de mindenesetre legjelentékenyebb jele a nemzetiségnek”.¹⁸ Az emancipáció kivívása céljából és a zsidók magyarosodásának ösztönzésére 1861-ben alapított *Magyar Izraelita* című hetilap ugyanekkor arra emlékeztette olvasóit: a nemzetek születésekor, azok „képzésénél” is elsődleges szerepet játszó, a nemzet „egész valóját” jellemző és „ős típusát” tükröző nyelv „a leghatályosabb, legtartósabb enyv, mely a nemzet egyes tagjait összetapasztja, s egy egészszé, egy erős nemzettestté teszi”.¹⁹

Az emancipáció után, pontosabban a modern antiszemitizmus megjelenésével a hangsúly a nemzeti közösség vérségi, „faji” alapú meghatározásának a tagadására tevődött át. E meghatározás a magyar nemzet esetében különösen abszurd volt, szólt az 1800-as évektől szüntelenül ismételt érv, hiszen „mint ezt a tudomány kiderítette”, írta az *Egyenlőség* 1882 végén, „nincsen olyan egyén, ki tiszta magyar eredetét kimutatni [...] tudná”.²⁰ A faji meghatározásnak a magyar nemzet története volt a legeklektikusabb cáfolata. Hogy az újra és újra kifejtett tagadáson túl mi tette a nemzetet nemzetté, illetve a zsidókat e nemzet tagjává, erre vonatkozóan a válaszok csak a részletekben különböztek: az ügyvéd Brachfeld Manónál „a közös nyelv, közös jellemsajátság, élet-, gondolkodás-, érzés- és cselekvésmód”;²¹ Neumann Ede nagykanizsai főrabbinál a „nemzeti nyelvben és annak termékeiben” megnyilatkozó „közös szellem”;²² a recep-

¹⁶ Groszmann Zsigmond: *A magyar zsidók V. Ferdinánd alatt (1835–1848). „Egyenlőség”* Könyvkiadóhivatala, Bp. 1916. 14.

¹⁷ Löw Leopold: *Jesájás korunk tanítója. Zsinagógai beszéd. A Magyar Királyi Egyetem betűivel*, Buda 1845. 22.

¹⁸ Löw Lipót: *A magyar nemzetiség és a zsidók*. In: *Uő: Történelmi és vallástudományi értekezések. Burger Zsigmond Bizománya*, Szeged 1861. 22.

¹⁹ *Rokonyi*: *Összeolvadásunk kellékei. Magyar Izraelita*, 1861. január 17. 18–19.

²⁰ Brachfeld M.: *A magyar zsidóság missziója* i. m. 4.

²¹ *Uo.* 2.

²² Neumann Ede: *Három egység*. In: *Uő: Hitzsónoklatok és beszédek. Wajdits József Kiadványa*, Nagy-Kanizsa 1886. 208.

cióért küzdő Vázsonyi Vilmosnál „a nemzeti kultúrában való felnevekedettség”,²³ a „faji ellentéteket” kibékítő „egységes nemzeti kultúra”,²⁴ illetve a „különböző fajokat és vallásokat” egyesítő „nemzeti kultúra és nyelv”;²⁵ Löw Immánuel szegedi főrabbinál a „hazaszereteten, ragaszkodásban, anyanyelvben” magát magyarnak valló „szív”;²⁶ Kármán Mórnál „akarati elhatározás”,²⁷ a közösen „megalkotandó jövőnek a reménysége”,²⁸ avagy, amint ezt Löw Lipót kapcsán írta: „tudatos elhatározás”, „szent akarat” és „megfelelő cselekvés”.²⁹ A talmudtudós és rabbi-történész Blau Lajos 1903-ban már kimondottan a pszeudodarwinista „fajelmélet” ihlette, a „közös származás, vér, faj” alapján álló nemzetfogalommal szembeszállva vallotta: „a nemzet kritériumát a közös törekvésben, czélban és akaratban” látja, majd leszögezte: „Mindenki olyan nemzetiségű, a milyennek vallja magát.”³⁰ Két évvel később az *Egyenlőségben* az ügyvéd és demokrata párti politikus Gál Jenő „gyöngé kis fejecskének” titulálta azt, aki „e kérdés megoldására egyetlen verejtékcseppel is hullat”, hiszen „sohasem is fért kétség ennek a dolognak világosságához. Ki volna a magyar? Aki annak érzi, tartja és hirdeti magát.”³¹

Azonosulási képesség és hajlam

A nemzetnek tehát, mint bárki más, a zsidók is tagjaivá válhattak. A premissát követően elsőként felmerülő kérdés a zsidók ebbéli képességére vonatkozott. A kasztszerű, nemzetébe, megcsontosodott vallásába és kultúrájába dacosan bezárkózó, a külvilág felé ellenséges, bárminemű változásra — talán eredendően — képtelen zsidóság percepcióját az 1810-es évek végén német földön született *Wissenschaft des Judentums*, illetve ennek magyarországi képviselői három érvvel igyekeztek módosítani.

A zsidókat mindig is elsődlegesen — a korszakban immár kizárólag — vallásuk kötötte össze. A zsidók nemzeti létének, amelyre a Második Szentély Kr. u. 70-ben történt lerombolása végső pontot tett, a hajdani zsidó államnak eleve nem volt más rendeltetése, mint hogy a pogány világba ékelt zsidóságban fenntartsa a monoteizmus eszméjét, míg az kellően meg nem gyökerezett benne. A politikai függetlenség elvesztése, a zsidó állam korábban siratott megszűnése valójában felszabadította a zsidókat nemzeti eredetük béklyójából, az exilium lehetővé tette, hogy szétszóródásában a zsidóság beváltsa történeti küldet-

²³ Vázsonyi Vilmos: A pozsonyi párbaj. Egyenlőség, 1890. február 2. 3.

²⁴ Vázsonyi Vilmos: Febronius a polgári házasságról. Egyenlőség, 1890. december 26. 13.

²⁵ Vázsonyi Vilmos: Pax. Egyenlőség, 1893. március 3. 2.

²⁶ Löw Immánuel: Az ezredév. II. (1896. máj. 14.) In: Löw Immánuel beszédei 1874–1899. Traub B. és Társa, Szeged 1900. 23.

²⁷ Kármán Mór: Nemzeti és felekezeti élet. In: Évkönyv. 1897. Szerk. Bacher Vilmos – Bánóczy József. Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, Bp. 1897. 32.

²⁸ Kármán Mór: Felekezetiég, nemzetiség, társadalmiaskodás és a magyarság érdeke. Klny. az Orsz. Középiskolai Tanáregyesületi Közlöny XLIV. évf. 31. számából. Athenaeum, Bp. 1911. 6.

²⁹ Kármán Mór: Löw Lipót emlékezete. Alkalmi beszédek. Singer és Wolfner bizománya, Bp. 1911. 14.

³⁰ [Blau Lajos:] Faj és nemzet a történelem világításában. Magyar-Zsidó Szemle 20. (1903) 4.

³¹ Gál Jenő: Ki a magyar? Egyenlőség, 1905. március 19. 4.

tését: a judaizmus esszenciáját képező (igaz) egyistenhit képviselését és hirdetését a világban.³²

A zsidó vallás és kultúra mindenkor nyitott volt és változó. A zsidóellenesség hatására a 16–18. században ideiglenesen begubódzó askenázi zsidóságra valóban jellemző elzárkózás nem a rabbinikus judaizmus igaz természetét fejezte ki, hanem ellenkezőleg, ennek a szabályt erősítő átmeneti eltorzulását. A judaizmus, mint minden élő jelenség, óhatatlanul a fejlődés törvénye alá esett: egyetlen változatlan princípiumán, a monoteizmuson kívül, eszméi és formái a történelem során folyamatosan alakultak és változtak, a zsidókat körülvevő népek kultúrájával szüntelen kölcsönhatásban, ezt gazdagítva és általa befolyásolva, eszméit sajátjaival vegyítve. Leopold Zunztól, a *Wissenschaft des Judentums* legkiemelkedőbb képviselőjétől Löw Lipótig, Heller Bernátig vagy Blau Lajosig a judaizmus élettől duzzadó, mindig reaktív és kreatívan alkalmazkodó vallásként és kultúraként jelent meg.³³ Nyitottságának és fejlődőképességének tudományos bizonyítása nemcsak a zsidók emancipációját és befogadását kívánta szolgálni, magának a zsidó vallásnak a fennmaradását, a világkultúra szempontjából szintén kívánatos, mert azt páratlanul gazdagító fennmaradásának szükségességét is igazolta.³⁴

³² Ismar Schorsch: Ideology and History in the Age of Emancipation. In: *Uő: From Text to Context: The Turn to History in Modern Judaism*. University Press of New England, Hanover–London 1994. 268–270.; Michael Brenner: Prophets of the Past: Interpreters of Jewish History. Princeton University Press, Princeton–Oxford 2010. 38–39. A gondolat magyarországi zsidók általi megfogalmazására lásd Gutachten des Ober-Rabbiners Herrn Chorin. In: Rabbinische Gutachten über die Verträglichkeit der freien Forschung mit dem Rabbineramt. Druck von Leopold Freund, Breslau 1842. 31.; Leopold Löw: Zur Emancipationsfrage. (Ben Chananja, 1844.) In: Gesammelte Schriften von Leopold Löw. Hrsg. von Immanuel Löw. Band IV. Ludwig Engel, Szegedin 1898. 357–361.; [Ignaz] Einhorn: Grundprinzipien einer geläuterten Reform im Judentum. Basil Kozma, Pest 1848. (Rövidített magyar változata: *Einhorn Ignác: A reformált izraelita valláselvei*. Kiadja a Pesti Izr. Reformtársulat, Pest 1849.); Kohn Sámuel: A zsidók és a nemzetiségek. In: Zsidó évkönyv. Első évfolyam. 5636 (1875–1876). Szerk. Kiss József (Szentesi Rudolf). Franklin-Társulat, Bp. 1875. 52–53.; Blau Lajos: Izraél kiválasztása. (Különnyomat a Magyar-Zsidó Szemle 7. évfolyamából.) Athenaeum, Bp. 1890., különösen 11–13., 17–18.; Rosenberg Sándor: Zsidók nyelve. In: Évkönyv. 1896. Szerk. Bacher Vilmos – Mezey Ferenc. Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, Bp. 1896. 247–251.

³³ A *Wissenschaft des Judentums* és a zsidó vallásreform e központi gondolatára, illetve Leopold Zunz és Löw Lipót ezt alátámasztó tudományos munkásságára lásd Schorsch, I.: From Text to Context i. m. 177–204., 185–186., 246–247., 268., 326–327.; Jean Baumgarten: Bernard Heller (1871–1943) et l'étude du folklore juif. In: Rabbin et savants au village. L'étude des traditions populaires juives XIXe–XXe siècles. Éd. Jean Baumgarten – Céline Trautmann-Waller. CNRS Éditions, Paris 2014. 150–153.; Blau Lajos: A régi és az új zsidóság. (Évkönyv. 1897. Izraelita Magyar Irodalmi Társulat). In: *Uő: Zsidók és a világkultúra. Múlt és Jövő*, Bp. 1999. 423–434., különösen 424–425. A gondolatnak sűrített, a zsidó vallás eredendően haladó természetéről híveit meggyőzni, illetve ebbéli meggyőződésükben megerősíteni törekvő megfogalmazására lásd Kohn Sámuel: Új-évünk intése. (Újév első napján. 1869). In: *Uő: Zsinagógai szónoklatok I. Ünnepi és alkalmi beszédek*. Rosenberg Testvérek, Bp. 1875. 4–8. Kohn Sámuel Széchenyi Istvánt parafrázáló kulcsmondata: „A zsidó vallás nem volt, hanem lesz.” Uo. 8.

³⁴ Blau Lajos: Reflexiók és kordépek a zsidó történetből. In: *Cultur-Almanach 1910*. Szerk. Hevesi Simon. Országos Magy. Izraelita Közművelődési Egyesület, Bp. 1910. 13–16.; A „zsidó hozzájárulás” eszméjének széles körű tárgyalására lásd *The Jewish Contribution to Civilization: Reassessing an Idea*. Eds. Jeremy Cohen – Richard I. Cohen. The Littmann Library of Jewish Civilization, Oxford–Portland 2008.

A zsidók mindenkor ahhoz a nemzethez simultak, amelynek kebelében éltek. A zsidók azonosulási hajlama már nemzeti létük idejében megnyilvánult: miután kapcsolatba kerültek az asszírokkal és a kaldeusokkal, írta Löw Lipót 1844-ben, a zsidók átvették ezek nemzetiségét és nyelvét. „És e jelenség megismétlődött minden országban [és] minden korban.”³⁵ Amint azt „megczáfolhatlan tények” bizonyítják, jelentette ki Kohn Sámuel pesti főrabbi 1875-ben, „a zsidók mindig könnyen és szívesen simultak más népekhez, ezek nemzetiségét hévvel felkarolták”. Löwhöz hasonlóan Kohn is kiemelte: „más nemzetek sajátságait, szokásait, nézeteit, életmódját és nyelvét” a zsidók már abban az időben utánozták, „mikor még önálló nemzetiséget képeztek”.³⁶ A szétszóródással benső természetének és küldetésének megfelelően felekezetté vált zsidóság azonosulási hajlama és készsége még fokozottabban megmutatkozott.³⁷ A gondolat Neumann Ármin szabadelvű párti képviselő által 1895. április 25-én, a recepció harmadik képviselőházi vitájakor felelevenített, vagyis közvetlen politikai célt szolgáló megfogalmazásában: „A zsidók ezredéves története bizonyítja, hogy a különböző nemzetekkel való érintkezésükben nem ők okai, ha a beolvadási processzus gyakran oly lassú menetű volt. Mert simuleknyabb, asszimilációképesebb faj alig létezik. Mindenhol ott, hol a ghetto falai leromboltattak, felvették azon népek szokásait, melyekkel érintkeztek, levetették azon sajátlagosságokat, melyet csak elszigeteltségük bírt konzerválni. Legeklatásabb példát szolgálhat erre azon átalakulás, melyen hazánkban a zsidóság 1867 óta átment.”³⁸

Zsidóbarát magyarok

A helyesen felfogott nemzet nyitott közösséget alkotott, a zsidó vallás hívei mindenkor és mindenhol hajlamosnak mutatkoztak a beolvadásra. De mi volt a helyzet Magyarországgal és a magyar nemzettel? A kérdésre elsőként Löw Lipót, a magyar zsidó történetírás úttörője adott választ. E témakörben írt első, a magyarországi zsidók középkori történetével foglalkozó ötrészes közleményét *Aphorismen über die Geschichte der Israeliten in Ungarn* címmel az *Allgemeine Zeitung des Judenthums* 1839. és 1840. évfolyamaiban tette közzé. Ezt követően a Bécsben megjelenő *Kalender und Jahrbuch für Israeliten* hasábjain 1845-ben publikált egy, a magyarországi zsidók demográfiai helyzetét bemutató cikket, majd ugyanitt, illetve az évkönyv következő folyamában egy összesen 52 oldalas áttekintést a magyarországi zsidók „sorsáról és törekvésé-

³⁵ Löw, L.: Zur Emancipationsfrage i. m. 358–359.

³⁶ Kohn S.: A zsidók és a nemzetiségek i. m. 54–59. Az idézetek az 54. és 55. oldalon.

³⁷ M[eyer] Kayserling: Die Juden als Patrioten. Ein Vortrag gehalten in den Vereinen für jüdische Geschichte und Literatur in Berlin und Leipzig, am 18. und 20. Januar 1898. A. Katz, Berlin 1898. A Dohány utcai templom német hitszónoka előadásának rövidített magyar fordítása: Kayserling M[eyer]: A zsidók mint hazafiak. A Jövő, 1898. április 1. 8., 1898. április 6. 9.; Vajda Béla: A zsidók és hazájuk. Képek a zsidók történetéből. Lampel, Bp. 1910. Vajda Béla losonci főrabbi írása eredetileg az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat 1905-ös, 1907-es, 1908-as és 1910-es évkönyveiben jelent meg.

³⁸ Képviselőházi napló, 1892–1897. XXV. Pesti Könyvnyomda-Részvény-Társaság, Bp. 1895. 82–83.

ről”.³⁹ E tanulmányában, amely a magyarországi zsidók múltjának első tudományos igényű bemutatása, a zsidók jogi helyzetének felvázolására fókuszáló Löw annak bizonyítására törekedett, hogy a magyar uralkodók a középkorban általánosságban toleránsnak mutatkoztak zsidó alattvalóikkal szemben, akiknek helyzete kedvezőbben alakult, mint másutt Nyugat-Európában, és jóval kedvezőbben, mint a Német Birodalomban.⁴⁰ Ezzel a cikkel, amely a zsidók emancipációjának ügyét igyekezett előmozdítani, írta Nathaniel Katzburg, Löw Lipót „volt az első magyar zsidó történész, aki más korabeli zsidó történészekhez hasonlóan a történelmet politikai célok szolgálatába állította”.⁴¹

A szabadságharc bukása után nem sokkal, 1850-ben írt és 1851-ben *A forradalom és a zsidók Magyarországon* címmel Lipcsében megjelent könyvében Einhorn Ignác (Horn Ede) alapvetően osztotta Löw nézetét, bár a zsidó vallás radikális reformját szorgalmazó pesti zsidó reformtársulat volt lelkesze a hangsúlyt az uralkodókról a népre helyezte át. A magyarországi zsidók történetének pár oldalas áttekintését Einhorn a következő megjegyzéssel nyitotta: „Ha tartjuk magunkat a törvény- és történelemkönyvekben ránk hagyományozott történeti adatokhoz, úgy találjuk, hogy a magyar zsidónak nem volt oka a véletlenül vagy szabad választás által osztályrészül jutott hazával elégedetlennek lennie. Ha maradt is számára néhány kíváncsi dolog, úgy mégis kevesebb oka volt a panaszsra, mint máshol. Sorsát itt békésebben alakíthatta, mint számos, műveltségben haladottabb országokban.” Történeti áttekintését a későbbi országgyűlési képviselő és államtitkár állítása adatolt igazolásának szánta, majd levonta a következtetést: azon kevés, a többi európai országhoz képest eltörpülő bántalom, ami a magyarországi zsidókat a múltban érte, soha nem „a nép” zsidógyűlöletéből eredt, „hanem felülről erőszakolták azokat”. Míg az uralkodók is „igen kevésbé” és csupán „az egyház kényszerítése folytán” mutatkoztak ellenségesnek a zsidókkal szemben, a nép „egyáltalán nem” volt az. Ha ez utóbbi részéről pár alkalommal történtek is „kihágások”, így az 1494-es nagyszombati vagy az 1529-es bazini vérvád, „ezek nem belső fanatizmus szülöttei voltak, hanem külföldi folyamatok merő utánzásai”.⁴²

Az 1867 decemberében szentesítést nyert emancipációt követően a Pesti Izraelita Hitközség 1868. január 12-én „egyenjogosítási ünnepélyt” rendezett. A Dohány utcai zsinagógában ez alkalomból tartott beszédében Kohn Sámuel, a hitközség két évvel korábban megválasztott és elsőként magyarul prédikáló rabbija már nem disztिंगvált uralkodók és nép között, egyszerűen „Magyaror-

³⁹ Leopold Löw: Die Schicksale und Bestrebungen der Juden in Ungarn, seit dem elften Jahrhundert bis auf unsere Zeit. In: Kalender und Jahrbuch für Israeliten auf das Jahr 5606. IV. Hrsg. von Isidor Busch. Franz Edlen von Schmid & J. J. Busch, Wien 1845. 57–76.; Kalender und Jahrbuch für Israeliten auf das Jahr (1847) 5607. V. Hrsg. von Isidor Busch. Franz Edlen von Schmid & J. J. Busch, Wien 1846. 82–105. Újraközölve in: Gesammelte Schriften von Leopold Löw. Band IV, i. m. 371–435.

⁴⁰ Uo. 380–381.

⁴¹ Nathaniel Katzburg: Hungarian Jewish Historiography. In: The Rabbinical Seminary of Budapest 1877–1977: A Centennial Volume. Ed. Moshe Carmilly-Weinberger. Sepher-Hermon Press, New York 1986. 215.

⁴² Einhorn Ignác (Horn Ede): A forradalom és a zsidók Magyarországon. Ford. Fenyő István. ELTE Román Filológiai Tanszék, Bp. 2000. 31–32., 39., 41.

szág”-ról beszélt, amely „a zsidók történetébe soha sem iktatott vér és könny-áztatta gyászlapot”. A saját hazáját elvesztett, szétszóródva vándorló zsidóság, nyilatkozta a pesti főrabbi, „nem akadt országra, mely számára oly nyájas új haza lett s mindig maradt is volna, mint Magyarország”.⁴³

A röpiratokban, így Frieder Mór beregszászi, avagy Frank Mór pusztacsorbai orvos írásaiban⁴⁴ ekkortól rendszeresen megjelenő gondolat következő elemeit szintén Kohn Sámuel fogalmazta meg. Az időpont ez esetben sem semleges. „Józan gondolkodású, vallás dolgában türelmes s a védtelen iránt lovagias nemzetünkénél”, jelentette ki 1880-ban egy, az erősödő antiszemitizmussal szemben híveit felvértezni törekvő beszédében, „a zsidógyűlölet [...] mindig idegen termény volt, melyet a külföldről hoztak be ide, s melynek mérges magva csak ott burjánozhatott, ahol nem-magyar népség lakta a földet”.⁴⁵ A befogadó közeg tehát immár nem az ország, hanem a zsidókat is magában foglaló nemzet, amelyen belül a zsidóellenesség a magyar etnikum körében soha nem lelt táptalajra.

A pesti főrabbi négy évvel később *A zsidók története Magyarországon* címmel megjelent főművének első és egyben utolsó, *A legrégebb időkől a mohácsi vészig* alcímű kötete két szempontból is jelentős határhő. Egyrészt Kohn Sámuel volt az első történész, aki kísérletet tett arra, hogy a magyarok zsidók iránti kivételes jóindulatának a tézisért egy magyar nyelvű tudományos monográfiában is alátámassza. A maga módján, vagyis a történelmi bizonyíthatósághoz általában szigorúan ragaszkodva, ám legfőbb tézise esetében ettől teljesen eltekintve, ezt meg is tette. Újat nem állított, csak aprólékosabban részletezte: a középkori Magyarországon a zsidók helyzete sokkal kedvezőbben alakult, mint másutt. Magyarország ezúttal „nyájas oázis”-ként jelent meg, „hol béke, nyugalom és biztonság mosolygott a boldogtalanokra, kiket künn a nagy világban, mint vadállatokat, űztek és öldöstek”. A zsidóellenes rendszabályok, „valamint a zsidógyűlölet általában, csak külföldről hozattak be Magyarországra”.⁴⁶

Másrészt és főleg: Kohn újítása a magyarok ezen egyedi jellemvonásának, a zsidóellenességtől való mentességüknek átfogó történeti magyarázatában rejlett. Magyarázata a történetírásban kazárelméletként rögzült hipotéziséből fakadt, amely a honfoglalást a pogány hitű, illetve zsidó hitre tért magyarok és a hozzájuk csatlakozott, részben szintén zsidó vallású kabarok közös műveként mutatta be. A magyarázat csírájában már Löw Lipótnál is megjelent, aki egy 1868-as homíliájában megpedzette: a „magyar nép” azért „nem viseltetett ellenszenvvel a zsidók irányában”, mert „hozzá volt szokva a zsidók szomszédságához”, mivel a magyarokat honfoglaló útjukon „Kazárországból” jött zsidók is

⁴³ Kohn Sámuel: Hogyan fogadjuk és hogyan háláljuk meg az egyenjogosítást. Zsinagógai beszéd az egyenjogosítási ünnepély alkalmával f. é. január hó 12-én. Löwy E. M., Pest 1868. 9.

⁴⁴ Frieder Mór: A magyar zsidók egyenjogosítása 1867-dik évben. Emlékirat. Nyomatta Hornyánszky és Träger, Pest 1868. 10.; Frank Mór: Helyesen ítélte-e meg Csernátony Lajos a zsidókat? Nyomatott Vodianer F.-nél, Bp. 1874. 10.

⁴⁵ Kohn Sámuel: Mit tegyünk az ellenünk intézett támadásokkal szemben? Ünnepi beszéd. Zilahy Sámuel, Bp. 1880. 4.

⁴⁶ Kohn Sámuel: A zsidók története Magyarországon. I. A legrégebb időkől a mohácsi vészig. Athenaeum, Bp. 1884. 128., 130.

elkísérték.⁴⁷ A kazárelmélet kifejtését, a benne rejlő ideológiai potenciál teljes kiaknázását azonban Kohn Sámuel végezte el. Az elméletre visszatérünk, itt az általa kínált magyarázatra szorítkozunk. Zsidó hitű magyar vagy kabar honfoglaló társaik, illetve azok leszármazottai iránt a honfoglaló magyarok, az Árpád-házi királyok, illetve a „külföldi befolyás” dacára a zsidókkal Nagy Lajos általi kiűzetésükig „többszörfire még az ősrégi barátságos, benső viszony”-ban élő nép egyszerű fiai azért nem tápláltak ellenséges érzelmeket, mert az amúgy is csak némi külsőségre szorítkozó vallási hitükön kívül tőlük semmiben, így például nyelvükben sem különböztek. Mindnyájan egyazon nemzet azonos jogokat élvező, „a közös múlt, közös származás, s nyelven, közös soron s érdeken kívül még a sógorság kötelékei” által is „szorosán” egybefűzött tagjait alkották. Kohn logikája kikezdetetlen: mivel a honfoglaló magyarok közt „aránylag szép számmal voltak zsidóhitűek”, a (részben zsidó hitű) magyarok nem lehettek antiszemitaik.⁴⁸

Az 1880-as évek első felének antiszemita válsága után a magyar nemzet zsidók iránti unikális jóindulatának tézise a millennium idején jelent meg újra, annál erőteljesebben, mivel a zsidó vallás törvényes recepciója és a millennium egybeesése a magyar–zsidó szimbiózis magától adódó szimbólumaként kínálkozott. Az ismételt bizonygatott, a neológ sajtó mellett ekkor az ortodox zsidó lapokban is hangoztatott tétel⁴⁹ gazdagításához érdemben Blau Lajos, az Országos Rabbiképző Intézet tanára járult hozzá, aki az általa szerkesztett *Magyar-Zsidó Szemle*ben közölt cikkében a magyarok zsidók iránti jóindulatát a közös honalapítás mellett a magyar nemzetnek a jog és szabadság eszméi iránti „törhetetlen” ragaszkodása megnyilvánulásaként, óhatatlan velejárójaként mutatta be.⁵⁰

A tézis soron következő nagy ívű és tudományos igényű, vagyis a nemzeti múlt cáfolhatatlannak bemutatott tényeire apelláló előadása Venetianer Lajos 1922-ben megjelent művében található. Kohn Sámuellel ellentétben a Rabbiképző vezérőbízottságában is helyet foglaló újpesti rabbi a magyar zsidóság történetét a honfoglalástól az első világháború kitöréséig tárgyaló könyvét bevallottan apologetikus céllal, a forradalmak alatt és után kitörő antiszemitizmus hatására írta.⁵¹ A magyar zsidóknak ugyan a mohácsi vészig „sem volt

⁴⁷ Löw Lipót: Az Isten feloldá bilincseimet! Homília, tartatott az egyenjogóság ünneplésére a szegedi zsinagógában, 1868. évi januárhó 4-én. In: *Üő: Zsinagógai beszédek*. Kiadta Traub B., Szeged 1870. 256.

⁴⁸ Kohn S.: A zsidók története Magyarországon i. m. 25., 32–33., 41., 128., 144.

⁴⁹ Lázár Béla: A magyar zsidóság és a millennium. Egyenlőség, 1896. január 3. 5.; Mehr Miksa: Millennium. Zsidó Híradó, 1896. január 2. 2.; Prepuk Anikó: A zsidóság a Millenniumon. Századvég. Új folyam 5. (2000: 17. sz.) 94., 96.

⁵⁰ [Blau Lajos:] Ezer év. Magyar-Zsidó Szemle 13. (1896) 193–195.

⁵¹ Amint arról Venetianer könyve előszavában beszámolt, műve megírására az antiszemitizmus ellen 1919 decemberében alakult Magyar Zsidók Országos Szövetségének elnöke, Polnay Jenő kérte fel. A szerző és a szövetség elnökségének megegyezése szerint a műnek „a hazai művelt nagyközönség fölvilágosítását kellett szolgálnia a magyar zsidók történetéből folyó tanulságokkal”. A szövetség, amelynek jóváhagyását a belügyminisztérium 1921 derekán megtagadta, megszűnt, de a könyvet Venetianer megírta és 1922-ben kiadásra bocsátotta. *Venetianer Lajos: A magyar zsidóság története a honfoglalástól a világháború kitöréséig*. Különös tekintettel gazdasági és művelődési fejlődésére. Fővárosi Nyomda Részvénytársaság, Bp. 1922. 5–6.

mindig kifogástalanul derült a helyzetük”, vélekedett Venetianer, „de a honfoglalástól kezdve több mint félezredet felölelő hosszú korszakban soha nem éltek oly kedvezőtlen viszonyok közt, mint a külföld bármely országának zsidói”. Venetianer valójában nem tett mást, mint Kohn Sámuelnél is dagályosabb stílusban összegezte ennek állításait, a magyarok filozemitizmusának magyarázatára nézve azonban, talán mert a kazárelmélet eddigi keresztény recepciója elbizonytalanította, több hipotézissel is szolgált: „A pogány magyarok természetes vallási türelme, a harcokban nevelt nép vallási közömbössége, vagy a zsidóhitű kazárok lelki rokonsága okozta-e?”, tette fel a kérdést, de a válasszal adós maradt.⁵²

A tézisnek a holokausztt előtti utolsó tudományos igazolására ismereteim szerint Stein Artúr ügyvéd vállalkozott, aki *A zsidók köz- és magánjoga Magyarországon a honfoglalástól napjainkig* című művét annak bizonyítására szentelte, hogy Szent István, Szent László és Könyves Kálmán uralkodása alatt a magyarországi zsidóság sorsa sokkal kedvezőbben alakult, mint másutt Európában. Írását saját kiadásban, három részben és négy füzetben 1938 és 1941 között adta ki.⁵³

Zsidó–magyar sorsrokonság

A zsidó–magyar sorsrokonság gondolatába olykor beépült a kazárelmélet is, de ezzel inkább párhuzamosan, ezt mintegy kiegészítve jelent meg. Míg a kazárelmélet a zsidó hitre tért magyarokról és kabarokról szólt, a sorsrokonság tétele Ábrahám ivadécai és a magyarok elkerülhetetlen találkozásának történelmi-isteni elrendeltségét kívánta bizonyítani.

A gondolat első változata, amely részben a magyar nyelvtörténet kutatóinál a reformációtól a 18. századig megjelenő magyar–héber nyelvrokonság elméletére alapozott, még tényleges rokonságot vizionált. A szegedi zsidó község jegyzője, Bauer-Marcusohn Hermann / Bauer-Márkfi Hermán 1840-ben jelentette be szándékát, hogy kiad egy — végül soha meg nem jelent — magyar–héber összehasonlító szótárt, amelyből kiderül: a magyar és a héber ajkú népek egykoron ugyanazon törzshöz tartoztak.⁵⁴ A sorsrokonság eszméje egy mondat

⁵² Uo. 19., 47.

⁵³ Stein Artúr: *A zsidók köz- és magánjoga Magyarországon a honfoglalástól napjainkig*. I–III. Szerző kiadása, Pestújhely 1938–1941. (I. Alapfogalmak. 1938; II/1. Szent István és a zsidók. 1939; II/2. Szent László és a zsidók. 1940.; III. Kálmán király és a zsidók. 1941.) A tézis további kései megfogalmazásaira lásd Stern Samu: *A zsidókérdés Magyarországon*. Kiadja a Pesti Izraelita Hitközség, Bp. 1938. 6.; Szabolcsi Lajos: *Két emberöltő. Az Egyenlőség évtizedei (1881–1931). Emlékezések, dokumentumok*. MTA Judaisztikai Kutatócsoport, Bp. 1993. 25. Szabolcsi Lajos, aki az *Egyenlőséget* apja, Szabolcsi Miksa 1915-ben bekövetkezett halálától a lap 1938. decemberi betiltásáig szerkesztette, 1940 és 1942 között vetette papírra emlékiratait. Írását kiadásra szánta, de erre már nem kapott engedélyt.

⁵⁴ Zsoldos Jenő: *Az első magyar-zsidó írók fogadtatása irodalmunkban*. In: *Évkönyv*. 1939. Szerk. Szemere Samu. Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, Bp. 1939. 175. A szótár tervéről beszámoló Toldy Ferenc kommentárja: „Ez kissé sok talál lenni, de hasznos minden véleményt túlságaiában is védve látni.” Uo. A magyar–héber nyelvrokonság teóriájáról lásd Zs. J. [Zsoldos Jenő]: *Magyar–héber nyelvrokonság*. In: *Zsidó Lexikon*. Szerk. Ujvári Péter. A Zsidó Lexikon Kiadása, Bp. 1929. 550.; Romsics Ignác: *A magyarok eredete. Bizonyosságok, hipotézisek, hiedelmek*. Magyar Tudomány 175. (2014: 5. sz.) 519–520.

erejéig megjelent Einhorn Ignácnál is, aki a zsidók vonzódását a magyarokhoz ez utóbbiak jóindulatán túl a közös ázsiai származással, a két nép „sorsa” között mutatkozó hasonlósággal, illetve a magyar és héber nyelv „lexikális és grammatikai” rokonságával magyarázta.⁵⁵

A héber–magyar nyelvrokonság ideájának kimúlása ellenére, 1861-ben megjelent röpiratában a Somogy megyei Lengyeltóti rabbija, Stern Albert ezt továbbfűzve, illetve szélesítve azt hangoztatta: „nemzetiségre nézve” a zsidó magát annál is inkább „testestül-lelekestül” magyarnak vallja, „mivelhogy keleti vére, eredeti nyelve és némileg szelleme tekintetében Európában kizárólag a magyar nemzethez állanak [sic!] rokonságban”.⁵⁶ Hét évvel később kiadott írásában a már említett beregszászi járásorvos, Frieder Mór részletesebben, de hasonlóan érvelt: Európában a zsidóság a magyarokkal állt „legközelebbi rokonságban”, egyrészt mivel eredetére nézve mindkettő „keleti népfaj”, másrészt mert a zsidó vallás sokban hasonlított a régi magyarokéhoz, akik „épp úgy mint a zsidók, egyetlen egy Istent (Hadúr név alatt) imádtak”. Ha hozzátesszük, hogy a „nyelvbúvárok” szerint a héber és magyar nyelv között számos hasonlóság állt fenn, írta Frieder, „lehetetlen e két népfaj közötti rokonságot el nem ismerni”. A lényeg a következtetésben rejtett: mindezeket tekintve „várható volt”, hogy a szétszórt zsidó nép „a lovagias, vendégszerető magyarnál menhelyet találанд”.⁵⁷

Az emancipáció alkalmából ugyanebben az évben, 1868 elején tartott hálaadó istentiszteleten mondott beszédében Handler Márk aszódí rabbi már kifejezetten a múltban fellelhető történeti párhuzamok kimutatásával kívánt optimista választ adni a kérdésre, vajon leomlik-e majd a zsidókat a magyaroktól egyenjogúsításuk dacára még elkülönítő „válaszfal”. Túl a zsidók és magyarok múltjában egyaránt fellelhető nagy királyok, hősök, tudósok és költők jelentős számán, Handler Márk, akinek ez volt az első magyar nyelvű templomi beszéde, a legfőbb párhuzamot a magyar nemzet és a zsidó vallás csodálatos fennmaradásában, minden nehézséget legyűrő életképességében látta: „Valamint sok éveken át arra törekedtek, hogy a magyarokat kivetkeztessék nemzetiségükből, épp úgy törekedtek ezredeken át, hogy bennünket izraelitákat ősi hitünktől megfoszsszanak; de valamint mondhatja a magyar nemzet halhatatlan költőjével, hogy »annyi balszerencse közt, oly sok vizsály után, megfogyva bár, de törve nem, él nemzet e hazán«, épp úgy mondhatjuk mi is, hogy annyi balszerencse közt, oly sok vizsály után, oly sok kínok, gyötrelmek, veszélyek, oly sok kiirtási törekvések után, él Mózesvallás a földkerekségen.” Handler konklúziója: „Ha igaz tehát, hogy a hasonlatosság, a történet és események rokonsága barátságot szül, épp úgy nemzeteknél, mint egyeseknél — és ez valóban igaz —

⁵⁵ *Einhorn I.*: A forradalom és a zsidók Magyarországon i. m. 49.

⁵⁶ *Stern Albert*: Emlékirat a Tel[kin]t[e]tes N[emes] Somogy vármegyei zsidóság irányában. K. n., Nagy-Kanizsa 1861. Idézi *Komlós Aladár*: Magyar-zsidó szellemtörténet a reformkortól a holocaustig. I. A magyar zsidóság irodalmi tevékenysége a XIX. században. Múlt és Jövő, Bp. 1997. 78. A röpirat ma már nem fellelhető.

⁵⁷ *Frieder M.*: A magyar zsidók egyenjogósítása i. m. 9.

akkor kétségtelen, hogy magyar testvéreink meg fognak barátkozni velünk, hogy idővel az előítéletek elenyésznek.”⁵⁸

Közel negyedszázaddal később, *A magyar zsidóság nemzeti hivatása* címmel kiadott könyvében Kardos Albert, a debreceni állami főreáliskola rendes tanára egy harmadik variációval állt elő: „Valami csodálatos rokonérzés vonja a harcias magyar népet az egyistenhit megteremtőihez, megmagyarázhatatlan lelki atyafiság, mondhatnám Goethe-féle »Wahlverwandtschaft« kapcsolja össze a Keletnek messzeszakadt ezen két ágát.” Bár e misztikus magasságokban a rokonérzésnek racionális magyarázata már nem lehetett, az ifjú irodalomtörténész pár kulccsal mégis szolgált. Kohn Sámuel neve említése nélkül, de nyilván a pesti főrabbi kazárelméletére utalt kijelentésével, miszerint „a magyar nemzet nem 1867-ben fogadta testvéreit a zsidóságot; nem egy negyedszázaddal, hanem kilencszáz évvel ezelőtt lépett vele szellemi rokonságba”, mely pillanattól kezdve „mélyreható nyomokat hágy a zsidóság legkiválóbb szellemi terméke, a biblia a magyar népnek felfogásában, észjárásában, egész lelki világában”. E „titkos lelki rokonérzés” a kezdetektől ott honolt a „hazai zsidók” szívében is, akik „mintha csak beleláttak volna a magyar népnek szíve mélyébe, már a legrégebb idők óta fogva, a legjobb indulattal, nagy tisztelettel és elismeréssel viseltettek és beszéltek a magyar nemzet felől”, részben szintén valamely megfoghatatlan affinitás eredményeképpen, részben mivel „Magyarország története nem ismeri a zsidóüldözések azon véres jeleneteit, melyektől a külföldi, még a művelt nyugati népek élete is szennyes”.⁵⁹

A sorsrokonság eszméje a zsidó vallás bevetté nyilvánítását követő millenium évében teljesedett ki. A *Pester Lloyd* műkritikusanak, Silberstein Ötvös Adolfnak az *Egyenlőség* hasábjain közölt eszmefuttatásában a zsidók és a magyarok mint Isten két kiválasztott, általa párhuzamos küldetéssel felruházott, végül „szövetségbe” egyesített népe jelentek meg: a zsidók mint „élő tanúi az egy Istennek”, a magyarok mint „a szabadság és jog” igéinek a hirdetői.⁶⁰ Két héttel Silberstein cikke után, a fellobogózott, fényárban úszó Dohány utcai zsinagógában tartott „ezredévi istentisztelet” alkalmával mondott szónoklatában Kohn Sámuel mindenkin túltett, az eszme nála érte el apoteózisát: „A szorongatott, üldözött magyar nép messze földön útnak indult, hogy távol hazát keressen – úgy mint Izrael. Törzsekre oszolva és törzsfőnökök alatt – úgy mint Izrael. Hosszú és fáradtságos és veszedelmes volt vándorlása, *vájiszhálchu migaj el gaj umimamlocho el ám áchér*; »járt néptől néphez, országból országba«, világrészből világrészbe – mint hajdan Izrael. És adott Isten a magyarnak is Mózeszt, ki járatlan utakon, nélkülözések és véres harcok közt vezette népét; küldötte Árpádot, akinek, úgy mint Izrael halhatatlan vezérének, *ló jódá és esz k'vuroszó ád hájóm háze*, »senki sem ismeri sírját mind a mai napig«. [...] Maroknyi nép, mint Izrael, volt a magyar nép, mely megszerezte »ezt a tejjel-méz-

⁵⁸ *Handler Mark*: Szónoklat. Tartotta az egyenjogósítási ünnepély alkalmával 1868-ik évi január hó 19-én az aszódi izr. templomban. In: Jubiláris emlékmű Handler Mark tatai rabbi 40 éves hivatali jubileuma alkalmából. Szerk. Hevesi (Handler) Simon. Handler Rudolf, Lugos 1904. 25–27.

⁵⁹ *Kardos A.*: A magyar zsidóság nemzeti hivatása i. m. 13.

⁶⁰ *Silberstein Ötvös Adolf*: Ezer év. Egyenlőség, 1896. április 24., melléklet, 1–2.

zel folyó Kánaánt«. Nagy és hatalmas népek környékezték; számtalanszor rátámadtak, tűzzel, vassal pusztították, irtó háborút viseltek ellene; ezer évnek viharai zúgtak el fölötte: és még fönnáll, erősen, ifjan, csodaszerűen – mint Izrael. Mert volt és van a magyar népnek is történeti hivatása, úgy mint Izraelnek: emennek hirdetni az egy Istent; a magyar népnek: *u-k'rószem d'rór*, hogy »hirdesse a szabadságot«.⁶¹

A magyar–zsidó sorsrokonság gondolata, bár ritkábban, de a két világháború között is megjelent, a vészjósló jelek sűrűsödésével arányosan mind végletesebben a misztériumok világába emelt, minden konkrétumtól mentes megfogalmazásban. „A magyar zsidóság nem lesz és nem lehet áldozata most sem a világ-antiszemitizmusnak”, vélekedett Szabolcsi Lajos fél évvel Hitler hatalomra jutása után, „mert egy titokzatos, évezredes sorsközösség és lelki rokonság fűzi egymáshoz a két lelket, a magyar lelket és a zsidó lelket.”⁶²

Magyar–zsidó honfoglalás: a kazárelmélet

Magyarrá (németté, franciává stb.) válásra eredendően hajlamos és készséges zsidók, zsidóellenességtől egyedülállóan mentes, vagy legalábbis Európa többi nemzeténél mindenkor kevésbé zsidóellenes magyarok, a magyar nemzet és a zsidó vallás hívei történetének és küldetésének párhuzama: mindeme gondolatokban magyarok és zsidók külön közösségekként, két egymás felé közelítő, de különböző történet szereplőiként jelentek meg. A magyarok és a magyar zsidók múltjának egybe-, sőt eggyé fonásával, a *közös origó* megteremtésével Kohn Sámuel kazárelmélete ezt a különállást szüntette meg. Amint az elmélet létrejött és a neológ zsidók körében tapasztalható tartós sikere mutatja, a modern magyar nemzettudat — később Szűcs Jenő által kifejtett — azon karakterjegyet, hogy a középkori „nemzeti” tudat alappilléret alkotó származásmítoszok bűvöletétől nem tudott szabadulni, Kohn Sámuel és követői pontosan érzékelték – a kazárelmélettel erre reagáltak. A főrabbi elméletének szépséghibája a fáziskésés: míg — Szűcs Jenő kifejezésével — az „új ideológiai híd” immár nem „a honfoglalás és a jelen összeköttetésére szolgált”, hanem „áttevődött Szent István államára”, a népgenezisről az államgenezisre, a magyarok hódító-képességéről úgymond államalkotó képességükre,⁶³ Kohn alapvetően megmaradt a honfoglalásnál. Ezt a szépséghibát, amint látni fogjuk, a millennium idején Vajda Béla abonyi főrabbi korrigálta.

Első kísérletek

A kazárelméletet a történetírás joggal köti Kohn Sámuel 1884-es monográfiájához, részletes és formailag tudományos, sűrű hivatkozásokkal, lábjegyzek-

⁶¹ Ezredévi istentisztelet az ország első zsidó templomában. Egyenlőség, 1896. május 15. 7–8. Lásd még: *Prepuk A.*: A zsidóság a Millenniumon i. m. 93–94., 96. A sorsrokonság gondolata, amint Prepuk megjegyzi, ekkor az ortodox sajtóban is megfogalmazásra lelt. Lásd *Hartstein Lajos*: Sevuosz. Zsidó Híradó, 1896. május 14. 2.

⁶² *Szabolcsi Lajos*: Elul-gondolatok. Egyenlőség, 1933. szeptember 2. 4.

⁶³ *Szűcs Jenő*: Történeti „eredet”-kérdések és nemzeti tudat. In: *Uő*: A magyar nemzeti tudat kialakulása. Balassi Kiadó – JATE – Osiris, Bp. 1997. 334–341. Az idézetek a 339. oldalon.

tekkal ellátott kifejtése elsőként a pesti főrabbi művében található. A gondolat azonban, ha csupán kezdetlegesen, utalásszerűen is, Kohn előtt már több zsidó szerzőnél felbukkant. Bár a kazárokról nem szólt, egy 1860-ban kiadott, a zsidók egyenjogúsítását sürgető, szükségszerűségét és előnyeit ecsetelő röpiratban a hányatott életű Rokonstein Lipót a galíciai zsidó bevándorlás rémképét azzal a minden magyarázatot nélkülöző megjegyzéssel kísérelte enyhíteni, miszerint „zöme a zsidóságnak [...] már az Árpádok alatt is itt lakott”.⁶⁴ Egy évvel később — szintén a zsidók egyenjogúsítása érdekében — írt tanulmányában Löw Lipót már a kazárokról is szót ejtett: „Miután [...] a magyarok a legszorosb szövetségben éltek a khazarokkal, mint véreikkel s frigyeseikkel, s miután bizánci írók tanúsága szerint a magyar törzsökökhöz több khazar népség is csatlakoztak, midőn azok, székeiket elhagyván, Etelközbe s innen Pannoniába költöztek: kétségkívül nem felejtették el, hogy a khazar birodalomban muzlimok, zsidók, keresztények és bálványimádók egyaránt viselhettek hivatalt. [...] Sőt a magyar törzsökök bizonyosan azt is tudták, hogy véreik, a khazarok egy része a nyolcadik században Mózes vallását karolta fel, s hogy akkor a khazar királyok két századon át e vallás hívei valának, úgyhogy valószínűséggel fel lehet tenni, miszerint a magyar némi kegyelettel viseltetett a Mózes vallás iránt.”⁶⁵ Bár érdekes módon Löw ekkor még nem arra fektette a hangsúlyt, hogy a honfoglalásban a magyarok mellett zsidó vallású kazárok is részt vettek, következtetése megelőlegezte Kohn elméletének lényegét: „Akkor [a honfoglalás idején] a zsidó vallás tette be vala véve a hazában.”⁶⁶ Az emancipációs törvényt üdvözlő, a szegedi zsinagógában 1868 elején tartott, fentebb már idézett prédikációjában Löw, ha csupán egy fél mondat erejéig is, de már e közös honfoglalást helyezte középpontjába: „Hitelre méltó kútforrások, nevezetesen Cinnamus János tanúbizonysága szerint, Kazárországból zsidók is jöttek a magyarokkal, midőn ezek a IX. század végtizedeiben a négy folyam partjain új hazát szereztek maguknak.”⁶⁷ Az állítás szépséghibája, hogy a 12. századi bizánci krónikás művének azon részei, amelyekre Löw templomi beszéde kiadott változatának lábjegyzetében utalt, nem tartalmazzak semmiféle ehhez hasonlót.⁶⁸

⁶⁴ *Rokonstein Lipót: A magyar izraelita 1860-ik évben.* Nyomtatott Wodianer F.-nél, Pest 1860. 11. A paksi születésű Rokonstein Lipót 1841-ben a szentesi zsidó iskola nyilvános tanítója, 1846-ban a nagyváradai zsidó iskola főtanítója, 1849-ben a helyi radikális reformközség hitszónoka, a szabadságharc alatt számvevő hadnagy. Világos után tanító Baján, 1851-ben rabbi Bácskopolyán, 1852-től 1858-ig Zágrábban. 1861-ben a *Magyar Izraelita* első szerkesztője Pesten, 1865-től 1871-ig szombat-helyi rabbi.

⁶⁵ Löw L.: A magyar nemzetiség és a zsidók i. m. 32–33.

⁶⁶ Uo. 33.

⁶⁷ Löw L.: Az Isten feloldá bilincseimet i. m. 256. Löwnek a kazár kapcsolatra tett korai utalására már Schweitzer Gábor is felhívta a figyelmet. Lásd *Schweitzer Gábor: A magyarországi zsidó történetírás önképe és fogadtatása 1945 előtt.* Historiográfiai áttekintés. In: „Új idea, új cél keresésére szorítanak bennünket”. Tanulmányok a zsidó történetírásról. Szerk. Gantner Brigitta Eszter – Schweitzer Gábor. Universitas Kiadó – Judaica Alapítvány, Bp. 2005. 65–66.

⁶⁸ Löw utalása: „Joh. Cinnam. III. 8., p. 107, V., 16, p. 247.” Az adott részek az angol kiadásban: *John Kinnamos: Deeds of John and Manuel Comnenus.* Translated by Charles M. Brand. Columbia University Press, New York 1976. 86., 186.

Az emancipáció ideje után a gondolat a tiszzaeszlári vérvád kirobbanását követően bukkant fel újra. A jeles pedagógiai író, Zsengeri Samu szerkesztésében 1882 elejétől megjelenő *Szombati Újság* egyik szeptemberi cikkének álnéven író szerzője, aki az izraelita vallású magyarok nemzetiségként való meghatározása ellen érvelt, hitsorsosai azonos származását kénytelen-kelletlen elismerte, de rögvést hozzatette: „azon általán elismert tény” sem hagyható figyelmen kívül, miszerint az Ázsiából jövő magyarokkal együtt zsidók is részt vettek a honfoglalásban, „mi bizonyos tekintetben a magyarokkal való származási közösségük – de határozottan az azokkal való érdek és érzéletsolidaritásuk mellett tanúskodik”.⁶⁹ Egy decemberben megjelent, az antiszemitizmust a zsidók nemes jellemének bemutatásával lefegyverezni igyekvő röpiratban a kilétére nézve ismeretlen Füredi Béla egy ennél is kurtább utalással járult hozzá az elemélet előtörténetéhez. „Az ősrégi tiszta, gyökeres magyar”, vélte Füredi, „nem is lehet meg zsidaja nélkül, kit ő maga is behozott magával Ázsiából.”⁷⁰ Az antiszemitizmus ellen ez időben napvilágot látott írások közül átfogó igényű vitaíratával kiemelkedő Acsády Ignác szintén nem bonyolódott részletekbe: „Miközben Árpád magyarjai ide bejöttek, jöttek velük zsidók is, kik már rég itt lakó zsidókat találtak”, a zsidókat nem lehetett tehát „jött-ment” bevándorlóknak tekinteni. Az *Egyenlőség*ben ebben az időszakban gyakran író újságíró-történész nem állította, hogy Magyarország jelenkori zsidó népessége e kazár zsidók ivadéka, de mondanivalója lényegén ez — megítélése szerint — mit sem gyengített, hiszen a nem zsidó magyarok közül szintén vajmi kevesen mondhatták magukat Árpád seregei leszármazottainak: „A mint a mai magyar — bárkitől származik is — az előbbi emberöltők utódjaképpen emelhet igényt a magyar földre, úgy a zsidó vallású magyarság is ép oly joggal hivatkozhatik honpolgárságának igazolásánál arra, hogy a magyar állam lakosságának egyik eleme zsidó volt minden időben.”⁷¹

A „zsidó”, vagyis zsidó hitű honfoglalók e szerzőknél állításként közölt hipotézise két, korukban vitathatatlan ténynek tekintett történeti esemény logikus összefonásából eredt. *De administrando imperio* című művének 39. fejezetében Bíborbanszületett Kónsztantinosz bizánci császár azt állította, hogy a kazár kagán ellen fellázadt, a kazárok nemzetségéből származó kabarok egy része a besenyőországi türkökhöz, azaz az etelközi magyarokhoz csatlakozott.⁷² Az európai kultúrkörben Johannes Meursius kiadása révén a 17. század eleje óta ismert mű magyar vonatkozású, a magyar őstörténet máig kikerülhetetlen forrásának tekintett részeit Kéri Borgia Ferenc már 1739-ben közzétette; a kabarnak nevezett, kazár vagy kazáriai törzseknek a 9. század elejére-közepére tehető csatlakozása a magyarokhoz ma sem vitatott.⁷³ A történetírás a 19. század-

⁶⁹ *Benedictus*: A hazai zsidók nemzetiségi elve. *Szombati Újság*, 1882. szeptember 9. 292. A *Szombati Újság* 1883 júliusáig jelent meg.

⁷⁰ *Füredi Béla*: A zsidó. Bertalanffy József Könyvnyomdája, Szombathely 1882. 4. A szerző nem azonos a színész, majd színigazgató, 1882-ben még csupán 14 éves Füredi Bélával.

⁷¹ *Acsády Ignác*: Zsidó és nemzsidó magyarok az emancipáció után. Nyomatott Weismann Testvérekénél, Bp. 1883. 5–6., 9.

⁷² A magyar honfoglalás kútfoi. Szerk. Pauler Gyula – Szilágyi Sándor. MTA, Bp. 1900. 124.

⁷³ *Kristó Gyula*: Magyar honfoglalás, honfoglaló magyarok. Kossuth Könyvkiadó, h. n. 1996. 54–57.; *Róna-Tas András*: Kis magyar őstörténet. Balassi Kiadó, Bp. 2007. 43.

ban, sőt valójában a legutóbbi évekig úgyszintén nem kérdőjelezte meg, hogy a 7. század közepétől a 10. század közepéig fennálló kazár birodalom egy része, de legalábbis annak vezetőrétege valamikor a 8–9. században áttért a zsidó vallásra. A következtetés, vagyis annak eshetősége, hogy a kazár birodalom szomszédságában, ennek alárendeltjeként, illetve vele szövetségben élő magyar törzsek egyes tagjai áttértek a zsidó hitre, valamint hogy a hozzájuk csatlakozott kabarok egy része a zsidó hitet vallotta, magától adódott. Kohn Sámuel előtt már más tudósok is felvetették, így a nyelvész-etnológus Hunfalvy Pál, aki *Magyarország ethnographiája* címmel 1876-ban megjelent könyvének a zsidókról szóló fejezetét a következő megjegyzéssel nyitotta: „Zsidók a magyar királyság első idejében mutatkoznak már. Voltak-e Sz. István előtti időkben is, vagy éppen a magyarokkal jöttek-e be a kozároktól is, a kiknek fő része a zsidó hitet vallotta: azt nem lehet tudni.”⁷⁴

Kohn Sámuel kazárelmélete

Kohn Sámuel 1884-ben megjelent művének első fejezeteit annak szentelte, hogy Hunfalvy e pár soros felvetését részletesen kifejtse és bizonyítsa. Állításai a következő pontokban foglalhatók össze. Pannóniában már a honfoglalás előtt is éltek zsidók, de a magyar zsidók története a honfoglalás előtti időkben, „történeti szemkörünk legvégső határain” vette kezdetét. A Levédiában letelepedő magyarok és a kazárok, e két, Horváth Mihály szerint is „vérrokon, egy törzsről szakadt nép” között szoros szövetség és viszony alakult ki. A kazárok „nagy része”, illetve „a két kozár államfő, a khágán és a pech (bég), az egész udvar, az állami hivatalnokok és tisztviselők, a törzsfők és vezérek, valamint a hadsereg tisztjei és magasabb rangú katonái” ekkor már a zsidó hitet vallották. „A pogány magyarok tehát már Lebediában találkoztak zsidókkal, és a zsidó vallással már kozár szövetségeseiknél megismerkedtek”, annál is inkább, mivel a kazár államfők új vallásuk buzgó terjesztőivé váltak. Feltehető-e, hogy a kazárok a „tőszomszédságukban lakó, szövetséges és fajrokon” magyarokat ne próbálták volna maguk hitére téríteni, illetve hogy a magyarok, „a kik kezdetleges pogányságukat oly könnyen elhagyták”, e térítési kísérletnek teljességgel ellenálltak volna? A kérdés költői volt. A magyarok „*nagyobb vagy kisebb*” része, vonta le Kohn a számára legvalószínűbb következtetést, „*e hitet, habár csak külsőleg, bizonyára elfogadta*, vagy, a pogány népek módjára, mint például a bolgároknál láttuk, *legalább a maga hitével egybevegyítette*”. A részben tehát már zsidó vallású magyarok még Etelközben laktak, amikor belviszály tört ki a kazárok közt, a legyőzöttek, a kazár birodalomból kivált kabarok a magyarokhoz menekültek, és hozzájuk csatlakozván a magyarok hét törzsét egy nyolcadikkal szaporították. „Azok után pedig, miket a kozárok zsidó hitéről fentebb elmondottunk”, fejtegette Kohn Sámuel, „lehetséges-e, hogy a magyaroknak ezen kozár bajtársai közt is ne voltak volna zsidók?” A szintén költői kérdésre a „tárgyilagos s elfogulatlan történész alig fog *nem*-mel felelhetni”, szögezte le

⁷⁴ Hunfalvy Pál: *Magyarország ethnographiája*. A M. Tud. Akadémia Könyvkiadó Hivatala, Bp. 1876. 518.

Kohn. Nem vitatta, sőt készségesen elismerte: „a zsidó kozár, származásra, nyelvre és előbbi vallására nézve, a magyarral egy eredetű, ennek egy törzsről szakadt közeli rokona, tehát nem *nemzetiségére*, vagy *eredetére*, hanem csak *vallására* nézve volt zsidó”, ez azonban semmiben sem gyengítette „ama ténynek jelentőségét, [...] hogy Árpád honszerző hadai közt, részint tán maguk a magyarok, részint pedig ezek kozár bajtársai közt, olyanok is voltak, a kik a zsidó hitet vallották és az új hazában talált zsidók mellett [...] Magyarország legrégebb zsidó lakosságának zömét képezték”.⁷⁵

Kohn Sámuel formailag ragaszkodott a tudományos történetírás ethoszához. „E tétel, igaz, közvetetlen [sic!] adatokkal nem bizonyítható”, tette hozzá, a spekulációhoz azonban nyomban vissza is térve így folytatta: „De a fent jelzett idevágó körülmények annyira döntők, és e tétel mellett annyi későbbi adat tesz közvetett, de azért elég határozott tanúbizonyságot, hogy bátran igaznak fogadhatjuk.” A bizonyításnak szentelt következő fejezetben Kohn Sámuel számos érvet hozott fel, de szembetűnő, hogy a legnagyobb jelentőséget, a megítélése szerint leginkább bizonyító erejű érvet éppen a legszélsőségesebben spekulatív elemnek tulajdonította. „Hogy a honfoglaló magyarok közt aránylag szép számmal voltak zsidóhitűek”, írta Kohn, „ezt nyilván hirdeti magának a magyar zsidók történetének első két százada is”, amivel arra a tényre utalt, hogy az ország zsidó vallású lakosságáról az 1092-es szabolcsi zsinatig egyetlen ismert korabeli magyar okirat sem tett említést! A régi feljegyzések, a középkori világi és egyházi törvényhozás csak akkor emlékeztek meg a zsidókról, érvelt a főrabbi, ha üldöztetésükről beszéltek, megszorításokat szabtak számukra, avagy, ritkábban, ha őket jogtalan támadások ellen megvédték. „Ha tehát a magyarországi zsidókra vonatkozólag efféle tudósításaink nincsenek, és még a kereszténység felvétele után való első századból is hiányoznak: maga e hallgatás azt bizonyítja, hogy az akkori zsidók minden tekintetben egyenlő jogokban részesültek a magyarokkal, és semminemű megszorítást, vagy kivételes törvényeket nem ismertek.”⁷⁶

Az üzenet

„Nem könnyű dolog zsidó történetet írni, kivált egy ország zsidóságának különleges történetét”, jelentette ki Kohn Sámuel könyvének 1884 márciusában kelt előszava nyitómondatában. Ami a „felekezeti sérelmesnek tűnt, abban a „hazafiság helyes intézkedést, a körülményekkel igazolható jogos eljárást” láthatott. A „semleges bíráló” természetesen egyiknek sem adhatott igazat, tollát kizárólag az „elfogulatlan tárgyilagosság” vezethette. Ami a zsidókat illeti, ez az eleve ritka hozzáállás sajnálatos módon mindinkább háttérbe szorult. A közéletet a „mindenütt élénken, rendszerint szenvedélyesen” tárgyalt, a „zsidókérdés” kapcsán elhangzott „vád- és védbeszéd, az

⁷⁵ Kohn S.: A zsidók története Magyarországon i. m. 12–14., 20., 24. (Kiemelések az eredetiben – K. M.) A Horváth Mihály-idezet lelőhelye: *Horváth Mihály: Magyarország történelme. I.* Heckenast Gusztáv, Pest 1871. 9.

⁷⁶ Kohn S.: A zsidók története Magyarországon i. m. 24., 32–34.

okok s ellen okok valóságos zápora” árasztotta el. Művét Kohn mindenesetre e tárgyilagosságra való törekvés jegyében írta. „Szándékosan kerültem, hogy e könyvemben párhuzamot vessek a múlt meg a jelen közt, s tartózkodtam attól, hogy az új magyar zsidókérdést megvilágítsam a magyar zsidók régi történetével. A kísértés gyakran közelített; kitértem előle. Arra szorítkoztam, hogy a történelmi tényeket úgy soroljam fel, a mint hiteles kútfők szerint lefolytak.”⁷⁷

Amint a korábbiakból látható, Kohn Sámuel a póre felsoroláson jóval túlment. Lehetséges, hogy a tisztaeszleli vérvád nem befolyásolta könyve végleges formába öntésében, a koincidencia nem jelent kauzalitást. Mégis tény: a kazárelmélet akkor nyerte el első tudományos kifejezését, amikor először fogalmazódott meg élesen és kapott jelentős társadalmi visszhangot az állítás, miszerint a magyarrá válni képtelen zsidóság a magyar nemzetet létében fenyegető parazita elem.

Tudatosan vagy nem, a zsidó vallású honfoglalók elméletével a pesti főrabbi hitsorsosai ügyét kívánta szolgálni. De mi is volt az üzenet? A kérdésre már több történész kereste a választ, ami nem meglepő, hiszen Kohn Sámuel kazárelmélete a magyar zsidó integrációs retorika legeredetibb, legmerészebb trouvaille-ja. Történeti vitáról nem beszélhetünk, inkább néhány egyazon irányba mutató, gyakran hasonló gondolat ismétléséről. Az elsőbbség Marton Ernő, a kazárelmélet első valóban átfogó, annak recepciótörténetét is érintő kritikáját illeti, aki az elmélet cáfolatát a neológ zsidó történetírás globális bírálatába ágyazta. A *magyar zsidóság családfája* címmel 1941-ben megjelent, a galíciai zsidó bevándorlással foglalkozó történészek számára máig nélkülözhetetlen könyvét Marton történetszemléletének bemutatásával kezdte. „Az események kényszere és logikája”, vallotta Marton, „ma ismét a pozitív zsidóság útjára tereli vissza a zsidóság nagy tömegeit, amelyeknek politikai vezető gondolata szükségszerűleg a népi megújulás kell, hogy legyen.” A történetíróra hárult a feladat, hogy rámutasson elődeinek — immár nyilvánvalóan — hiú ábrándtól vezetett ideológiai céljaira, és leszámoljon velük. Hazai vonatkozásban ez mindenekelőtt a magyar zsidó történetírás „kiindulópontjának” revideálását, a kazárelmélettel való leszámolást jelentette. Marton szerint a „kazár legenda” célja az volt, hogy „vérségi kapcsolatot állapítson meg a magyarság és zsidóság származása között”. Kohn Sámuelnek „az asszimiláció őszinte vágyából” fakadó törekvése arra irányult, hogy „plauzibilissé” tegye az állítást, miszerint „a [magyar] zsidóság nem nép, még kevésbé faj, hanem kizárólag vallásfelekezet”.⁷⁸ Hogy Kohn Sámuel narrációjában a pogány és a zsidó hitű — magyar vagy kabar — honfoglalókat a „vérség” is összekötötte, ez vitathatatlan, de elméletének megítélésem szerint nem ez alkotta elsődleges üzenetét. Ami Kohn Sámuel azon állítólagos törekvését illeti, hogy a magyar zsidókat felekezetiségükre redukálja, Marton értelmezése homályos. A magyar zsidók Kohn Sámuel szerint mikor is alkottak volna kizárólag vallásfelekezetet? A honfoglalás korában? Később is? Mindenkor?

⁷⁷ Uo. VII–VIII.

⁷⁸ Marton Ernő: A magyar zsidóság családfája. Vázlat a magyarországi zsidók település-történetéhez. Fraternitas R.-T. Kiadása, Kolozsvár 1941. 8., 12–13.

Míg a kazárelméletet és korabeli recepcióját több ízben ismertető, 1934-ben alijázott Nathaniel Katzburg nem szólt az elmélet ideológiai lényegéről,⁷⁹ az 1951-től szintén Izraelben élő Gonda László halála előtt egy évvel, 1984-ben befejezett, majd Magyarországon 1992-ben napvilágot látott művében úgy vélte, „a kazárelmélet [...] lehetőséget adott arra a következtetésre, hogy a hazai zsidóság egy része — ha nem is az egész, hiszen az elkövetkező évszázadok bevándorlása Európa valamennyi területéről hoz az országba zsidó csoportokat — etnikailag nem zsidó származású, hanem csupán zsidó vallású honfoglalás kori népelem leszármazottja, következésképpen már a kezdetektől sem tekinthető a magyarságtól elkülönült etnikumnak, csak vallásfelekezetnek”.⁸⁰ Gonda Lászlót írtunk, de az adott rész minden bizonnyal inkább a kéziratot gondozó, Litván György előszava szerint „az utolsó csiszolásokat, a végleges formába öntést” magára vállaló Prepuk Anikó keze nyomát viseli,⁸¹ aki 2000-ben megjelent tanulmányában közel azonosan fogalmazott: az „asszimiláció [...] történelmi múltban gyökerező igazolásának vágyát” felfedő elmélet „közvetetten nem kevesebbet állított, mint hogy a hazai zsidóság egy része etnikai értelemben nem zsidó származású, csupán zsidó vallású honfoglalás kori népelem leszármazottja, azaz nem írható le népi vagy faji kritériumokkal”.⁸² Az értelmezéssel az a gond, hogy ilyet Kohn Sámuel közvetetten sem állított, a magyarországi zsidó jelenlét köztudottan többszörös megszakadása ismeretében nehezen is tehette volna. Könyve előszavában leszögezte: „A részben ősrégi magyar zsidó közösségek [...] a magyar zsidóságnak 1360-ki száműzetése, még inkább pedig a mohácsi vész utáni események következtében, egytől egyig elpusztultak s csak később ébredtek ismét új életre.”⁸³

Míg Prepuk Anikó tanulmánya után egy évvel megjelent könyvében Gyurgyák János Marton Ernő ítéletéhez tért vissza,⁸⁴ Schweitzer Gábor úgy vélte, tézisével Kohn Sámuel „a folyamatosságot és szervességet, azaz a Kárpát-medencei zsidóság szinte töretlen középkori jelenlétét kívánta bizonyítani”.⁸⁵ Schweitzerhez hasonlóan Komoróczy Géza a kazárelmélet lényegét úgyszintén a magyar zsidó múlt folyamatosságának mítoszában látta, ám míg Schweitzer ezt a középkorra korlátozta, Komoróczy szerint Kohn Sámuel, illetve a „XIX. század végi zsidó történetírás” a „zsidó-magyar együttélés ezeréves folyamatosságáról” kívánta meggyőzni önnönmagát és olvasóit.⁸⁶ Ezeréves folyamatosságról, mint láttuk, Kohn Sámuel nem beszélt, ismereteim szerint más zsidó történetész sem, bár az igaz, hogy a gondolat, mint látni fogjuk, a publicisztikában oly-

⁷⁹ Katzburg, N.: *Hungarian Jewish Historiography* i. m. 221–222; *Uő*: A magyar-zsidó történetírás problémája. Miért nem volt magyar Dubnov, zsidó Szekfű? MTA Judaisztikai Kutatócsoport. Értesítő (1995: 12. sz.) 3–5.

⁸⁰ Gonda László: A zsidóság Magyarországon 1526–1945. Századvég Kiadó, Bp. 1992. 13–14.

⁸¹ Litván György: Előszó. In: Uo. 9.

⁸² Prepuk A.: A zsidóság a Millenniumon i. m. 93.

⁸³ Kohn S.: A zsidók története Magyarországon i. m. X–XI.

⁸⁴ „Ezekkel a történeti toposzokkal Kohnnak egyetlen célja volt, nevezetesen annak bizonyítása, hogy magyarországi zsidók nem léteznek, hanem csak zsidó magyarok, még pontosabban: izraeli-ta vallású magyarok.” Gyurgyák J.: A zsidókérdés Magyarországon i. m. 227.

⁸⁵ Schweitzer G.: A magyarországi zsidó történetírás önképe i. m. 64–65.

⁸⁶ Komoróczy Géza: A zsidók története Magyarországon. I–II. Kalligram, Pozsony 2012. I. 61.

kor megjelent. A magyarországi zsidóság annotált kronológiájának 2014-ben kiadott első kötetében Haraszti György — megint csak Marton Ernőhöz hasonlóan — úgy ítélte, „a 19. század utolsó évtizedeinek nemzeti-asszimilacionista magyar–zsidó történetírása a felfokozott hazafias légkörben a (honfoglaló) magyarság és a Kazár Birodalom zsidó vallásra tért népelemeinek vérségi kapcsolatát próbálta bizonyítani”.⁸⁷

Megítélésem szerint Kohn Sámuel kazárelméletének lényege, döntő üzenete nem a pogány, illetve zsidó vallású honfoglaló magyarok és kabarok etnikai rokonságában, illetve a honfoglaló „zsidók” kizárólagosan vallásfelekezeti meghatározásában rejlett, hanem a közös honfoglalásban, illetve és még inkább ennek állítólagos következményében: „A honfoglalástól ugyanis egész a kereszténység végleges diadalmáig oly zsidókkal találkozunk”, írta könyvében a pesti rabbi, „*a kik a magyarok minden jogát, szabadságát élvezték, s tőlük semmiben sem különböztek.* [...] A zsidók ama legrégibb korban nem csak a szabadságnak és minden jognak csorbítatlan élvezetében voltak, hanem, *mint a nemzet szeres tagjai, a hódító magyarok minden előjogával is bírtak, és a magyarok népéletével a legszorosabb s legbensőbb kapcsolatban álltak*”.⁸⁸ Az emancipált zsidók magyarként való el- és befogadása ekképpen nem volt más, mint visszatérés az origóhoz. Az emancipáció nem találkozást jelentett, hanem viszontlást. A közelmúlt, a különállás és a kölcsönös elzárkózás nem az emancipáció terhes kiindulópontját, előtörténetét jelentette, hanem egy rendellenes zárójelet. A nézet, miszerint a nemzetet jelenlétükkel és tevékenységükkel aláásó zsidók nem válhatnak egyé a magyarokkal, történeti abszurdummá vált – hiszen a magyarok és a láthatatlan, mert tőlük megkülönböztethetetlen zsidók már a kezdetekkor egyek voltak. Kohn Sámuel magyar nemzetképe magától kínálta a következtetést: ha a honfoglaló és államalapító magyar nemzet nem ismert zsidókérdést, a zsidókérdés magyartalan.

Recepciótörténet

A kazárelmélet fogadtatásáról egy-két mondat vagy bekezdés erejéig az utóbbi évtizedekben már többen írtak.⁸⁹ A leggyakrabban Nagy Gyula, Büchler Sándor, Venetianer Lajos, Hóman Bálint és Marton Ernő álláspontjának ismeretéből kibontakozó kép — keresztény részről ingerült elutasítás, zsidó részről tudományos bírálat, apologetikai felhasználás, illetve cionista elvetés — alapvetően helytálló, de az eddigieknél részletesebb, további szerzőket felsorakoztató bemutatásával árnyalható. A kazárelmélet egyes pontjaira vonatkozó bírálatok tételes ecsetelését mellőzöm. Ami Kohn Sámuel tisztán spekulatív alapon felállított tézisének „valóságtartalmát” illeti, erre, pontosabban kiindu-

⁸⁷ Haraszti György: Pannóniától Magyarorszáig. A magyarországi zsidóság annotált kronológiája az előidőktől napjainkig I. Hágár földjén: A kezdetektől az ország három részre szakadásáig. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Bp. 2014. 20.

⁸⁸ Kohn S.: A zsidók története Magyarországon i. m. 33–34. (Kiemelések az eredetiben – K. M.)

⁸⁹ Lásd Nathaniel Katzburg 1986-ban és 1995-ben, Gonda László 1992-ben, Prepuk Anikó 2000-ben *A zsidóság a Millenniumon* címmel, illetve Schweitzer Gábor 2005-ben megjelent, fentebb idézett írásait.

lópontjára nézve Shaul Stampfer 2013-ban megjelent tanulmánya feltehetően végleges pontot tett. Terjedelmes cikkében Stampfer arra a meggyőző konklúzióra jutott, hogy a kazárok soha nem tértek át a zsidó vallásra.⁹⁰

Zsidók

A neológ zsidó felekezeti körökben Kohn Sámuel elméletének recepciója már a pesti főrabbi művének megjelenése előtt megkezdődött. A *Magyar-Zsidó Szemle* 1884 januárjában, vagyis Kohn könyve előtt pár hónappal megjelent első száma a két szerkesztő, Bacher Vilmos és Bánóczi József beköszöntő sorai után Kohn Sámuel könyvének a kazárelméletet bemutató fejezetével nyitott.⁹¹ A könyv következő, az elméletet bizonyítani hivatott fejezetét három részletben az *Egyenlőség* közölte, közvetlenül Kohn munkája megjelenését követően.⁹² A hetilap ezután egy tizenegy részes cikksorozatban ismertette Kohn könyvét, a kazárelmélet kapcsán az első cikkben kijelentvén: „A honfoglalás ténye tehát éppen az, mely a magyar zsidóknak is történeti jogokat biztosít.”⁹³

A nyitány megelőlegezte a továbbiakat. A zsidók részvétele a honfoglalásban, a közös magyar–zsidó honfoglalás és az ezt követően, ebből fakadóan két-száz évig fennálló jogegyenlőség a neológ zsidó felekezeti kiadványok, a rabbik, a hitközségi vezetők vagy a képviselőházban hitsorsosaik védelmében felszólaló képviselők apologetikus diskurzusának a vészkorszak hajnaláig rendszeresen visszatérő eleme maradt. A kazárelmélet Kohn könyvének megjelenését követően szinte azonnal intézményesült, vagyis bekerült a neológ hittankönyvekbe, első ízben 1886-ban, utoljára 1939-ben.⁹⁴ Hangoztatása érzékenyen követte a magyar zsidók helyzetét: nyugalmas periódusokban megritkult, a recepcióért folyó küzdelem idején és a millennium évének euforikus hangulatában,⁹⁵ illetve

⁹⁰ A kazárok áttéréséről szóló források figyelmes vizsgálatából kiderül: a héber források pszeudoepigráf iratok, az arab források alapvetően mendemondák ismétlései. A kazárokról szóló legmegbízhatóbb korabeli szövegek zöme egyáltalán nem tett említést a zsidó vallásra való áttérésükről, amelyről egyetlen tárgyi emlék sem maradt fenn. Lásd *Shaul Stampfer: Did the Khazars Convert to Judaism? Jewish Social Studies* 19. (2013: 3. sz.) 1–72.

⁹¹ *Kohn Sámuel: A honfoglaló magyarok és a zsidók. Magyar-Zsidó Szemle* 1. (1884) 3–10. Az itt közölt rész a *Zsidók a költözködő pogány magyarok közt* című könyvfejezet enyhén rövidített és lábjegyzetek nélküli változata.

⁹² Lásd az *Egyenlőség* 1884. április 13., április 20. és április 27. számait.

⁹³ *Reinitz Adolf: Dr. Kohn Sámuel munkájáról. Egyenlőség*, 1884. május 4. 3. Reinitz utolsó közleménye a hetilap július 20-i számában jelent meg.

⁹⁴ *Csukási Fülöp – Schön József: A zsidók története a bibliai korszak befejezésétől a legújabb korig, különös tekintettel a zsidók történetére Magyarországon. A középiskolák felsőbb osztályai, tanítóképző-intézetek és a család számára. Franklin-Társulat, Bp. 1886. 133–134.; Frisch Ármin: Babiloni és Perzsa korszak prófétai könyvei s a zsidók története a spanyol zsidók kiűzetésétől napjainkig. A közép-, polgári és felsőbb leányiskolák VI. osztálya számára. Lampel, Bp. 1913. 211.; Úó: A zsidók története. II. rész. A spanyolországi zsidók kiűzetésétől napjainkig. A közép-, polgári-, felső kereskedelmi és felső leányiskolák VI. osztálya számára. Lampel, Bp. é. n. [1929.] 94–96.; Havas Manó: A zsidók története a gáonok korától napjainkig. A polgári- és középiskolák IV. és a tanonciskolák III. osztálya számára. Schlesinger József Könyvkereskedése, Bp. 1939. 41.*

⁹⁵ Lásd pl. *Battaszéki Lajos: A recepció harmadik tárgyalása alkalmából. Egyenlőség*, 1895. április 26. 1.; *Lázár B.: A magyar zsidóság és a millennium i. m. 4–5.; Ezredévi istentisztelet az or-*

és főleg az antiszemita fellángolások idején — az első világháborút követő években, majd az 1930-as évek végén⁹⁶ — megszorodott.

Ami a kérdéssel eddig foglalkozó történészek figyelmét elkerülte: Kohn Sámuel kazárelméletét a szerzők nemcsak átvették, idővel alakítottak is rajta. A magyarok és a zsidó kazárok együttélésének, a közös honfoglalásnak az eszméjéből újabb és újabb, egyre merészebb következtetéseket vontak le, míg végül maga az elmélet is némileg módosult. Az elsőbbség e téren a már említett Vajda Béla abonyi főrabbié, aki az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat 1896-ban kiadott első évkönyvében azt fejtegette: az ország területére korábban bevándorló „hun és avar csordák”-hoz hasonlóan államalkotó képességgel eredetileg nem rendelkező, ám a kazár zsidókkal és így a zsidó vallás etikájával való érintkezés révén erkölcsükben megszelídült, „a művelődés és település áldásai iránt” fogékonyabbá lett magyarok e zsidó befolyásnak köszönhetően „államfenntartó képességüket”, az immár évezredes haza alapítását.⁹⁷ Ezután maga Kohn Sámuel következett, aki az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat 1896. december 8-án tartott millenniumi díszgyűlése elnöki megnyitójában arra hívta fel hallgatósága figyelmét: a Magyarországon létező vallások közül a zsidó vallás volt a legrégebbi, sőt: „az egyetlen, mely Magyarországgal együtt ünnepezhette ezeréves fennállását, mert már itt volt, midőn a magyarok hazája lett e föld, és ide bejött azokkal, kik vérükkel szerezték”.⁹⁸ A gondolat 1905-ben Vajda Bélának a *Magyar-Zsidó Szemlében* közölt elmélkedésében is megjelent, de nála már a magyar zsidók ezeréves folyamatos jelenlétének hangsúlyozásával párosult: „Jogos önérzettel hivatkozhattunk arra, hogy a hazában ma élő vallásfelekezetek között mi vagyunk az egyedüliek, kik a honalapítástól kezdve mind a mai napig állandóan itt voltunk.” Beöthy Zsoltot parafrázálva az ekkor már losonci főrabbi imígyen kijelenthette: amiként „minden egyesnek ereiben közülünk van egy csepp a Volgamenti lovasok véréből”, úgy a „zsidó hitű magyarok” is joggal mondhatták: „Mindem egyesnek ereiben közülünk van egy csöpp a zsidó hitű honfoglalók véréből.” Cikkében Vajda Béla emellett újfent ismételte: államalkotó képességüket a magyarok a „zsidóhitű kozároktól [...] hozták magukkal”.⁹⁹

szág első zsidó templomában i. m. 8. A millennium évében az elmélet az ortodox zsidó lapokban is megjelent: *Mehr M.*: Millennium i. m. 2.; *Millenium*. [sic!] Zsidó Híradó, 1896. május 7. 10.

⁹⁶ Lásd Sándor Pál beszédét 1920. ápr. 16-án: Nemzetgyűlési napló, 1920–1922. I. Athenaeum, Bp. 1920. 483. Az első zsidótörvény tervezetének benyújtása után az ország zsidó vallású lakossága nevében a Pesti Izr. Hitközség által az országgyűlés mindkét házához intézett emlékiratot Károlyi Viktor idézi: Képviselőházi napló, 1935–1939. XVIII. Athenaeum, Bp. 1938. 402.; *Stern S.*: A zsidókérdés Magyarországon i. m. 5. (A Pesti Izr. Hitközség elnökének röpirata még az első zsidótörvény kihirdetése előtt jelent meg.) *Munkácsi Ernő*: Szent István. Egyenlőség, 1938. augusztus 11. 1–2.

⁹⁷ *Vajda Béla*: A honalapítás és a zsidó vallás. In: Évkönyv. 1896 i. m. 265–270. Az idézetek a 267–269. oldalakon.

⁹⁸ Az Izr. Magyar Irodalmi Társulat millenniumi díszgyűlése. 1896. december 8. In: Évkönyv. 1897 i. m. 7.

⁹⁹ *Vajda Béla*: A reformátusok és a többi bevett felekezet. *Magyar-Zsidó Szemle* 22. (1905) 2., 4. (Kiemelések az eredetiben – K. M.) Beöthy első ízben 1896-ban megjelent könyvében a következőképpen fogalmazott: „Mindnyájunkban van egy csepp a Volgamenti lovas véréből.” *Beöthy Zsolt*: A magyar irodalom kis-tükre. Harmadik, bővített kiadás. Athenaeum, Bp. 1899. 204.

Két évvel később, Árpád halála ezredik évfordulója ünneplésekor az *Egyenlőség* vezércikke újra a zsidó hitű kazároknak a magyar nemzet fejlődésében játszott döntő szerepét ecsetelte. Hogy „a zsidó kazárokat az első hely illette a honfoglaló tanácsában”, írta a névtelen szerző, ez „bizonyosan arra vezethető vissza”, hogy a magyarok „hálát éreztek irántuk, a miért az egész nép politikai és szellemi életében az egyfejedelemség [értsd: egyistenhit] és a zsidó vallás erkölcsének megismertetésével határozott fejlődési folyamatot indítottak meg”. A hozzájárulás itt nem a magyarok államfenntartó képességének fejlesztésében nyilvánult meg, hanem a kereszténységhez vezető útjuk egyengetésében: „Mert hiszen a zsidóságnak nemcsak általában érdeme a keresztény eszmék elterjedése. [...] A magyarok kereszténynyé válása is jórészt zsidók érdeme. A zsidók eszmevilága már a honfoglaláskor híveket hódított magának a magyarságban, s ezzel a homogén kereszténység ideáinak terjedése meg volt könnyítve, mert a pogány magyarság tulajdonképpen már ismert vallásnak hódolt meg.”¹⁰⁰

Venetianer Lajos 1922-ben kiadott könyvében tartózkodott az efféle fejtegetésektől. Hűen átvette és összegezte Kohn Sámuel érvelését, egy jelentős különbséggel. Elődjén messze túlmenve azt állította, a „zsidó vallású fajmagyarok” képezték „a honfoglaló seregek *nagy részét*”.¹⁰¹ Talán mert a honfoglaló zsidók és magyarok idilli szimbiózisának Kohn Sámuel-féle ragozása a világháború után fellángoló antiszemitizmus idején Venetianer számára hiábavaló erőfeszítésnek tűnt, az újpesti rabbi egyfelől inkább azt emelte ki, hogy a „honszerzés nehéz küzdelmében” magyar és zsidó „egymás mellett ontotta vérért”, másfelől Acsády Ignác fentebb bemutatott következtetéséhez tért vissza: „Nem jöttment, nem ágrólszakadt itt a zsidó, de ősi talajban fogant itt a gyökere s joga van ahhoz a rőghöz, melyhez ezredéves emlékei fűződnek.”¹⁰²

Fél évvel az első zsidótörvény kihirdetése után, a *Libanon* című, „tudományos és kritikai” zsidó folyóirat 1938. évi hatodik számában, majd különnyomatban is megjelent tanulmányában az irodalomtörténész és etnográfus Kallós Zsigmond minden korábbi, a kazárelméletet hitsorsosai befogadása érdekében felhasználó szerzőhöz képest merészebb eszmeifuttatásra ragadtatta magát. A bizonyíthatóság igényétől való teljes elszakadás nyilvánvalóan a már érvénybe lépett első, illetve készülöben levő második zsidótörvénnyel magyarázható. Kallós szerint a német keresztésekkel szemben Könyves Kálmán „valószínűleg” azért fogadta védelmébe a zsidókat, mert „tudta”, hogy a honi, eredetükre nézve magyar vagy kazár zsidók „ártatlanok voltak Jézus sebeiben”, sőt, „a többi Árpád királyok enyhe magatartása a zsidókkal szemben [...] bizonynyal szintén ilyen emlékekre vezethető vissza”.¹⁰³

¹⁰⁰ A második millennium. *Egyenlőség*, 1907. augusztus 4. 2.

¹⁰¹ *Venetianer L.*: A magyar zsidóság története i. m. 16. (Kiemelés tőlem – K. M.)

¹⁰² Uo. 8., 16. Pár évvel később a Pesti Izraelita Hitközség elnöke hasonlóan érvelt: a zsidók „nem mint időről-időre, alkalomszerűen bevándoroltak” éltek e hazában, „hanem mint honfoglalók”, vagyis „ősi jogok alapján”. *Lederer Sándor*: A magyar zsidó. In: *Zsidó évkönyv az 5688. bibliai évre*. Szerk. Kecskeméti Vilmos. K. n., Bp. 1927–1928. 238., 243.

¹⁰³ *Kallós Zsigmond*: Zsidóhitűek a honszerző magyarok között. Előzetes részlet szerzőnek „A magyar honfoglalás története helyneveinkben” című művéből. Szerző kiadása, Bp. 1938. 22. Az alcímbe beharangozott mű nem jelent meg.

Az áttekintést a grafológus Bánáti Fischer Árpád 1940-ben saját kiadásban megjelent könyvecskéjével zárnám, amely — a korszellem kihívásaihoz a maga módján igazodva — a kazárelmélet terén állt elő új hipotézissel: miután újfent elbeszélte a magyarokkal „teljes életközösségben” élő zsidó kabarok részvételét a honfoglalásban, Kohn Sámuel verziójával szöges ellentétben kijelentette: a zsidó vallásra tért „kazár nép sémi eredetű lehetett”. Erre nézve a „belső bizonyíték”, vélte Bánáti Fischer, „az a teljesség, amellyel Mózes vallását felvette és magába olvasztotta”, hiszen a „biológiai gondolkodás [...] biztosra veszi, hogy egyén vagy népközség csak olyasvalamit fogad és olvaszt magába, amihez születéstől fogva átöröklött sajátos alkati hajlamossága van”.¹⁰⁴

Kohn Sámuel kazárelméletének mindazonáltal néhány zsidó bírálója is akadott — „zsidó” alatt itt olyan szerzőket értek, akik írásaikat felekezeti kiadványban publikálták, illetve zsidóként szólaltak fel. E három kritikus, Büchler Sándor, Csetényi Imre és Marton Ernő közül az első mondható a legalaposabbnak. A korszak „doktor-rabbijai” közül tudományos munkáiban egyedülként szinte kizárólag történelemmel foglalkozó, 1897-től Auschwitzba deportálásáig keszthelyi főrabbiaként szolgáló Büchler Sándor *A zsidók története Budapesten a legrégebbi időktől 1867-ig* címmel 1901-ben kiadott könyvében a kazárkérdést a budai zsidók eredetének tárgyalásakor vetette fel. A körületekintő forráskritikára alapozott bírálat legfontosabb pontjai: semmi sem bizonyítja, hogy a magyarokhoz csatlakozott kabarok közül egyesek áttértek a zsidó hitre; valószínűtlen, hogy a kazárok szomszédságában élő magyarok egy része ez utóbbiak hatására zsidó vallásra tért; a zsidókra vonatkozó kútfők teljes hiánya a honfoglalást követő kétszáz év során nem szolgálhat bizonyítékkul arra, hogy a magyarokkal jogegyenlőségben és bensőséges viszonyban éltek. Büchler konklúziója: „Magyarország és Buda első zsidó gyarmatosai nem zsidó hitű magyarok s kabarok, hanem Németország és a nyugati szláv tartományokból bevándorolt zsidók voltak.”¹⁰⁵

*A Magyar-Zsidó Szemlé*ben huszonkilenc évvel később megjelent rövid tanulmányában a történetírás mellett az Országos Rabbiképző Intézet alsó tagozatán oktató Csetényi Imre a kazár kagán és udvara zsidó hitre térését kortársaihoz hasonlóan nem vitatta; azt sem, hogy a kazár vezetőréteg áttérése megelőzte a kazárok egyik törzstét alkotó kabarok csatlakozását a magyarokhoz. Tagadta viszont, hogy kabarok között zsidó hitűek is lettek volna. A rendelkezésre álló források, legfőképpen Pauler Gyula és Szilágyi Sándor szerkesztésében *A magyar honfoglalás kútfői* címmel 1900-ban megjelent forráskiadvány alapján és a gondolatot korábban már megfogalmazó Török Pál nyomában úgy vélte, a kazár birodalomban a kabarok a muzulmán hitet követő katonasághoz tartoz-

¹⁰⁴ Bánáti Fischer Árpád: Magyar-zsidó vonatkozások. Dr. Fischer Árpád, Bp. 1940. 7., 10–11.

¹⁰⁵ Büchler Sándor: *A zsidók története Budapesten a legrégebbi időktől 1867-ig*. Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, Bp. 1901. 15–24. Az idézet a 24. oldalon. Büchler bírálatát Kohn Sámuel nem vette zokon. Büchlernek az IMIT pályadíjára beadott kéziratáról szóló jelentésében ugyan megjegyezte: „egyes adatok [...] olykor nincsenek kellően felhasználva, vagy — a mi persze felfogás dolga — helyesen megvilágítva”, de a kéziratot „feltétlenül” kiadásra ajánlotta. Büchler munkája, írta Kohn, „valóságos Standard work”. Jelentés a Tenczer-féle pályadíjról. In: *Évkönyv*. 1901. Szerk. Bánóczi József. Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, Bp. 1901. 377.

hattak, minden bizonnyal ezért is lázadtak fel a zsidó vallású kazár vezetőréteg ellen. „A hazai zsidó történetírásban elterjedt ama felfogás, amely a »kabarok, vagyis zsidó kazárok« leszármazottairól szól, nem állhat fenn”, vonta le a következtetést, már csak azért sem, mivel „zsidó beolvadásról a honfoglalás korában a legcsekélyebb emlék sem szól”.¹⁰⁶

Amiként Büchler Sándor, kritikáját Csetényi is szigorúan a felvetett történelmi kérdés tárgyalására korlátozta, az általa cáfolt kazárelméletet saját kora zsidóságának integrációs erőfeszítéseivel nem hozta kapcsolatba. Nem így a már említett, a neológiaihoz tartozó Büchlerrel és Csetényivel ellentétbencionista Marton Ernő. Kohn Sámuel elmélete, amiként általában a neológ zsidó történetírás, állapította meg Marton a harmadik zsidótörvény kihirdetésének évében megjelent könyvében, „azt a célt szolgálta, hogy elhárítsa az akadályokat, amelyek a zsidóság maradéktalan beolvadásának útjában állanak”. Az akadályok azonban áthághatatatlannak bizonyultak. Szemben magyar, illetve európai elődeivel, akik „be akarták bizonyítani, hogy a belföldi zsidók tulajdonképpen nem is – zsidók”, a zsidó történész számára a cél immáron nem lehetett más, mint hogy „a közös származás bizonyításával” megerősítse a zsidó népben „a sorsközösség tudatát”. Ami Kohn kazárelméletét illeti, bírálatában Marton Ernő alapvetően Büchler Sándor, másodlagosan Hóman Bálint és Csetényi Imre érveinek ismertetésére szorítkozott, majd kijelentette: „Ezek után mi is nyugodt lélekkel lezárhatjuk a magyar zsidóság származástanának ezt a fejezetét. Át kell mennie végre a zsidó köztudatba, hogy a legenda szétfoszlott. A magyar zsidóság is egyenesági leszármazottja, törvényes utóda az ötezeréves zsidó népnek és fatális módon osztozik annak örök sorsában.”¹⁰⁷

A legenda azonban nem foszlott szét. Ellenkezőleg: az elmélet elvetésének pszichológiai esélye idővel, vagyis az antiszemitizmus erősödésével, majd állami szintre emelésével arányosan csökkent. Minden kritika ellenére, e kritikákat szinte tökéletesen ignorálva, a neológ zsidó közvélemény formálásában aktív szerzők a holokauszt előestéjéig a kazárelmélet tudományos igazát, tudományos bizonyítottságát hangsúlyozták. Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat 1896-ban megjelent második évkönyve nyitócikkében Bacher Vilmos, a Rabbiképző Intézet tudós tanára ugyan megjegyezte: „semmi név, semmi látható jel, a szellem semmi terméke, a hagyománynak semmi sugara nem maradt ránk, mely e tényhez fűződne, hogy zsidók éltek e hazában a hazaalapítás éveiben”, de rövest hozzá is tette: „A tényt magát földelítették, megállapították a történeti kutatás jogosult következtetései.”¹⁰⁸ Ugyanebben az évkönyvben a kazárelmélet összegzését Vajda Béla azzal a megjegyzéssel vezette be, miszerint „csak történelmileg elismert tényekre” kívánt hivatkozni.¹⁰⁹ A *Magyar-Zsidó Szemle*ben öt évvel később Büchler Sándor könyvéről írt recenziójában ugyanő érezhető ingerültséggel rótta fel a készthelyi rabbinak, hogy a kazárelméletet

¹⁰⁶ Csetényi Imre: A kabarokról. Magyar-Zsidó Szemle 47. (1930) 48–52. Az idézetek a 49. és 50. oldalakon.

¹⁰⁷ Marton E.: A magyar zsidóság családfája i. m. 8–9., 13., 18.

¹⁰⁸ Bacher Vilmos: Ezer év előtt. In: Évkönyv. 1896 i. m. 2.

¹⁰⁹ Vajda B.: A honalapítás és a zsidó vallás i. m. 267.

cáfoló állításai alátámasztására „minden igyekezete daczára” egyetlenegy „újabban megismert” adatot sem tudott felhozni, majd hozzátette: „Nyugodt lélekkel állítjuk, hogy olyan körülményről, mely a magyar zsidó és a zsidóhitű kozár rokonság ellen beszélne, nincs tudomásunk eddig.”¹¹⁰ Közel negyedszázaddal később Lederer Sándor, a Pesti Izraelita Hitközség elnöke hasonló határozottsággal vallotta: a zsidók részvétele a honfoglalásban „teljes történelmi bizonyossággal bír és már ismételtelen bebizonyítást nyert”.¹¹¹ Míg a honfoglalásban részt vevő kabarok zsidó hitűségét a békéscsabai neológ hitközség iskolaszéki elnöke, Révész Fülöp 1930-ban minden további magyarázat nélkül „történelmi tény”-nek minősítette,¹¹² Munkácsi Ernő, a Pesti Izraelita Hitközség ügyésze és a Magyar Zsidó Múzeum igazgatója 1941-ben úgy ítélte, „végeredményben a tudomány mai álláspontja is Kohn feltevéseit igazolja”. A honfoglalást követő két évszázad során a magyar törvények azért nem tettek említést a zsidókról, ismételte Munkácsi a hajdani pesti főrabbi közel hetven évvel korábbi tézisét, „mert nem volt mit említeni róluk, hiszen semmi különbség köztük és a többi lakosok között nem létezett”.¹¹³

Történettudomány

Hogy érzékeltessük e kijelentéseknek a valóságtól idővel mind elrugaszkodottabb jellegét, a kazárelmélet — nem zsidó felekezeti — tudományos recepciója felé kell fordulnunk. Eltekintve az 1871-től főispánként szolgáló, művésztörténeti írásai révén 1861-ben az Akadémia levelező tagjává választott, de valójában inkább műkedvelőnek tekinthető, a kazárelméletet Kohn Sámuel könyve előtt három évvel részletesen kifejtő Ormós Zsigmondtól,¹¹⁴ Kohn elméletét a történészszakma zöme a kezdetektől fogva határozottan elvetette, illetve gyakran egyszerűen ignorálta.

A kérdéssel a legrészletesebben Kohn Sámuel könyvének recenzense, a középkorász és levéltáros Nagy Gyula foglalkozott. A *Századokban* közölt tizenegy oldalas kritikáját valójában kizárólag ennek a kérdésnek szentelte. Bírálatának lényege: amikor a zsidó vallás valóban gyökeret verhetett a kazá-

¹¹⁰ Vajda Béla: A zsidók története Budapesten. Magyar-Zsidó Szemle 18. (1901) 167–168.

¹¹¹ Lederer Sándor: Magyarok vagyunk. Ünnepi szózat. In: A Pesti Izraelita Hitközség fennállása 125-dik évfordulójának és a magyar izraeliták vallási recepciója 30-dik évfordulójának megünneplése. Pesti Izr. Hitközség, Bp. 1925. 12.

¹¹² Révész Fülöp: Az izr. hitközség története. In: Békéscsaba. Történelmi és kulturális monográfia. Szerk. Korniss Géza. Körösvidék Nyomdája, Békéscsaba 1930. 239.

¹¹³ Munkácsi Ernő: Dr. Kohn Sámuel történeti munkáinak jelentősége napjainkban. In: Emlekkönyv néhai Dr. Kohn Sámuel pesti főrabbi születésének századik évfordulójára. Szerk. Löwinger Sámuel. Neuwald Illés Utódai Könyvnyomda, Bp. 1941. XXIII., XXV. A kazárelmélet kései, amennyire a szerző cionista meggyőződését tekintve meglepő, annyira kritikátlan átvételére lásd Raphael Patai: The Jews of Hungary: History, Culture, Psychology. Wayne State University Press, Detroit 1996. 28–29.

¹¹⁴ Ormós Zsigmond: Árpádkori művelődésünk története. Athenaeum, Bp. 1881. 342–344. Ormós fejtegetéseinek konklúziója: „Bizonyos, hogy a kozárok azon törzsében, mely Árpádnak Pannóniába jövelelekor, ősi honát elhagyva, a magyarokhoz csatlakozott, a zsidó hit követői nagyobb számmal voltak.” Uo. 344.

roknál, a magyarok már régóta a Kárpát-medencében éltek, elszakadva régi szövetségeiktől. Nagy Gyula ellentmondást nem tűrő konklúziója: „A honfoglaló magyarok zsidósága merő hypothezis, melynek semmi komoly történelmi alapja nincsen, s a miből egyáltalán semmi sem következik; oly kérdés, melynek tárgyalása teljesen hiábavaló, s beléerőszakolása nemzetünk őstörténetébe egészen ok nélkül való dolog.”¹¹⁵ Az elutasítók sorában időrendben Pauler Gyula következett, aki 1893-ban és 1900-ban kiadott könyveiben Kohn Sámuel elméletére — elvetőleg és Nagy Gyula érvelését átvéve — csak a lábjegyzetekben utalt.¹¹⁶ Venetianer Lajos 1922-ben megjelent apologetikus munkáját szintén a *Századok*-ban 1923-ban recenzeáló Török Pál egy új — azóta mindmáig ismételt — érveléssel járult hozzá a vitához. Sem Kohn Sámuel, sem az elméletét kritikátlanul átvevő, Nagy Gyula bírálatát ignoráló Venetianer Lajos nem gondolt arra, mily „merész dolog azt következtetni, hogy zsidók lettek volna éppen a kabarok — akik a zsidó valláson levő khagán ellen föllázadtak!” Amint általában a kazár harcosok, a kabarok is feltehetően a muzulmán hitet vallották.¹¹⁷ Egy évvel később Karácsonyi János — úgyszintén Nagy Gyula nyomdokain járva és Kohn Sámuel művének említése nélkül — három sorban végzett a kérdéssel: a magyarok már azelőtt elhagyták a kazár birodalom térségét, hogy a zsidó vallás elterjedt volna a kazárok között.¹¹⁸ Bár a kazárelmélet recepciójával foglalkozó szerzők Marton Ernővel kezdve gyakran hivatkoztak Hóman Bálint álláspontjára, ez inkább Hóman történészi-közéleti szerepe jelentőségével magyarázható. A Szekfű Gyulával írt, először 1928-ban, majd bővített kiadásban 1935-ben kiadott *Magyar történet*-ben e kérdést illetően roppant szűkszavúnak mutatkozott. Amikor a besenyők végzetes támadása elől a magyarok „Meotisz-parti hazájukat” elhagyva továbbköltöztek nyugat felé, „velük menekült a kazár khagán népének a zsidó uralkodóosztállyal elégedetlen, lázongó töredéke, a kabarok (= lázadók) három harcias törzse”. Hóman a kérdést ezzel el is intézte, az olvasóra bízva a kimondatlan logikai következtetést: a „zsidó uralkodóosztály” ellen fellázadó kabarok nyilván nem vallották a zsidó hitet.¹¹⁹

Ha csupán érintőlegesen és Kohn Sámuel neve említése nélkül, Hóman ekkor legalább véleményét nyilvánította a kazárelméletről. Egy 1912-ben megjelent, a honfoglaló törzsek letelepedését vizsgáló tanulmányában ennyit sem tett. Bár cikkében a kazároktól elszakadt kabarokkal is foglalkozott, Kohn tézisééről nem vett tudomást. A *honfoglaló magyarság kialakulása* című, 1930-ban

¹¹⁵ Nagy Gyula: A zsidók története Magyarországon [...] írta dr. Kohn Sámuel [...]. Századok 18. (1884: 10. sz.) 884–894. Az idézet a 893–894. oldalakon.

¹¹⁶ Pauler Gyula: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. I. Magyar Tudományos Akadémia, Bp. 1893. 579.; Uő: A magyar nemzet története Szent Istvánig. Magyar Tudományos Akadémia, Bp. 1900. 135–136.

¹¹⁷ Török Pál: Venetianer Lajos: A magyar zsidóság története a honfoglalástól a világháború kitöréséig [...]. Századok 57. (1923: 1–6. sz.) 179–182. Az idézet a 180. oldalon.

¹¹⁸ Karácsonyi János: A magyar nemzet őstörténete 896-ig. Szent László-Nyomda, Oradea-Mare Nagyvárád 1924. 58.

¹¹⁹ Hogy a kabarok milyen vallást követtek, erről Hóman nem szólt. Hóman Bálint – Szekfű Gyula: Magyar történet. Második bővített, teljes kiadás. I. Írta Hóman Bálint. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Bp. 1935. 69. Az 1928-as kiadáshoz képest Hóman itt csak egy apró változást eszközölt, a kabarok említése után beékelve a kifejezés vélt jelentését: „(= lázadók)”.

megjelent könyvében a turkológus Németh Gyula tizenegy oldalt szánt a magyarokhoz csatlakozott kabaroknak, akikről nyolc évvel később *Pogány magyarság, keresztény magyarság* című munkájában Deér József is több ízben szót ejtett, de esetleges zsidó hitre térésükről egyikük sem írt.¹²⁰

A kazárelméletet a tudomány képviselői tehát döntően elutasították, de nem egyöntetűen. A *Budapesti Szemlé*ben Kohn Sámuel könyvéről valószínűleg az irodalomtörténész-kritikus Péterfy Jenő tollából megjelent, a Nagy Gyulaénál sokkal jóindulatúbb kritika Kohn elméletét nem vetette el, csak éppen irrelevánsnak találta. „Véleményünk szerint, a [magyar] történet későbbi fejlődésére nézve nagyon közönyös, jöttek-e be zsidó vallású magyarok, illetőleg kozárok Árpáddal vagy sem”, jelentette ki a recenzens, aki a magyar nemzet történetében a döntő momentumot nem a honfoglalásban látta, hanem a „keresztény eszme” diadalában, mely eszme „következetes keresztültitele nélkül a magyar nemzet soha sem foglalhatott volna helyet az európai nemzetek sorában”. A zsidók és nem zsidók viszonyának kérdésében az origót ekképpen a középkori feudális keresztény Magyarország jelentette, vagyis egy olyan kor, ahol a zsidók és a keresztény magyarok teljes — jogi, kulturális, gazdasági — különbözősége és különállása magától értetődött.¹²¹

A kazárelmélet elutasítása, illetve érdektelennek minősítése mellett két olyan tudományos művet találtam, amelynek szerzői a tézist a maguk — egyik esetben roppant óvatos, másik esetben roppant konfúzus — módján alátámasztották. Marczali Henrik az első, aki az itt említett szerzők között egyben a kukuktojás szerepét is betölti, lévén az egyetlen zsidó vallású. Az 1895-ben megjelent Szilágyi-féle millenniumi *Magyar nemzet története* első kötetének Levédiáról és a kazár birodalomról szóló részében a kérdést illetően csupán annyit közölt: a kazárok „legnagyobb része” a zsidó hitet vallotta, a kazárok „egy törzsét” képező, tőlük kivált kabarok csatlakoztak a magyarokhoz honfoglaló útjukon. Később, a honfoglalás kori magyarokról szóló fejezetben a magyarok „eredeti” vallása kapcsán megjegyezte: „A kozárok szomszédságában megismerkedtek a mohamedán és a zsidó vallással is. Egy XI. századi legenda szerint a magyarok azzal dicsekszenek, hogy ők a zsidóktól származnak, miből talán a magyarokhoz csatlakozott kabarok egy részének zsidó hitére lehetne következtetni.”¹²² Tizenhat évvel később Magyarország történetét két kötetben felölelő művében a jeles történész visszakozott. Említést tett ugyan a kazár vezetőréteg zsidó hitéről, de a magyarokhoz társult kabarok vallására vonatkozóan már nem bocsátkozott semmiféle spekulációba.¹²³ A második szerző az 1938-ban publikált tanulmánya idején még egyetemi hallgató, tanári oklevelét

¹²⁰ Németh Gyula: A honfoglaló magyarság kialakulása. Magyar Tudományos Akadémia, Bp. 1930. 233–241.; Deér József: Pogány magyarság, keresztény magyarság. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, h. n. [Bp.] é. n. [1938.] 48–49., 52–53., 67., 187–188.

¹²¹ x. [Péterfy Jenő?]: A zsidók története Magyarországon a középkorban. Budapesti Szemle 42. köt. (1885: 102. sz.) 470–478. Az idézetek a 472. oldalon.

¹²² Marczali Henrik: A vezérek kora és a királyság megalapítása. In: Fröhlich Róbert – Kuzsinszky Bálint – Nagy Géza – Marczali Henrik: Magyarország a királyság megalapításáig. (A magyar nemzet története. I. Szerk. Szilágyi Sándor) Athenaeum, Bp. 1895. 19., 21., 60.

¹²³ Marczali Henrik: Magyarország története. I–II. Athenaeum, Bp. 1911. I. 27–29.

egy, bölcsészdoktori oklevelét két évvel később megszerző Gyóni Mátyás. A bizantinológusnak készülő Gyóni a kazárelmélet egy sajátos változatát villantotta fel írásában. Bár ebből a magyarok és zsidók viszonyára semmiféle következtetést nem vont le, véleménye szerint a honfoglaló seregek között valóban voltak zsidó hitűek, csak hogy ezeket nem a rabbinikus judaizmusra tért kabarokként, hanem a karaita judaizmust valló kálizokként mutatta be. Két részben közölt tanulmányán meglehetősen nehéz kiigazodni. Egy ideig csak kálizokról beszél, majd „kabar-kalizok”-ról. Úgy vélte, nehéz megállapítani, vajon „a kazáriai zsidó vezetőség ellen fellázadt kavarok [sic!] között számbelileg mennyi lehetett a kaliz elem”, majd két oldallal később azt írta: „biztosan állíthatjuk, hogy a három kavar [sic!] törzs jórésze kaliz volt”. Abban viszont egyetértett önmagával, hogy „a kavar-kalizoknak legalább is egy része vallásilag zsidózó karaita volt”. Más megfogalmazásban: „A kalizok — legalább is részben — zsidózó karaiták voltak.”¹²⁴

E két vélemény a kazárelmélet tudományos elvetésén érdemben nem változtatott. És talán mondani sem kell: a zsidóellenes érzelmeket tápláló politikusok nézetein még kevésbé. „Régóta kísért ez a beállítás, ez a kazár zsidó mithosz, ez a kazár zsidó legenda a zsidóság részéről”, jelentette ki 1938. május 10-én, az első zsidótörvény tervezetének képviselőházi vitáján Milotay István, aki a Pesti Izraelita Hitközség által az országgyűlés két házához benyújtott memorandumban a zsidók magyarságának bizonyítására újfent felvonultatott kazárelméletet „derűs mozzanatnak” titulálta.¹²⁵

Antiszemiták

Felszólalásában a lekezelő minősítés ellenére Milotay István Németh Gyulára és Hóman Bálintra hivatkozva részletesen bizonygatta e „mithosz” tarthatatlan mivoltát.¹²⁶ Ezzel kitűnt antiszemita kortársai sorából, akikről a kazárelmélet már tizenkilenc évvel korábban is gyakran eleve lepergett, valójában cáfolandó sem volt. 1920. április 16-i parlamenti beszédében az antiszemitizmus ellen kitartóan küzdő Sándor Pál, az Országos Magyar Kereskedelmi Egyesülés alapító elnöke, ekkor pártunkívüli képviselő, részletesen felsorolta az „adatok”, amelyekből kiviláglott, „hogy a magyarok közt a bevándorlás alkalmával zsidók is voltak”.¹²⁷ Beszédére reagálva, a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártjából Friedrich Istvánnal pár nappal korábban kilépett Weiss Konrád április 17-i beszédében készségesen elismerte, „hogy velünk bejöttek galíciaiak is”... Fangler Béla képviselőtársa közbeszólására, miszerint az illetők nem galíciaiak, hanem kazárok voltak, csupán annyit felelt: „Az körülbelül mindegy.” Majd így folytatta: „Én csak azt akarom konstatálni, hogy azt a nagy népvándorlási folyamatot, melyet a magyarok ezer esztendővel ezelőtt szerencsén be is fejeztek, a galíciaiak azóta folytonosan folytatták és még mindig nem fejezték be.”

¹²⁴ Gyóni Mátyás: Kalizok, kazárok, kabarok, magyarok. Magyar Nyelv 34. (1938: 3–4. sz.) 86–96.; (1938: 5–6. sz.) 159–168. Az idézetek a 164. és 166. oldalakon.

¹²⁵ Képviselőházi napló, 1935–1939 i. m. 420.

¹²⁶ Uo. 420–421.

¹²⁷ Nemzetgyűlési napló, 1920–1922. I. i. m. 483.

Weiss nem vitatta, hogy az általa galíciaiaknak nevezett kazárok „áttértek a zsidó hitre”, ez azonban nem akadályozta meg abban, hogy egy merész húzással a Galíciából állítólag bevándorló zsidók elődeinek tekintse őket.¹²⁸ Egy héttel később, április 24-én, a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártjából szintén Friedrich Istvánnal kilépő Hornyánszky Zoltán is reagált Sándor Pál szavaira. Hornyánszky álláspontja a maga módján logikusabbnak mondható. A kérdés, vajon a honfoglaló magyarokkal zsidó hitű kazárok is érkeztek-e az országba, nem bírt jelentőséggel, hiszen „abból, hogy a kozárok felvették az Izrael-vallást, ebből még nem következik az, hogy a kozár faj csakugyan zsidófaj lett volna”, márpedig a gondot nem a zsidók vallása, hanem faji tulajdonságaik jelentették. A „türk fajú” kazár „nem volt sémi fajú nép”, a többi nem számított.¹²⁹

Zárásként hozzátennénk: mire e beszédek elhangoztak, a „kazár” szó halatán a kortársak immár két évtizede nem annyira a magyarok hajdani szomszédjaira asszociáltak, mint jóval inkább az országot a közvélekedés szerint elárasztó — az 1900-as népszámlálás soha nem publikált adatai szerint valójában elenyésző számú!¹³⁰ — zsidó bevándorlókra. A szó új jelentéssel való felruházása a földművelésügyi minisztérium égisze alatt 1897 tavaszán megindult, úgynevezett rutén, illetve hegyvidéki akció vezetésével megbízott Egan Ede leleménye. Az akció eredményeiről 1900 elején beszámoló, antiszemita kirohanásai miatt botrányt kavart jelentésében az agrárszakember azt állította: a Galíciából bevándorolt zsidók „nem zsidók abban az értelemben, a mit mi ezek alatt értünk”. Szemben a Palesztinából származó, göndör hajú, középtermetű zsidókkal, akik „dolichocephalok” (hosszú fejűek), fejtegette Egan Ede, a vörös vagy szőke hajú galíciaiak, akik „brachycephalok” (széles fejűek), valójában a Kaszpi- és a Fekete-tenger partjain hajdan élő kazárok egyenes, „őseredeti vadságukat” megöröklött leszármazottai.¹³¹ Hogy a kazárok hogyan kerültek Galíciába, erre Egan nem kínált magyarázatot. Érvelésének légből kapott jellege ellenére a kifejezés elsőprő sikert aratott, nem kis részben Bartha Miklós *Kazár földön* címmel Egan Ede halála után megjelent, a kormánybiztos tevékenységét dicsőítő könyvének köszönhetően.¹³² A „kazár” az ország északkeleti megyéi-

¹²⁸ Nemzetgyűlési napló, 1920–1922. II. Athenaeum, Bp. 1920. 18–19.

¹²⁹ Uo. 237–238.

¹³⁰ 1900-ban 10 587 galíciai születésű *nem magyar* honos és 5162 galíciai születésű *magyar honos* zsidó vallású személy tartózkodott Magyarországon. Ez összesen 15 749 fő, az ország ekkor 831 162 izraelita lakosának 1,89%-a! Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, XXXII–23–h, 193. d. 46/e. A kérdés persze az, hogy a Statisztikai Hivatal az adatokat miért nem publikálta. Feltehetően azért, mert mire az 1900-as népszámlálás első kötete 1902-ben megjelent, már elkészült a képviselőház elé 1903 januárjában beterjesztett, a „külföldieknek a magyar korona országai területén való lakhatásáról” szóló 1903: V. tc., amelynek célja a kormányzat nyíltan bevallott szándéka szerint a galíciai zsidók bevándorlásának korlátozása volt. A törvényt bajos lett volna keresztülvinni, illetve utólag megvédeni úgy, hogy közben, illetve utána kiderül: az orvosolandó probléma nem létezik, a „galiciánerek” inváziójának rémképe merő fantazmagória.

¹³¹ Egan Ede: A hegyvidéki földmivelő nép közgazdasági helyzetének javítását célzó állami akció ügyében Munkácson, 1900. febr. 12-én tartott értekezletről szóló jelentés. Darányi Ignác m. kir. földmivelési miniszter úr Ó Nagyméltóságához. Werbczy Könyvnyomda, Bp. 1900. 140–141.

¹³² A függetlenségi politikus és publicista a „kazárok” eredetének kérdésére nem tért ki, csupán annyit jegyzett meg: „Kazár név alatt lengyelzsidót értek.” Bartha Miklós: *Kazár földön*. El-lenék Könyvnyomda, Kolozsvár 1901. 83.

ben élő, feltételezetten Galíciából bevándorolt, kaftános, jiddis nyelvű ortodox zsidók megjelölésévé vált. Amikor a *Budapesti Hírlap* az 1900-as évek elején „kazárelmélet”-ről írt, már magától értetődően Egan Edének a bevándorolt galíciai zsidókról vallott nézeteire utalt.¹³³

Konklúzió

1938 augusztusában, két és fél hónappal az első zsidótörvény május 29-i kihirdetése után Magyarország Szent István halálának 900. évfordulójára emlékezett. Ezt tette vezércikkében az *Egyenlőség* is: „Éppen a szentistváni gondolat ad erőt nekünk, hogy fejünket mi is felemeljük, annak a megértése, hogy a környező feltételek változatlansága mellett, egy nemzet története csak rövid ideig tartó zökkenésekkel térhet el attól a széles úttól, amely számára hivatásként ki van jelölve. A magyar zsidóság részese a szentistváni állameszmének, elsősorban a történelmi együttélés alapján. A mi hitfeleink, a mi véreink már az első magyar király korában itt éltek és támaszai voltak ennek a honnak. [...] Szent István királyságát nem a faji, hanem a nemzeti gondolatra alapította. Arra, hogy a sorsközösség, a közös kultúra, az egy haza szeretete, az egy államcél megvalósítására való társulás és ennek érdekében a vérnek és vagyonnak áldozása – ezek azok, amelyek egy embertömeget a nemzet magasztos fogalmává emelik.”¹³⁴

A magyar nemzet természeténél fogva integráló jellegének, a pogány és zsidó hitű magyarok és kabarok közös honfoglalásának, az antiszemitizmus mindenkor csupán külföldről importált megjelenésének még az első zsidótörvény után is felbukkanó hangoztatása a neológ zsidó értelmiség által konstruálni, befolyásolni kívánt nemzetkép bukásának tragikus tünete. Ekkorra azonban talán a diskurzus célja is módosult. Fogódzót kínált, amelybe megalkotói és befogadói, bár egyre reménytelenebbül, de a végsőkig kapaszkodhattak, a magyar nemzet egy oly képét, amelynek szellemében az egyre elkeserítőbb és rémisztőbb jelek ellenére is önmagukkal békélten vallhatták és érezhették magukat zsidó magyaroknak.

JEWS' HUNGARIAN NATION

Jewish Scientific Description of Hungarian National Past, with Special Regard to the Khazar Theory

by Miklós Konrád
(Summary)

From the period of the *Vormärz* to the collapse of the Austro-Hungarian Empire, the Hungarian liberal elite relentlessly declared its readiness to admit acculturating Jews as full-fledged members of the Magyar nation. Yet in reality, Jewish integration proved to be a process fraught with setbacks and — in some areas seemingly insurmountable — pitfalls. The desire for social equality and

¹³³ Egan Ede meghalt. *Budapesti Hírlap*, 1901. szeptember 21. 1. A kérdésről bővebben Konrád Miklós: Az államhatalom és a régió más népességeinek viszonya a zsidósághoz. In: *Zsidók Kárpátalján. Történelem és örökség a dualizmus korától napjainkig*. Szerk. Bányai Viktória – Fedinec Csilla – Komoróczy Szonja Ráhel. Aposztróf Kiadó, Bp. 2013. 114–119.

¹³⁴ Munkácsi E.: Szent István i. m. 1–2. (Kiemelések az eredetiben – K. M.)

acceptance led the (self-appointed) representatives of Neolog Jews, rabbis, scholars, intellectuals, journalists, politicians to develop a scientific discourse that might foster their integration. Similarly to the representatives of the *Wissenschaft des Judentums* in Germany, they spared no efforts in trying to convince their Christian fellow-citizens of the ever-changing nature of Judaism and of the Jews' natural inclination to assimilate to the host nation, in this case, to become true Hungarians. Yet the main object of this discourse was not so much Judaism and the Jews, than rather the Hungarians, and no so much the present, than rather the Hungarian national past. The integrationist discourse and, in particular, the Khazar theory elaborated by rabbi Samuel Kohn in the early 1880s, reveals that Neolog Jews felt the need to sustain their efforts at gaining full equality and admission into Hungarian society with their own construction of the national past, one of which the Jews were a constitutive part. The Neolog scientific discourse intended to serve Hungarians' and Jews' common present with the elaboration of a common past, the historical construction of a common origin. The aim of the Khazar theory, according to which the Hungarian conquest of the Carpathian Basin was in fact a joint Jewish-Hungarian operation, was to offer Hungarians an interpretation of their national past whose logic would commend them, unless they betray the heritage of their ancestors, to recognize their Jewish fellow-citizens as their equals and brothers. As the reception history of the Khazar theory reveals, apart from Jews, this image of the Hungarian past hardly convinced anyone. Nevertheless, it allowed for those Jews who believed in it to accommodate, even in times of antisemitic duress, their Hungarian and Jewish identities.

KÖZLEMÉNYEK

Tilcsik György

AMIKOR MÁR A LÓGANÉJ SEM SEGÍTETT

*A patrióta kanász és az idegenszívű kovácslegény véres összetűzése,
netán az 1848. évi forradalom előszele egy Vas vármegyei kocsmában?*

A mikrotörténelem mint történelemkutatási irányzat a kvantitatív társadalomtörténet, illetőleg általában a normatív, azaz makrocélú történészi vizsgálatok hiányosságainak és korlátainak felismerése nyomán az 1970-es években született meg, a következő évtizedben pedig megerősödve és széles körben, így Magyarországon is elterjedve számos újszerű és értékes eredményt hozott. Alapvető jellemzője, azaz első számú attribútuma, hogy általában egy személyt vagy kisebb közösséget, illetőleg egyetlen — legyen az politika- vagy köztörténeti szempontból jelentős vagy éppen lényegtelen — eseményt rendkívül alapos és aprólékos, lehetőség szerint minden elérhető és lehetséges forrás felhasználásával vizsgál meg. Ugyanakkor a mikrotörténelem nem kevésbé fontos és lényeges eleme — és erre elsősorban jól és szerencsésen megválasztott téma szolgálhat biztosítékul —, hogy a produkált kutatási eredmények és bemutatott folyamatok a makrotörténelem számára is értékesek és felhasználhatók legyenek, azaz magas hatásfokkal érvényesüljön a „cseppben a tenger” elve.

Jelen publikáció is a mikrotörténelem megközelítési és feldolgozási módszereinek alkalmazásával igyekszik a maga elé tűzött feladatot teljesíteni.¹

*

¹ Mindezekről, valamint a mikrotörténelem kül- és belföldi eredményeiről lásd *Gyáni Gábor*: A mindennapi élet mint kutatási probléma. *Aetas* (1997: 1. sz.) 151–162.; *Giovanni Levi*: A mikrotörténelemről. In: *Történeti antropológia. Módszertani írások és esettanulmányok.* (Replika könyvek 7.) Szerk. Sebők Marcell. Bp. 2000. 127–146.; *Mikrotörténelem. Vívmányok és korlátok.* A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 1999. évi miskolci konferenciájának előadásai. (Rendi társadalom – polgári társadalom 12.) Szerk. Dobrossy István. Miskolc 2003. 456.; *Mikrotörténelem másodfokon.* (Mikrotörténelem 4.) Szerk. Papp Gábor, Szijártó M. István. Bp. 2010. 304.; *Szijártó M. István*: Mi a mikrotörténelem? *Aetas* (1996: 4. sz.) 157–185.; *Uő*: A mikrotörténelem. In: *Bevezetés a társadalomtörténetbe.* (Osiris tankönyvek) Szerk. Bódy Zsombor, Ö. Kovács József. Bp. 2003. 494–513.; *Uő*: A történész mikroszkópja. A mikrotörténelem elmélete és gyakorlata. (Mikrotörténelem 7.) Bp. 2014. 273. A fentebb felsorolt munkákban, valamint az azok szerves részét képező szakirodalmi hivatkozásokban és felsorolásokban bőséges számú olyan kül- és belföldi publikáció szövege, illetőleg bibliográfiai hivatkozása található meg, amelyek pontosan reprezentálják és egyértelműen igazolják a mikrotörténeti vizsgálatok tematikai sokféleségét és jellemző szakmódszertani sajátosságait. Egyúttal felhívjuk a figyelmet Sz. Kristóf Ildikó alapvetően történeti antropológiai beállítottságú és ihletettségű, de a mikrotörténeti vizsgálatokra jellemző kutatási és feldolgozási módszereket is használó, csaknem másfél évtizede megjelent tanulmányára, amely egy, az alább bemutatandó esettel

A kulturált vagy kulturálatlan ital-, azon belül az alkoholfogyasztás nyilvános színhelyeinek egy-egy szűkebb vagy tágabb közösség életében betöltött szerepének vizsgálatával, eltekintve a kérdéskör szignifikánsan orvostudományi — belgyógyászati és mentálhigiéniai — vonatkozásaitól, elsődlegesen a néprajztudomány foglalkozik.² A magyar nyelvben fellelhető, régebbi és új keletű választékos elnevezések — kocsmá, romkocsmá, ivó, csapszék, italmérés, italbolt, talponálló, poharazó, borozó, bormérés, borkimérés, borkóstoló, borharapó, borbár, söröző, sörház, sörkert, sörcsarnok, sörbár, kisvendéglő, vendéglő, étterem, csárda, fogadó, vendégfogadó, resti, mulatóhely, lokál, bár stb. —, illetőleg szleng kifejezések — csehó, kricsmi, krimó, lebuj, késdobáló, köpködő, becsületsüllyesztő stb. — feltűnően magas száma egyrészt e vendéglátásra és ital-fogyasztásra szakosodott helyek funkcionális és műfaji sokszínűségét mutatja, másrészt pedig azt bizonyítja, hogy létrejöttük és elterjedésük óta folyamatosan fontos szerepet töltenek be a magyar társadalom széles tömegeinek életében.

Ugyanakkor tény, hogy az itteni mindennapok történéseiről — egy-két speciális típushelyzetet leszámítva — sajnálatos módon viszonylag keveset őriztek meg az írásos források, mivel a vendéglátóhelyek inkább az önfelédtt szórakozás és a gondtalan kikapcsolódás nyilvános közösségi terei voltak, és ha azokban mégis például bizalmas jellegű megbeszélésekre került sor, akkor az érintetteknek — érthető módon — egyáltalán nem állt érdekében az elhangzottak írásos rögzítése vagy éppen nyilvánosságra hozatala.

Az előbb említett kivételes esetek közé tartoztak egyrészt azok, amelyek során valamely okból titkolni kívánt találkozóról egy harmadik személy készített — megbízás alapján vagy éppen önszántából — feljegyzéseket vagy adott szóbeli információkat, másrészt pedig azok az alkalmak — és ezek számítottak gyakoribbnak —, amikor egy kocsmában, ivóban, vendéglőben vagy étteremben valamilyen bűncselekmény — lopás, randalírozás, verekedés vagy éppen gyilkosság — történt. Ezeket ugyanis az eset súlyával arányos, többé-kevésbé alapos vizsgálat követte, melynek során keletkezett iratok sok érdekes és hasznos adattal szolgálnak nemcsak az adott vendéglátóhelyen megforduló szemé-

több hasonlatosságot mutató, de kimenetelét tekintve korántsem tragikus kocsmái összetűzést tárt fel és járt körül igen alaposan. E publikáció is dokumentálja a mikrotörténelem és a történeti antropológia közötti erős szakmai és módszertani kapcsolatot és átfedést: Sz. Kristóf Ildikó: A gulyások, a szentek és a bor. Egy 18. század végi istenkáromlás „sűrű” története. In: Nép kultúra – népi társadalom. 21. (A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve 21.) Szerk. Vargyas Gábor. Bp. 2003. 165–194.

² Ballai Károly: Magyar kocsmák és fogadók a XIII–XVIII. században. Bp. 1927. 144.; Dobrossy István: A miskolci vendégfogadók és a vendéglátás története, 1745–1945. (Borsodi kismonográfiák 21.) Miskolc 1985. 150.; Horváth Sándor: Fogadók, kocsmák Vas vármegyében a 18–20. században. Előmunkálatok a Vasi Múzeumfaluban bemutatandó csehimindszenti fogadóhoz. In: Savaria, 2011. (A Vas Megyei Múzeumok Értesítője 34/1.) Szerk. Illés Péter. Szombathely 2011. 183–225.; Sári Zsolt: „Csikósok oltárja, juhász kápolnája, betyárok barlangja, ringyóknak tanyája...”. Csárdák a Tisza mentén. In: „A Tiszavölgy: fajtánk bölcsője”. Ezer év a Tisza mentén. Szolnok 2000. 303–316.; Uő: A resti. (Skanzen füzetek) Szentendre 2011. 43.; Uő: Kocsmatörténet. (Skanzen füzetek) Szentendre 2013. 40.; Szövényi István: Kőszegi vendégfogadók a XVII. és XVIII. században. In: A Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum Évkönyve, 1976. Szerk. Borza Tibor. Bp. 1976. 81–97.

lyek számáról és összetételéről, hanem az ott dívott szokásokról, szórakozási formákról, végső soron tehát a hétköznapi élet eseményeiről.

Az alábbiakban egy ilyen jól dokumentált — a néhai kitűnő történész, Vörös Károly szavaival élve: nem tanulság nélküli —, tragikus kimenetelű verekedés, nevezetesen egy Vas vármegyei falusi kocsmában az 1840-es évek második felében megtörtént és természetesen bor- és/vagy pálinkagőzzel bőségesen „átitatott” bűneset körülményeinek feltárására és közzétételére vállalkozunk, mégpedig oly módon, hogy a végül gyilkossághoz vezető összetűzés kialakulását és magát a bűncselekményt, majd pedig a tettes elleni eljárást elsődlegesen, de nem kizárólag, a vármegyei büntető törvényszék regisztratúrájában fennmaradt periratok alapján mutatjuk be.

A büntett rekonstrukciója

1847. április 11-én — ez a húsvét utáni első vasárnap volt — vacsorájának elköltését követően, este 8 óra tájban a Szombathelytől délre, hozzávetőlegesen 10 km-re, a Körmend felé vezető postaúttól keleti irányban nem messze fekvő, még 200 lakossal sem rendelkező település, Balogfa³ (ma: Balogunyom) kocsmájában megjelent Pontyos János, Szegedy Károly királyi kamarás Kisunyomban, a Balogfától 2 km-re délre, szintén a Körmend felé vezető út mellett lévő, közel 350 lelket számláló faluban⁴ élő, saját közlése szerint 24 éves, Rohoncon (ma: Rechnitz, Ausztria) született, római katolikus vallású, nőtlen kanásza.⁵ Miután itt többek társaságában mulatozott, emlékezete szerint tizenegy, a később kihallgatott tíz tanú közül érdemi információval szolgálni tudó kilenc személy⁶ — név szerint Császár Ferenc, Bokor József, Sáli Ferenc, Horvát István, Csillag Károly, nemes Boda Imre, Sipos János, Horvát Mihály és Schvenk Ferenc — egybehangzó állítása alapján azonban 10 óra tájban összeszólalkozott nemes Kovács István bódi (ma: Nemesbőd) illetőségű,⁷ de Kisunyomban lakó és Győri

³ Balogfának az 1846-ban kiadott szombathelyi egyházmegyei név- és címtár szerint 189 katolikus és 8 zsidó lakosa volt. Schematismus venerabilis cleri dioecesis Sabariensis pro anno MDCCCXLVI. Szombathely 1846. 14.

⁴ Kisunyomban 322 római katolikus, 4 evangélikus, 3 református és 10 zsidó lakos élt ekkor. Uo.

⁵ Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltára (VaML) Vas vármegye törvényszéke iratai. Büntetőperes iratok (Mbtir.) Büntetőperes iratai (Btpir.) fasc. 91. nr. 77. A Pontyos János elleni büntetőper iratai (Pir.). Permellékletek (Pm.). „A”. Pontyos János vallomása. Kisunyom, 1847. április 12.

⁶ A tizedik személy a kocsmáros, Graczer Ferenc volt, aki azonban az esetből semmit nem látott, mivel azalatt a szomszédos helyiségben vacsorázott. VaML Mbtir. Btpir. fasc. 91. nr. 77. Pir. Pm. „C”. Egerváry Lajos alszolgabíró jelentése Császár Ferenc, Bokor József, Sáli Ferenc, Horvát István, Csillag Károly, Boda Imre, Sipos János, Horvát Mihály, Schvenk Ferenc és Graczer Ferenc vallomásáról. Szombathely, 1847. június 7.

⁷ A kismemesi falvak közé tartozott Bódön, nemes Kovács Boldizsár és Csire Judit házasságából született Kovács Istvánt 1826. február 4-én keresztelték meg. VaML Mikrofilmtár (Mft.) Bódi római katolikus (r. k.) keresztelési (ker.) anyakönyv (akv.). Kovács Boldizsár birtokában az 1834-ben végrehajtott nemesi összeíráskor mindössze 1/8 belsőtelek és 1/2 hold szántó volt, a 10 évvel későbbi nemesi konskripcióban pedig neve mellett már csupán az 1/8 belsőtelek szerepelt. VaML Vas vármegye adószedőjének iratai. Nemesi javak összeírásai országgyűlési költségek kivetése céljából. 1834. nr. 42. Bód, 1844. nr. 42. Bód. 1 magyar hold = 1200 bécsi négyszögöl. 1 bécsi négyszögöl = 3,596652 m². 1 magyar hold = 4315,9824 m². *Bogdán István*: Magyarországi hossz- és földmértékek, 1601–1874. (A Ma-

József ottani kovácsmesternél segédként dolgozó legénnyel. A vita és persze az egész ügy kiváltó okát illetően a tanúk közül Császár Ferenc, Bokor József, Sáli Ferenc, Horvát István és Csillag Károly azt állította, hogy a szóban forgó estén a „balogfai Graczer Ferenc korcsmárosnál muzsika lévén, a meggyilkolt kovácslegény, t[ekintetes] Szalay Imre táblabíró úr Hor[vát] Istók [nevű], 23 [éves], r[ómai] c[atolikus] kocsisa, úgy Csillag Károly nevű, 21 éves, r[ómai] c[atolikus] bérese németet, a rabszemély,⁸ úgy Bokor József héraházi⁹ kanász pedig magyart akartak húzatni”.¹⁰ Pontyos pedig erről a következőket vallotta: „becsületesen muzsika mellett sokan magammal mulattunk, de éjjél felé 11 óra tájban öszveszóla[l]kodtunk, mert sokan németet, én s [a] héraházi kanász, de talán még többen is, magyart parancsoltunk.”¹¹ Ugyanakkor az egyik kihallgatott személy, Csillag Károly béres hozzátette, hogy a kanász és a kovácslegény közötti konfliktus igazi és közvetlen kiobbantója az a tény volt, hogy az előbbi az utóbbi borát a földre öntötte.¹²

A szóváltás gyorsan tettelegességbe fordult, amelynek kezdetére és első szakaszára Pontyos így emlékezett vissza: „Mire elő[re]mentem az asztalhoz, engemet kötekedéseink közt a földhöz vágta a kisunyomi kovácslegény, Szalay Imre t[ábla]bíró úr kocsisa s még többek, kiket nem ismerek. A kisunyomi kovácslegény, Kovács Istók hegyibém térdelvén, lábával rugdozott, mások [a] hajamat húzták, mire a héraházi kanász odajött, s kérte őket, hogy engem a földről eresztenének fel. Én verések közt, [a] héraházi kanász inge ujjába kapaszkodván, saját segítségemmel felkeltem, jóllehet hajamnál fogva mindég [a] föld felé húztam”.¹³ Innen azután már nem volt megállás, és a verekedők mindjobban belelendültek, mígnem „egymást húzták-vonták annyira, hogy a tornácra kiér-

gyar Országos Levéltár kiadványai IV. Levéltárban és történeti forrástudományok 6.) Bp. 1990. 36., 294–295., 320., 407–408., 578., 585.

⁸ A rabszemély: Pontyos János.

⁹ Héraháza (ma: Balogunyom) közvetlenül Balogfa mellett, attól északkeletre fekvő kis falu volt, amely ekkor mindössze 33 lakost — akik mindannyian a római katolikus vallást követték — számlált. Schematismus, 1846 i. m. 14.

¹⁰ VaML Mbtir. Btpir. fasc. 91. nr. 77. Pir. Pm. „C”. Egerváry Lajos alszolgabíró jelentése Császár Ferenc, Bokor József, Sáli Ferenc, Horvát István, Csillag Károly, Boda Imre, Sipos János, Horvát Mihály, Schvenk Ferenc és Graczer Ferenc vallomásáról. Szombathely, 1847. június 7. Itt mondjuk el, hogy a forrásokból származó idézeteket a könnyebb olvashatóság kedvéért nem betűhív, hanem a mai helyesírási szabályokhoz közelítő formában közöljük. A nyilvánvaló tollhibákat javítottuk, a rövidítéseket feloldottuk, a régies „cz” és „tz” betűkapcsolatok helyett „c”-t írtunk, a felesleges betűkettőzéseket elhagytuk, a többnyire a „ly” és az „ny” betűk esetén olykor hiányzó „y”-t pótoltuk, miközben a mai helyesírási szabályokat alkalmaztuk a hosszú és a rövid ékezetek megválasztásánál, valamint a szavak egybe-, illetőleg különírásánál, és ugyancsak a mai helyírási szabályokhoz igazítottuk a központosítást. Az olvasást segítő kiegészítéseket szögletes zárójelbe tettük, a szükségesnek látszó szómagyarázatok pedig a jegyzetekben kaptak helyet.

¹¹ VaML Mbtir. Btpir. fasc. 91. nr. 77. Pir. Pm. „A”. Pontyos János vallomása. Kisunyom, 1847. április 12.

¹² VaML Mbtir. Btpir. fasc. 91. nr. 77. Pir. Pm. „C”. Egerváry Lajos alszolgabíró jelentése Császár Ferenc, Bokor József, Sáli Ferenc, Horvát István, Csillag Károly, Boda Imre, Sipos János, Horvát Mihály, Schvenk Ferenc és Graczer Ferenc vallomásáról. Szombathely, 1847. június 7.

¹³ VaML Mbtir. Btpir. fasc. 91. nr. 77. Pir. Pm. „A”. Pontyos János vallomása. Kisunyom, 1847. április 12.

tek, hol a szerencsétlen szúrás történt.”¹⁴ A kanászlegény erről az alábbiakat mondta kihallgatása során: „Én a földön további hömbölgéseink után az ajtó felé ugorván, mellényem bal zsebjében lévő bicsak késemet előkaptam, miután már a húshagyó [kedd] előtti vasárnap is egyszer a korcsmából kivetett, eszembe jutván, és a nálam nyitva lévő késemmel [a] kisunyomi kovácslegény ágyikába szúrtam, jóllehet én a döfist [a] lábába kívántam irányozni, de ez máshova esett. Erre a legény eljajdult”.¹⁵

Közbevetőleg hívjuk fel a figyelmet arra, hogy az itt emlegetett incidensnek, mely a húshagyó kedd, azaz a nagyböjt kezdetét megelőző nap előtti vasárnapon — amely 1847-ben február 14-ére esett — Pontyos és Kovács István között zajlott le, — amint arról a későbbiekben szó lesz — a gyilkosság megítélése, helyesebben minősítése szempontjából nem elhanyagolható következményei lettek. Ez az affér a kisunyomi fogadóban történt, melynek során a kanász és a kovácslegény összeszólalkoztak, és — Ekamp József fogadós elmondása szerint — az előbbit az utóbbi „botjával megütötte, erre ez azon fenyegetéssel válaszolt: »Megállj, ezt még megbánod!«”¹⁶

Visszatérve az 1847. április 11-én este 10 óra tájban a balogfai kocsmában történt szóváltásra és verekedésre, majd az azt lezáró késszúrásra, feltűnő, hogy utóbbi cselekményt a kilenc kihallgatott és jelen volt személy egyike sem látta, ami arra enged következtetni, hogy a szúrás pillanatában csak Pontyos és Kovács tartózkodott a kocsmában. Négy tanú, név szerint nemes Boda Imre, Sipos János, Horvát Mihály és Schvenk Ferenc — jóllehet ugyanabban a helyiségben mulatoztak, ahol a vita kezdődött és a dulakodás egy része lezajlott — arra való hivatkozással, hogy ők külön asztalánál ültek, nem tudtak vagy nem akartak használható információval szolgálni sem az összetűzés okáról, sem pedig a verekedés lefolyásáról.¹⁷

Ugyanakkor mind a kilenc tanú egybehangzóan azt állította, hogy a késszúrás megtörténtéről csak akkor szereztek tudomást, amikor a kovácslegény a tornácról erősen sápadtan tért vissza a kocsmahelyiségbe, „azt mondván: »A Szegedy kanásza agyonszúrt.« S ugyan egy pár perc múlva lerogyott, s a vére erősen folyt.”¹⁸

A szúrást követően Pontyos helyett, hogy az általa megsebesített Kovács István segítségére sietett volna, igaz, csak átmenetileg, de elmenekült a kocsmából. A tettét követő napon lezajlott kihallgatásán erről így vallott: „én szűrőmet és kalapomat, mely az ajtó mellett függött, otthagytam, hazafutottam. Az is-

¹⁴ VaML Mbtir. Btpir. fasc. 91. nr. 77. Pir. Pm. „C”. Egerváry Lajos alszolgabíró jelentése Császár Ferenc, Bokor József, Sáli Ferenc, Horvát István, Csillag Károly, Boda Imre, Sipos János, Horvát Mihály, Schvenk Ferenc és Graczer Ferenc vallomásáról. Szombathely, 1847. június 7.

¹⁵ VaML Mbtir. Btpir. fasc. 91. nr. 77. Pir. Pm. „A”. Pontyos János vallomása. Kisunyom, 1847. április 12.

¹⁶ VaML Mbtir. Btpir. fasc. 91. nr. 77. Pir. Pm. „E”. Egerváry Lajos alszolgabíró jelentése Pontyos János életmódjáról. Szombathely, 1847. szeptember 17.

¹⁷ VaML Mbtir. Btpir. fasc. 91. nr. 77. Pir. Pm. „C”. Egerváry Lajos alszolgabíró jelentése Császár Ferenc, Bokor József, Sáli Ferenc, Horvát István, Csillag Károly, Boda Imre, Sipos János, Horvát Mihály, Schvenk Ferenc és Graczer Ferenc vallomásáról. Szombathely, 1847. június 7.

¹⁸ Uo.

tállóba mentem, hol rongyos szűrömet hegyibém vévén, lelkiismeretemtől gyötörtetve az emléttet balogfai helységbe visszamentem, az általam megdöföttet megnézendő.”¹⁹ A kihallgatott személyek igazolták a kanász ezen állítását, amikor úgy emlékeztek, hogy Pontyos „a korcsmából a szűrés után anélkül, hogy valaki üzőbe vette volna, eltávozott, s később egy avított szűrben s rossz sapkában ismét visszatért.”²⁰

Időközben a kocsmában jelen lévők megpróbálták ugyan a Kovács István combsebéből folyó vérzést megállítani vagy legalább csillapítani, de hiába, a leghyányosabb idő alatt olyan mennyiségű vért vesztett, hogy meghalt. Másnap Hinrichs Vilmos vármegyei fősebesz az elvégzett halottszemlééről készült jelentésében erről az alábbiakat írta: Kovács István április 11-én a balogfai kocsmában „állítólag este mintegy 10 óra tájban késsel megszurattott, mely után nagymennyiségű vére elfolyván, 11 órakor éjjeltájban, minekutána minden orvosi segítség nélkül hagyatott, és semmi egyéb vérelállító szer, mint lóganéj feltétele, használtatott volna, megszűnt lenni.”²¹

Azt követően, hogy a lótrágya célirányos vérzéscsillapító hatásán és erre való kifejezett alkalmasságán itt és most még a felszínes töprengést is mellőzve könnyedén túllépünk, vegyük szemügyre közelebbről a Kovács Istvánon ejtett sebet. Hinrichs vármegyei fősebesz annak pontos helyét és méreteit így határozta meg: „a bal comb felső részén, elől kéthüvelyknyire²² a Poupart nevű szalag²³ alatt, egyhüvelyknyi keresztben menő, friss[en] ejtett szűrés, melynek mélysége két és fél hüvelyknyi vala. Elmellőzvé a köztakarót”²⁴ — vagyis a seb környékének teljes feltárása után — Hinrichs a következőket tapasztalta és rögzítette jelentésében: „a belső csip[ő]horpasz-²⁵ a háromfejű²⁶ és [a] fésűizom²⁷

¹⁹ VaML Mbtir. Btpir. fasc. 91. nr. 77. Pir. Pm. „A”. Pontyos János vallomása. Kisunyor, 1847. április 12.

²⁰ VaML Mbtir. Btpir. fasc. 91. nr. 77. Pir. Pm. „C”. Egerváry Lajos alszolgabíró jelentése Császár Ferenc, Bokor József, Sáli Ferenc, Horvát István, Csillag Károly, Boda Imre, Sipos János, Horvát Mihály, Schvenk Ferenc és Graczer Ferenc vallomásáról. Szombathely, 1847. június 7.

²¹ VaML Mbtir. Btpir. fasc. 91. nr. 77. Pir. Pm. „B”. Hinrichs Vilmos vármegyei fősebesz jelentése Kovács István holttestének megvizsgálásáról. Szombathely, 1847. április 12.

²² Hüvelyk: hossz mérték. 1 bécsi hüvelyk = 2,634 cm. *Bogdán I.*: Magyarországi hossz- és földmértékek i. m. 35., 142–143., 568.

²³ Poupart-szalag vagy ágyékszalag (ligamentum inguinale): a has és comb határán elhelyezkedő erős, inas köteg. *Werner Platzer*: Anatómia. 1. (SH Atlasz 15.) Bp. 1996. 86–87., 100–101.

²⁴ VaML Mbtir. Btpir. fasc. 91. nr. 77. Pir. Pm. „B”. Hinrichs Vilmos vármegyei fősebesz jelentése Kovács István holttestének megvizsgálásáról. Szombathely, 1847. április 12.

²⁵ A belső csipőhorpaszizom (musculus iliopsoas) két izom, a nagy horpaszizom (musculus psoas major) és csipőizom (musculus iliacus) egyesülésével jön létre. *Platzer, W.*: Anatómia i. m. 94–95., 230–231., 398–399.

²⁶ Hinrichs tévesen nevezte a szóban forgó izmot háromfejűnek. Ez ugyanis a test legerősebb izma, a négyfejű combizom (musculus quadriceps femoris), amelynek részei: 1. az egyenes combizom (musculus rectus femoris), 2. a belső vaskosizom (musculus vastus medialis), 3. a középső vaskosizom (musculus vastus intermedius) és 4. a külső vaskosizom (musculus vastus lateralis). *Platzer, W.*: Anatómia i. m. 228–229., 244–245., 398–399.

²⁷ Fésűizom (musculus pectineus). Uo. 236–237., 338–399.

általszavva,²⁸ és a szárvérér /:vena oraralis:/²⁹ megnyitva találtatott.”³⁰ Ez hétköznapi szavakkal fogalmazva azt jelenti, hogy a kovácslegényt bal combján, a combtőtől számított nagyjából 5,3 cm-re, a comb függőleges középvonala táján érte a vízszintesen tartott penge szúrása, és a keletkezett seb nyílása nagyjából 2,6 cm, mélysége pedig hozzávetőlegesen 6,6 cm volt. A jókora méretű, csaknem 3 cm széles késpenge így átvágta az izmokat, és elérve a combban futó verőeret, azt is megnyitotta, aminek következtében az így keletkezett sebcsatornán keresztül intenzíven ömlött a vér a kovácslegény combjából.

Mindezek figyelembevételével a vármegyei fősebsz papírra vetett konklúziója így szólt: „a megholt valamely éles eszközzel megsebesítettett, és orvosi segítség nélkül hagyatván, vérhiány miatt ki a világbul. Eszerint alázatos véleményem odajárul, hogy ezen sebzés a magába hagyottak közé tartozandó.”³¹ Csak zárójelben jelezzük, hogy e szakvéleménynek a Pontyos elleni per során, azon belül is a büntett minősítésénél és megítélésénél nagyon fontos szerep jutott.

Még élt a kovácslegény, amikor Pontyos János a balogfai kocsmától nagyjából 2 km távolságra lévő Kisunyomból visszatért tettének színhelyére. Arra pontosan emlékezett, hogy a zajongásban többen is egyre azt mondogatták, hogy Kovács hamarosan meghal, és ez néhány perc múlva be is következett.³² A tanúk úgy nyilatkoztak, hogy a kovácslegény még haldoklott, amikor néhányan a jelenlévők közül az alábbi szavakkal fordultak a kanászhoz: „Nézd meg a keresztfiadat, s kösd fel az állát!”³³ Az események alakulása miatt már nyilván erősen megszeppent vagy inkább megrémült Pontyos szót fogadott, és miután Kovács István kiszenvedett, ő kötötte fel annak állát.

Ezt követően Pontyos vallomása szerint több, a kihallgatott tanúk állítása szerint azonban egy személy a tettes elfogását és megkötözését indítványozta,³⁴ ám a kanászt „a jelenvoltak egyike sem bátorkodott megfogni, hacsak maga önként szűrét nyakából kivevé, sapkáját ledobván, a megkötözhetésre magát át nem engedi, azon mondással: »Gyilkos vagyok, kötözzenek meg!«”³⁵ Pontyos ugyanígy idézte fel az eseményeket: „én [a] nyakamból [a] szűrömet kivetvén,

²⁸ Általszavva: általszabva, azaz átvágva.

²⁹ Szárvérér: combverőér, amelynek latin neve helyesen vena femoralis. Uo. 228–229., 390–391., 396–397., 398–399.

³⁰ VaML Mbtir. Btpir. fasc. 91. nr. 77. Pir. Pm. „B”. Hinrichs Vilmos vármegyei fősebsz jelentése Kovács István holttestének megvizsgálásáról. Szombathely, 1847. április 12.

³¹ Uo.

³² VaML Mbtir. Btpir. fasc. 91. nr. 77. Pir. Pm. „A”. Pontyos János vallomása. Kisunyom, 1847. április 12.

³³ VaML Mbtir. Btpir. fasc. 91. nr. 77. Pir. Pm. „C”. Egerváry Lajos alszolgabíró jelentése Császár Ferenc, Bokor József, Sáli Ferenc, Horvát István, Csillag Károly, Boda Imre, Sipos János, Horvát Mihály, Schvenk Ferenc és Graczer Ferenc vallomásáról. Szombathely, 1847. június 7.

³⁴ VaML Mbtir. Btpir. fasc. 91. nr. 77. Pir. Pm. „A”. Pontyos János vallomása. Kisunyom, 1847. április 12.; VaML Mbtir. Btpir. fasc. 91. nr. 77. Pir. Pm. „C”. Egerváry Lajos alszolgabíró jelentése Császár Ferenc, Bokor József, Sáli Ferenc, Horvát István, Csillag Károly, Boda Imre, Sipos János, Horvát Mihály, Schvenk Ferenc és Graczer Ferenc vallomásáról. Szombathely, 1847. június 7.

³⁵ Uo.

*önkéntesen kezeimet hátrátéve, s magamat nekik a megkötözésre általadtam, jól tudván, hogy nagy bűnt követtem el.*³⁶

Két jelen lévő és kihallgatott személy — nemes Boda Imre és Horvát Mihály — szerint a kanász nagyjából ekkor vagy nem sokkal azelőtt, mintegy tette magyarázatául kijelentette, „*hogy azért gyilkolta meg a kovácslegényt, mivel már egyszer a kisunyomi korcsmából is kidobta, s megtiporta*”³⁷ őt. Pontyos vallomásaiban egy szóval sem említette e számára kétségtelenül hátrányos, sőt terhelő tartalmú megnyilatkozását, annyit azonban az egész történet lezárásaként elmondott, hogy három balogfai illetőségű személy, név szerint Varga József, Ebenhart Károly és Vad István kötözték meg, majd kísérték el és adták át a Kisunyomban lakó Egerváry Lajos alszolgabírónak.³⁸

Közbevetőleg mondjuk el, hogy Magyarországon a vármegyék számára az 1723:73. törvénycikkely 2. §-a biztosította az úgynevezett pallosjogot, azaz a halálos ítéletek meghozatalának lehetőségét,³⁹ ám az csak akkor lépett hatályba, ha megjárta a szükséges fellebbviteli fórumokat és az uralkodó is jóváhagyta.⁴⁰ A megyék törvényszéke elé tartozott többek között a pallosjoggal rendelkező földesurak hatalma alatt nem álló jobbágyok minden büntetőpere. Az 1791:43. törvénycikkely előírása szerint a megyei törvényszékek előtt lefolytatott büntetőpereket az érintettek a két bíróságból, a Királyi Táblából és a Hét-személyes Táblából álló Királyi Kúriára fellebbezhették. Nem nemes személyek azonban e lehetőséggel csak abban az esetben élhettek, ha az elsőfokú ítélet halál, legalább háromévi szabadságvesztés vagy egyszerre 100 botütés volt. Ilyen esetekben az ügyet a Királyi Tábla tárgyalta, és onnan a Hét-személyes Táblára csak akkor került tovább, ha a Királyi Tábla jóváhagyta a halálos ítéletet.⁴¹

Pontyos János ellen úgynevezett sommás, azaz szóbeli büntetőpert indítottak, mely eljárás a következő négy, úgynevezett perszakból állt: 1. Az előkészületi perszak. 2. A törvényszék előtti eljárás. 3. A perorvoslati szak. 4. A végrehajtási perszak.⁴²

A Pontyos János elleni per előkészületi szakasza

Az előkészületi perszak az eljárás megindítását, a szükséges vizsgálatok elvégzését és a tanú vagy tanúk kihallgatását foglalta magában. Ennek megfe-

³⁶ VaML Mbtir. Btpir. fasc. 91. nr. 77. Pir. Pm. „A”. Pontyos János vallomása. Kisunyom, 1847. április 12.

³⁷ VaML Mbtir. Btpir. fasc. 91. nr. 77. Pir. Pm. „C”. Egerváry Lajos alszolgabíró jelentése Császár Ferenc, Bokor József, Sáli Ferenc, Horvát István, Csillag Károly, Boda Imre, Sipos János, Horvát Mihály, Schvenk Ferenc és Graczer Ferenc vallomásáról. Szombathely, 1847. június 7.

³⁸ VaML Mbtir. Btpir. fasc. 91. nr. 77. Pir. Pm. „A”. Pontyos János vallomása. Kisunyom, 1847. április 12.

³⁹ Magyar Törvénytár. 1657–1740. évi törvénycikkek. Szerk. Márkus Dezső. Bp. 1900. 631.

⁴⁰ *Palugyay Imre*: Megye-rendszer hajdan és most. 1. Pest 1844. 166–167.

⁴¹ *Bónis György – Degré Alajos – Varga Endre*: A magyar bírósági szervezet és perjog története. 2., bőv. kiad. Kieg., jegyz. Béli Gábor. Zalaegerszeg 1996. 94–95., 102–103., 111–114.; *Csizmadia Andor – Kovács Kálmán – Asztalos László*: Magyar állam- és jogtörténet. 2. kiad. Bp. 1975. 255–258.; *Fényes Elek*: Magyarország leírása. 1. Pest 1847. 188–189.; Magyar Törvénytár. 1740–1835. évi törvénycikkek. Szerk. Márkus Dezső. Bp. 1901. 191., 193.

⁴² Ezek ismertetését lásd *Bónis Gy. – Degré A. – Varga E.*: A magyar bírósági szervezet i. m. 175–189.

lelően a gyilkosság megtörténte után gyorsan mozgásba lendült a vármegyei adminisztráció gépezete, és Egerváry Lajos alszolgabíró⁴³ már másnap, azaz 1847. április 12-én Kisunyomban ki is hallgatta Pontyost. A kanászhoz intézett első kérdés nevére, születési helyére, foglalkozására, életkorára és családi állapotára, a második pedig elfogásának körülményeire irányult. Miután ezekre sorban és rendben válaszolt, Egerváry felszólítására részletesen beszámolt az előző estén a balogfai kocsmában történekről attól kezdődően, hogy vacsorája elfogyasztása után, este 8 óra tájban betért oda, egészen addig, hogy megkötözték és átkísérték Kisunyomba. A negyedik és egyben zárókérdésre — amely esetleges korábbi büntetését és személyes vagyonát firtatta — a kanász elmondta, hogy 1847 januárjában ellopott 1 mérő⁴⁴ árpát, ám amikor emiatt Egerváry alszolgabíró kezére került, az 1 mérő negyedrésze már hiányzott. Ezért az alszolgabíró a hiányzó gabona megtérítésére, továbbá arra kötelezte, hogy a templom javára fizessen 25 garast, vagyis 1, sajnos nem tudjuk, hogy pengő- vagy váltóforint 15 krajcárt.⁴⁵ A kanász közlése szerint kihallgatásakor az egyháznak járó pénzösszeggel még tartozott, és hozzátette, hogy személyes ruházatán és megszolgált bérén kívül semmilyen vagyona nincs.⁴⁶

Újólal hangsúlyoznunk kell, hogy vallomása során Pontyos nem szólt egy szót sem a kovácslegény elhunytá után tett azon kijelentéséről, mely szerint azért szúrta meg Kovács Istvánt, mert az korábban a kisunyomi kocsmából ki dobta és tetteleg bántalmazta őt.

Egerváry a kanász kihallgatása mellett — vélhetően még azt megelőzőleg — megkereste Hinrichs Vilmost, a vármegye fősebeszt, és felszólította, vizsgálja meg a meggyilkolt kovácslegény holttestét, és tapasztalatait hivatalos szakvéleményben rögzítse. Hinrichs e megbízatásának tehát még ugyanazon a napon Balogfán eleget is tett. Az Akacs Mihály táblabíró és Császár Ferenc helybeli esküdt — akiről feltételezhetjük, hogy azonos lehetett azzal a Császár Ferencel, aki szemtanúja volt a balogfai kocsmában történt és tragédiával végződő események nagy részének, és akit Egerváry alszolgabíró később ki is hallgatott — jelenlétében délután 5 órakor kezdődött halottszemlérlől készült, három pontból és az összegzésből álló jelentés első szakaszában a fősebesz tömören leírta a halálos késszúrás közvetlen előzményeit és tényét, majd először a

⁴³ Egerváry Lajos (1820–1854) 1845. június 9-től Vas vármegye tiszteletbeli aljegyzője, majd ugyanazon év augusztus 27-től a körmendi járás egyik alszolgabírójára, akit érdekes módon a per irataiban konzekvensen szolgabírónak titulálnak. VaML Vas vármegye nemesi köz- és kisgyűlésének iratai (Mkir.) Köz- és kigyűlési jegyzőkönyvek (Kjvk.) 1220/1845., 1702/1845. Néhány pontatlanságot tartalmazó életrajzát lásd *Pálmány Béla: A reformkori magyar országgyűlések történeti almanachja, 1825–1848.* Bp. 2011. 2. köt. 1673–1674.

⁴⁴ Száraz úrmérték. 1 pozsonyi mérő = 62,08 liter. *Bogdán István: Magyarországi űr-, térfogat-, súly- és darabmértékek 1874-ig.* (A Magyar Országos Levéltár kiadványai IV. Levéltartan és történeti forrástudományok 7.) Bp. 1991. 45–47., 339–344., 611.

⁴⁵ Az 1811-ben, majd 1816-ban végrehajtott devalváció után Magyarországon kétféle fizetőeszköz, a pengőforint és a váltóforint volt forgalomban: 1 pengő- vagy ezüstforint 2,5 bécsi értékű vagy váltóforintot ért. Mindkét forint váltópénze a krajcár volt, és 1 forint 60 krajcárral, 1 garas pedig 3 krajcárral volt egyenlő.

⁴⁶ VaML Mbtir. Btpir. fasc. 91. nr. 77. Pir. Pm. „A”. Pontyos János vallomása. Kisunyom, 1847. április 12.

seb pontos helyét és méreteit, azt követően pedig a szúrás nyomán a kovácslegény combizmaiban és combverőerében bekövetkezett roncsolódásokat rögzítette. Hinrichs összegzése, mint azt fentebb idéztük, Kovács István halálának elsődleges okaként — miután a jelenlévők az intenzív vérzést a sebre helyezett lótrágyával igyekeztek csupán csillapítani — az orvosi ellátás hiányát jelölte meg, melynek következményeként a kovácslegény egyszerűen elvérzett.⁴⁷

A kisnyomi római katolikus plébánia halotti anyakönyvében Németh János plébános bejegyzése arról tanúskodik, hogy a meggyilkolt Kovács Istvánt Balogfán temették el.⁴⁸ Mivel a halottszemlééről készített jelentés szerint Hinrichs Vilmos a vizsgálatot április 12-én délután 5 órakor kezdte meg,⁴⁹ a temetésre valószínűleg április 13-án, esetleg 14-én került sor.

Miután Vas Vármegye Büntetőtörvényszékének soron következő ülését 1847. június 9-én tartották, és a Pontyos elleni per megindításához, valamint az ítélet meghozatalához a kanász szóbeli vallomása, illetőleg a halottszemlééről készült jegyzőkönyv mellett okvetlenül szükségessé vált a gyilkosságba torkolló verekedés idején a balogfai kocsmában tartózkodók kihallgatása, Egerváry Lajos június 7-én tíz olyan személy vallomását vette fel és foglalta írásba, akik április 11-én este 10 és 11 óra között jelen voltak a kocsmában. Mint fentebb már említettük, a kihallgatottak közül végül kilencen — Császár Ferenc, Bokor József, Sáli Ferenc, Horvát István, Csillag Károly, nemes Boda Imre, Sipos János, Horvát Mihály és Schvenk Ferenc — tudtak valamilyen érdemi adatot és tényt közölni a gyilkosság előzményeiről és lefolyásáról. A tizedik személy — név szerint Graczer Ferenc kocsmáros —, mivel a kérdéses időben a kocsmáépület egy másik helyiségében vacsorázott, semmiféle információval nem tudott szolgálni az alszolgabírónak. Császár Ferenc, Bokor József, Sáli Ferenc, Horvát István és Csillag Károly azt állították, hogy Pontyos János és Kovács István szóváltása amiatt keletkezett, hogy előbbi és néhány társa magyar, utóbbi és ivócimborái pedig német zenét akartak a zenészekkel játszani, Csillag Károly pedig hozzáfűzte azt is, hogy a vita végül ténylegesen azért robbant ki közöttük, mert a kanász a kovácslegény borát a földre öntötte. Nemes Boda Imre, Sipos János, Horvát Mihály és Schvenk Ferenc — annak ellenére, hogy ugyanabban a helyiségben tartózkodtak, ahol a vita elkezdődött és a verekedés nagy része lezajlott — lényegében semmit nem érzékeltek a szóváltásból. Ugyanakkor mind a kilenc személy úgy nyilatkozott, hogy nem látta a tornácon történt késszúrást, és annak ténye csak akkor és azáltal jutott tudomására, hogy az ivóba visszatért és elsápadt Kovács közölte velük, hogy Pontyos megszúrta őt. Ugyancsak egybehangzóan vallottak a kihallgatottak arról, hogy mindezek után a kanász hátrahagyva szűrét és kalapját gyorsan eltávozott a kocsmából, de rövid idő múlva egy rossz szűrben és kalapban ismét megjelent, és így már újra a kocsmában

⁴⁷ VaML Mbtir. Btpir. fasc. 91. nr. 77. Pir. Pm. „B”. Hinrichs Vilmos vármegyei fősebesz jelentése Kovács István holttestének megvizsgálásáról. Szombathely, 1847. április 12.

⁴⁸ VaML Vas vármegye felekezeti anyakönyvi másodpéldányainak levéltári gyűjteménye (Fel. akv.) Kisnyomi r. k. halotti (hal.) akv.

⁴⁹ VaML Mbtir. Btpir. fasc. 91. nr. 77. Pir. Pm. „B”. Hinrichs Vilmos vármegyei fősebesz jelentése Kovács István holttestének megvizsgálásáról. Szombathely, 1847. április 12.

tartózkodott, amikor a kovácslegény meghalt, sőt ő kötötte fel az elhunyt állát. Nem tért el a kilenc vallomás abban sem, hogy Pontyos nem tanúsított ellenállást, sőt mindkét kezét háta mögé téve, önként engedelmeskedett az őt megkötni kívánó személyeknek. Ugyanakkor mindezeket nemes Boda Imre és Horvát Mihály azzal egészítették ki, hogy Kovács István elhunyt után hallották Pontyos magyarázkodó kijelentését, mely szerint azért gyilkolta meg a kovácslegényt, mivel az korábban a kisunyomi kocsmból kihajította, majd megverte őt. Egerváry Lajos a tíz tanú vallomását tartalmazó hivatalos jelentését még június 7-én készítette el, majd pedig azt a vármegye büntető törvényszéke elé terjesztette.⁵⁰

Ezzel lezárult a gyilkosságot elkövető kisunyomi kanász elleni büntetőper első, előkészületi szakasza, és következett a második: a törvényszék előtti eljárás.

Pontyos János perének tárgyalása

A Pontyos János elleni per Vas Vármegye Büntetőtörvényszéke 1847. június 9-én tartott ülésén kezdődött meg, és a vádat Istóczy Antal, a vármegye első alügyésze képviselte,⁵¹ míg a védőügyvéd feladatait — miután esetünkben a mai terminológia szerint vélhetően kirendelt védő működött közre — az Istóczyt rangban követő vármegyei tiszttviselő, Szabó György második alügyész látta el.⁵² A tárgyalás első momentumaként — az eljárás szabályainak megfelelően — a vádbeszéd hangzott el. Az alügyész gyorsan támadásba lendült, és azonnal a kanász által elkövetett, fentebb említett lopást — amelynek miután az eltulajdonított 1 mérő árpa nagy része előkerült, végül 1/4 mérő volt csupán a tárgya — hozta szóba, arra hegyezve ki a dolgot, hogy Pontyos az akkor rá kiswa-

⁵⁰ VaML Mbtir. Btpir. fasc. 91. nr. 77. Pir. Pm. „C”. Egerváry Lajos alszolgabíró jelentése Császár Ferenc, Bokor József, Sáli Ferenc, Horvát István, Csillag Károly, Boda Imre, Sipos János, Horvát Mihály, Schvenk Ferenc és Graczer Ferenc vallomásáról. Szombathely, 1847. június 7.

⁵¹ Istóczy Antal (1812–1851). Vas vármegye 1838. június 18-án megtartott tisztújító közgyűlésén második alügyésszé választották, majd Zichy Károly gróf, a vármegye főispáni helytartója Pozsonyban (ma: Bratislava, Szlovákia), 1839. november 19-én első alügyésszé nevezte ki, mely kinevezést a vármegye 1839. december 2-án lezajlott kisgyűlésén hirdették ki. Az 1842. augusztus 23-án, majd pedig az 1845. augusztus 27-én megtartott tisztújító közgyűlésen megerősítették hivatalában. VaML Mkir. Kjkv. 1102/1838., 2402/1839., 1720/1842., 1702/1845.; VaML Mkir. Köz- és kigyűlési iratok (Kír.) 2402/1839. Itt jegyezzük meg, hogy Istóczy Antal felesége Egerváry Franciska, a Pontyos János és a tanúk kihallgatását végző alszolgabíró unokatestvére volt (*Balogh Gyula*: Vas vármegye nemes családjai. 2. bőv. kiad. Szombathely 1901. 50.). Istóczy Antal és Egerváry Franciska házasságából született Szentkereszt (ma: Táplánszentkereszt) az 1842. november 7-én megkeresztelt Istóczy Győző (VaML Fel. akv. Szentlőrinci, r. k. ker. akv.), aki ügyvéd, szolgabíró, politikus, országgyűlési képviselő és a hazai antiszemitizmus első vezéralakja volt, és aki 1915-ben Budapesten hunyt el. Életrajzát lásd Magyar Életrajzi Lexikon. 1. Főszerk. Kenyeres Ágnes. Bp. 1967. 780. p.; *Szinnyei József*: Magyar írók élete és munkái. 5. Bp. 1897. 187–188. hasáb.

⁵² Szabó Györgyöt az 1842. augusztus 23-án tartott tisztújító közgyűlésen választották meg Vas vármegye második alügyészévé, majd az 1845. augusztus 27-ére összehívott tisztújító közgyűlés megerősítette hivatalában. VaML Mkir. Kjkv. 1720/1842., 1720/1845. Érdekességként említjük meg, hogy a perjegyzőkönyvben a védőügyvéd keresztnévét „Boldizsár”-nak írták, ami nyilvánvaló tévedés, hiszen Szabó Boldizsár nevű tiszti alügyésze ekkor nem volt Vas vármegyének. Lehetséges, hogy az elírást az okozta, hogy az 1847. február 8-án lezajlott vármegyei közgyűlésen kihirdették bizonyos Szabó Boldizsár ügyvéd diplomáját. VaML Mkir. Kjkv. 365/1847.

bott büntetésből egyáltalán nem tanult, és amikor április 11-én betért a balogfai kocsmába, az elhangzó zene milyensége miatt először szóváltásba keveredett az őt nem bántalmazó Kovács Istvánnal, majd a vita következtében kialakult verekedés közben kését előrántotta, és agyonszúrta a kovácslegényt. Istóczy kijelentette, hogy a kanászt — az 1723:11. törvénycikkely alapján⁵³ — az okozott károk és felmerülő költségek megtérítése mellett „*magának érdemlett büntetésére, másoknak pedig rettentő példájára, hóhér pallosa által az élők sorából kitöröltetni, a megöletett vérdíjának⁵⁴ megtérítésében elmarasztalni, s a büntető igazságot valóságos végrehajtás által is kiszolgáltatni kívánja.*”⁵⁵ Mondandójának és álláspontjának alátámasztására a vád képviselője a büntető törvényszék elé terjesztette Pontyos április 12-én Egerváry Lajos alszolgabíró előtt tett vallomásának jegyzőkönyvét, Hinrichs Vilmos vármegyei fősebesz által az ugyancsak április 12-én elvégzett halottszemlééről készült hivatalos jelentést, valamint az Egerváry Lajos előtt június 7-én elhangzott tíz tanúvallomást rögzítő hivatalos beszámolót, és kérte a vallomások meghitelesítését.⁵⁶

Először a kanász vallomását olvasták fel, és miután a leírtakkal Pontyos egyetértett, annak tartalmát hitelesítették,⁵⁷ majd a bűncselekmény előzményeiről és lefolyásáról, illetőleg utózüngéiről a tíz kihallgatott személy vallomásai alapján készült összefoglaló hangzott el teljes terjedelmében, amelyet a tárgyaláson megjelent tanúk — Császár Ferenc, Sáli Ferenc, Graczer Ferenc, Csillag Károly, Horvát István, nemes Boda Imre, Sipos János, Horvát Mihály és Schvenk Ferenc — helyben hagytak és elfogadtak.⁵⁸

Ennek nyomán Vas Vármegye Büntetőtörvényszéke szükségesnek látta, hogy nemes Boda Imrét, Sipos Jánost és Horvát Mihályt szembesítsék Pontyos Jánossal, aminek során a tanúk — vallomásuk tartalmát megismételve — a kanász szemébe mondták, hogy „*ő a kérdéses gyilkosság után azt mondotta, miszerint a kovácslegényt bosszúból, egy ízben rajta elkövetett méltatlanságért szúrta meg.*”⁵⁹

⁵³ Az 1723:11. törvénycikkely 10. §-a a fentiekkel összefüggésben a következőket tartalmazza: „*Ugy a hamis oklevelek készítőit és hamis pecsétek vésőit és e mellett a mások életére leselkedőket szintén halállal; az élet és egyszersmind javak elvesztésére törőket s ez uton az ártatlanokat károkkal és költségekkel terhelőket, az élet elvesztésén felül, a károknak és költségeknek az oklevélkészítők s pecsétvésők saját vagyonából megveendő megtérítésével is büntessék.*” Magyar Törvénytár. 1657–1740 i. m. 557.

⁵⁴ Vérdíj, fejdíj, fejpénz vagy fejbáltság. Latinul homagium. Büntetőjogi értelemben eredetileg a nagyobb hatalmaskodás büntetettét elkövető által fizetendő díj volt, amellyel az érintett személy fejét, azaz életét megváltotta. Jelentéstartalma azonban a későbbiekben megváltozott, és korszakunkban az emberölést elkövető elítélte a bíróság által kirótt pénzüsszeget értették alatta. Uo. 149., 151.; Szlemenics Pál: Magyar fenyítő törvény. 4. javított s a legújabb törvények- és rendeletekkel bővített kiad. Jav., bőv. Ökröss Bálint. Pest 1865. 178–179.

⁵⁵ VaML Mbtir. Btpir. fasc. 91. nr. 77. Pir. Perjegyzőkönyv (Pjkv.).

⁵⁶ Uo.

⁵⁷ VaML Mbtir. Btpir. fasc. 91. nr. 77. Pir. Pm. „A”. Pontyos János vallomása. Kisunyom, 1847. április 12.

⁵⁸ VaML Mbtir. Btpir. fasc. 91. nr. 77. Pir. Pm. „C”. Egerváry Lajos alszolgabíró jelentése Császár Ferenc, Bokor József, Sáli Ferenc, Horvát István, Csillag Károly, Boda Imre, Sipos János, Horvát Mihály, Schvenk Ferenc és Graczer Ferenc vallomásáról. Szombathely, 1847. június 7. Felhívjuk a figyelmet, hogy a vallomást tett személyek közül Bokor József héraházi kanász neve nem szerepel a vallomásokat meghitelesítők között. Sajnos ennek okáról nem adnak információt a források.

⁵⁹ Uo.

Az így sarokba szorított és magát nyilván igen kényelmetlenül érző Pontyos — talán védője tanácsára, de minden bizonnyal belátva, hogy az adott helyzetben tagadással nem sokra megy — elismerte a tanúk által elmondottakat, de azonnal hozzátette, hogy ominózus *„kijelentése nem szívéből eredett, s ő a gyilkosságot minden előbbi esetre való emlékezés nélkül, bosszútól távol, pillanatnyi főlhevülés közben követte el.”*⁶⁰

A szembesítést követően Istóczy Antal kissé váratlanul — talán nem érezvén elég fajsúlyosnak és erőteljesnek a vádlott és a tanúk vallomásait az általa kért, halálos ítélet meghozatalához — kijelentette, hogy a végső ítélet megszületése előtt okvetlenül szükségesnek látja a vádlott korábbi életmódjának és magaviseletének kivizsgálását, valamint keresztlevelének, azaz a megkereszteléséről készült anyakönyvi bejegyzés hiteles másolatának bemutatását. A törvényszék elfogadta a felperes indítványát, és ennek megfelelően egyrészt a tárgyalást elnapolta, másrészt Egerváry Lajos feladatává tette a vizsgálat lefolytatását és a kanász keresztlevelének beszerzését.⁶¹

A Pontyos János elleni pótlólagos vizsgálat

Vas Vármegye Büntetőtörvényszéke 1847. június 12-én megtartott ülésén némileg módosította 3 nappal korábbi döntését, ugyanis ekkor Egerváry Lajost bár írásban valóban utasították, hogy folytasson vizsgálatot és készítsen jelentést Pontyos korábbi életmódjáról és életviteléről, ám nem őt, hanem Fejér Lajos járási esküdtet⁶² bízták meg, hogy a rohonci római katolikus plébániától kérjen hivatalos másolatot a vádlott megkereszteléséről.⁶³

2 nappal később Szabó György másodalügyész — a vármegyei börtönben tartott vizsgálatot követően — a büntető törvényszék elé terjesztette a vizsgálat során szerzett tapasztalatait rögzítő jelentését.⁶⁴ E beszámoló 8. pontjában a másodalügyész — miután a börtönvizitációkor Pontyos János azt közölte vele, hogy *„Kisunyomban volt gazdájánál két szűre, 1 sipkája, 5 pár fehér ruhája, mellénye és nyakravalója maradván”*⁶⁵ — javasolta, hogy Egerváry alszolgabíró a kanász volt gazdáját szólítsa fel a felsorolt ruhadarabok átadására.⁶⁶

Vas Vármegye Büntetőtörvényszéke 1847. június 14-én tartott ülése Szabó György javaslatát akceptálva, Egervárynak meghagyta, hogy a vármegyei börtönben raboskodó Pontyos János Kisunyomban lévő *„két szűrét, 5 pár fehér*

⁶⁰ Uo.

⁶¹ VaML Mbtir. Btpir. fasc. 91. nr. 77. Pir. Pjkv.

⁶² Fejér Lajost Vas vármegye 1842. augusztus 23-án tartott tisztújító közgyűlésén a szombathegyi, az 1845. augusztus 27-én lezajlott tisztújító közgyűlésén pedig a kőszegi járás esküdtjévé választották. VaML Mkir. Kjkv. 1720/1842., 1702/1848.

⁶³ VaML Mbtir. A büntetőtörvényszék üléseinek jegyzőkönyvei (Btvszjkv.) 196/1847.; VaML Mbtir. Btpir. fasc. 91. nr. 77. Pir. „D”. Kivonat Vas vármegye Büntetőtörvényszéke 1847. június 12-én megtartott ülésének jegyzőkönyvéből. Szombathely, 1847. június 12.

⁶⁴ VaML Mbtir. A büntetőtörvényszék üléseinek iratai 214/1847.

⁶⁵ Uo.

⁶⁶ Uo.

ruháj[á]t, sapkáját, s mellényét és nyakravalóját”⁶⁷ kérje el egykori gazdájától, és azokat adja át a kanásznak.

Azt, hogy e megbízatást az alszolgabíró mikor teljesítette, nem őrizték meg a források, annyit azonban tudunk, hogy — miután a gyilkossággal vádolt Pontyos János ügyében a tárgyalás folytatását a vármegyei büntető törvényszék 1847. szeptember 18-án esedékes ülésére tűzte ki — az ezt közvetlenül megelőző napokban több, a perrel összefüggő esemény ment végbe. Így szeptember 13-án Hinrichs Vilmos — azt követően, hogy megvizsgálta a kanászt — hivatalos igazolást állított ki arról, hogy Pontyos János alkalmas testi büntetés, nevezetesen botütések elviselésére,⁶⁸ szeptember 17-én pedig a büntető törvényszéktől június 12-én, tehát még jó negyedévvel azelőtt kapott feladatát teljesítve, Egerváry Lajos Kisunyomban személyesen tájékozódott Pontyos korábbi magatartásáról, és általában életviteléről. Az alszolgabíró először a település — a vizsgálatról készült jelentésben név szerint meg nem említett — elöljáróit kérte magához, ám azok semmiféle terhelő tényt nem tudtak Pontyosra mondani. Az elöljárók mellett az alszolgabíró csupán Ekamp József és Kiskos János fogadósoknál érdeklődött a kanász esetleges viselt dolgairól.⁶⁹ Ekamp, ha nem is sokat, de annyit el tudott mondani, hogy amikor Pontyos János és Kovács István a farsang időszakában — előbbi vallomásából tudjuk, hogy ez február 14-én, azaz napra pontosan 8 héttel utóbbi halála előtt történt — a kisunyomi kocsmában összeszólalkozott, és a kovácslegény botjával megütötte a kanászt, az a következő szavakkal reagált: „*Megállj, ezt még megbánod!*»”⁷⁰

Kiskos János pedig egy, a balogfai kocsmában történetekhez sokban hasonló, ugyancsak a farsang idején lejátszódott, de szerencsésen végződő inzultusról számolt be, amelynek központi figurája szintén Pontyos volt. Eszerint a kanász egy alkalommal a kisunyomi fogadóba kívánt betérni, ám ezt Kiskos nem akarta hagyni, és igyekezett őt kitessékelni. Törekvése nem járt sikerrel, de miután egy Mátyás keresztnevű, Kisunyomban húsméréssel foglalkozó zsidó a segítségére kelt, ketten végül, ha nehezen is, de el tudták Pontyost távolítani a vendégszobából.⁷¹ Eközben azonban a kanász a zsidó lábát „*megkapván, az elővett késével hozzászúrt, mely szúrás azonban a nadrágon ejtett lukon kívül egyéb következtetést nem vont maga után.*”⁷² Egerváry Lajos a kisunyomi elöljárók, valamint Ekamp József és Kiskos János fogadósok által elmondottakat rögzítette, és jelentésének zárásaként említést tett arról, hogy a kanász még a télen kisebb mennyiségű árpát tulajdonított el, mely tettért tőle fenyítést kapott.⁷³

⁶⁷ VaML Mbtir. Btvszjkv. 214/1847.

⁶⁸ VaML Mbtir. Btpir. fasc. 91. nr. 77. Pir. Pm. „G”. Hinrichs Vilmos vármegyei főbíró igazolása arról, hogy Pontyos János alkalmas testi büntetés elviselésére. Szombathely, 1847. szeptember 13.

⁶⁹ VaML Mbtir. Btpir. fasc. 91. nr. 77. Pir. Pm. „E”. Egerváry Lajos alszolgabíró jelentése Pontyos János korábbi életmódjáról és életviteléről. Szombathely, 1847. szeptember 17.

⁷⁰ Uo.

⁷¹ Uo.

⁷² Uo.

⁷³ Uo.

Emlékezhetünk, hogy Vas Vármegye Büntetőtörvényszéke június 12-én Fejér Lajosnak is feladatot adott a Pontyos elleni perrel kapcsolatosan. Tekintettel arra, hogy a per tárgyalását szeptember 18-ára napolták el, a járási esküdt — akinek valószínűleg a körmére égett a megbízatás teljesítése — ugyanerre a napra keltezett jelentésében arról számolt be, hogy *„Pontyos Jánosnak, ki magát rohonci születésűnek vallja, keresztelőjét az ottani anyakönyvben kerestem, de nem találtam.”*⁷⁴

Annak nyomán, hogy a vármegyei fősebesz hivatalos szakvéleménye, az Egerváry Lajos által írt jelentés, valamint Fejér Lajos hivatalos tudósítása beérkezett Vas Vármegye Büntetőtörvényszékére, folytatódhatott a Pontyos János elleni büntetőper. Csupán mellékesen jegyezzük meg, hogy e három dokumentum elkészüléséhez több mint 3 hónap szükségeltetett, az pedig egyenesen furcsa, hogy a per második szakaszában egy olyan személy állt bírái előtt, akinek pontos születési helye és ideje a törvényszék előtt nem volt ismeretes.

A tárgyalás folytatása

1847. szeptember 18-án Pontyos perének második szakasza azzal vette kezdetét, hogy Istóczy alügyész négy iratot terjesztett a bíróság elé: 1. Az Egerváry Lajos alszolgabíró számára a büntető törvényszék június 12-i ülésén adott, a kanász korábbi magatartásáról és életviteléről való tájékozódást előíró megbízást. 2. Az ennek alapján végrehajtott vizsgálatról szeptember 17-én kelt jelentést. 3. Fejér Lajos járási esküdt szeptember 18-án írásba foglalt tudósítását, mely szerint a rohonci római katolikus keresztelési anyakönyvben nem talált Pontyos megkereszteléséről szóló bejegyzést, és mely fejleménnyel kapcsolatban nem érthető, hogy sem ekkor, sem később miért nem próbált meg a törvényszék a végére járni a kanász pontos születési helyének és idejének. 4. Végül pedig Hinrichs Vilmos vármegyei fősebesz szeptember 13-án kiállított bizonyítványát arról, hogy a kanászlegény testi büntetésben részesíthető. Ezután az alügyész kijelentette, hogy a kanász szóbeli vallomása, valamint a tanúk által elmondottak alapján teljesen egyértelmű, hogy Pontyos János gyűlölettel viseltetett Kovács István iránt, és megölését *„előre feltett szándékkal”*⁷⁵ követte el, ezért azt indítványozta, hogy a büntető törvényszék *„mint szándékos gyilkost”*⁷⁶ ítélje el, egyszersmind kötelezze az áldozat fejdíjának és a tanúvallomások elkészítésével összefüggő költségek megfizetésére.

Az eljárás szabályai szerint ekkor a védelem kapott szót. Mint fentebb már említettük, a kanászlegény védelmét Szabó György, a vármegye második alügyésze látta el, aki replikájának kezdetén azonnal visszautasította Istóczy Antal interpretációját, és úgy foglalt állást, hogy Pontyos ugyan szándékos gyilkosságot követett el, de tettét előre megfontoltnak és kiterveltnek egyáltalán

⁷⁴ VaML Mbtir. Btpir. fasc. 91. nr. 77. Pir. Pm. „F”. Fejér Lajos járási esküdt jelentése Pontyos János keresztelési anyakönyvi bejegyzésének kereséséről a rohonci római katolikus plébánia anyakönyvében. Szombathely, 1847. szeptember 18.

⁷⁵ VaML Mbtir. Btpir. fasc. 91. nr. 77. Pir. Pjkv.

⁷⁶ Uo.

nem lehet minősíteni, „*hanem inkább balvéletlen esetnek*”,⁷⁷ majd hozzátette: a beterjesztett iratokból kiviláglik, hogy bár a kanász megfenyegette Kovácsot, de nem megöléssel fenyegette, a késszúrást pedig éppen a meggyilkolt viselkedése provokálta ki, hiszen a kovácslegény „*már egy ízben a korcsmából kiverte, és jelen esetben is rajta tipródott, midőn alperes maga védelmére kését kihúzáván a szerencsétlen szúrást véletlenül megtette*.”⁷⁸ Az ügyesen taktikázó és érvelő védőügyvéd ezután egyrészt nyomatékosan hívta fel a törvényszék figyelmét, hogy a vádlott cselekedetét megbánta, amit az is bizonyít, hogy bár tette után elfutott a színhelyről, hamarosan visszatért, és a „*haldoklónak állat saját kezeivel még fel is kötötte, és maga magát a megkötözésre ált[al] is engedte*”,⁷⁹ másrészt védenek mentségére hozta fel azt is, hogy az orvosi halottszemle szerint a szúrás „*csupán a sok vér elfolyása miatt hozott maga után halált*”.⁸⁰ Végezetül Szabó — miután újólal hangsúlyozta, hogy a Pontyos késszúrása véletlenül vezetett a kovácslegény halálához, és a vádlott megbánta tettét — azt kérte a bíróságtól, hogy az Istóczy Antal alügyész által előterjesztett halálbüntetéstől tekintsen el, és a kanászra „*vétségéhez képest mérsékelt büntetést*”⁸¹ szabjon ki.

A vármegyei törvényszék ítélete Pontyos János bűnperében

A beterjesztett iratok, valamint a vád- és a védőbeszéd alapján Vas Vármegye Büntetőtörvényszéke arra az álláspontra helyezkedett, hogy saját vallomásából és a tanúk vallomásaiból egyértelműen bebizonyosodott, hogy Pontyos János vádlott 1847. április 11-én „*a balogfai korcsmában, midőn a magyar tánc elsőbbségé[ér]t több ott mulatókkal a német tánc ellen versenyzkedett volna, azok által a földre leszorítottván, addig hurcoltatott, míglen e méltatlanság miatt felingereltetve, az őt földhöz sújtók kezei közül kimenekült, s mellénye zsebjéből elővont bicsak evőkéssel a szerencsétlen Kovács Istvánt*”⁸² a B. alatti orvosi bizonyítvány⁸³ szerint oly veszedelmesen ágyékba szúrta, hogy tüstént meg is halt a mértéken túli vérfolyás következtében.”⁸⁴ A bíróság úgy találta, hogy a per során bemutatott okiratok nem igazolták, hogy a kanász eleve és kifejezetten az az a céllal tért volna be Balogfán a kocsmába, hogy Kovácsot megölje, sőt az a tény, hogy a kovácslegény támadta meg és kezdte ütlegelni őt, azt mutatja, hogy minden kétséget kizáróan a vádlott „*a gyilkolást minden előre elhatározott szándék nélkül, egyedül a pillanatnyi fölhevülés közben követte el*”.⁸⁵

⁷⁷ Uo.

⁷⁸ Uo.

⁷⁹ Uo.

⁸⁰ Uo.

⁸¹ Uo.

⁸² Érdekesség, hogy a Pontyos elleni ítélet szövegét a perjegyzőkönyvbe rögzítő személy Kovács Istvánt — nyilvánvaló tévedésből — Kovács Jánosnak „keresztelte át”, és ennek következtében e névhiba megjelent a vármegyei büntető törvényszék üléseinek jegyzőkönyvében is.

⁸³ Ez Hinrichs Vilmos vármegyei főbíró Kovács István holttestének megvizsgálásáról 1847. április 12-én készített jelentése volt, amely a permellékletek sorában a „B” betűjelzést kapta.

⁸⁴ VaML Mbtr. Btpir. fasc. 91. nr. 77. Pir. Pjvk.

⁸⁵ Uo.

A törvényszék a halottszemlééről készült seborvosi bizonyítvány alapján ugyanakkor arra a következtetésre jutott, hogy mérsékli a vádlott tettének súlyosságát az a tény, hogy Kovács István halála „nem a szűrés gyógyíthat[at]lanságából, hanem a nem alkalmazott orvosi segedelem miatt[i] nagymértékű vérelfolyásból következett”,⁸⁶ és ugyancsak enyhítő körülményként vette figyelembe azt is, hogy tette után a kocsmából hazafutó Pontyos nemsokára visszatért, „sőt bűnbánó kebelnek egész megilletődésével a szerencsétlen halottnak állát föl is kötötte, s magát a bűnfenyítő hatalomnak átadta.”⁸⁷

Összességében — tekintettel a rendelkezésre álló hivatalos okiratokra, valamint a két tárgyaláson elhangzottakra — Vas Vármegye Büntetőtörvényszéke elvetette Istóczy Antal ügyész halálos ítéletet kérő indítványát, és a vádlottat a kihirdetéstől számított „3 évi nyűgvasban, szokott sanyarítások mellett el-töltendő börtönre, s félévenként 25, összesen 150 pálcacsapásokra”⁸⁸ ítélte, továbbá kötelezte 200 pengőforint fejdíj, a tanúvallomások elkészítésére fordított, de meg nem nevezett összeg, valamint a 146 pengőforint 11 krajcár összegű börtöntartási költség megfizetésére, ám az ítélet végrehajtása előtt a pert a Királyi Táblához „felsőbb átvizsgálás végett fellebbeztetni”⁸⁹ rendelte.

A vármegyei törvényszék ítéletének kihirdetésével befejeződött a per második szakasza, ám a fellebbezéssel máris kezdetét vette a harmadik, perorvoslati szak.

A Királyi Tábla ítélete Pontyos János ügyében

A Vas Vármegye Büntetőtörvényszéke 1847. szeptember 18-án kihirdetett ítélete alapján a Pontyos János elleni per iratait megküldték a Pesten székelő Királyi Táblának, ám miután V. Ferdinánd király 1847. szeptember 17-én az esedékes országgyűlést november 7-re összehívta,⁹⁰ a kanász ügyét nem a magas bírói fórum székhelyén, hanem Pozsonyban tárgyalták, mivel annak elnöke, a királyi személynök a rendi országgyűlés alsótáblájának elnöki tisztét is betöltötte egyben.⁹¹

⁸⁶ Uo.

⁸⁷ Uo.

⁸⁸ Uo. Itt jegyezzük meg, hogy a perjegyzőkönyvben az ítélet e része téves számadatokat tartalmaz. Az a személy ugyanis, aki az ítélet szövegét a perjegyzőkönyvbe leírta, a félévente esedékes 25 botütést rosszul összesítve, mindösszesen 300 botütést írt. Ugyanakkor nehezen magyarázható, hogy ez a bíróság egyetlen tagjának sem, illetve az alügyésznek és a védőnek sem tűnt fel, később sem korrigálták. A vármegye büntető törvényszéke üléseiről készült jegyzőkönyvben azonban már a helyes számadatok szerepelnek, ami azt mutatja, hogy az ítélet perjegyzőkönyvből ide történő átmásolása-kor az azt végző személy kiigazította a hibát. VaML Mbtir. Btvszjkv. 281/1847. Ugyancsak megjegyzendő, hogy a Pontyos János ellen meghozott ítélet perjegyzőkönyvben, illetőleg a vármegyei büntető törvényszék üléseiről készült jegyzőkönyvben olvasható szövege a fentiekén kívül több más helyen sem fedi teljesen egymást. Mivel ezeknek az eltéréseknek nincs érdemi jelentőségük, az előbbieken túl nem ismertetjük őket.

⁸⁹ VaML Mbtir. Btpir. fasc. 91. nr. 77. Pir. Pjkv.

⁹⁰ VaML Mkir. Kjkv. 2155/1847.

⁹¹ Bónis Gy. – Degré A. – Varga E.: A magyar bírósági szervezet i. m. 112.; Csizmadia A. – Kovács K. – Asztalos L.: Magyar állam- és jogtörténet i. m. 213., 215.; Fényes E.: Magyarország leírása i. m. 120.

A Királyi Tábla — kizárólag a megküldött periratok (perjegyzőkönyv, valomások, tudósítások, jelentések stb.) alapján — 1848. február 3-án tartott ülésén hozta meg döntését Pontyos János ügyében, amelynek lényege a következő volt: „*Alperesnek büntette a megyei törvényszéki ítéletben felhozott mentőkörülményeknél fogva kisebb beszámítás alá esvén, a reárárt büntetés a jelen ítélet kihirdetésétől számítandó, vasban, közmunkában, hetenkint kétnapi böjt mellett, a szeszes italok folytonos nélkülözésével, s félévenként 30 pálcaütések elszenvetésével kitöltendő 2 évi rabságra leszállítatik, ennyiben változván, egyebekben pedig helyben hagyatván a megyei törvényszéknek ítélete, végrehajtás végett a per hozzá visszaküldetik.*”⁹² Ez azt jelentette, hogy — miközben változatlan maradt a kanász pénzfizetési kötelezettsége —, börtönbüntetését 3-ról 2 évre enyhítették, bár ez az egyévnyi csökkentés a két ítélet kihirdetése között eltelt közel 6 hónap miatt valójában „csak” fél esztendő jelentett, ugyanakkor a vármegyei törvényszék által kiszabott összesen 150 botütést úgy mérsékelte a Királyi Tábla 120 ütésre, hogy a félévenként esedékes penzumot 25-ről 30-ra emelte.

A Királyi Tábla e döntését V. Ferdinánd király nevében a Pozsonyban 1848. február 13-án kiadott ítéletlevélbe foglalták,⁹³ amelyet a Királyi Tábla elnöke, Zarka János személynök⁹⁴ — két másik per ítéletlevelével, valamint a három per irataival együtt — február 22-én kelt leirata mellett küldött meg Vas vármegyének. A személynök e leirata március 1-jén érkezett meg Szombathelyre,⁹⁵ és ennek nyomán, a vármegye következő, március 13-ára összehívott közgyűlésén azt további intézkedés céljából a büntető törvényszékhez tették át.⁹⁶

Vas Vármegye Büntetőtörvényszéke 2 nappal később, tehát március 15-én megtartott ülésén felolvasták a Királyi Tábla február 3-án meghozott ítéletét, mely szerint Pontyos János 1848. március 13-ától kezdődően „*vasban, közmunkákban, szokott böjttel kétévi börtönzést, s félévenként 30 pálcaütéseket szenvedend*”,⁹⁷ továbbá köteles 200 pengőforint fejdíjat és nem nevesített összegű börtöntartási költségeket fizetni, mely pénzüsszegek beszédésével Egerváry Lajos alszolgabíró bízta meg.⁹⁸

Itt hívjuk fel a figyelmet arra, hogy a vármegyei törvényszék előtt kihirdetett ítélet két ponton különbözik a Királyi Tábla ítéletétől. Egyrészt az előbbi,

⁹² VaML Mbtir. Btpir. fasc. 91. nr. 77. Pir. Pm. V. Ferdinánd király ítéletlevele Pontyos János perében. Pozsony, 1847. február 13.

⁹³ Uo.

⁹⁴ Zarka János 1804. december 15-én született a Vas vármegyében lévő Czomaházán (ma: Meggyeskovácsi). Vas vármegye 1834. június 6-án kezdődött közgyűlésén országgyűlési követté, az 1838. június 16-án tartott tisztújító közgyűlésén másodalispánná, majd az 1839. május 5-ei közgyűlésen ismét országgyűlési követté választották, ezért megvált előbbi funkciójától. 1848 augusztusának közepén nevezte ki az uralkodó személynökké. 1856. október 8-án Nagykölkeden hunyt el. VaML Mkir. Kjkv. 718/1834., 1102/1838., 759/1839.; VaML Mkir. Kir. 718/1834., 759/1859.; VaML Mft. Egyházszeg, r. k. ker. akv.; VaML Fel. akv. Nagykölkedi, r. k. hal. akv.; Kossuth Lajos az utolsó rendi országgyűlésen, 1847–1848. (Kossuth Lajos összes munkái XI.) Sajtó alá rend., bev. tan. Barta István. Bp. 1951. 36., 259., 286. Részletes — ám keresztelési dátumát hibásan közlő — életrajzát lásd Pálmány B.: A reformkori magyar országgyűlések i. m. 1. köt. 669–670.

⁹⁵ VaML Mkir. Kir. 701/1848.

⁹⁶ Uo.

⁹⁷ VaML Mbtir. Btvsvjzv. 17/1848.

⁹⁸ Uo.

az utóbbival ellentétben nem említette a kanász által megfizetendő összegek között a tanúvallomások felvételére fordított költségeket, másrészt pedig kimaradt belőle a Királyi Tábla ítéletében olvasható azon kikötés, mely szerint a büntetést „*a szeszesitalok folytonos nélkülözésével*”⁹⁹ kell letöltenie. Lehet azonban, hogy az alkoholtartalmú italok fogyasztásának teljes tiltása eleve beletartozott a Vas vármegye börtönében büntetésüket töltő rabokat sújtó „*szokott sanyarítások*”¹⁰⁰ körébe. Nem tudjuk, hogy ezek az eltérések tévedés vagy tudatos döntés következményei voltak, annyi azonban tény, hogy a vármegyei törvényszék 1848. március 15-én lezajlott ülésén a Királyi Tábla ítéletének kihirdetésével lezárult a Pontyos János ellen szinte napra pontosan 11 hónappal korábban megkezdődött vizsgálat és az azt követő büntetőper. Így a kisunyomi kanász — aki persze 1847 áprilisának közepe óta már a vármegye tömlöcében raboskodott — immáron megkezdte 2 év időtartamú, vasban és közmunkával eltöltendő, heti kétnapi böjttel, továbbá félévente 30 botütéssel, és talán „*a szeszesitalok folytonos nélkülözésével*”¹⁰¹ nehezített börtönbüntetését.

Tétova konklúziók

Ahhoz, hogy a fentebb talán szükségtelen alapossággal bemutatott bűnesetből levonható, általános érvényűnek tekinthető tanulságokat — ha akadtak ilyenek egyáltalán — megfogalmazzuk, először tekintsük át a történet mai rendőrségi zsargon szerint készült summázatát.

1847 húsvétja utáni vasárnap este K.-ban, egy Vas vármegyei faluban lakó, két, húszas éveinek első felében járó fiatalember — P. J. kanász és K. I. kovácslegény — a szomszédos község kocsmájában először szóváltásba keveredik, majd pedig néhány, segítségükre kelő és a vitába bekapcsolódó személlyel együtt verekedni kezdenek, aminek során a kanász késével a kovácslegényt combon szúrja. P. J. ezután elfut tettének színhelyéről, de hamarosan visszatér oda, és ő maga is jelen van a kocsmában, amikor az általa súlyosan megsebesített K. I. a megfelelő orvosi ellátás hiányában annyi vért veszít, hogy meghal. A tettest — aki nem ellenkezik, sőt önként a jelenlévők kezére adja magát — az ellene már a gyilkosság másnapján megindult vizsgálat befejeződése után a vármegye büntető törvényszéke elé állítják, amely börtön- és botbüntetésre ítéli őt. A felsőbb vizsgálatra és jóváhagyásra felterjesztett per azzal zárul, hogy a Királyi Tábla valamelyest enyhít a megyei törvényszék által a kanászra kiszabott büntetésen.

Az előző néhány mondat elolvasása után egyértelmű, hogy egy szokványosnak mondható, jelentéktelen ok miatt kezdődött vita nyomán kialakult szituáció hirtelen elfajulása következtében tragikus módon zárult cselekménysor-

⁹⁹ VaML Mbtir. Btpir. fasc. 91. nr. 77. Pir. Pm. V. Ferdinánd király ítéletlevele Pontyos János perében. Pozsony, 1847. február 13.

¹⁰⁰ VaML Mbtir. Btpir. fasc. 91. nr. 77. Pir. Pjkv.

¹⁰¹ VaML Mbtir. Btpir. fasc. 91. nr. 77. Pir. Pm. V. Ferdinánd király ítéletlevele Pontyos János perében. Pozsony, 1847. február 13.

ral van dolgunk, amely éppúgy megtörténhetett volna — és meg is történt — a 17., a 18. vagy éppen a 20. században is.

Ugyanakkor már nem tűnik annyira hétköznapinak a helyzet, ha egy kicsit jobban megvizsgáljuk, hogy egyrészt kik, milyen társadalmi helyzetű személyek voltak a történet főszereplői, másrészt pedig hogy súlyossá vált konfliktusuk milyen előzmények után és milyen konkrét helyzetben robbant ki, ráadásul szem előtt tartva azt, hogy a kérdéses események a magyar történelem mely időszakában — vagy ha kissé eufemisztikus kifejezést akarunk használni: milyen szűkebb és tágabb történelmi kontextusban — játszódtak le.

A legutóbb említett szempont érvényesítéséhez — természetesen nem misztifikálva a számok sors- és történelemformáló szerepét — érdemes felfigyelni arra, hogy Kovács István balogfai kovácslegény meggyilkolása a magyar történelem egyik legjelentősebb eseménye, az ország polgári átalakulását megalapozó, az 1847/1848. évi országgyűlésen elfogadott, úgynevezett áprilisi törvénycikkelyek királyi szentesítése és kihirdetése előtt napra pontosan 1 esztendővel történt, míg Pontyos János azon a napon kezdte meg a rá kirótt börtönbüntetés letöltését, amikor Bécsben forradalom tört ki és Metternich kancellár elmenekülni kényszerült a császárvárosból, mely napon született meg egyúttal a *12 pont* és a *Nemzeti dal* is. A két időpont, vagyis 1847. április 11. és 1848. március 13. között, különösen az időszak utolsó részében igen jelentős társadalmi és politikai, a szó szoros és átvitt értelmében: forradalmi változások játszódtak le Európában, kiváltképpen Franciaországban és az itáliai tartományok némelyikében, és ezek közvetlen és igen jelentős hatást gyakoroltak a Habsburg Birodalomra is. Magyarországon ezalatt a közel 1 év alatt többek között megkezdte működését a Pesti Hengermalom és Vasöntő, kikerült a sajtó alól Eötvös József *Magyarország 1514-ben*, Fényes Elek *Magyarország leírása* és Széchenyi István *Javaslat a magyar közlekedésügy rendezéséről* című munkája, megjelent az *Ellenőr* című zsebkönyv, megszületett a liberális ellenzék egyik alapvető, programadó dokumentuma, az Ellenzéki Nyilatkozat, átadták rendeltetésének a Wiener Neustadt és Sopron, valamint a Pest és Szolnok közötti vasútvonalat, távírókapcsolat létesült Pozsony és Bécs között, 1847. november 11-én pedig megnyílt és azt követően szinte folyamatosan ülésezett — amint később kiderült — az utolsó rendi országgyűlés. Ma már tudjuk, hogy e nagyjából 11 hónap valójában a feudalizmus végső szakaszát jelentette Magyarországon, amit az 1847. április 11-én este 10 óra tájban a balogfai kocsmában bekövetkezett szócsata, majd az abból kialakult és tragikus véget ért verekedés szereplői, valamint jelen lévő cimboráik és/vagy szesztestvéreik persze nem sejtettek és nem is sejtettek.

A késelés két főszereplője közül az elkövető Pontyos János, a Kisunyomban lakó és Szegedy Károly szolgálatában álló, gyakorlatilag teljesen vagyontalan kanász volt, aki vallomásaiban 24 évesnek mondta magát, állítása szerint Rohoncon született, bár bizonyos, hogy születési helyét illetően valótlanúságot állított. Nem tudjuk, mióta élt Kisunyomban, mióta alkalmazták kanászként, annyi azonban biztos, hogy a falusi társadalom kevésbé tehetős részéhez tartozott, ugyanakkor az általa halálosan megsebesített, 21 éves kovácslegény jogál-

lását tekintve nemes volt, aki egy tipikus Vas vármegyei kismemesi faluban, Bődön született. Apja, Kovács Boldizsár hétszilvafás nemesként családjával gyakorlatilag paraszt módra, a zsellérek szintjén élt, így nem meglepő, hogy István fia kovácsmesterséget tanult. Nem szabad azonban figyelmen kívül hagyni, hogy önmagában a nemesi jogállás, valamint az ahhoz gyakran szorosan tapadó, ugyanakkor jórészt csupán a messzi múltba tűnő, de talán valójában akkor sem létező, generációkon át mégis konokul továbbhagyományozott, a mindennapi valóságban azonban csupán illúzióként megjelenő, tehetős nemesi família vágyképe talán olyan határozott és erős öntudat forrása lehetett, amelynek révén még a kisunyomi kovácslegény is többnek, jobbnak és különbnek tartotta magát nemcsak a falubeli kanásznál, hanem a nálánál sokkal jobb és biztosabb anyagi helyzetű, de nemesi címmel nem rendelkező személyeknél is.

Így azután a felületes, pusztán Pontyos János és Kovács István társadalmi státuszára figyelő és az eseményeket kizárólag az osztályharcos hagyományok fekete, szarukeretes, kissé karcos és elhomályosult lencsés szemüvegén át megítélő vizsgálódás kettőjük összeütközését akár a jobbágy és a földesúr közötti antagonisztikus ellentét egyik megnyilvánulási formájának is tarthatná, amely megelőzte, mintegy „beharangozta” a hamarosan — persze csak történelmi léptékkal hamarosan — bekövetkező forradalmat, amelynek többek között a magyarországi jobbágyrendszer felszámolása köszönhető. E vélekedés természetesen alapvetően lenne téves többek között azért is, mert a kanász és a kovácslegény konfliktusát nem jogi helyzetük különbözősége indukálta és táplálta, ráadásul „osztályhelyzete” alapján Pontyos személyét talán még megfeleltethetnénk a nincstelen, ebből adódóan a forradalom eszméire fogékony, tetterre kész zsellérével, ám amint azt fentebb vázolni igyekeztünk, Kovács Istvánt bajosan lehetne a jobbágyok vérét és zsírját szívó, azokat kizsákmányoló, áru-termelő közép- vagy nagybirtokos magyar nemes archetípusával azonosítani.

Ezek után a két fiatalember közötti vita, majd a tragikusan végződő verekedés kiváltó okát — amely a vallomások túlnyomó többsége szerint amiatt keletkezett, hogy a kanászlegény és társai magyar, a kovácslegény és cimborái pedig német táncot, azaz zenét kívántak hallgatni, illetőleg a zenészekkel játszani — érdemes alaposabban megvizsgálni. Mind a szemtanúk, mind pedig Pontyos vallomása alapján úgy tűnik, hogy a szóváltás megkezdődése előtt közvetlenül német zenét játszottak a muzsikuskok, amikor is — nyilván annak pontos ismeretében, hogy azt Kovács Istvánék rendelték — talán Pontyos személyesen, vagy barátai társaságában és támogatásával azzal az igénnyel fordult a zenészekhez, hogy immáron magyar zene szóljon a magyar — értsd: a balogfai — kocsmban. Azt is valószínűsíthetjük, hogy a kanász sejtette, sőt talán biztos is lehetett benne, hogy a kovácslegény nem hagyja annyiban a dolgot, és ismét német táncot akar húzatni. Ráadásul van egy tanúvallomás, amely azt állítja, hogy az összeütközést az indukálta, hogy Pontyos János földre öntötte Kovács borát. Minden bizonnyal ez utóbbi esemény már csak az utolsó, vagy már az utolsó utáni cseppet jelentette abban a bizonyos pohárban. E ponton talán nem felesleges megemlíteni, hogy mind az események színhelye, azaz Balogfa, mind a civakodásban élen járó személyek lakóhelyei, vagyis Kisunyom és Héráháza is

magyar falvak voltak,¹⁰² ráadásul a német és a magyar zenét felváltva rendelő személyek között — legalábbis neveik alapján, bár igaz, ez önmagában nem perdöntő bizonyíték — nem akadt egyetlen német anyanyelvű sem. Így joggal merül fel a kérdés: vajon a német zene, illetőleg tánc valószínűleg újból és újból történő rendelése nem csupán egy szándékos sértés, netán provokáció volt Kovácsék részéről? Vagy éppen fordítva történt? És ez a verekedés is úgy kezdődött, hogy a másik visszaütött, és valójában Pontyos provokált? Sajnos e fontos részletek a periratokból és azok mellékleteiből nem derülnek ki, ugyanakkor azt a nagyon fontos tényt világosan és egyértelműen megőrizték a források, hogy a magyar zenét kedvelő kisunyomi kanász és a német muzsikát előnyben részesítő, ugyancsak Kisunyomban lakó kovácslegény között nem azon a bizonyos estén, és nem a balogfai kocsmában történt az első összeütközés.

Így azután csaknem teljes bizonyossággal állítható, hogy Pontyos János kanász és Kovács István kovácslegény tragikusan végződő szóváltása nem a periratokban olvasható okok miatt, azaz nem azért kezdődött, mert előbbi a magyar zenét kedvelő, igaz hazafi, utóbbi pedig a német dallamokat kultiváló, labancérmű, kozmopolita kisnemes volt, mint ahogyan összeütközésük ugyancsak nem tekinthető az 1848 márciusában és áprilisában Bécsben, Pozsonyban és Pesten bekövetkezett események semmiféle előszelének sem, hanem a gyilkosság valójában két, egyazon faluban lakó fiatalember 2 hónappal korábban kezdődött személyes konfliktusának végzetes — és a szó szoros értelmében: gyászos — végkifejletét jelentette.

Ha pedig azt, a fentiekből racionálisan következő kérdést igyekszünk megválaszolni, hogy Pontyos János vajon előre eltervezett és megfontolt szándékkal vagy hirtelen felindultságában ölte meg Kovács Istvánt, nem könnyű egyértelmű felelettel szolgálni.

Ehhez okvetlenül szükséges az események egy olyan részletét megemlíteni és alaposan szemügyre venni, amelynek tisztázását sem a vád képviselője, sem a vármegyei törvényszék, sem pedig a Királyi Tábla nem tartotta fontosnak, jóllehet komoly szerepe lehetett volna annak a kérdésnek az eldöntésében, hogy Pontyos előre készült-e a leszámolásra, avagy valóban csak a szerencsétlen körülmények baljós konstellációja vezetett Kovács István halálához. Idézzük fel tehát, mit is vallott a kanászlegény a késszúrásról, illetőleg az azt közvetlenül megelőző pillanatokról: *„Én a földön további hömbölgéseink után az ajtó felé ugorván, mellényem bal zsebjeében lévő bicsak késemet előkaptam, miután már a húshagyó előtti vasárnap is egyszer a korcsmából kivetett, eszembe jutván, és a nálam nyitva lévő késemmel [a] kisunyomi kovácslegény ágyikába szúrtam, jóllehet én a döfist [a] lábába kívántam irányozni, de ez máshova esett.”*¹⁰³ A gyilkosság másnapján, tehát közvetlenül az események után, ráadásul még későbbi védőjével való konzultáció előtt tett vallomásában Pontyos egy-

¹⁰² *Fényes Elek*: Vas vármegye mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben, 1836. (Vas megyei levéltári füzetek 4.) Bev., jegyz. Benczik Gyula – Mayer László. Szombathely 1991. 63., 64., 68.; *Uő*: Magyarország geographiai szótára, melyben minden város, falu és pusztá, betűrendben körülményesen leíratik. Pest 1851. 1. köt. 80., 4. köt. 244.

¹⁰³ VaML Mbtir. Btpir. fasc. 91. nr. 77. Pir. Pm. „A”. Pontyos János vallomása. Kisunyom, 1847. április 12.

értelműen azt állította, hogy a verekedés közben előrántotta bal mellényzsebében lévő, nyitott bicskáját, és miután eszébe ötlött a 8 héttel korábban a kisunyomi kocsmában őt ért inzultus, ágyékon szúrta a kovácslegényt, jóllehet a lábát akarta megdöfni. Ezzel a kanász egyrészt elismerte, hogy nyitott (!) bicskát vagy kést hordott, illetőleg tartott mellényzsebében, másrészt pedig ő maga jelentette ki, hogy a szúrást megelőzőleg visszaemlékezett arra, hogy Kovács István február 14-én előbb kidobta a kisunyomi kocsmából, majd tettleg bántalmazta őt. Nyilvánvaló, hogy a mellényzsebben kinyitva tartott és hordott kés nem igazán életszerű dolog, ezért bővebb magyarázatra szorult volna, amivel kapcsolatban talán nem érdektelen felidéznünk a Kiskos János kisunyomi fogadós vallomásában részletezett esetet, mely szerint Pontyos egy korábban a fogadóban történt veszekedés és verekedés során is késével lábon akart szúrni egy, a Kiskos segítségére kelő zsidó személyt, és csak a véletlen szerencséének köszönhető, hogy nem történt komolyabb baj. Az a körülmény pedig, hogy a kanász az említett előzmények után haragudott Kovácsra, tökéletesen érthető és normális, csak éppen saját érdekeire figyelemmel, teljesen feleslegesen közölt tény volt. Ha pedig mindezeket kiegészítjük Pontyos azon szavaival, amelyeket a kovácslegény elhunytá után, mintegy tettére magyarázatként elmondott, miszerint bosszúból és azért ölte meg Kovácsot, mert az őt korábban inzultálta és megverte, lényegében egy látszólag egymásból logikusan következő eseménysor állhat össze. Eszerint Pontyos János az őt korábban ért bántalmazás miatt tudatosan készült a kovácslegénnyel való leszámolásra, és amikor erre a balogfai kocsmában alkalom kínálkozott, talán szóváltást provokált, vagy éppen nem tért ki az elől, majd pedig az annak nyomán kibontakozott verekedés során a mellényzsebében lévő és valószínűleg a gyorsabb és eredményesebb használat érdekében már előzőleg kinyitott késével — nem egészen világos, hogy eredetileg ágyékon vagy lábon akarta, de — combon szúrta Kovácsot.

Nyilvánvaló, hogy ezen állítás minden elemének egyértelmű bizonyítása nem könnyű, sőt megkockáztatjuk: lehetetlen feladat. Annyi azonban teljes biztonsággal állítható, hogy a február 14-én, tehát közel 2 hónappal korábban, a helyi kocsmában ismeretlen okokból és előzmények után lejátszódott affér, amelynek során Kovács István botjával megütötte a kanászt, aki pedig megfenyegette őt, meghatározó, sőt indikáló szerepet játszott abban, hogy április 11-én előbb szóváltás, majd verekedés tört ki közöttük és társaik között. E vélekedést minden kétséget kizáróan alátámasztja Pontyos János közvetlenül Kovács István elhunytá után elhangzott, tulajdonképpen magyarázkodó célzatú kijelentése, miszerint azért ölte meg a kovácslegényt, mert az őt korábban a kisunyomi kocsmából előbb kidobta, majd megtaposta. Emlékezhetünk, hogy a kanász e megnyilvánulását az ellene a vármegyei büntető törvényszéken lefolytatott per során a vád képviselője mindvégig nyomatékosan hangsúlyozta, és erre, illetőleg az eljárás folytatásakor a kisunyomi esetről szóló tanúvallomásra alapozva állította, hogy a kanász előre megfontolt szándékkal és bosszúból gyilkolta meg Kovács Istvánt. Tekintettel arra, hogy ezt ketten is hallották és vallották, Pontyos nem állíthatta, hogy nem hangzott el az ominózus mondat. Ezek után pedig nyilván védője tanácsára, önmagát meghazudtolva kénysze-

rült kijelenteni, hogy nem bosszúból és előre eltervezetten, hanem pillanatnyi felindultságában szúrta le és ölte meg ezzel a kovácslegényt. E sikeres cáfolat mellett, egyrészt az a tény, hogy a tett színhelyéről ugyan előbb elfutott, de oda hamarosan visszatért, és hagyta, hogy a jelenlévők megkötözzék, másrészt és alapvetően azonban a halottszemlét végző seborvos hivatalos álláspontja, miszerint Kovács István halála elsődlegesen az orvosi ellátás hiányában fellépő nagyarányú vérveszteség következménye volt, nem kevésbé pedig védőjének ügyes és taktikus működése eredményezte, hogy a kanászt a vármegyei törvényszék erős felindultságban elkövetett gyilkosság miatt marasztalta el, és — az amúgy számára igen jelentős pénzbüntetés mellett — „csupán” háromévi, vasban és szigorítások mellett letöltendő börtönre, valamint félévenként 25 botütésre ítélte, mely büntetést a Királyi Tábla — figyelemmel az említett mentőkörülményekre — valamelyest még mérsékelte is, és így a kanásznak a pénzfizetési kötelezettségen túl az ítélethirdetéstől számított kétévi börtönt és félévente 30 botütést kellett elszenvednie.

Így azután amikor az 1847 áprilisa óta raboskodó Pontyos János 1850 márciusában kilépett Vas vármegye tömlöcének kapuján, meglepődve érzékelhette, hogy 3 esztendő alatt alaposan megváltozott a világ, és talán egy kocsmában vagy fogadóban ülve és borozgatva hosszasan eltöprengett azon, hogy a számára sok tekintetben új és ismeretlen viszonyok között hol és miként tudja életét folytatni.

WHEN EVEN HORSESHIT WAS OF NO HELP

The Bloody Encounter of a Patriotic Swineherd and an Unpatriotic Blacksmith Lad – or a Foretaste of the 1848 Revolution in a Tavern in County Vas?

by György Tilcsik
(Summary)

The study explores, applying the methods of micro-history, and on the basis of original sources, the events which led to a tragic tavern punch-up in Vas county, as well as the brawl itself and the events of the consequent lawsuit.

On 11 April 1847 a swineherd called János Pontyos, and gentleman István Kovács, a blacksmith lad, both from the village of Kisunyom, who had already been at loggerheads with each other earlier, began to quarrel in the tavern of the neighbouring village called Balogfa, and finally came to grips. During the fight, Pontyos stabbed Kovács in his thigh, who, in the lack of immediate medical help, soon bled to death.

On the basis of the documentation produced during the case launched against the swineherd (minutes, testimonies, reports etc.) the paper precisely reconstructs the events themselves, and follows in detail the process of inquest and trial, in the course of which the comital tribunal, due to the crafty and tactical argumentation applied by the attorney, rejected the prosecutor's proposition for a death penalty and sentenced Kovács to three years imprisonment and 150 blows. The case was eventually appealed to the Royal Court of Justice, which in February 1848 reduced the swineherd's punishment to two years in prison and 120 blows.

Thus János Pontyos, who had been arrested since April 1847, spent the whole period of the 1848 revolution and the consequent war of independence in the prison of Vas county, whence he was finally delivered in March 1850, after the first phase of post-revolutionary retaliation had already ended.

Deák Ágnes

KARGER ÖRNAGY ISTENI SUGALLATA

*Gabriel Jasmagy memoranduma a magyar koronázási jelvények
felkutatásáról (1866)*

Eduard Podolsky pozsonyi rendőrigazgató 1866 tavaszán kérelmet nyújtott be felettes hatóságához, a bécsi rendőrminisztériumhoz, amelyben kérte hivatali érdemeinek elismerését. Megemlítette, hogy tevékenyen hozzájárult 1853-ban a magyar királyi koronázási jelvények hollétének felfedéséhez.¹ Az időpont megválasztása nem volt a véletlen műve. Az uralkodó 1866. január 19-én határozott, a többi tartományhoz hasonlóan, a magyarországi állami rendőri szervezet átalakításáról. Eszerint az országban akkor létező öt rendőr-igazgatóságot és három rendőrbiztosságot a pest-budai rendőr-igazgatóság kivételével feloszlatták volna, s a pest-budai rendőrigazgató irányításával a helytartótanács felügyelete alatt új rendőrbiztosságokat állítottak volna fel április 1-jei határidővel. A Poroszországgal kiéleződő, majd háborúba torkolló konfliktus azután elnapolta az átszervezést, március 26-án utasítottak minden rendőrigazgatót, hogy egyelőre folytassák tevékenységüket. Mindez a Pesten tanácskozó magyar országgyűlés árnyékában zajlott, s bár a politikai közjogi tárgyalások elhúzódni látszottak, nyilvánvaló lehetett a rendőrigazgatóknak is, hogy a közjogi megállapodás előbb-utóbb bekövetkezik, s azzal együtt sor kerül majd a Bécsből központilag irányított állami rendőri szervezet teljes felszámolására. Ez számukra — akik valamennyien a birodalom valamely más tartományaiból érkeztek annak idején Magyarországra — a magyarországi hivatali poszt elvesztését vetítette elő. Feltehetőleg ez motiválta Podolskyt, hogy már jó előre elismertesse szolgálatait a birodalom rendőri vezetőivel.²

A rendőrminisztériumon belül megkezdődött a folyamodvány feldolgozása, s nyilvánvalóan előkeresték azokat a minisztériumi aktákat, melyekből Podolsky érdemeinek listája összeállítható s azután megítélhető volt. Azok között azonban nem találtak olyan feljegyzést, ami érintette volna Podolskynak a koronázási jelvények fellelésében játszott szerepét. Johann Kempen von Fichtenstamm altábornagy, aki 1852 és 1859 között állt a rendőri ügyek élén, már nem

¹ Rendőrminisztériumi feljegyzés Podolsky beadványáról, Bécs, 1866. máj. 12. Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Ministerium des Äußern, Informationsbüro (HHStA IB) BM Akten 3349/1866.

² Podolsky végül 1867 tavaszán hagyta el Magyarországot, nyugdíjazták, s megkapta a Vaskorona-rend III. osztályi jelvényét. *Deák Ágnes*: „Zsandáros és policzajos idők”. Államrendőrség Magyarországon, 1849–1867. Osiris, Bp. 2015. 116–122.

volt az élők sorában, s bár az ügy másik kulcsszereplője, Wargha István, aki feltehetőleg Kossuth akaratlan közreműködésével a titok birtokába jutott, s kiszolgáltatta azt a rendőri hatóságoknak, ekkoriban is a rendőrminisztérium magyarországi titkos levelezője volt, az mégsem látszhatott ildomosnak, hogy az informátortól igyekezzenek információt kérni egykori alkalmazójának szerepéről. A rendőri ügyeket felügyelő Richard Belcredi gróf államminiszter azonban megtalálta a legmegfelelőbb személyt. Láthatóan tudta, hogy az 1849 utáni bécsi rendőri vezetés egyik legmegbízhatóbb és legállandóbb belső bizalmasa, aki még 1866-ban is aktív informátor volt, Gabriel Jasmagy első kézből származó információkat tud szolgáltatni, így hozzá fordult. Jasmagy azonban először hónapokig nem válaszolt, pedig Belcredi augusztusban, majd szeptember elején is megismételte kérését. Június elején ugyan Jasmagy ígérte az iratot, s persze mindjárt egy kéréssel kötötte össze jelentkezését, de majd csak szeptember 8-i keltezéssel futott be végre terjedelmes összefoglalója, amelyben kitért röviden Podolsky szerepére is, miközben összefoglalta az ügy általa tudott történetének velejét.³

A magyar koronázási jelvényeket a magyar szabadságharc végnapjaiban Törökországba való távozása előtt Szemere Bertalan négy személy közreműködésével Orsova vidékén elásta.⁴

A bécsi rendőri vezetés 1849 őszétől kezdve kitartó erőfeszítéseket tett, hogy információkat szerezzen az uralkodói felségjelvények hollétéről. Számos, sorra tévesnek minősülő információ nyomába szegődtek, mivel bőven futottak be effélék a birodalom legfelső vezetőihez. 1849 őszén például Czigler József Pest megyei ügyvéd ajánlkozott nyomozásra ez ügyben. 1850 elején Bach külön előterjesztést nyújtott be az uralkodónak az addig megtett lépésekről. Eszerint két értesülést ellenőriztek, az egyik Arad várában vélte tudni a koronázási jelvények lelőhelyét, a másik már Órsovára mutatott, de akkor a kutatás eredménytelenül ért véget. Januárban Josip Rajačić szerb patriarcha jelezte, hogy egy szerb Belgrádban egy magyartól azt az információt kapta, hogy azok arany- és ezüstkincsekkel, valamint körülbelül ezer ágyúval, kétszázezer flintával és munícióval együtt Erdélyben vannak elrejtve. (Bach viszont úgy nyilatkozott, hogy a hír forrása az a törökországi Sumlában tartózkodó menekült Johann Vels lehet, aki az aradi, hamis hírnek bizonyult információt is szolgáltatta.) Ugyanezen év augusztusában a pozsonyi „Eigl professzor” tett bejelentést, hogy egy törökországi menekült felesége közvetítésével tizennégy napon belül fellel-

³ Belcredi levélfogalmazványa Gabriel Jasmagyhoz (Görzbe), Bécs, 1866. máj. 12., Belcredi levélfogalmazványa Jasmagyhoz (Laibachba), Bécs, 1866. szept. 1., „Gabriel Jasmagy kk Dolmetsch” aláírással irat címzés nélkül, Triest, 1866. szept. 8. HHStA IB 3349/1866.; HHStA IB BM 4337/1866.; „P. T.” megjelöléssel „Gabriel” aláírással Jasmagy irata, címzett nélkül, Görz, 1866. jún. 4. Azt kérte, hogy találmányának, egy „légsűrítő hajónak” a vizsgálatára álljon fel egy tudományos bizottság. Belcredi támogatólag továbbította a kérést a trieszti helytartóságra. HHStA IB BM 4337/1866.; Jasmagyra nézve lásd: *Hajnal István: Bevezetés*. In: *A Kossuth-emigráció Törökországban*. Kiadja Hajnal István. Magyar Történelmi Társulat, Bp. 1927. 1. köt. 334–348.; *Deák Á.*: „Zsandáros és policzajos idők” i. m. 125., 139.

⁴ Vö. *Benda Kálmán – Fügedi Erik: A magyar korona regénye*. Magvető, Bp. 1979. 191–199.; *A korona kilenc százada. Történelmi források a magyar koronáról*. Szerk. Katona Tamás. Magyar Helikon, Bp. 1979. 278–286.

hetnék a koronát, cserébe az asszony férje hazatérését és büntetlenségét kéri. Nem tudjuk, hogy végül kapcsolatba léptek-e Eigllel, vagy sem. 1851 tavaszán Berényi György ügyvéd jelentkezett Joseph Protmann pesti rendőrigazgatónál, hogy egy Aleppóba internált fiatalkori barátjától, Anton Schneidertől (Hussein bejtől) kapott levelet december végi keltezéssel, s ezen a csatornán keresztül tudna információkat szerezni. Októberben Erdélyben Lederer Ede (saját állítása szerint 1848-ban Batthyány Lajos gróf, majd Szemere munkatársa) ajánlott iratok átadására s a korona ügyében való nyomozásra. Novemberben az akkor még csak a csendőrség főparancsnokaként működő Kempen altábornagy „ajtaján kopogott” az 1849-ben a magyar kormányzat hírszerzőjeként tevékenykedő Ludwik Wański bizalmas szolgálatokra jelentkezve, s — Kempen naplóbejegyzése szerint — „nem érdektelen leleplező” információkat közölt vele a korona hollétééről. 1852 végén pedig Károlyi Lajos gróf ígért információkat erről az akkor már „rendőrminiszter” Kempennek.⁵ Ez a lista is impozáns, de még ennél is több információ futott be a magyarországi rendőri, katonai és közigazgatási szervekhez.

1853-ban azután Wargha személyében feltűnt az az informátor, aki sikeresnek bizonyult. Wargha István az 1840-es években Kossuth Lajos bizalmas munkatársaként vált a liberális reformmozgalom megbecsült alakjává, 1848-ban a király személye körüli minisztérium hivatalnoka, akit az 1848. októberi bécsi forradalom katonai leverése után börtönbe vetettek a bécsi katonai hatóságok. Hosszú vizsgálati fogság után, 1850 augusztusában szabadult. Feltehetőleg 1851 nyarán lépett az államrendőrség informátorai sorába. A Magyarországot megszálló 3. császári hadsereg parancsnokságának rendőri ügyosztályát 1849 nyarától Eduard Podolsky vezette, az ő személyes bizalmasaként működött megközelítőleg másfél évig Wargha – igen sikeresen. Jubál Károly, Noszlopy Gáspár, Gasparich Márk rendőrkézzre juttatása elsősorban neki volt köszönhető. 1852 végére azonban a rendőrséghez fűződő bizalmi viszonya már nem maradt titok, másrészt Podolsky is távozott Pest-Budáról, először Bécsbe, majd onnan Pozsonyba helyezték. Ekkor került Wargha Podolsky közvetítésével közvetlen kapcsolatba Kempennel, aki 1853 májusában Londonba küldte, s megbízta azzal, hogy többek között a korona holléte után is szimatoljon. Ez vezetett azután ahhoz — ha hosszú s meglepő fordulatoktól nem mentes kitérők-

⁵ Az államrendőrség iratai között lásd a korona ügyével kapcsolatban: HHStA IB A Akten Nr. 895., 1498., 2717., 5282., 7381. („Ungarische Krone” címmel gyűjtőakta, benne Podolsky egy jelentése a koronaügyről, Pest, 1851. jan. 7. keltezéssel), 8901.; Kempen naplója, 1851. nov. 30., 1852. dec. 20. Das Tagebuch des Polizeiministers Kempen von 1848 bis 1859. Eingeleitet und herausgegeben von Josef Karl Mayr. Österreichischer Bundesverlag für Unterricht, Wissenschaft und Kunst, Wien–Leipzig 1931. 235., 271.; Czigler, Rajacíc, Berényi, Lederer és Wański ügyéről lásd: Deák Á.: „Zsandáros és policzajos idők” i. m. 354–355., 177–178., 364., 188–190.; Wański rendőrségi alkalmazásáról részletesen lásd: Deák Ágnes: Egy sikertelen kísérlet a rendőrinformátori professzionalizáció rögös útján. In: História mezején. A 19. század emlékezete. Szerk. Deák Ágnes – Völgyesi Orsolya. Csongrád Megyei Levéltár, Szeged 2011. 141–154.; Johann Velset nem tudjuk azonosítani. Vö. Létszáma a menekült magyar hadseregnek, úgy az azokkal létező polgári rendűeknek. Sumlán, 1849. dec. 11. In: 1849–1866. Adalékok a kényuralom ellenes mozgalmak történetéhez. Az Asbóth-család irataiból. Ráth Mór, Pest 1871. 9–13.; Pozsonyból feltehetőleg Eigl Mátyás katolikus lelkész lehetett a jelentkező. Vö. Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. II. köt. Hornyánszky Viktor, Bp. 1893. 1247.

kel is —, hogy 1853. szeptember 8-án reggel kiemelték a földből a koronázási jelvényeket tartalmazó ládát.⁶

Az ügy történetéről rendelkezésünkre áll Kempen 1854 tavaszán készült összefoglalója, amely évtizedekkel később nyomtatásban is megjelent.⁷ Emellett az államrendőrség iratanyaga természetesen szintén fontos adalékokkal szolgál, köztük Wargha 1853 nyarán – kora őszén, részben vizsgálati fogságban készült két összefoglalója.⁸ 1866 tavaszán Jasmagy is készít tehát egy memorandumot, őt ugyanis mint a törökországi államrendőrségi hírszolgálat bizalmi emberét már 1853 előtt is bevonták egy-egy alkalommal a korona utáni kutatásba, 1853. szeptember elején pedig őt bízta meg Kempen azzal, hogy Wargha társaságában Pest-Budáról gőzhajón Orsovába utazzon, s Wargha információi alapján Titus Karger százados hadbíró társaságában felkutassa a lelőhelyet.⁹ Lássuk tehát, ő miként foglalta össze a történetet.

A temesvári csata után (1849. augusztus 9.), amikor a főparancsnokság mellett tevékenykedve Bécsbe leveleztem, parancsot kaptam, hogy késedelem nélkül a török fennhatóság alatt álló dunai tartományokba utazzam, hogy a császári királyi konzulátust értesítsem még a lázadók vezetőinek menekülése előtt, stb., stb., stb., nevezetesen pedig Vidinben annak érdekében működjem, hogy a menekülteket mindaddig internálva tartsák, míg Bécsből és Konstantinápolyból további parancsok nem érkeznek. Vidinben az oszt-rák konzulhelyettest, Dobroslavić kapitányt, egy nyolcvannégy éves aggot épp betegágyában találtam. Megkért, hogy maradjak mellette, s a török kormányzónak, Zia pasának mint császári királyi konzulátusi tolmács mutakozzam be, ezután ilyen minőségemben érintkeztem a pasával.

Néhány nap múlva értesítést kaptunk tőle egy körülbelül ötezer fős felkelőcsapat közeledtéről, Kossuthtal, Bemmél, Dembinskivel, Perszellel [!], Merorossal¹⁰ [!], stb., stb. az élen.

Mivel a részletek ettől a pillanattól kezdve nem tartoznak a magyar korona feltalálásának ügyéhez, átugrom rajtuk, s azzal a pillanattal kezdem

⁶ Warghára vonatkozóan lásd: *Deák Ágnes: A koronás Wargha. Egy kettős ügynök Kossuth és a császári rendőrség szolgálatában.* Akadémiai Kiadó, Bp. 2010., különösen: 148–168.

⁷ Kempen összefoglalója feltehetőleg az uralkodó számára, Bécs, 1854. ápr. 24. HHStA Kab. Kanzlei, Geheimakten, Alt Kt. 5., kiadása: *Dr. Hanns Schlitter: Kempens Denkschrift über die Aufindung der Stephanskronen* (24. April 1854). In: *Uő: Aus der Regierungszeit Kaiser Franz Joseph I.* Adolf Holzhausen, Wien 1919. 37–65., magyarul: A korona kilenc évszázada i. m. 293–328.; lásd még: *Eduard von Wertheimer: Neues zur Wegschaffung und Affindung der ungarischen Krone* (1848–1853). II. Pester Lloyd, Jg. 74. (1927) Nr. 8. 1927. jan. 12.

⁸ Wargha 1853. szeptemberi memorandumát más dokumentumok társaságában lásd: HHStA Kab. Kanzl., Geheimakten, Alt Kt. 5., közli: *Schlitter, H.: Aus der Regierungszeit Kaiser Franz Joseph I.* i. m. 66–88., Wargha memorandumát részben közli: *Benda K. – Fügedi E.: A magyar korona regénye* i. m. 213–214.; vö. *Deák Á.: A koronás Wargha* i. m. 155–178.

⁹ Hajnal István információi szerint egy 1869-ben született bécsi rendőrségi jelentés tudni vélte, hogy Jasmagy arra készült, hogy egy emlékiratban a magyar képviselők számára is összefoglalja „a szent korona feltalálása körül vitt tevékenységét”. Nem tudunk róla, hogy erre sor került volna. *Hajnal I.: Bevezetés* i. m. 334.

¹⁰ Feltehetőleg Mészáros Lázár volt magyar hadügyminiszter.

újra, amikor futár útján arról tudósított a császári királyi kormány, hogy fanatikus dervisek cirkálnak a táborban, és Kossuth hajlandónak mutatkozik arra, hogy az egész csapattal iszlám hitre térjen; Bem tábornok körülbelül 300 fővel már valóban áttért.

A császári kormány azonnal Vidinbe küldte Hauslab tábornagyot,¹¹ hogy a bűnbánók számára, megmentve őket az iszlám hitre való áttéréstől, lehetővé tegye a hazába való visszautazást.

H[auslab]. az A/ mellékletben másolatban csatolt utasítást hozta számomra Bach minisztertől.¹²

Hauslab tábornagy megérkezése után azonnal Zia pasához ment a társaságomban. Az első megbeszélés eredményeként megbízást kaptam, hogy Szulejmán pasával a magyarok, lengyelek és olaszok erődön kívül található táborába menjek, és osztogassam a Hauslab tábornagy által kibocsátott proklamációt, stb., stb., stb. Az első kísérlet teljes sikerrel járt. Ám a következő napon Szulejmánt, ahogy engem is, vagy ötven felkelő Guyon felkelőfőnök vezetésével közáporral fogadta és visszatérésre kényszerítette. A Temesvárról a táborba érkező hír, miszerint Haynau egy tucat felkelővezetőt felakasztatott, tovább rontott a helyzeten.

Hauslab elővigyázattal fogadta az öt gőzösén felkereső emigránsokat, és rajtam keresztül tartotta a kapcsolatot Zia pasával. Nem csaló hitegetés, nem diplomatikus hang, nem pénz vezetett a ragyogó eredményre, nem, Hauslab tábornok nyílt, becsületes és atyai fellépésében rejlett a varázslatos, titokzatos eszköz, amely a döntő órában, amikor a gőzös felvonta horgonyát, főnökeik fenyegetései és a dervisek ámitásai ellenére 3270 felkelőt arra készítetett, hogy a tábornokhoz siessenek, magukat feltétel nélkül kegyelmébe ajánlják, és így ő kettős győzelmet ünnepelhessen: mint keresztény 3270 lelket visszaadott egyházának, s mint állampolgár ugyanennyi elveszett honfiút a hazájának.

Hauslaub mind Schwarzenberg herceg,¹³ mind Bach miniszter előtt kifejezte köszönetét a támogatásért, amit feladata végrehajtásához tőlem kapott. Ezen ajánlás következtében Bécsbe hívtak, s ott a hátramaradt forradalmár vezetőket illetőleg további utasításokat kaptam. Ekkor bíztak meg először azzal, hogy az állítólag Kossuth által elhurcolt koronázási jelvények után kutassak.

Vidinbe való visszatérésem után nem mulasztottam el, hogy szorgalommal és elővigyázattal kövessem e tárgyat, és siker esetén a legragyogóbb elismerést ígérték nekem. Anélkül, hogy részletekbe bocsátkoznék azokat a kialakított kapcsolatokat illetően, melyek kutatásaim sikerét lehetővé tették, egyenesen rátérek az eredményre, melynek köszönhetően 1849. október elején Vidin és Orsova vidékéről értesíthettem a császári királyi kormányt, hogy a korona Orsován van elásva, és részletesen közöltem, kik vettek részt, és milyen úton-módon történt az elásás. Közlésem után, 1849 októberében kérésemre egy bizottságot küldtek ki Orsovára azzal a feladattal, hogy az általam a kormánynak Vidinből és Orsováról küldött adatok alapján meghatározzák azt a pontot, ahol az elásás történt. Kegyesen engedélyezték számom-

¹¹ Franz Ritter von Hauslab vezérőrnagy.

¹² Alexander Bach belügyminiszter, aki felügyelte a rendőri ügyeket; az A/ melléklet szerint Bach 1849. szeptember 7-én megbízta Jasmagyot a keleti hírszolgálat szervezésével, jutalmat ígérve siker esetén.

¹³ Felix zu Schwarzenberg herceg miniszterelnök.

ra, hogy két megbízható hírforrásom, Dinelli és Lazzarich gőzhajós kapitányok¹⁴ alázatos kérése, hogy ők is részt vegyenek ebben a bizottságban, teljesülhessen. Sajnos én személyesen nem maradhattam ott, hogy támogassam a bizottságot.

Megbízatásom Konstantinápolyba szólított, hogy egy montenegrói csapat vezényletét átvegyem, velük a Balkán hegyoldalain, Sumlán túl február hónapban a hóban táborozzak, az élethez szükséges minden javak nélkülözésével küzdjek — zsebemben egy olyan parancssal, melynek másolatát nem mellékelem, eredetijét a sírba kell magammal vinnem —, s melynek szomorú következményei miatt kellett [ezernyolcszáz]hatvanban Berlinbe utaznom.¹⁵

A mellém adott felfegyverzett, velem minden percet megosztó két montenegrói vezető, akik a döntő pillanatban életük árán is készek voltak parancsom végrehajtására, miután Schwarzenberg herceg parancsára visszatértem Konstantinápolyba, előterjesztésemre koronás arany érdemkeresztet¹⁶ kapott, a legénység többi tagja pedig pénzjutalmat, az expedíció szervezője, Mihanovich főkonzul¹⁷ Vaskorona-rendet,¹⁸ a Lloyd társaság kapitánya pedig, aki a Fekete-tengeren Burgas kikötőjében egy gőzösön lehorgonyzott, hogy engem és embereimet a legrosszabb esetben megmentsen, Ferenc József-rendet;¹⁹ csak én, az expedíció vezetője nem kaptam semmit, mivel nem akartam elszánni magam arra, hogy engedelmeskedjem a parancsnak, hogy kitüntetésként „kérjek” a magam számára.

Visszatérek a korona ügyére: Az orsovai bizottság tevékenységét időközben a kormány elnapolta, mivel nagyon feltűnően jártak el, s a bizottság tagjai összeveszttek egymással, így hosszabb működésük nem látszott kívánatosnak.²⁰

Nem sokkal később a felkelővezetőket Ázsiába internálták, mégpedig a renegátokat Bemmél Aleppóba, a magyarokat és lengyeleket Kossuthral Kütahyába.

Schwarzenberg herceg parancsára a konstantinápolyi osztrák követségen mint császári királyi tolmácsot felvettek rendkívüli szolgálatba, s mint követségi tanácsost mutattak be Ali pasa külügyminiszternek. Tevékenységem azonban kizárólag az emigrációs ügyekre terjedt ki. Ismételt inspekciós utakat kellett tennem Kütahyába és Aleppóba, hogy személyesen meggyőződjem az internált felkelők ott-tartózkodásáról stb., stb., stb., és minden előforduló eseményről jelentést küldjek Bécsbe és a követségre.

Kütahyában a török megbízott, Szulejmán pasa szívességéből betekintheztem azon levelek címzéseibe, melyeket az internáltak Európába való küldés céljából átadtak. Itt felfedeztem, hogy ... grófnő²¹ a Párizsban élő volt

¹⁴ Alfons Dinelli a Széchenyi gőzös kapitánya, Lazzarich pedig a Duna Gőzhajózási Társaság elnöke.

¹⁵ A terv az volt, hogy Kossuthot Sumlában rábeszéljük, hogy az internálás elől szökni próbáljon, azután Bécsbe hurcolják. Az ügyről részletesen lásd: *Hajnal I.*: Bevezető i. m. 337–349. Nem tudjuk, miért kellett 1860-ban Berlinbe utaznia Jasmagynak.

¹⁶ A Civil Érdemkereszt kitüntetését Ferenc József 1850 februárjában alapította, annak legmagasabb fokozata volt a koronás arany érdemkereszt.

¹⁷ Anton von Mihanovich konstantinápolyi osztrák főkonzul.

¹⁸ A Vaskorona-rendet 1815-ben alapította I. Ferenc katonák és civilek számára.

¹⁹ A Ferenc József-rendet 1849. december 2-án alapította Ferenc József katonák és civilek számára.

²⁰ A „felkutatási bizottság”-ról lásd Kempen említett memorandumát, magyarul: A korona kilenc évszázada i. m. 295.

²¹ Batthyány Kázmérné Keglevich Augusztia grófnő, illetve Szemere Bertalan. A később említett B/ mellékletben a nő férjét exminiszternek nevezi Jasmagy. Tudjuk, hogy Batthyánynét konstan-

magyar miniszterrel, akinek birtokában volt a pontos rajz arról, hova ásta el Orsovánál a koronát, igen baráti viszonyban áll. A grófnőnek hozzám intézett, B/ mellékletként másolatban idecsatolt levele folytán később, az inter-nálás feloldása után Bach miniszter őexcellenciája, a C/ mellékletben másolatban csatolt, Hübnerhez²² szóló ajánlólevéllel 1851. december 4-én Párizs-ba küldött, hogy felkeressem a grófnőt, és a korona kiadásához olyannyira szükséges rajzot megkapjam. Miután a grófnő megígérte, hogy a rajzot eljuttatja vagy Hübnerhez, vagy a Pozsonyban élő, legidősebb gróf F. B. mágnáson keresztül közvetlenül Bach miniszterhez, nyugodtan visszatértem Bécsbe.²³

A keringő hír hallatán, hogy Bach miniszter kíválik a minisztériumból,²⁴ hogy magamról gondoskodjam, igyekeztem rajta keresztül bizonyos dolgot megszerezni a magam számára. Számszerűen bizonyítani tudtam, hogy az 1845-ben nekem mint a Magyar Középponti Vasút technikusai általános titkárának őfensége József nádor főherceg kegyesen megígért és 1846-ban a pesti szabadkőműves-páholy akkori vezetője által kifizetett, megőrzött tizenhétezer forint tulajdonomat részben az 1848-as forradalom idején kifejtett bécsi tevékenységem, részben pedig a Keleten tett felettébb bajos utazásaim következtében teljesen elveszítettem,²⁵ s ez a tevékenységem révén szerzett érdemekkel együtt arra adott alkalmat, hogy szerencsés voltam az itt D/ mellékletben másolatban csatolt legfelsőbb kegyes határozatot kapni.²⁶

Nem sokkal rá Kempen átvette a rendőrmisztériumot.

Kempen kezdetben nem adott hitelt a koronázási jelvényeket illető fара-dozásaimnak, mivel az I. ügyosztály akkori főnöke, Clannern udvari tanácsos²⁷ eltökélten kijelentette, hogy biztos bizonyítékai vannak arra, hogy a korona-

tinápolyi útja alkalmával, 1850 novemberében felkereste Jasmagy. Vö. *Perczel Miklós 1848/49-es hon-véd ezredes: Naplóm az emigrációból*. Tankönyvkiadó, [Bp. 1977.] 121.

²² Alexander Hübner báró, 1849 tavaszától az Osztrák Császárság párizsi nagykövete.

²³ A B/ melléklet szerint a grófnő még Kütahyából 1850. szeptember 4-én értesítette Jasmagyot tervezett konstantinápolyi útjáról, találkozót kért tőle, hogy „beszélgetésüket folytatni tudják”. Egyúttal közbenjárását kérte, hogy engedélyt kapjon a konstantinápolyi útra. „Ittlétének további tendenciáját illetően!!! Nagy elővigyázattal kell eljárni, nem lehet oly gyorsan előrehaladni – – – hosszabb megbeszélésre van szükség.” A levél alapján az is elképzelhető, hogy Batthyányné csak hi-tegette Jasmagyot. Batthyány Kázmér grófnak mindenesetre valóban volt tudomása a lelőhelyről. Vö. *Benda K. – Fügedi E.: A magyar korona regénye* i. m. 202–211.; *A korona kilenc évszázada* i. m. 278–286.; *Füzes Miklós: Batthyány Kázmér. Gondolat – Baranya megyei Levéltár*, Bp. 1990. 169–170. Szemere Bertalan a korona felkutatásában való közreműködéssel Batthyány gróf családját, feleségét, testvéreit vádolta. *Szemere Bertalan: Napló (1849–1861)*. S. a. r. Albert Gábor. Felsőmagyarország Kiadó – Bíbor Kiadó, Miskolc 2005. 165–169. A C/ melléklet Bach 1851. december 2-án született irata, melyben kéri Hübner bárót, hogy szükség esetén vegye oltalmába az ajánló sorok átadóját. „F. B.” feltehetőleg Batthyány Fülöp herceg, Vas megye örökös főispánja.

²⁴ 1852 áprilisában Ferenc József döntött a Legfelső Rendőrhatalóság felállításáról, ezzel a rend-őri ügyek vezetése kikerült a belügyminiszteri posztot továbbra is ellátó Bach hatásköréből.

²⁵ 1846-ban valóban folytatott a Helytartótanács vizsgálatot a Magyar Középponti Vasúttársaság visszaélési ügyeiről, a fennmaradt iratok azonban nem tudnak arról, hogy Jasmagy nevű személy szerepelt volna az ügyben. Vö. *Pogány Mária: Vállalkozók, mérnökök, munkások a magyar vasútépítés hősorában (1845–1873)*. Akadémiai Kiadó, Bp. 1980. 63–85. A 18. század vége után csak 1848-ban alakult újra szabadkőműves-páholy Pesten.

²⁶ A D/ melléklet Bach 1852. május 13-i irata, melyben értesíti, hogy az uralkodó május 8-i dön-tésével „kitűnő, odaadó és hűséges szolgálatait” jutalmául engedélyez számára évi 1000 ezüstforint fi-zetést s a rendkívüli szolgálatban álló cs. k. tolmács cím további használatát.

²⁷ A Legfelső Rendőrhatalóságon belül az első ügyosztályhoz tartoztak a külföldi államrendőrségi ügyek, vezetője Josef R. Clannern von Engelshofen tanácsos volt.

jelvények egyáltalán nem Orsován, hanem Debrecen közvetlen környékén kerültek földre. 1852 decemberében ő a Párizsból érkező H. N. emigráns²⁸ kíséretében Debrecenbe utazott e célból, az állítólagos helyen legalább tíz ponton ásatott, de dolgvégezetlenül távozott.

Amikor a visszatérése után esküdöztem, hogy minden eltávolodás Orsovától hasztalan kitérő, rendkívül izgatott hangon ezt válaszolta: Elhatároztam, hogy ebben az ügyben többé személyesen semmit sem teszek, az ügyet átadtam Hiersch udvari titkárnak,²⁹ talán neki sikerül, amit én feladtam, szíveskedjék ebben az ügyben kizárólag hozzá fordulni, mivel én erről nem fogadok további közléseket.

Ettől a pillanattól kezdve arra voltam utalva, hogy kizárólag az udvari titkárral érintkezzem e kérdésben.

1853 májusában a grófnő jóvoltából meglehetősen pontos közlést kaptam arról a senkiföldjén levő területről³⁰ Orsován kívül, ahol a koronázási jelvényeket elásták, s nem mulasztottam el, hogy erről mind Kempen miniszter excellenciáját, mind pedig az udvari titkárt értesítsem.

Nem sokkal később megtudtam, hogy Kempen egy olyan rajz birtokába jutott, melyet egy fogva tartott emigráns egyik ruhadarabjában találtak,³¹ s hogy Karger hadbíró azzal Orsovára küldte, hogy a kincs kiemelését végrehajtssa.

Tény, hogy Karger nem jutott célhoz ezzel a rajzzal, mivel láthatólag azt csak a tulajdonos, aki egy másik, helyes [rajzot] elrejtve magánál tartott, tudta hasznosítani.³²

1853. augusztus 25-én, mialatt Clannern udvari tanácsos a vezető rendőrhivatalnokok összejövetelén tartózkodott Németországban, hívatott Kempen és a következőt mondta:

Őn már sokféleképpen részt vett a magyar koronázási jelvények utáni kutatásban, és a legutóbb tett közlése a helyet illetően mégiscsak értékesnek látszik. Karger hadbíró azonban sajnos három hónap óta egy tőlem átvett rajz alapján eredmény nélkül kutat Orsován, ezért megbízom Önt, hogy azonnal jelentkezzen Hiersch udvari titkárnál, akinek birtokában van egy rajz, amely a legpontosabb adatokat látszik tartalmazni a távolság és irány tekintetében, beszélje meg vele, hogy a lehető leggyorsabban Orsovára utazik.

Örömteli köszönettel a kegyes bizalomért, Kempentől Hiersch udvari titkárhoz mentem, aki a következőt közölte:

Olyan misszióra küldjük, amelynél a legnagyobb elővigyázat szükséges, s melynek szerencsés sikere Önre nézve is nagyon örömteli lehet majd. A rajz mellett adunk maga mellé egy embert, aki megígérte nekem, hogy pontosan megmutatja Önnek és Kargernek, hol történt az elásás. Jelenleg

²⁸ Talán Noisser Richárd lehet a visszatért menekült, aki az emigrációban is a bécsi rendőrség informátora volt. Vö. *Deák Á.*: „Zsandáros és policzajos idők” i. m. 138.

²⁹ Karl Hiersch lovag, Engelskofen helyettese, majd később utóda.

³⁰ Azaz az Osztrák Császárság és Törökország határterületén található területről.

³¹ Amikor londoni útjáról visszatért, Kempen utasította az akkor Bécsben szolgálatot teljesítő Podolskyt Wargha letartóztatására, s a motozás alkalmával került elő a Wargha hálórúháinak bélésébe varrt tizenkét papírcédula. A lelőhelyről azonban nem rajzot, hanem rejtjeles leírást találtak.

³² Wargha július közepén készített és adott át az öt börtönében többször is felkereső Podolskynak egy rajzot, ami azután sikerre vezetett. Ezt Wargha feltehetőleg emlékezetből készítette, ezért nem találták meg korábban. Vö. *Deák Á.*: A koronás Wargha i. m. 164–167., a rajzot lásd: *Üő.* „Zsandáros és policzajos idők” i. m. 406.

még börtönben van. Mindent előkészítettem ahhoz, hogy ha még ma este vele együtt elutaznak, őt feltűnés nélkül a rendelkezésére bocsássam. Attól a pillanattól kezdve, hogy elhagyja a börtönt, a legszigorúbban szemmel kell tartania őt. Amennyiben adatai alapján sikerül a koronát kiásni, azonnal szabadon kell bocsátani, amennyiben nem, Ön viseli továbbra is a teljes felelősséget azért, hogy visszahozza őt újra a börtönbe.

Orsován megtalálja az Ön által ismert Karger hadbíró, aki várja Önököt, s Önökkel együtt fog eljárni. Kap ezer ezüstforintot a munkások számára arra az örömteli esetre, ha sikerrel járnak, stb., stb. Törekedjen az ügy érdekében arra, hogy megakadályozzon minden idő előtti feltűnést, nevezetesen kerülje, hogy Orsován bárki is megsejtse az Önök mellé adott emigráns jelenlétét, stb.

Az Orsovára való megérkezés után a sötétség beálltaig útitársammal a gőzhajó külön kabinjában maradtam. Kilenc óra körül várt ránk Karger a vendéglőben. Reggel a lehető legkorábban arra a helyre mentem útitársammal a senkiföldjén, ahol a korona a földben feküdt. Karger követett bennünket, először csak bizonyos távolságból, később csatlakozott hozzánk. Körülbelül harminc perc után elérkeztünk arra a helyre, ahol útitársam örömtelien felkiáltott: „Állj!” Erősködött, hogy itt van az a pont, ahol négy év óta elásva pihennek Szent István koronázási jelvényei. Amikor Karger hitetlenkedett, útitársam egy vasrudat kért. Karger — kérve engem, hogy maradjak azon a helyen — a varcsarói híd pénzügyőrétől szerzett egyet. Ahogy meghozta Karger a körülbelül négy láb hosszú vasrudat, útitársam sietve megragadta, és miután körülbelül 33 hüvelyk mélységben a földbe belefúrta, világosan kivettük a vas kongását.

Lehetetlen leírni a pillanat örömét — és mégis sohasem reméltem, hogy részem lehet abban.

Karger hadbíró homlokán az emberi indulat minden perccel növekvő küzdelme volt látható, megkért, hogy útitársamat azonnal vegyem őrizetbe, őt egy percre se veszítsem szem elől, amíg „a kiásás, amiről a legsietősebben gondoskodik”, meg nem történik.

Anélkül, hogy sejtettem volna, mi játszódik le lelkében, adtam Kargernek még háromszáz ezüstforintot a munkások számára, és bezárkóztam a vendéglői szobába útitársammal együtt, de azonnal futárüzenetet küldtem Zimonyba Šokčević tábornokhoz,³³ kérve, hogy távirati úton értesítse Kempen: „Orsova expedíció, biztos siker”, amit a tábornok meg is tett.

Karger Imbriszević őrnagy helyőrségparancsnokon³⁴ keresztül egy határőrszázaddal körbevetette a helyet, hogy senki se közelíthesse meg, és miután keresztül-kasul ásatott azon a ponton, szeptember 8-án reggel kiemelték a vasládát, és a katonák üdvözlő kiáltásai közepette Imbriszević őrnagy szállására vitték.

Útitársamnak bejelentettem, hogy szabadon távozhat, azután az őrnagy szállására siettem, hogy vele együtt a vasládában talált jelvényekről a szükséges feljegyzéseket megtegyük. Táviratban parancsot kaptam, hogy azonnal Bécsbe jöjjenek. Megérkezésemkor a pályaudvarról egyenesen Kempen excellenciájához kellett mennem, akinek két teljes órán keresztül a legkisebb részletről is be kellett számolnom. Akkor még az első öröm érzése uralkodott

³³ Josip Šokčević báró vezérőrnagy, később a Szerb Vajdaság és Temesi Bánság kormányzója.

³⁴ Martin Imbriszević őrnagy, a román bánsági határőr gyalogezred tisztje.

mindenütt, biztosra tudni véltük, hogy Kempen szándéka az, hogy ebben az ügyben a legkisebb szerepet játszó személyről sem feledkezzen meg és kitüntetésekkel jutalmazzon, nyílt titokként cirkulált egy névsor is, csak Hiersch udvari titkár tett nekem szemrehányást — és később kiderült — teljes joggal.

Kempen őexcellenciája egyébként újra Pestre küldött azzal a megjegyzéssel, hogy Karger időközben feladatul kapta, hogy a koronázási jelvényeket egy hadihajón Pestre szállítsa. Kempen őexcellenciája kifejezetten arra utasított, hogy Pestre érkeztem után azonnal császári tolmács egyenruhában jelentkezsem a főhercegnél,³⁵ s neki, őfenségének mindent részletesen meséljek el, majd az eseményen, amikor őfensége és mágnások átveszik a koronát a hajón, szintén egyenruhában részt vegyek, mivel az volt az óhaja, hogy az államrendőrség, a mágnások számára nem kívánatos rendőregyenruha nélkül, jelen legyen, majd látogassam meg Brodmannt,³⁶ utána pedig azonnal térjek vissza Bécsbe.

Podolsky még a Bécs felé tartó utamon arra kért, hogy nevét őexcellenciája emlékezetébe idézzem, s amikor vele kapcsolatban a miheztartás végett utasítást kértem, őexcellenciája a következőt mondta nekem arra az esetre, ha újra találkozom vele:

Ha Pozsonyon keresztül utazik, mondja meg Podolskynak az én megbízásomból, hogy folyamodhat a Ferenc József-rendért, a többiekért is tudok valamit tenni, megteszem érte is, s mondja meg még neki, hogy okos eljárásával a felségáruló (akinek a nevére már nem emlékszem³⁷) letartóztatásakor különösen elégedett voltam. Ahogy azt utasításba kaptam, mindent pontosan teljesítettem, és miután a koronázási jelvényeket a budai királyi várba vitték, visszatértem Bécsbe. Ám már a visszaút alatt egy magasabb beosztású csendőrtisztől az a lehangoló értesülés jutott el hozzám, hogy Kempen őexcellenciája rossz kedvében van, és szövevényes intrika óceánja arra indította, hogy a kitüntetendő személyek kezdetben nagylelkűen összeállított listáját teljesen félretegye.

Ezen a listán a következők szerepeltek:

István-rend: Clannern udvari tanácsos, azóta már meghalt

Hiersch udvari titkár

Gabler csendőrezredes, meghalt³⁸

Vaskorona: Karger őrnagy, meghalt

Schrott őrnagy, meghalt³⁹

Imbrissević őrnagy, meghalt

Ferenc József-rend:

Podolsky rendőr főbiztos

Dinelli gőzhajókapitány

Lazzarich szintén gőzhajókapitány, meghalt.

Ha Kempen őexcellenciája, aki sajnos a békés földben nyugszik, tanúskodni tudna, megerősítené, hogy nekem is kitüntetést ígért. Azt a hatalmas

³⁵ Albrecht Habsburg főherceg, Magyarország katonai és polgári kormányzója.

³⁶ Minden bizonnyal Joseph Prottmann rendőrigazgató.

³⁷ Igen valószínűtlennek látszik, hogy Jasmagy nem emlékezett Wargha nevére, de feltehetőleg valóban ez volt a helyzet, mivel az iratra itt rávezette a „Noslopyi” nevet, de azután áthúzta.

³⁸ Wilhelm Gabler határőr őrnagy, majd csendőr alezredes.

³⁹ Schrott őrnagy, az alsó-dunai kordonparancsnok.

befolyást azonban, amelynek Kempen is kénytelen volt alávetni magát, nem kívánom megnevezni.

Hiába igyekezett Langenau tábornok⁴⁰ (Kempen jó barátja) a Soldatenf[reund]. című lap 1853. szeptember 24-én megjelent, 77. számában közölt cikkében megvilágítani Kempen miniszter alaposan végiggondolt rendelkezéseit, mely cikkről később nyilatkozatot kellett tennem. Hiába vártuk, hogy Kempen kitüntetéséről olvashassunk a Wiener Zeitungban: az végleg elmaradt; Karger magasabb kitüntetésével (István-rend⁴¹), az Imbriszević számára adott Vaskorona-renddel és azzal, hogy az udvari titkár által mellém rendelt ismeretlen pénzjutalmat kapott, az ügy elintézettnak minősült.

Kempen altábornagy későbbi kijelentése, miszerint „kívánatos, hogy a magyar koronázási jelvények fellelése a nép előtt lehetőleg Karger isteni sugallataként jelenjen meg, s ez megakadályozza, hogy akár ő (Kempen mint főnök), akár bárki más, aki az államrendőrség részéről abban részt vett, kitüntetést kapjon”, előírta, hogy erre az aktára az „örök hallgatás” feljegyzés kerüljön.

Trieszt, 1866. szeptember 8.

Gabriel Jasmagy
Cs. k. tolmács⁴²

Jasmagy összefoglalója szemmel láthatólag elsősorban saját érdemeit igyekszik kidomborítani, s Wargha missziójáról nem árul el számunkra eddig ismeretlen adatokat. Ugyanakkor számos részlettel pontosítja tudásunkat például a törökországi magyar emigráció körében végzett államrendőrségi tevékenységről, a korona megtalálásának pillanatáról, de leginkább az azt követő kormányzati megfontolásokról.

Kempen szeptember 9-én kapott Johann Coronini-Cronberg gróf altábornagytól, a Szerb Vajdaság és Temesi Bánság katonai kormányzójától táviratot a korona kiemeléséről, s a hírrel azonnal Schönbrunnba sietett a császárhoz. Másnap reggel újra Schönbrunnban kezdte a napot, mivel a császár főhadsegédét, Karl Grünne gróf altábornagyot kellett felkeresnie hivatali teendőikben. Ott kétszer is találkozott a császárral, de az egyetlen köszönő szóval sem említette a korona ügyét. „Ez lenne a köszönet? A korona megtalálása csak az én ernyedetlen fáradozásomnak köszönhető, követtem minden lehetséges szálát, és ez után a fontos eredmény után egyetlen elismerő szó sem! Nagyon levert voltam” – örökíti meg ezt Kempen naplójában. Szeptember 20-án is elképedve

⁴⁰ Wilhelm Eduard Georg von Langenau ezredes, 1851 és 1855 között az egy ideig szintén Kempen parancsnoksága alatt álló bécsi katonai kormányzóság politikai-rendőri osztályának vezetője, ilyen minőségében a bécsi sajtó felügyelője. A *Soldatenfreund* cikkéről lásd még: *Szemere B.*: Napló i. m. 165–171.

⁴¹ A Szent István-rendet Mária Terézia alapította 1764-ben, 1918-ig a civileknek adható legmagasabb kitüntetésnek számított.

⁴² „Gabriel Jasmagy kk Dolmetsch” aláírással irat címzés nélkül, Triest, 1866. szept. 8. HHStA IB BM 3349/1866. (német nyelvű). Az iratot saját fordításomban közlöm.

jegyzi fel: „ezt bizony elképzelhetetlennek tartottam.”⁴³ Közben igyekezett első kézből információkat szerezni az akcióról, nem Jasmagy volt az első, aki beszámolt neki, hanem Wargha, aki Orsováról visszatérve már szeptember 10-én felkereste, „érdekes feljegyzéseket” adott át neki (feltehetőleg az államrendőrségi iratok között fellelhető Wargha-memorandumot), ezt egészítette ki Jasmagy 13-i szóbeli beszámolója.⁴⁴ Szeptember 13-án Kempen az uralkodótól kitüntetést kért Kargernek, Wargha számára pedig hallatlanul magas, 60 000 forintos jutalmat, amit azok néhány napon belül, kerülve mindenféle ünnepélyes formáságot, meg is kaptak.

Kempen valóban nagyon fontosnak és személyes sikerének tartotta a koronajelvények feltárását. Ezért hidegzuhanyként érte, hogy Coronini a *Temesvarer Zeitung*-ban megjelentetett egy cikket, amely a sikert kizárólag Kargernek tulajdonította. Kempen csodálkozva jegyezte fel naplójába: „El sem tudom képzelni, mit akar ezzel Coronini.”⁴⁵ A Jasmagy által említett cikk azután a *Soldatenfreund* című lapban Kargerrel való összehörrenéshez is vezetett, mivel az a *Temesvarer Zeitung* cikkét tárgyalva ahhoz azt a kommentárt fűzte, hogy valójában Karger kísérleteit Bécsből irányították, s ő „egy felsőbb vezetés eszöke” volt csupán. Karger ezt sértésnek tekintette, még azt is kijelentette, hogy ezek után kénytelen a hadseregből távozni, s láthatólag szemrehányást tett Kempennek. Albrecht főherceg pedig dühösen kifejezetten azzal vádolta Kempent az uralkodóhoz eljuttatott iratában, hogy hivatala íratta a *Soldatenfreund* cikkét, amit Kempen „méltatlankodva” visszautasított.⁴⁶ Jasmagy iratának fényében persze nem tudhatjuk, valóban Kempen közvetett sugallatára született-e a cikk vagy sem. Mindezek ismeretében azonban világosabbá válik Kempen 1854 tavaszán a korona feltalálásáról készült összefoglalójának funkciója: a „rendőrminiszter” mindenekelőtt saját érdemeinek rögzítésére foglalta össze a történeteket. Jasmagy iratának a legérdekesebb információja mégiscsak az, hogy mindezek mögött nem pusztán személyi intrikák húzódtak, hanem „kommunikációs” megfontolások: a szándék isteni sugallat szerepének megjelenítésére a „nép” előtt. Jasmagy nem nevezi meg, szerinte ki volt az a személy, akinek befolyása előtt Kempennek is meg kellett hajolnia, de feltehetőleg az uralkodóra gondolt. Az isten kegyelméből uralkodó császár eszméjéhez nagyon jól illeszkedett az isteni kegyelem sugallata.

⁴³ Kempen naplója, 1853. szept. 9–10., 20. Das Tagebuch des Polizeiministers Kempen i. m. 302–304., magyarul lásd: A korona kilenc évszázada i. m. 189–290. Katona Tamás fordítása.

⁴⁴ Kempen naplója, 1853. szept. 10., 13. Das Tagebuch des Polizeiministers Kempen i. m. 303.

⁴⁵ Kempen naplója, 1853. szept. 17. Das Tagebuch des Polizeiministers Kempen i. m. 304., magyarul: A korona kilenc évszázada i. m. 290. Katona Tamás fordítása. 1853 tavaszától már több hivatali konfliktus támadt Kempen és Coronini között, s az sem elhanyagolható szempont, hogy Coronini korábban a gyermek Ferenc József nevelésével megbízott katona volt. A konfliktusokra lásd: *Deák Á.*: „Zsándáros és policzajos idők” i. m. 68–69.

⁴⁶ Kempen naplója, 1853. szept. 21., okt. 7. Das Tagebuch des Polizeiministers Kempen i. m. 304–306.

THE DIVINE INSPIRATION OF MAJOR KARGER. THE MEMORANDUM OF GABRIEL JASMAGY ON THE DISCOVERY OF THE HUNGARIAN CORONATION INSIGNIA (1866)

by Ágnes Deák
(Summary)

In the autumn of 1866 Gabriel Jasmagy, on the demand of state minister Richard Belcredi, prepared a memorandum, in which he summarised whatever he knew about the search for the Hungarian coronation insignia, buried in the surroundings of Orsova in the last days of the war of independence, and about their subsequent discovery in September 1853. Jasmagy was the chief confidant of the Viennese state police at Istanbul after 1849, upon whose services as a confidential informant they could constantly rely up to the late 1860s. He was one among those persons who had participated in the successful September action. His memorandum consequently contains basically new information about the quest, while shedding new light also on state security activity among the Hungarian emigree group in Turkey, on the moment of discovering the Crown, and, before all, on the consequent governmental considerations. That the expected shower of honours and mass reward failed to materialize was the result not only of personal intrigues but also of „communicational” considerations: namely of the intention to represent the discovery of the coronation insignia before the public not as the result of a successful police action but as a work of divine inspiration.

Soós László

TISZA ISTVÁN AZ ÜGYVEZETŐ KORMÁNY ÉLÉN

(1905. január 27. – 1905. június 18.)

A Tisza-kormány lemondásának előzményei

A Tisza István vezetésével 1903. november 3-án megalakított kabinet abban a politikai légkörben kezdte meg munkáját, amelyben a parlamenti obstrukció eszközével az ellenzék egy éven belül a Széll Kálmán és a Khuen-Héderváry Károly vezette kormányokat lemondásra kényszerítette. A parlament munkaképességének helyreállítására Tisza István már 1903 tavaszán sem látott olyan, úgynevezett békés eszközöket, amelyek az ellenzék számára elfogadhatóak lennének. Sőt, az 1903. június 16-án az uralkodótól kapott kormányalakítási felkérése azon bukott meg, hogy az obstrukció letöréséről vallott — erőszakosnak ítélt — nézeteit a minisztériumok vezetésére felkért párttársai sem támogatták. Tisza István visszalépését követően az uralkodó az ellenzékkel való megegyezést szorgalmazó Khuen-Héderváry Károlyt kérte fel az új kabinet megalakítására. A miniszterelnök-jelölt hiába egyezett meg a Függetlenségi Párt vezetőivel az obstrukció beszüntetéséről, Kossuth Ferencnek nem sikerült elfogadtatni a megállapodást ellenzéki képviselőtársai teljes körével. Ezért az 1903. június 27-én kinevezett Khuen-Héderváry-kormány a folyamatos obstrukció következtében az országgyűlés törvényalkotó munkáját nem tudta helyreállítani. A rövid, kétszeri lemondással átélt 129 nap után, Khuen-Héderváry Károly 1903. november 3-án átadta helyét Tisza Istvánnak.

A horvát báni székben sikereket elérő Khuen-Héderváry Károly bukását követően Tisza István igazolva látta azon véleményét, hogy az obstrukció megszüntetését az ellenzék jóindulatára hagyatkozva, pártközi megbeszélésekkel megszüntetni nem lehet. Ennek ellenére két alkalommal is kísérlet történt arra, hogy a parlament munkaképességét helyreállítsa. Nevezetesen, 1903. december 7-én az országgyűlés délutáni üléseire vonatkozó határozat visszavonása fejében a Függetlenségi Párt vezetői ígéretet tettek az obstrukció felfüggesztésére, de a megállapodás negyven ellenzéki képviselő ellenállásán hajótörést szenvedett.

A második, már átmeneti sikereket hozó megegyezés előzményeként az országgyűlés 1904. március 10-én tartott ülésén a kormánypárti képviselők Tisza Istvánnak a házszabályok ideiglenes módosítására vonatkozó indítványát megszavazták. Ezen az ülésen Thaly Kálmán javaslatára, amelyet előzetesen Kossuth Ferencsel is megbeszélt, az ellenzék lemondott a „rendkívüli fegyve-

rek” használatáról, a miniszterelnök pedig visszavonta a házszabályok módosítására tett indítványát. A megegyezéshez minden ellenzéki párt csatlakozott, mert csak így nyílt lehetőség az újoncmegajánlási törvényjavaslat elfogadására és a több mint 80 000 tartalékos és póttartalékos leszerelésére. Ennek a megállapodásnak köszönhetően az országgyűlésben jelentős törvények elfogadására került sor, amely a tizenegy hónapig tartó exlex állapot megszüntetését is lehetővé tette.

A parlamenti szélcsend csak rövid ideig tartott, mert az 1904. április 19-én elkezdődő vasutassztrájk, amelynek eredményeként április 20-án délelőtt a vasúti közlekedés az egész ország területén leállt, a kormánypárti és az ellenzéki képviselők között ismét felszínre hozta az ellentéteket. Ezt követően az országgyűlés munkájára jellemző volt, hogy a két hónapig tartó vita annak az évnek a költségvetéséről szólt, amelynek a nagyobbik fele a tárgyalás időszakában már eltelt. A viták átmenetileg azzal értek véget, hogy az országgyűlési képviselők augusztusban szabadságra mentek, és a kormány tagjai is az 1904. augusztus 4-ét követő minisztertanács után csak szeptember 8-án ülészttek.

A nyári szünetben a Geszten tartózkodó miniszterelnök a házszabály-revizióra vonatkozó új javaslatát készítette el, amelyet 1904. október 7-én, az ugrai kerület választóihoz írt nyílt levelében ismertetett. A fenti levelet a napilapok október 8-án közölték, azon a szombati napon, amikor a miniszterelnök geszti nyaralását befejezve visszatért a fővárosba.¹ Tisza Istvánnak ez a nyilatkozata nemcsak a kormányzó párt, hanem a kormány tagjait is váratlanul érte. Berzeviczy Albert visszaemlékezése szerint: „a kormány körében a revízió anyagi részével is foglalkoztunk már, szó volt róla, hogy annak ősszel igyekeznünk kell sorát keríteni, de sem a legközelebbi időpontra, sem a szőnyegre hozás módjára nézve megállapodás nem jött létre.”²

Az 1904. november 15-én tartott országgyűlésen Dániel Gábor elnök — a Szabadelvű Párt támogatásával — nyújtotta be határozati javaslatát a házszabályok ideiglenes módosításáról.³ A Függetlenségi Párt tagjai az esti értekezle-

¹ *Tisza István: Az ugrai kerület választó-polgáraihoz! Geszt, 1904. október 4. Egyetértés, 1904. október 8. A levelet teljes terjedelmében közli Horánszky Lajos: Tisza István és kora. I. Bp. 1994. 452–456.*

² Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (OSZK Kt) Quart. Hung. 2955. Berzeviczy Albert: Az első Tisza-kabinet parlamenti küzdelmei. 1903–1905. 36. Tisza István már szeptemberben megismertette Tallián Bélával a házszabály-módosítással kapcsolatos elképzeléseit. Tallián részletes megjegyzéseit lásd: Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára (MREZSLT) 44/a fond Tisza iratok 2. cs. 8. tétel 11–13. Tallián Béla levele Tisza István részére. 1904. szeptember 25.

³ A javaslat a házszabályok 195–265-ig terjedő paragrafusait érintette. Nevezetesen a tanácskozási rendre, az elnökre, az alelnökre vonatkozó részeket módosították. Pl. a parlamenti ülés meghosszabbításának kérdése, a felszólalások és a név szerinti szavazások kérésének korlátozása, a rendező képviselőknek az ülésteremből való kitiltása, valamint a kitiltás tartamára illetményük megvonása. A tárgyalási idő korlátozása, tehát a klotúr bevezetése: a költségvetési és indemnitási törvényjavaslatok esetében az általános vita hat, az egyes tárcákra vonatkozó három, a felhatalmazási törvény pedig hat ülésnapnál többet nem vehet igénybe, továbbá a rendes évi újoncjutalék letárgyalását is határidőhöz kötötték. A kormány terve szerint a javaslat egy pártközi bizottság elé kerül, ezért az álláspontjukat úgy szövegezték meg, hogy a megegyezés érdekében engedményeket tehessenek. Részletesebben lásd: OSZK Kt Quart. Hung. 2955. Berzeviczy Albert: Az első Tisza-kabinet parlamenti küzdelmei. 1903–1905. 30–34.

ten elégedetten állapíthatták meg, hogy a házszabályok módosításának szándéka olyan ellenzéki összefogást eredményezett, amelyre a kiegyezést követő időszakban még nem volt példa. A miniszterelnököt támadó képviselők erejük tudatában, 1904. november 16-án magukhoz ragadták a kezdeményezést, és Kossuth Ferenc, valamint Apponyi Albert vezényletével elkezdődött a technikai obstrukció.⁴

1904. november 18-án az este véget ért zárt ülés után — az ellenzék számára követhetetlen eljárásban — a kormánytöbbség a házszabály-revizíót tartalmazó Dániel-féle határozati javaslatot elfogadta. Ezt követően sor került az 1901. október 24-ére egybehívott országgyűlés harmadik ülésszakának azonnali berekesztését elrendelő királyi kézirat felolvasására.

Az 1904. november 18-án lezajlott parlamenti események az ellenzéki összefogást erősítették. November 19-én délelőtt a Függetlenségi Párt helyiségében Justh Gyula javaslatára az ellenzéki pártok — programjaik megtartása mellett — koalíciót hoztak létre, és a közös cél megvalósítása érdekében végrehajtó bizottságot választottak, amelyet a „Szövetkezett Ellenzék Vezérlő Bizottságának” neveztek el. A jelszavuk lett: lehetetlenné tenni a kormányt és visszaállítani az alkotmány épségét. A koalíció tagja lett a Kossuth Ferenc vezette Függetlenségi Párt, a Zichy Aladár képviselte Katolikus Néppárt, Bánffy Dezső Új Pártja, Vázsonyi Vilmos Demokrata Pártja és a Nemzeti Párt Apponyi Albert irányításával. Még az este folyamán Apponyi Albert felolvasta a király részére készített feliratot, és éjfél tájra a nemzethez intézendő kiáltványt Eötvös Károly is elkészítette.

A nemzethez szóló kiáltvány a kormány által okozott törvénysértésekről tájékoztatót, és a november 18-án elszenvedett sérelmeket a bizottság tagjai az alábbiak szerint foglalták össze: a házszabályindítványhoz jelentkező hozzászólókat a szólási jogaiktól megfosztották, az elnök nem zárta le a vitát, és a szavazás előtt az indítványt nem olvasta fel, a szavazatokat nem számolták össze, és „a kijátszott, az elámult ellenzéki képviselők túlnyomó része sejtelemmel sem bírt arról, mi történik”.

A Szövetkezett Ellenzék Vezérlő Bizottsága az Apponyi Alberttől megszokott kiváló stílusú feliratban tájékoztatta a királyt az új házszabály törvénytelen parlamenti elfogadtatásáról, és a sérelmek felsorolása után az alábbi kérelmet terjesztette elő: „alázatosan kérjük felségedet, méltóztassék gróf Tisza István miniszterelnök urat, aki az alkotmány megtámadása által nemzetének és királyának bizalmára egyaránt méltatlanná vált, állásából elmozdítani és az ország kormányzatát alkotmánytisztelő férfiakra bízni.”⁵

A kormányzó párt által a parlamentben elért kétes értékű siker hatására egyre több képviselő jelezte, hogy a fenti eseményekkel semmiféle szolidaritást nem vállal, és kilép a Szabadelvű Pártból. Már november 19-én bejelentette a

⁴ A technikai obstrukcióhoz a Néppárt tagjai — annak ellenére, hogy elítélték a házszabályok módosításának tervét — nem csatlakoztak. Tisza István házszabály-módosításáról későbbi véleményeket lásd: Tisza évkönyv 1925. Szerk. Angyal Dávid Bp. 1925.

⁵ Egyetértés, 1904. november 20. A királyhoz és a nemzethez. Az osztrák képviselőházban hét évvel korábban a házelnök hasonló módon rendelt el szavazást.

pártból való távozását az Andrássy-csoport tizenhárom tagja, továbbá a nevesebb politikusok közül Wlassics Gyula, Darányi Ignác⁶ és Szemere Miklós.⁷ A Rátóton tartózkodó Széll Kálmán 1904. november 21-én tájékoztatta a sajtót arról, hogy kilép a Szabadelvű Pártból és lemond a mandátumáról.⁸ Az ellenzéki politikusok szerint legalább harminc főre volt tehető azoknak a képviselőknek a száma, akik elhagyni készültek a kormánypártot.

Tisza István a Gödöllőn tartózkodó uralkodótól vette át az országgyűlés új szakaszának összehívását elrendelő királyi kéziratot.⁹ A miniszterelnök az 1904. december 9-én tartott értekezleten közölte párttársaival, hogy a kézirat meghallgatására a két Házat 1904. december 13-ára szándékozik összehívni. Az országgyűlés összehívása alkalmából az ellenzék támadása Perczel Dezső ellen irányult, akiről a Szövetkezett Ellenzék Vezérő Bizottsága az 1904. november 19-én a nemzethez intézett kiáltványában kimondta: „[...] a képviselőház mostani elnöke gonosztevő lett. Gróf Tisza István miniszterelnök bűntársa lett.”¹⁰ Ekkor az ellenzék elérkezettnek látta az időt, hogy a koalíció erejét megmutatva leszámoljon Perczel Dezsővel, és a november 18-án tanúsított magatartása miatt az elnöki székből mindenáron eltávolítsa. A kormány előtt sem volt titok az ellenzék szándéka, ezért a parlamenti ülésen Perczel Dezső meg sem jelent, az őt helyettesítő Feilitzsch Artúr alelnök pedig utasította a rend fenntartására kivezényelt őrsöket, hogy a képviselők részéről érkező inzultálásokra erőszakkal nem válaszolhatnak. Farkas János terembiztos úgy vélte, hogy negyven főből álló őrséggel a Ház rendjét képes lesz biztosítani.

Az ellenzéki képviselők 1904. december 13-án reggel az előzetes híresztelés alapján a parlament bejárata előtt fegyveres kordonra számítottak, de csak a kapun belül várta őket Rogolya rendőrfelügyelő, aki egyenkénti belépésre kérte meg a képviselőket. Az élen haladó Ugron Gábor a bevonulás akadályozására hivatkozva szóváltásba keveredett a felügyelővel, majd az utasításra hivatkozó tiszttviselőt Rakovszky István és Zichy Aladár segítségével alaposan összeverték, és szó szerint kidobták a térre.¹¹ A terembe — amelyben a kormánypárt részéről még senki nem volt jelen — belépő képviselők azonnal az elnöki pulpitus körül mozdulatlanul álló teremőrök szidalmazásába kezdtek, és távozásra szólították fel őket. Amikor világossá vált, hogy a teremőrök az ellenzéki képviselők utasításának nem engedelmesskednek, felröppent a támadásra buzdító jel-

⁶ MREZSLT 44/a fond Tisza iratok 2. cs. 8. tétel 116. és 117. Darányi Ignác és Wlassics Gyula levele Tisza István részére. 1904. november 19. A két levél azonos szövege: „Igen tisztelt barátom! Tiszteletteljesen jelentem, hogy élénk sajnálatomra egyidejűleg kénytelen voltam kilépésemet a Szabadelvű Pártból annak elnökével tudatni. Kiváló nagyrabecsüléssel tisztelő barátod.”

⁷ Egyetértés, 1904. november 20. A Tisza pártja szétfűlik.

⁸ Egyetértés, 1904. november 22. A rátóti bölc.

⁹ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) Miniszterelnökség központilag iktatott és irattározott iratai (K26) 1905-III-74. Tisza István előterjesztése az uralkodó részére. 1904. november 30. A miniszterelnök az országgyűlés előtt álló legfontosabb feladatként jelölte meg: az 1905. év első felére szóló pénzügyi felhatalmazás, valamint az újoncjutalékról szóló törvényjavaslat megszavazása.

¹⁰ Egyetértés, 1904. november 20. A nemzethez.

¹¹ Egyetértés, 1904. december 14. Kidobott rendőrfelügyelő.

szó: „Ki a darabontokkal.”¹² Ezt követően a törvényesség visszaállítását követelő ellenzéki képviselők a védekezés jogától megfosztott öröket összeverték, a lépcsőkön lelökdösték, és ruháikat megtépték.¹³ A mintegy másfél száz képviselő elharcosai a sikeres ütközetten fellelkesülve a Perczel Dezső által megszentésigtenítettnak nyilvánított elnöki pulpitust, valamint a miniszteri bársonyszékeket darabokra törték.¹⁴

A kormánypárti képviselők akkor érkeztek meg, amikor az egyesült ellenzék tagjai már az általuk átrendezett ülésteremben a romok felett fényképeket készítettek. A képviselőtársai kíséretében megjelenő Tisza Istvánt a bántalmazástól Andrassy Gyula mentette meg azzal, hogy tekintélyparancsolóan szorosan a miniszterelnök mellé lépett. Amikor a Szabadelvű Párt tagjai látták, hogy a parlamenti ülés megtartására nincs remény, kivonultak az ülésteremből.

Tisza Istvánnak a parlamenti eseményekről táviratban adott tájékoztatójára a királyi kabinetirodából már december 13-án este tíz órakor megérkezett a válasz. A kabinetiroda számjeles távirata szerint: „Ő apostoli felsége érdeklődéssel vette tudomásul Excellenciád távirati jelentését, és teljes mértékben jóváhagyja eljárását. Őfelsége reméli a szavatossági nyilatkozat és az újonc törvény javaslatának még ezen az országgyűlésen tartós szívósággal való keresztülvitelét, mindenestre azonban felhatalmazást ad Excellenciádnak az országgyűlés felosztatásának elrendelésére.”¹⁵

A kormány lemondásától a felmentéséig

Az 1905. évi választások kiírására vonatkozó kérelmét gróf Tisza István miniszterelnök 1904. december 16-án az uralkodó előtt az alábbiak szerint in-

¹² Egyetértés, 1904. december 14. A kaosz. Az ellenzék által darabontoknak elnevezett parlamenti örség tagjainak többségét a csendőrség állományából választották ki, akik a teremőrökhöz hasonló fekete atillát viseltek, nemzeti színű karszalaggal. Fegyvertelenül teljesítettek szolgálatot.

¹³ Feilitzsch Artúr jelentése: „az új teremszolgák közül a teremben bent nyolcan voltak állítva, kesztyűsen. Az elnöki emelvény bal oldali feljáromjának alsó lépcsőjére négyen voltak állítva, ketten-ketten szembe egymással, azon utasítással, hogy ne engedjék meg, hogy bárki is felmehessen az elnöki emelvényre.” A feldühödött ellenzéki képviselők a teremszolgákat szidalmazták, megpofozták, és hozzákézdtek a korlátok szétszedéséhez. „Mikor láttam, hogy a szolgákat lassanként mind leráncigálják, felrendeltem magam köré az elnöki emelvényre őket, hogy legalább azt megvéddhessem. De ez sem volt lehetséges, dacára annak, hogy teljes és erős hanggal figyelmeztettem a romboló és kiabáló képviselőket, hogy ezek egyszerű teremszolgák, akiknek a tettegességet nem szabad viszonzni, mert akkor már széklábak, fadarabok röptültek felénk, egyes képviselők egész az elnöki emelvényig hatoltak, fadarabokkal és széklábakkal kezdték a szolgákat ütni-vern, akik természetesen egyetlen ütést sem viszonzottak, amikor láttam, hogy egypáran közülük véreznek... hogy a végsőkéig bántalmazott szolgáknál a fegyelmet továbbra is fenntartani nem leszek képes, további ok nélküli bántalmazásoktól is őket megóvándó, a jobb oldali lépcsőfeljárón visszavonultam velük.” MNL OL Képviselőház és Nemzetgyűlés elnöki iratai (K2) 1905-AVIII-3. Bárány Feilitzsch Artúr jelentése. 1904. december 18.

¹⁴ OSZK Kt Quart. Hung. 2955. Berzeviczy Albert: Az első Tisza-kabinet parlamenti küzdelmei 1903–1905. 82–83. Miután az öröket kiűzték a teremből, a képviselők a Ház asztalát feldöntötték, az összetört miniszteri bársonyszékeket és az elnöki pulpitust erre felhalmozták. A helyreállítás költségét 1935 korona 65 fillérben állapították meg. MNL OL K2-1905-AVIII-3. Schaubach Károly építész szakértői véleménye. 1904. december 16. Lásd még: MNL OL K2-1905-AVIII-4. A Mentelmi Bizottság ülésén felvett tanúvallomások. 1905. május 23., 25., 27. és június 6.

¹⁵ MREZSLT 44/a fond Tisza iratok 2. cs. 8. tétel 67. Ferenc József távirata Tisza István részére. 1904. december 13.

dokolta: „[...] A törvénytelen erőszakkal szemben, tehát a november 18-án elfogadott házszabály módosításban megadott hatalmi eszközöket kellene a képviselőház tagjainak több, mint egy harmadával alkalmazni. Ezt azonban a pártnak legmegbízhatóbb tagjai is csak abban az esetben helyeselnék, ha azt a nemzetnek a választásokban megnyilatkozó közvéleménye is osztaná, illetőleg ha az ellenzék még azon túl is konokul megmaradna eddigi magatartásánál. Ennélfogva az országgyűlésnek mielőbbi feloszlatása, s új választások elrendelése válik szükségessé, miután azonban az 1867. X. törvény értelmében az országgyűlés feloszlatása esetében az új országgyűlés a jövő évi költségvetés s az utolsó zárszámadás tárgyalása végett még azon év folytán összehívandó, az országgyűlés feloszlatása csak a jövő év első napjaiban lesz eszközzendő. Addig is azonban, hogy a mostani merőben céltalan s a parlament tekintélyét aláásó jeleneteknek vége vessék, az országgyűlés üléseinek elnapolását vélném szükségesnek. [...]”¹⁶ Az audiencia eredményeként az 1904. december 19-én tartott parlamenti ülésen a Ház elnöke királyi leirattal értesítette a képviselőket, hogy „Magyar minisztériumunk előterjesztésére a jelen országgyűlés üléseit folyó év december 28-dik napjáig, ezennel elnapoltnak nyilvánítjuk”.¹⁷

Ferenc József az országgyűlést berekesztő trónbeszédét a szokásos ünnepi keretek között 1905. január 4-én a budai várban mondta el. Az uralkodó beszédében kitért a parlament törvényalkotó munkájára, majd a házszabályok reformjának kérdésére, amely „[...] oly válságos helyzetet teremtett, melyben a jelen országgyűlés munkaképességének helyreálltát nem lehet többé reménylenünk. Ezen helyzetben alkotmányos kötelességünknek tartjuk, hogy alkalmat adjunk az állásfoglalásra a nemzetnek”.¹⁸ A trónbeszéd felolvasása után a király az országgyűlés berekesztésén részt vevőkkel együtt a várkapolnába ment, ahol Hornig Károly veszprémi püspök tedeumot mondott. Az orgonista az istentiszteletet a himnusz hangjaival fejezte be. Az új országgyűlés 1905. február 15-ére történő összehívására vonatkozó királyi közleményt és a belügyminiszter választási rendeletét a hivatalos lap 1905. január 5-én közölte. A belügyminiszter az általános választásokat 1905. január 26. és február 4. között rendelte el lebonyolítani.

Már 1905. január 26-án, a választások első napján a Szabadelvű Párt jeleltjeinek sorozatos veresége láttán világossá vált, hogy a végső elszámolás nem lesz kedvező a kormány számára.¹⁹ Végül a kormánypárt a vártnál is nagyobb

¹⁶ MNL OL Miniszterelnökség központilag iktatott és irattározott iratai K 26-1905-III-74. Tisza István felirata a király részére. 1904. december 16.

¹⁷ Képviselőházi napló, 1901–1905. XXXI. kötet. 524. országos ülés. 1904. december 19. Ez egyben azt is jelentette, hogy az uralkodó az exlex állapotban történő választások lehetőségét sem zárta ki. Továbbá: MNL OL K2-AI-3-13. 1904. december.

¹⁸ MNL OL K2-AI-3-14. Az országgyűlést berekesztő trónbeszéd. 1905. január 4. Továbbá: Egyetértés, 1905. január 5. A trónbeszéd.

¹⁹ Klein Ödön arra kérte Tisza Istvánt, hogy a kormányellenes rémhíreket terjesztő vidéki lapokat átmenetileg tiltsák be, de a miniszterelnök „a világ minden kincséért sem akart hozzájárulni a sajtószabadsághoz, semmiképpen sem akarta azt korlátozni rövid átmeneti időre sem”. *Klein Ödön: Tiszától – Tiszáig. Visszaemlékezések és adalékok.* Bp. 1922. 89. Továbbá: Dr. Klein József kassai rabbi még 1903. december 9-én a kormánypárt népszerűtlenségére hívta fel Tisza István figyelmét:

vereséggel zárta a választást, és nyilvánvaló volt, hogy Tisza István a házsza-bályok módosításához nem nyerte el a nemzet támogatását. Az igazolt képviselők névjegyzéke a parlamentben 1905. március 8-án került jóváhagyásra.²⁰ A végleges adatok szerint a 413 választókerületben elért eredmények alapján a Szabadelvű Párt 161, a Disszidensek 27, az Újpárt 13, a Néppárt 25, a Függetlenségi Párt 164, a román jelöltek 8, a szlovákok 1, a szerbek 1, a Demokrata Párt 2, a szocialisták 1, a pártonkívüliek 10 mandátumot szereztek.²¹ Az ország népességének csupán 6%-át kitevő, 1 056 818 polgár számára nyílt lehetőség arra, hogy a szavazáson véleményt nyilvánítson.²² Az a jelentős mandátumvesztés, amelyet a Szabadelvű Párt ezen a választáson elszenvedett, tarthatatlanná tette a Tisza-kabinet helyzetét. Az 1905. január 27-én teljes létszámmal megtartott minisztertanácsi ülés jegyzőkönyvében a választással foglalkozó napirendi pontnál csak az alábbi egy mondat szerepel: „A miniszterelnök úr jelenlést tévén a képviselő-választások eredményéről, mely szerint a kormánypárt kisebbségben maradt, a minisztertanács a miniszterelnök úr indítványára elhatározta, hogy a kormány adja be lemondását.”²³ A lemondásról szóló előterjesztést a kormány tagjai elfogadták.

A győzelemre fel volt készülve az ellenzék, de ilyen nagymértékűre csak a legfanatikusabbak számítottak.²⁴ A Függetlenségi Párt helyiségében Kossuth Ferenc és Apponyi Albert köré összegyűlt képviselők egyetértettek abban, hogy Tisza István bukott ember, de koalíciós kormány megalakítására nincs esély.²⁵

„A Szabadelvű Pártnak erős szervezete itt sohasem volt. Mégis ezelőtt legalább a képviselőválasztásokra mindig összetömörült a virilis komoly polgárokból, az államhivatalnokok igen nagy számából, a papokból és az izraelitákból álló sedátusabb [nyugodtabb – S. L.] elem, és ha néha a kétségtelenül erős ellenzékkel szemben heves küzdelem után is, de mégis győzött. A legutolsó képviselőválasztás alkalmával és azóta azonban a párt teljesen szétfűzlött és ma tehetetlenül áll minden ellenzéki akcióval szemben.” MREZSLT 44/a fond Tisza iratok 2. cs. 7. tétel 45. Dr. Klein József rabbi levele Tisza István részére. Kassa, 1903. december 9.

²⁰ Az 1905. évi február hó 15-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. I. kötet. 4. országos ülés. 1905. március 8. A kérvénnyel megtámadott és kifogásolt mandátumok száma 86. Ezek közül 6-ot (Gagern Miksa, Egry Dezső, gróf Teleki Domokos, Enyedi Lukács, Baross János, Dániel Tibor) a Kúria semmisített meg. MNL OL K2-AI-3-20.

²¹ A M. Kir. kormány 1905. évi működéséről és az ország közállapotáról szóló jelentés és statisztikai évkönyv. Bp. 1906. 420–422. Az 1901. évi országgyűlési választás adatai: Szabadelvű Párt: 277, Néppárt: 25, Függetlenségi Párt: 79, Ugron-párt: 13, szlovák nemzetiségi: 4, szerb nemzetiségi: 1, pártonkívüli: 13 mandátum. Tisza István Budapesten a belvárosban szerzett mandátumot Andrássy Gyula ellenében. A miskolci kerületben viszont nem szerzett mandátumot.

²² A választási részvétel némileg 70% alatt maradt. A Függetlenségi Párt a mandátumok 40%-át, a Szabadelvű Párt 38%-át szerezte meg. Részletesebben lásd: *Boros Zsuzsanna – Szabó Dániel: Parlamentarizmus Magyarországon (1867–1944)*. Bp. 1999. 145–146.

²³ MNL OL Minisztertanácsi és kormányzótanácsi jegyzőkönyvek (K27) 1905. jan. 27. 50./19.

²⁴ Ivánka Oszkár a választási győzelem után ezeket írta Károlyi Sándornak: „Mi lesz most, hogyan és hová fognak a dolgok fejlődni, senki nem tudja. Az általános eredmény annyira váratlan, és úgy hogy a győzteseket is megdöbbeníti. A vezéreket is alig látni, úgy látszik szándékosan visszahúzódtak gondolkodni és tervezni. Napok fognak elmúlni, még az emberek felocsúdnak, és a jövő képe valamennyire kifomálódik. Most Széll is itt van, de ő is tanácstalan [...]” MNL OL Károlyi II. Sándor iratai (P389) 2. cs. 49. Ivánka Oszkár levele Károlyi Sándor részére. 1905. január 28.

²⁵ Egyetértés, 1905. január 28. Az ellenzéki táborból. Továbbá Apponyi Albert értékelése: „Tisza István épp annyira meg volt győződve a maga igazáról, mint mi a magunkéról. Nemcsak szám szerinti eredményt várt és kívánt a választásoktól, hanem erkölcsi sikert és igazolást is, lesújtó

Kizártnak tartották, hogy az uralkodó negyvennyolcas alapon álló politikust bizzon meg kormányalakítással, amikor még az önálló vámterület gondolatával sem képes megbarátkozni. Ezt a nézetet erősítette, hogy a negyvennyolcas alapon álló képviselők — annak ellenére, hogy ők alkották a parlament legerősebb pártját — még mindig kisebbségben voltak a hatvanhetesekkel szemben. A választások eredménye egyértelművé tette, hogy miniszterelnök csak olyan ember lehet, akit az ellenzéki koalíció is hajlandó elfogadni. Ezen megfontolások alapján került az első számú jelöltek közé gróf Andrássy Gyula és Széll Kálmán.

A magyar választások eredményéről elsőként, 1905. január 27-én Tisza István táviratban, majd Goluchowski külügyminiszter személyesen tájékoztatta az uralkodót.²⁶ A választásról jelentést készítő Khuen-Héderváry Károlyt pedig január 28-án fogadta kihallgatáson a király. Erről az eseményről Horánszky Lajos, a király személye körüli miniszter későbbi elbeszélése alapján így emlékezett vissza: A szavazást megelőző napokban Khuen-Héderváryt a király arról tájékoztatta, hogy értesülései szerint a választások eredményei kedvezőtlenek lesznek a kormány számára, de a magyar miniszter nem látott okot az aggodalomra. Ezért Khuen-Héderváry a kihallgatás előtt, a kegyvesztettség tudatában készült a választásokról jelentést tenni. Az uralkodói dolgozószobába belépve Ferenc József ezekkel a megnyugtató szavakkal fogadta: „Mit mondtam Önnek, ugye én mégis csak jobban voltam informálva, mint Önök. Nyugodjék meg, erről senki sem tehet. A választások mindég bizonytalanok, sohasem lehet tudni, hogy azok minő meglepetéseket hozhatnak.”²⁷ Az audienciáról hivatalába visszatérő király személye körüli miniszter táviratát a Geszten tartózkodó Tisza István 1905. január 30-án vehette kézhez. A sürgöny szerint: „Ő Felségét egész nyugodt hangulatban találtam, és [...] azt mondta: irányodban személyes bizalmát nem vesztette. Ő is azt tartja, hogy Andrássy Gyulát kell első sorban most a kormány alakításra szorítani.”²⁸

Tisza István 1905. február 1-jén vonattal érkezett az osztrák fővárosba, ahol először Khuen-Héderváry Károlyval találkozott. A délelőtti folyamán a király egy órán át tartó magánkihallgatáson fogadta a magyar miniszterelnököt, aki a választási vereségre hivatkozva bejelentette kormánya lemondását. A rövid kommunikáció szerint még a nap folyamán meghívást kap Bécsbe gróf Andrássy Gyula, akit az elkövetkező napokban az uralkodó kihallgatáson fogad.²⁹ Tisza István visszautazása előtt még találkozott Goluchowski külügyminiszterrel és

elitélését az obstrukciónak a választóközönség által. [...] azok a nemzeti igények, amelyek érdekében az obstrukció folyt, közel állottak a nemzet lelkületéhez, annyira, hogy maga az obstrukció nem váltott ki belőle erős ellenérzést.” *Gróf Apponyi Albert: Emlékirataim 1899–1906. II. Bp. 1934. 144–145.*

²⁶ MREZSLT 44/a fond Tisza iratok 3. cs. 9. tétel. Tisza István távirata Ferenc József kabinetirodájára részére. 1905. január 27. Tisza István tájékoztatja a királyt, hogy a Szabadelvű Párt elvesztette a választásokat, és ő három napra vidékre utazik, hogy a történeteket átgondolja, ezt követően megy kihallgatásra Bécsbe. Tisza István táviratára a király csak ennyit válaszolt: „Február első napjaiban várom Önt, de nem később.” Uo. 7. Ferenc József távirata Tisza István részére. 1905. január 27.

²⁷ *Horánszky L.: Tisza István és kora i. m. 533.*

²⁸ MREZSLT 44/a fond Tisza iratok 3. cs. 9. tétel 14. Khuen-Héderváry Károly távirata Tisza István részére. 1905. január 30. Másolat. (Lehetséges, hogy Tisza István már január 29-én megkapta az értesítést.) Lásd még: *Dr. Nadányi Emil: Parlamenti küzdelmeink 1903–1914. Bp. 1914. 5–6.*

²⁹ Egyetértés, 1905. február 2. Tisza a királynál.

Pitreich hadügyminiszterrel. Valószínű, hogy a magyar eseményekről is véleményét cserélték azon az uralkodói audiencián, amelyre a délután folyamán Goluchowski külügyminiszter és Beck báró vezérkari főnök kapott meghívást. A további hírek arról számoltak be, hogy a választásokon győztes politikai pártok vezetői közül azokat hívják meg a Hofburgba, akiket a disszidensek vezetője, Andrassy Gyula ajánlani fog az uralkodónak.

Miközben a Függetlenségi Pártkörben — 1905. február 1-jén délután — megjelent képviselők a választási élményekről társalogtak, a Nemzeti Kaszinóban Kossuth Ferenc, Széll Kálmán és Andrassy Gyula a szövetség további fenntartásának lehetőségéről tanácskoztak.³⁰ A szövetkezett pártok vezetői olyan közös program kidolgozásán fáradoztak, amelyet vitaindítónak a február 6-ára összehívott Vezérő Bizottság elé szándékoztak terjeszteni. A követendő politikai irányvonalat a választások jelölték ki, mert a nemzet többsége az 1867-es alap mellett foglalt állást, de a mandátumát megduplázó függetlenségek akaratát fokozottabb mértékben kellett tekintetbe venni. Andrassyra várt a feladat, hogy a különböző elveket valló, több párt alkotta új politikai erőt összefogja. Andrassy családi hagyományait és a választások eredményeit figyelembe véve világossá vált, hogy az általa alakítandó kormány csak a liberális alapon jöhet létre. Remény volt arra, hogy ezt a programot az uralkodó elfogadja, de a többi parlamenti párttal való egyeztetés nem ígérkezett könnyű feladatnak. Andrassy helyzete azért is volt nehéz, mert az uralkodó garanciát várt arra, hogy ez a többség a parlamentben meghozza azokat az intézkedéseket, amelyek az ország alkotmányos működéséhez szükségesek. Azt már előre látni lehetett, hogy a leendő miniszterelnöknek a Néppárt és az Újpárt tagságával nehéz lesz egyezségre jutni, a hatvanhetes alapon álló pártok esetleges koalícióját pedig Kossuth Ferenc és társai vennék zokon.

Tisza István 1905. február 2-án lakásán felkeresve adta át az uralkodó üzenetét Andrassy Gyulának. A rövid beszélgetés után a disszidensek vezére kocsiba ült, és több politikustársához is ellátogatott. Többek között járt Kossuth Ferencnél, Wekerle Sándornál, Bánffy Dezsőnél és Csáky Albinnál, majd délután Bécsbe utazott.³¹ 1905. február 3-án az uralkodó az egész napot a Magyarországról folyó tárgyalásoknak szentelte. Ferenc József a délelőtti órákban Tisza Istvánnal, majd Beck tábornaggal és Goluchowski külügyminiszterrel tanácskozott, délután egy órakor Andrassy Gyulát fogadta. A kihallgatás után Andrassy Gyula arról tájékoztatta az újságírókat, hogy „még nem kapott megbízást kabinetalakításra. Egyelőre csak az a feladata, hogy Budapesten lépjen érintkezésbe a politikai pártokkal és ennek végeztével tegyen újabb jelentést a királynak.”³² A délután folyamán Tisza István rövid időre találkozott Andrassy Gyulával, majd az öt órakor induló gyorsvonattal együtt utaztak vissza Budapestre. A két politikus megbeszélésére nagy szükség volt, mert világossá vált, hogy új miniszterelnök hiányában a Tisza-kormány gyors felmentésére nem számíthatnak, ezért a jelenlegi kabinet még bizonytalan ideig, teljes parla-

³⁰ Egyetértés, 1905. február 2. A Függetlenségi Pártból.

³¹ Egyetértés, 1905. február 3. Andrassy látogatásai.

³² Egyetértés, 1905. február 3. A homo regius.

menti felelősséggel kénytelen intézni az államügyeket. A fővárosba visszaérkező Andrássy Gyulának ez a nap azzal ért véget, hogy a Bécsben történekekről személyesen számolt be Széll Kálmánnak.

Az uralkodóval folytatott megbeszélések előkészítése érdekében Khuen-Héderváry Károly állandóan Bécsben tartózkodott. Andrássy Gyula 1905. február 8-án a meghallgatásra ajánlott személyek névsorát terjesztette elő, valamint beszámolt az uralkodónak a pártok vezetőivel folytatott megbeszéléseiről, de csak a másnapi újabb találkozóban állapodtak meg. A szünetet az uralkodó azért iktatta be, mert a hallottakat öt óra után Goluchowski külügyminiszterrel, Beck tábornaggyal és Pitreich hadügyminiszterrel is megbeszélte.³³ A király február 9-én arról tájékoztatta Andrássyt, hogy a kihallgatásra meghívandó személyek köréről határozott, és — ami a legfontosabb hírnek számított — a névsorban Kossuth Ferenc neve is szerepel. Andrássy a kihallgatás előtt Gautsch osztrák miniszterelnökkel és Pitreich hadügyminiszterrel találkozott, és az esti vonattal visszatért Budapestre.³⁴ Az osztrák sajtó a megbeszélések sorából kiemelte, hogy Andrássyt a hadügyminiszter meglepő figyelmességgel fogadta. Az újsághír hatására Pitreich az alábbi levelet küldte a magyar miniszterelnöknek: „[...] Én eléggé edzett vagyok ahhoz, hogy újságközleményekkel ne zavartassam magam. De egyáltalán nem mindegy nekem, hogy Ön, tisztelt barátom, amennyiben tudomást szerez róla, milyen következtetéseket von le személyemre vonatkozólag. Ezért jelentem, hogy gróf Andrássy — természetesen az udvariasságtól eltekintve — nem talált nálam szívélyességet. Szívélyes üdvözléssel az Ön készséges híve.”³⁵

Kossuth Ferenc bécsi útjára, népes párttársak és újságírók kíséretében 1905. február 12-én került sor. A király délelőtt tizenegy órakor fogadta a Függetlenségi Párt vezetőjét, az udvarias megbeszélésről semmi érdemi információ nem szivárgott ki. A kíváncsiságtól hajtva az öt órakor visszainduló vonatra Pozsonyban felszállt az Éberhárdban tartózkodó Apponyi Albert is, aki Érsekújvárig utazva tájékozódott az udvarban történekekről. A bécsi látogatást követő napokban a Budapestre visszatérő Kossuth Ferenc és politikustársai, valamint a kormány tagjai az új országgyűlés alakuló ülésére készülődtek. A Tisza István hivatalában felkereső Andrássy Gyula a megbeszélés során arról győzte meg a miniszterelnököt, hogy az országgyűlés megnyitásával kapcsolatos ügyekről Kossuth Ferencel is egyeztetnie kell. Andrássy közvetítésének eredményeként Kossuth Ferenc 1905. február 14-én levélben értesítette a miniszterelnököt, hogy öt órakor a lakásán várja.³⁶ A meghívást tudomásul vevő miniszterelnök előre leszögezte: „semiféle politikai tervezgetésekbe belemenni nem akarok, de miután a folyó ügyeket sajnálatomra még nekem kell intézmem, azt a célomat, hogy ezek közül akként járjak el, ahogy a kibontakozás nagy ér-

³³ Egyetértés, 1905. február 9. Gróf Andrássy Gyula Bécsben. Az ellenzéki követelésekről alkotott bécsi véleményt lásd még: Die Habsburgermonarchie 1848–1918. VII. Wien 2000. 1171.

³⁴ Egyetértés, 1905. február 10. Andrássy Bécsben.

³⁵ MREZSLT 44/a fond Tisza iratok 3. cs. 9. tétel 173. Heinrich Pitreich levele Tisza István részére. 1905. február 11.

³⁶ Uo. 156. Kossuth Ferenc levele Tisza István részére. 1905. február 14.

deke megkívánja, csak úgy érhetem el, ha ilyen konkrét kérdéseket illetőleg tájékozhatom magamat.”³⁷ A Nemzeti Kaszinóban párttársaival tárgyaló Kossuth Ferenc a miniszterelnök levelét köszönettel nyugtázta, majd rövidesen egy újabb levélben a következőket közölte: „Nehogy valami félreértés legyen közöttünk, kötelességemnek tartom Veled tudatni, hogy arra vállalhatok felelősséget, hogy a Ház megalakulásakor nem lesz a mi pártunk részéről semmi felszólalás, de amint már jeleztem, nem lehet meghátráltatni azt, hogy a korelnök elmondja azt, amit jónak lát, és hozzá kell tenni még, hogy a megválasztott elnök is minden bizonnyal elfogja mondani székfoglaló beszédét, amiben azt hiszem az elnököt megakadályozni nem lehet, más felszólalás azonban nem lenne.”³⁸

Az országgyűlés megnyitásáról Bécsben Khuen-Héderváry is tanácskozott, illetve kihallgatást kért a királytól. Az audiencián elhangzottakról a király személye körüli miniszter levélben tájékoztatta a miniszterelnököt: „Ez alkalommal azonban nem hallgattam el ő Felségének, hogy én már a január 27-én tartott minisztertanácson adtam annak kifejezést, hogy legcélszerűbb lenne az országgyűlés elnapolását királyi leirattal azon időpontig kimondani, míg az új kormány meg nem alakul.”³⁹ A miniszter szerint olyan kormány megalakulására, amely a megválasztott új elnökségnek megfelel, nincs remény. Azonkívül a „megválasztott elnök, elnöki megnyitó beszédében az ország képviselte nevében fogja annunciálni [megjeleníteni – S. L.] az ország és nemzet politikai céljait, és pedig oly momentumban, mikor senki sem tehet ellene óvást, mert erről gondoskodni fog a szövetkezett ellenzék”. A levélíró szerint az uralkodó optimistának nem mondható válasza: a dolgok már annyira zavarosak, hogy ennél csak az lesz a nagyobb baj, ha mindannyian egyetértenek.

Az országgyűlés 1905. február 17-én tartott első ülésén a korelnöki tisztelet betöltő Madarász József az elnöki széket az alábbi nyilatkozattal foglalta el: „Először mindazt, ami régi szabályaink és alkotmány értelmében törvényeink ellenére akár elnök, akár kormány, akár bárki más cselekedett, kötelességem itt e helyről utólag is törvénytelennek és érvénytelennek kijelenteni. [...] Második kötelességem ennél fogva magától értetődik, hogy én csakis a régi házszabályok, igazi házszabályaink alapján vagyok képes és kész, — mert másként nem vezetném — vezetni a Ház tanácskozásait.”⁴⁰ Ez a parlamenti ülés az ellenzéki koalíció választási győzelmének hangos ünneplésével ért véget. A második ülésnapon, február 18-án az országgyűlést megnyitó királyi kézirat felolvasására, a mandátumok beadására, az osztályok kisorsolására került sor. A parlament legmagasabb tisztségviselőinek megválasztásánál az ellenzéki többség akarata érvényesült. Az 1905. február 21-én megtartott szavazás eredményeként a Ház elnöke Justh Gyula lett, alelnöknek pedig Bolgár Ferencet és Ra-

³⁷ Uo. 153. Tisza István levele Kossuth Ferenc részére. 1905. február 14.

³⁸ Uo. 154–155. Kossuth Ferenc levele Tisza István részére. 1905. február 14. A levélből kiderül: Kossuth Ferenc a kihallgatáson ígéretet tett a királynak arra, hogy az országgyűlés nyugodt körülmények között fog megalakulni.

³⁹ Uo. 60–61. Khuen-Héderváry Károly levele Tisza István részére. Bécs, 1905. február 15.

⁴⁰ Az 1905. évi február hó 15-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. I. kötet. 1. országos ülés. 1905. február 17. Ezen a napon a főrendiház is megtartotta első ülését.

kovszky Istvánt választották. A háznagyi méltóságot Tóth János nyerte el.⁴¹ A Szabadelvű Párt 1905. február 18-án tartott ülésén elkészült azon személyek névsora, akiket a parlamenti tisztségekre javasoltak.⁴² Az országgyűlési többség egyetlen szabadelvű jelöltet sem szavazott meg.

Az ellenzékben lévő Néppárt mandátumot szerzett tagjai első értekezletükön, 1905. február 3-án megalakították a pártkör tisztikarát. Az értekezlet résztvevői elnöknek egyhangúan gróf Zichy Aladárt, alelnöknek Rakovszky Istvánt választották meg. Zichy Aladár elnöki nyilatkozata során kijelentette: „Az ellenzék szövetkezése fennáll mindaddig, míg azok a feladatok, amelyeket maga elé tűzött, megoldást nem nyertek. [...] A Néppárt a 67-es alapon alakult, azon áll ma is, de a liberalizmust soha nem támogatja semmiféle alakjában.”⁴³ Hasonló nyilatkozatot tett Bánffy Dezső is az Újpárt élén. Az 1905-ös választások győztese a Függetlenségi Párt mellett az egyre erősebb román nemzetiségi mozgalom volt. Számokban kifejezve: kilenc román képviselőt kormánypárti programmal Tisza István juttatott be a parlamentbe, nyolc fő pedig nemzetiségi alapon szerzett mandátumot. Tekintettel arra, hogy a Szabadelvű Párt kisebbségbe került, a román képviselőket semmiféle érdek nem fűzte ahhoz, hogy a vesztes pártban maradjanak. Ezért lépéseket tettek annak érdekében, hogy a nemzetiségi programmal megválasztott képviselőkhez csatlakozzanak. Hasonló következtetésre jutottak a horvát képviselők is. A Szabadelvű Párt 1905. február 20-án tartott értekezletén Tisza István bejelentette, hogy már a parlamenti tisztségek elosztásánál „[...] a horvát képviselők külön csoportként szervezkednek, s ezentúl a jelölésekre nézve közvetlenül a szövetkezett ellenzékkel fognak érintkezni”.⁴⁴

Az Andrássy Gyula által folytatott egyeztető tárgyalások keretében a Szövetkezett Ellenzék Vezérlő Bizottsága 1905. február 21-én a Függetlenségi Pártnál értekezletet tartott. A bizottság huszonegy tagja közül csak egy fő nem jelent meg. A délután hat órakor kezdődő ülésen Andrássy Gyula ismertette, hogy a király hozzájárulna egy koalíciós kormány megalakításához, de csak abban az esetben, ha a katonai kérdések nem kerülnek napirendre. Ezt a feltételt Kossuth Ferenc nem tartotta elfogadhatónak, inkább a Széll Kálmán által javasolt és Andrássy által is elfogadott átmeneti kormány létrehozását támogatta. Ezért Andrássy azt javasolta, hogy az ellenzék járuljon hozzá az átmeneti kormány megalakulásához, adjon számára néhány havi indemnítást, ne állja útját az újoncsozási javaslatnak, és tegye lehetővé a függő ügyek elintézését.⁴⁵ Andrássy Gyula ekkor csak olyan átmeneti kormány elfogadtatására látott esélyt, amelynek tagjai kizárólag a disszidensek soraiból kerülnek ki. Az ellenzék vezetői attól tartottak, hogy ha a végleges megoldás előtt megszavazzák a sürgős állami szükségleteket, akkor kiesik a kezükből minden eszköz, amivel a

⁴¹ Uo. 3. országos ülés. 1905. február 21. Jegyzők lettek: Hammersberg László, Posgay Miklós, Salamon Géza, Szakáts Zoltán, Zboray Miklós, Hertelendy László.

⁴² Magyar Nemzet, 1905. február 19. A politikai helyzet.

⁴³ Egyetértés, 1905. február 4. A Néppárt értekezlete.

⁴⁴ Magyar Nemzet, 1905. február 21. A politikai helyzet.

⁴⁵ Egyetértés, 1905. február 22. A helyzet tisztul.

választóiknak tett ígéreteiket beválthatják. Ezért a bizottság tagjai abban állapodtak meg, hogy a disszidensekből álló átmeneti kormánynak megadható a négyhavi indemnitás, de az újoncozási törvényjavaslatot nem szavazzák meg, ezzel szemben az új választási törvényt el kell fogadtatni. Az értekezletről Andrassy Gyula azzal távozott, hogy a tárgyalásokról tájékoztatni fogja az uralkodót. A Függetlenségi Pártkörben ezen az estén a jelenlévők az átmeneti kormány megalakításának egyetlen előnyét Tisza István gyors távozásában látták, és a többség a koalíciós kabinet mellett szállt síkra. A katonai kérdések átmeneti háttérbe szorítását nem tartották tragikusnak, amennyiben a párt programjából megvalósítható: a magyar nyelvű népoktatás, az önálló vámterület, a nemzeti bank, a progresszív adó, valamint a szociális reformok keretében a létminimum meghatározása és a végrehajtási törvény módosítása.⁴⁶ Az új választási törvénytől pedig azt várták, hogy a negyvennyolcasok támogatottsága tovább növelhető.

A Szabadelvű Párt tagjai 1905. február 21-én a Lloyd-klubban találkoztak. Este hét órakor Hódossy Imre tanácskozássra invitálta a Vezérő Bizottság tagjait. Az ülésen Plósz Sándor kivételével a kormány tagjai is részt vettek. Tisza István ismertette az átmeneti kormány tervét, valamint bejelentette, hogy a hatvanhetes alapon álló pártok egyesítésére nincs remény. Némi vita után abban állapodtak meg, hogy nem gördítenek akadályt a kibontakozás elé, és türelemmel kívárlják, mit végez a szövetkezett ellenzék a bécsi udvarral.⁴⁷

Andrassy Gyula 1905. február 23-án ismét Bécsbe utazott, ahol másnap a király kihallgatáson fogadta. A magyar politikus a február 24-ei audiencia után a rá várakozó újságírókat röviden tájékoztatta: „Egyelőre nem sok mondani való van, talán kevesebb, mint magam is reméltem. Előterjesztettem a királynak tárgyalásaim eredményét, jelentést tettem a helyzetről és a király fenntartotta magának a döntést. Többet nem mondhatok.”⁴⁸ Ezek után Andrassy még bejelentette, hogy közvetítő tevékenységét átmenetileg beszünteti, de továbbra is az uralkodó rendelkezésére áll. Február 25-én Budapesten Kossuth Ferencel, Darányi Ignáccal és Széll Kálmánnal találkozott. Andrassy arról számolt be, hogy az uralkodónak előterjesztette a tervbe vett koalíciós kormány programját, de az előadottakra érdemi választ nem kapott, és a személyi kérdések felvetéséig el sem jutottak.⁴⁹ A fenti megbeszéléseket követően a küldetésének végére érő Andrassy Gyula több napra bátyjához, Töketeresre utazott.

A Szabadelvű Párt 1905. február 24-én tartott értekezletén a résztvevők az Andrassy Gyula által ismertetett tervről tárgyaltak, amely szerint: alakítsanak a disszidensek csoportjából négytagú kabinetet, átmeneti jelleggel csupán öt hónapos időtartamra. Ez a kormány politikai programot nem készít, és az ellenzéki koalíció szavatolja, hogy a parlament a költségvetést megszavazza. Az

⁴⁶ Egyetértés, 1905. február 22. A Függetlenségi Párt hangulata. 1905. február 21-én éjjel Darányi Ignác, értesülve a szövetkezett ellenzék döntéséről, kijelentette, hogy ilyen feltételekkel nem vállalkozik az átmeneti kormány megalakítására.

⁴⁷ Egyetértés, 1905. február 22. Hangulat a Lloyd-klubban.

⁴⁸ Egyetértés, 1905. február 25. Andrassy a királynál.

⁴⁹ Egyetértés, 1905. február 26. Andrassy tanácskozásai.

értekezleten elfogadott határozat szerint: „A párt a tervbe vett ideiglenes kormány alakítását célravezetőnek nem tartja, az előterjesztendő költségvetési és az ezt helyettesítő fölhatalmazási és az újonc-megajánlási törvényjavaslatok ellen sem szavazni nem fog, sem azok megszavazását késleltetni nem fogja. Az ezekkel kapcsolatban netán előterjesztendő javaslatokkal szemben azonban a párt cselekvési szabadságát teljes mértékben fenntartja.”⁵⁰ Az ellenzék részéről sok támadás érte a kormányt azért is, hogy sok kitüntetést osztogat. Az előterjesztések nagy számát Tisza István így indokolta: „Ezek mind régen folyamatba tett olyan dolgok voltak, melyeket hosszabb időre felosztva, lassanként szerettem volna elintézni, de most már — tekintettel a politikai helyzetre — gyorsan le kellett mindent bonyolítanunk. Lemondásunk óta új ilyen ügyet nem kezdeményeztem [...]”.⁵¹

A politikai válság megoldására tett sikertelen próbálkozások hatására — az udvarból érkező hírek szerint — a király a magyarok meghallgatását átmeneti időre felfüggesztette, mert az osztrák politikusok véleményét szándékozott kikérni arról az előterjesztésről, amelyet Andrássy Gyula a szövetkezett ellenzékkel folytatott tárgyalásai után készített. A közel egy hétig tartó csendet a magyar miniszterelnöknek az 1905. március 2-ára, Bécsbe szóló uralkodói meghívása szakította meg.⁵² A kihallgatást követően Tisza István az újságíróknak az alábbiakat nyilatkozta: „Hívtam a felséghez, hogy javaslatot tegyek a válság további kezelése tárgyában. Javaslatom tartalmáról nem közölhetek semmit, annyi azonban bizonyos, hogy a legközelebbi időben több politikai férfiú — pártkülönbség nélkül — fog meghívást a felséghez.”⁵³ Tisza István legnagyobb meglepetésére az általa előterjesztett névjegyzéket a király teljes egészében elfogadta, és kijelentette, hogy március 4-től kezdve sorra meghallgat tizenhat magyar politikust, az alábbiak szerint: a Függetlenségi Pártból: gróf Apponyi Albert, Thaly Kálmán, Justh Gyula és Tóth János; a Szabadelvű Pártból: gróf Csáky Albin, báró Dániel Ernő, Falk Miksa, Hódossy Imre, Láng Lajos és gróf Zselénszky Róbert; a Néppártból: Rakovszky István és gróf Zichy Nándor; az Újpártból báró Bánffy Dezső; a disszidensek részéről Darányi Ignác; a pártonkívüliek közül ifj. gróf Zichy János és a horvát Tomasics Miklós.⁵⁴ A meghívottak között képviselve volt minden párt, sőt minden politikai árnyalat, leegyszerűsítve kilenc ellenzéki és hét kormánypárti képviselő. A már korábban meghallgatott Széll Kálmán, Wekerle Sándor és Kossuth Ferenc nem kapott újabb meghívást.

⁵⁰ Magyar Nemzet, 1905. február 25. A Szabadelvű Párt értekezlete. Az ellentéteket növelte, hogy a Szabadelvű Pártot megillető két parlamenti jegyzői helyre javasolt személyek közül egy főt (Szóts Pál) az ellenzéki koalíció nem fogadott el.

⁵¹ MREZSLT 44/a fond Tisza iratok 3. cs. 9. tétel 26/a. Tisza István levele Fejérváry Géza részére. 1905. február 28. Például az 1905. március 31-én tartott minisztertanácson 13 főispán felmentési és kitüntetési javaslatát támogatta a kormány. 1905. márc. 31./1.

⁵² MREZSLT 44/a fond Tisza iratok 21. cs. 44. tétel 8. Tisza István levele Hódossy Imre részére. 1905. február 28. „Ö Felségétől most vett távirat folytán Bécsbe kell utaznom. Rajta leszek, hogy pártkülönbség nélkül, lehetőleg számosan hívassanak audienciára.”

⁵³ Egyetértés, 1905. március 2. Tisza Bécsbe ment.

⁵⁴ Egyetértés, 1905. március 3. Tizenhat politikus a királynál.

A király kívánságára a kihallgatások sora 1905. március 4-én vette kezdetét. Ezen a szombati napon gróf Csáky Albin, a főrendiház és Justh Gyula, az országgyűlés elnöke, valamint Dániel Ernő járulhatott az uralkodó elé. A következő napon, március 5-én a hatvanhetes alapon állók közül Falk Miksa, Bánffy Dezső és gróf Zichy Nándor, majd 7-én a Függetlenségi Párt két meghatározó alakja, gróf Apponyi Albert és Tóth János következett a kormánypárti Hódossy Imre kíséretében. Március 8-án ismét három, különböző pártállású politikus, Darányi Ignác, Láng Lajos és Thaly Kálmán került sorra, a még várakozó politikusokat pedig a király március 9-én és 10-én fogadta. A kihallgatáson részt vevők lényegében a pártjaik által elfogadott politikai programot képviselték, de a nyilvánosság számára semmi érdemi információ nem szivárgott ki. Általános volt a vélemény, hogy a király az ellenzék belső ügyeiről is részletes információkkal rendelkezik, és semmi jelét nem adja annak, hogy bármiféle engedményt hajlandó lenne a magyaroknak megadni.

A kihallgatások során napvilágot látott hírek hatására a politikai válság lehetséges megoldására Tisza István újabb feljegyzést készített a király részére,⁵⁵ amelyben több javaslat is szerepelt, nevezetesen: a jelenlegi helyére az ellenzék összes pártját képviselő koalíciós kormány lépjen; ha a koalíció erre nem képes, akkor Andrássy Gyula a disszidens barátaival — esetleg a Néppárt bevonásával — alakítson kormányt. Amennyiben Andrássy a miniszterelnöki megbízatást nem vállalja, akkor egy pártokon kívül álló személyt kell erre a posztra kinevezni, „aki abban az esetben is, ha a képviselőház szembe helyezkedne bizonyos kérdésekben a koronával, akár a parlament nélkül is tovább intézi az ügyeket, amíg a népképviseléssel való harmonikus együttműködés feltételei ismét adottak lesznek”. Tisza István végül arra kérte az uralkodót, hogy az 1903. évi katonai program megoldatlan kérdéseiben olyan álláspontot képviseljen, amely elősegíti a kibontakozást.⁵⁶

A holtpontról való kimozdulás érdekében az uralkodó 1905. március 19-én Budapestre érkezett. A gyors megoldásban a király sem reménykedett, ezt sejtette, hogy az előző nap útnak indított udvari személyzet harmincöt kocsiból álló különvonattal érkezett a magyar fővárosba. A királlyal való találkozás előkészítése érdekében a kormány március 18-án minisztertanácsot tartott, az ellenzék vezetői pedig a beteg Kossuth Ferenc lakásán — az Éberhádról felutazó Apponyi Albertet megvárva — tanácskozássra gyűltek össze. Apponyi megismertette annak a feliratnak a tartalmát, amelyet a Vezérlő Bizottság felkérésére dolgozott ki. A szerző a felirat első részében a politikai válság okait, a máso-

⁵⁵ MREZSLT 44/a fond Tisza iratok 3. cs. 9. tétel 161–164. Tisza István feljegyzése Ferenc József császár részére. 1905. március 15. A fenti kérdések mellett a szerző a gazdasági problémákkal is foglalkozott.

⁵⁶ A Szabadelvű Párt 1905. március 30-án tartott értekezletén Tisza István kijelentette: „Ő Felségének a hadügy körébe tartozó alkotmányos fejedelmi jogainál fogva mindaz, ami a magyar hadseregnek, mint az egész hadsereg kiegészítő részének egységes vezérletére, vezényletére vonatkozik, az Ő Felsége által elintézendő ügyek közé tartozik. [...] Ennek a kérdésnek, mint küzdelmi és ütközési pontnak kiéleltetése sokkal nagyobb hátrányokat okoz a nemzetnek, mint amennyi előnyökkel ennek a kérdésnek ilyen kierőszakolt módon való megoldása jár.” Magyar Nemzet, 1905. március 31. A Szabadelvű Párt állásfoglalása.

dikban a szövetkezett ellenzék követeléseit fogalmazta meg.⁵⁷ A tervezet szövegét Apponyi Albert március 21-én szándékozott az úgynevezett Felirati Bizottság elé terjeszteni.

Egyheti budapesti tartózkodás után a király szükségét látta annak, hogy az addig meghallgatottak körét valamiféle megoldás reményében kibővítse. Erre utal, hogy 1905. március 26-án a kabinetiroda hívására Szögyény-Marich László berlini nagykövet is a fővárosba érkezett, akit délután öt órakor az uralkodó kihallgatáson fogadott. Az audienciát követően a több mint huszonöt éve külföldön dolgozó nagykövet az esti órákat a Nemzeti Kaszinóban Andrássy Gyula, Széll Kálmán, Wekerle Sándor, Darányi Ignác és Hadik János társaságában töltötte.⁵⁸ Ezekről a politikusokról kért tájékoztatást a parlamenti viszonyokról, majd március 27-én délelőtt a miniszterelnököt kereste fel. A nagykövet aznap délután ismertette meg az uralkodóval a magyar politikai válságról alkotott véleményét, amely a találgatások szerint nem volt más, mint Andrássy Gyula tervezetének a közvetítő által némileg módosított változata. Ez a program — főleg a katonaságot érintő részére tekintettel — sem nyerte el az uralkodó tetszését, ezért a megoldás reményében a közös hadügyminisztert és tanácsadóit is Budapestre rendelte.⁵⁹

Szögyény-Marich László bízott abban, hogy az Andrássy által képviselt program némi módosítással Pitreich hadügyminiszter számára is elfogadhatóvá alakítható. A nagykövet véleménye szerint egy átmeneti vagy ideiglenes kormány csak komplikálná a helyzetet, ezért miniszterelnöknek Andrássy Gyulát, a katonai kérdésekben pedig némi engedmény megadását javasolta a királynak. Szögyény közben tovább folytatta egyeztető tárgyalásait, és a magyar partnerek közül is többen úgy vélték, hogy a kialakulóban lévő javaslat elvezethet a megegyezésig. Erre utal, hogy március 30-án Széll Kálmán Andrássy Gyula palotájában a házigazdával, valamint Lukács Lászlóval és Darányi Ignáccal Szögyény tervezetéről tárgyalt.⁶⁰ A magyar politikai ellenfelek és a bécsi udvari körök közötti párbeszéd kibontakozását a király is igyekezett elősegíteni azzal, hogy március 30-án hat órakor a várban úgynevezett udvari ebédet adott. A nagyszámú meghívottak között a különböző pártállású politikusok mellett a honvédség és a közös hadsereg, valamint az uralkodó kíséretének rangos tagjai szerepeltek.⁶¹ A Széll Kálmán és Khuen-Héderváry Károly között helyet foglaló Ferenc József a résztvevőkkel hosszan elbeszélgetett, de kerülte a kényes témákat. Például a politikai kérdéseket mellőzve az uralkodói társalgás Bánffy De-

⁵⁷ Egyetértés, 1905. március 19. Tanácskozás Kossuth Ferencnél. A résztvevők: Andrássy Gyula, Bánffy Dezső, Apponyi Albert, Darányi Ignác, Bolgár Ferenc, Rakovszky István, Tóth János és Zichy Aladár.

⁵⁸ Egyetértés, 1905. március 28. Tanácskozás a Kaszinóban.

⁵⁹ Lukács László levélben értesítette Tisza Istvánt: „Pitreich és Montecuccoli ma délben 1 óra 50 perckor fognak érkezni. Miután nevezettek 4 órára vannak Ó Felségéhez rendelve, méltóztassál velük lehetőleg ezt megelőzőleg beszélni.” MREZSLT 44/a fond Tisza iratok 3. cs. 9. tétel 182. Lukács László levele Tisza István részére. 1905. március 30.

⁶⁰ Egyetértés, 1905. március 31. Politikusok tanácskozása.

⁶¹ A meghívottak névsorát lásd: Egyetértés, 1905. március 31. A mai udvari ebéd.

zsővel a református zsinat tanácskozásáról, Bakonyi Samuval pedig Debrecen város fejlődéséről folyt.

A katonaságot érintő kérdések körében — a magyar nemzeti követelések mellett — napirendre került annak a 450 millió koronára rúgó hadügyi hitelnek a sorsa is, amely összegből a vezérkar a közös hadsereg modern fegyverekkel történő felszerelését remélte. A kormányprogram katonaságot érintő részéről, valamint a szűkebben vett hadügyi hitelről tervezett megbeszélések lefolytatása érdekében Pitreich közös hadügyminiszter és népes kísérete 1905. március 30-án a déli vonattal Budapestre érkezett. A hadügyminiszter a Vadász-kürt fogadóban szállt meg, és elsőként Tisza István miniszterelnökkel találkozott. Az uralkodó hadügyminiszterét négy óra előtt fogadta, aki az audienciát követően a várból a Pénzügyminisztériumba hajtatott. A vendéglátó Lukács Lászlón kívül a minisztérium épületében rendezett tanácskozáson részt vett Tisza István miniszterelnök, valamint Pitreich hadügyminiszter és kísérete.⁶² Az este hét óráig tartó tanácskozás tartalmáról a hadügyminiszter március 31-én délben tett jelentést az uralkodónak, és sürgős teendőire hivatkozva este visszatazott Bécsbe. A hadügyminiszter Bécsben báró Beck tábornaggyal arról folytatott megbeszélést, hogy a magyar politikai helyzetre tekintettel a tervbe vett hadügyi befektetésekből mi lenne elhagyható, illetve elhalasztható.

Az 1905. április 2-án reggel Budapestre visszaérkező hadügyminiszter arról számolt be az uralkodónak, hogy a tervbe vett hitel terhére a Hadügyminisztérium már jelentős megrendeléseket tett, valamint a harcképesség növelését, különösen az új ágyúk megrendelését nem lehet tovább halogatni, ezért a hadügyi befektetések területén csak kisebb mértékű csökkentést, illetve átütemezést tartott kívánatosnak. A közös hadsereg hitelszükségletének csökkentésére Bécsben kidolgozott tervezetét a miniszter átadta Ferenc Józsefnek. A hadügyminiszter az audienciát követően Tisza Istvánnal és Lukács Lászlóval a Pénzügyminisztériumban azokat a hitelből finanszírozható katonai megrendeléseket tekintették át, amelyeket már visszavonni nem lehetett. Pitreich hadügyminiszter a pénzügyminisztériumi tárgyalásáról délben számolt be az uralkodónak, majd arra kérte a magyar pénzügyminisztert, hogy elutazása előtt még találkozzanak. A délután folyamán Lukács László lakásán kereste fel Andrássy Gyulát, és ezt követően a közös hadügyminiszterrel találkozott.⁶³

Azokat az újsághíreket, amelyek szerint a katonai felszerelési hitelnek az 1905. évre megszavazott részénél már jóval nagyobb összegek kerültek lekötésre és kifizetésre, a közös Hadügyminisztérium közleményben cáfolta. Sőt a hadügyminiszter felrótta, hogy a 450 milliós kölcsön azon részéből, amelyet a delegációk 1904 tavaszán az 1905. évre megszavaztak, a pénzügyminisztériumok még semmit sem folyósítottak. Ezért a Hadügyminisztérium még az előző

⁶² Pitreich tanácsadói voltak: gróf Montecuccoli altengernagy, Krobatin altábornagy, Dobrucki főhadbiztos, Helleparth tengerészeti vezérhadbiztos, Schwarz lovag sorhajókapitány és Gerlach sorhajóhadnagy. A hadügyminiszter szerint a magyar vezény- és szolgálati nyelv bevezetése nem lehetséges, mert a „dolgok természetes folyamatában kialakult közös szolgálati nyelv eltűnése lehetetlené tenné a hadműveleteket”. MREZSLT 44/a fond Tisza iratok 3. cs. 9. tétel 9. Heinrich Pitreich levele Tisza István részére. 1905. február 28.

⁶³ Egyetértés, 1905. április 3. Pitreich Budapestén.

év tavaszán tervbe vett megrendelésekre vonatkozó szerződéseit sem köthette meg. Miután a delegáció utolsó ülése óta közel egy esztendő telt el, a közlemény készítői feladatként jelölték meg: „[...] szükségessé válik a beszerzési terveket megváltoztatni és annak lehetősége is adódik, hogy a hiteligényeket ez idő szerint másképp szabályozzák, mint azt 1904 tavaszán kontemplálták.”⁶⁴ A közös Hadügyminisztériumban kidolgozott javaslat tárgyalási alapként történő kezelését az ellenzéki koalíció nem tartotta elfogadhatónak.⁶⁵ Kossuth Ferenc 1905. április 4-én megjelent nyilatkozata szerint: „Velem a hadügyminiszter kimutatása jóval elvi álláspontom elfoglalása után közöltetett, amely elvi álláspontomat világosan attól tettem függővé, hogy a nagyobb követelések tényleg kikapcsolhatók legyenek. Vasárnap [1905. április 2. – S. L.] délből tudtam meg, hogy ez nem lenne így. A 450 millióból csak 85.000.000 lenne kikapcsolható és 311.300.000 el lenne költendő, s a kikapcsolt kisebb összeg legnagyobb részben a honvédtüzérség és a kétévi szolgálat költségeire vonatkoznának. Az újonclétszám emelése sem lenne az említett két évig megállapodásszerűleg elnapolható.”⁶⁶

Az uralkodó közel kétheti budapesti tartózkodás után, 1905. április 5-én délután még Széll Kálmánt fogadta, majd visszatért az osztrák fővárosba. A király látogatásának eredményéről a napilap a közvéleményt így alakította: „Két héten át tanácskozott, tárgyalt, kísérletezett teljesen meddő eredménnyel. Az ellenzék hajthatatlan maradt és ma ott vagyunk, ahol voltunk, ugyanabban a bizonytalanságban, ugyanabban a zűrzavarban, ugyanabban a sivár helyzetben, sőt a nemzet és a korona között még jobban kiélesedett a konfliktus.”⁶⁷ A Függetlenségi Pártban a válság megoldására egyre inkább az a nézet került előtérbe, hogy Tisza István menesztését követően a király — a program megtárgyalása nélkül — a képviselőházi többségből haladéktalanul nevezze ki az új koalíciós kormányt, és akaratát a felterjesztett törvényjavaslatok szentesítése során érvényesítse.

A király elutazását követően a parlamenti munka ismét előtérbe került. Az országgyűlés első intézkedései közé tartozott, hogy 1905. április 7-én Kossuth Ferenc indítványára, a képviselők név szerinti szavazásával az elnök bejelentette: „az 1904. évi november 18-án tartott ülésen az úgynevezett Dániel Gábor-féle határozati javaslat elfogadottnak nyilvánított, semmis és jogérvenytelen. Minthogy az a cselekmény és kijelentés a házszabályokat, a törvényes tanácskozási rendet súlyosan megsértette, ugyanezért a cselekmény és kijelentés nyoma a jegyzőkönyvből és naplóból töröltetik.”⁶⁸ Ezen az ülésen — az

⁶⁴ Egyetértés, 1905. április 5. A Magyar Távirati Iroda jelentése.

⁶⁵ A delegációk által megállapított költség-előirányzatokat az országgyűlés nem módosíthatta, ezeket az összegeket mind a magyar, mind az osztrák költségvetésbe érintetlenül be kellett állítani, de folyósításáról már a parlament határozott.

⁶⁶ Egyetértés, 1905. április 5. Kossuth Ferenc nyilatkozata. A kikapcsolt kisebb összeg 34,7 millió korona. Továbbá a honvédség tüzérségére fordítandó 19 millió koronát csak 1907. után használhatnák fel.

⁶⁷ Egyetértés, 1905. április 5. A válságos helyzet.

⁶⁸ Az 1905. évi február hó 15-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. I. kötet. 10. országos ülés. 1905. április 7. A Szabadelvű Párt az 1905. április 6-án tartott ülésén úgy foglalt állást, hogy „a párt a nemzet véleményének eleget tesz azáltal, ha az indítvány határozattá emelését sem

ellenzéki pártok politikai nézeteinek megismertetése érdekében — határozat született az úgynevezett Feliratszerkesztő Bizottság megalakításáról, amelynek huszonegy tagját a képviselők az április 8-án tartott ülésen választották meg az ellenzéki pártok legismertebb politikusai közül.

A Bánffy Dezső elnöksége alatt ülésező Feliratszerkesztő Bizottság 1905. április 10-én fogadta el az Apponyi Albert által készített, a királyhoz intézendő felirat tervezetét, amelyet április 13-án gróf Batthyány Tivadar terjesztett a képviselőház elé. A Felirati Bizottság tagjai legelőször is a törvényhozás helyzetét ismertetve megállapították: „Az országgyűlés működése meg van bénítva. Országgyűlésileg megszavazott költségvetés híján az állami kiadások és bevételek nem bírnak törvényes alappal.”⁶⁹ Ezek után felsorolták azokat a hátrányokat, amelyeket a parlament munkaképtelensége okoz. Nevezetesen: a kereskedelmi szerződések tárgyalásánál a magyar érdekek háttérbe szorulnak, Magyarország nem gondoskodhat időben a hadsereg kiegészítéséről. A Bizottság tagjai a koalíciós pártok programját röviden így fogalmazták meg: „Mindnyáján akarják a parlamenti reformot és ennek keretében a választói jog kiterjesztését a választókerületeknek a nemzet érdekében mért megfelelő beosztásával; mindnyáján kívánjuk a kormány pártatlan gyakorlása, a tisztviselők jogi helyzete, általában a jogrend és a közszabadság biztosítékainak öregbítését; mindnyáján kívánjuk a nép széles rétegeinek érdekében foganatosítandó adóügyi, közgazdasági és szociálpolitikai reformokat. A többséget nyert pártok megegyeznek azon törekvésben is, hogy a gazdasági önállóságot a külön vámterülettel és az önálló hitelrendszerrel együtt kellő előkészítés és kellő feltételek mellett tényleg életbe léptessék. E pártok egyet értenek abban is, hogy a magyar hadseregnek — mely az egész hadseregnek kiegészítő részét képezi — nemzeti jellege nyelvben és jelvényekben kidomboríttassék. E kívánságban megegyeznek azok is, akik a végcél tekintetében a legmesszebbmenő álláspontot, az önálló magyar hadsereget vallják...” Végül biztosították a királyt arról, hogy a „parlamenti helyzet tehát a válság gyors megoldását és az új felelős minisztérium kinevezését nem akadályozza”. A felirati javaslat elfogadására és aláírására, valamint megpecsételésére 1905. május 12-én került sor, átadását a király részére a parlament a miniszterelnök feladatává tette.⁷⁰

Az ellenzéki koalíció nem elégedett meg a választási győzelemmel, hanem a kormányfő büntetőjogi felelősségre vonásával az ügyviteli kormány minél gyorsabb távozását igyekezett elérni. Erre szolgált Eötvös Károly, Nagykőrös város országgyűlési képviselőjének úgynevezett megtorló indítványa, amely az 1904. évi november 18-án lezajlott házszabály-módosítás körülményeivel és az 1904. december 13-ai parlamenti eseményekkel foglalkozott. Az ellenzék véleményét tükröző — 1905. április 12-én napirendre tűzött — előterjesztés sze-

nem késlelteti, sem nem akadályozza...” Az értekezlet résztvevői szerint a felirati indítványra nincs szükség, ezért ellene szavaznak. Magyar Nemzet, 1905. április 7. A Szabadelvű Párt értekezlete.

⁶⁹ Az 1905. évi február hó 15-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. I. kötet. 13. országos ülés. 1905. április 13. Továbbá: MNL OL K2-AI-9-3. Felirati javaslat. 1905. április 12.

⁷⁰ Az 1905. évi február hó 15-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. I. kötet. 24. országos ülés. 1905. május 12. A feliratot tárgyalták még a 17. és a 20–24. országos üléseken.

rint: „Ez esemény a képviselőház házszabályainak. A tanácskozási rendnek, a képviselők szólásszabadságának erőszakos megsértése. [...] a jegyzőkönyvnek és naplónak hibás, hézagos, a történeteket híven fel nem tüntető, tárgyilag tehát kétségtelenül hamis tartalommal lett elkészítve, és ami szintoly súlyos, a képviselőháznak 1904. december 13-án összehívott ülésén a képviselők nyilvános és szokott tanácskozási termében karhatalmi szolgálatra hívatott teremszolgáknak nagy tömegben való elhelyezése, mellyel a törvényhozás tagjai, a nemzet választott képviselői esetleg úgy személyes szabadságukban, mint közjogi függetlenségükben súlyosan megsértettek. [...] ekként a képviselők egyéni és személyes szabadságának még közvetlen testi erőszakkal is eszközözendő korlátozása lett vagy lehetett volna.”⁷¹ Az előterjesztő, miután ismertette a történeteket saját verziója szerint, teljes körű vizsgálatot kért, továbbá felsorolta azt a tíz vádpontot, amelyekben Perczel Dezső elnök, Csávossy Béla háznapgy, Tisza István miniszterelnök, valamint Nyíri Sándor honvédelmi miniszter bűnösnek mondható ki, illetve amelyek esetében a törvénysértés megállapítható. Az előterjesztés parlamenti vitáját az ellenzéki képviselők három ülésnapon át folytatták úgy, hogy a Szabadelvű Párt nevében senki nem szólt hozzá. A kormánypárti képviselők közül, hangsúlyozottan a saját véleményét ismertette egyedül gróf Keglevich István jelentkezett szólásra. Keglevich István mind az előterjesztést, mind a vitát — az ellenzéki képviselők és a másnapi sajtó éles kritikáját kiváltva — nemcsak helytelennek és céltalannak, hanem ízléstelennek is nyilvánította.⁷² A képviselőház 1905. április 15-én, az ellenzéki oldal szavazataival Eötvös Károly indítványát megszavazta, majd kezdetét vette a húsvéti szünet, amely 1905. május 3-áig tartott.⁷³

A bizonytalan politikai helyzet a főispánok jelentős részét arra sarkallta, hogy állásáról még a Tisza-kormány időszakában lemondjon.⁷⁴ Az 1905. március 31-én tartott minisztertanácsban Tisza István mint belügyminiszter bejelentette: „a már eddig felmentetteken felül még 20 főispán beadta lemondását. Az eddigi gyakorlat szerint a főispánok kormányváltozás esetén rendszerint csak

⁷¹ Uo. 12. országos ülés. 1905. április 12. Eötvös Károlyt az előterjesztés elkészítésére a Szövetkezett Ellenzék Vezérő Bizottsága kérte fel.

⁷² Gróf Keglevich Istvánt következetes kormánypárti magatartása és a részére megítélt kegydíj miatt az ellenzéki képviselők folyamatosan támadták. Egy, a Hentz Károly néppárti képviselővel folytatott parlamenti szóváltást követő párbajban 1905. május 29-én Keglevich István halálos sebet kapott. A Szabadelvű Párt értekezletének 1905. április 7-én hozott határozata szerint Eötvös Károly rosszállási indítványát a képviselőházban ellenezni fogják, de a vitában nem vesznek részt. Magyar Nemzet, 1905. április 15.

⁷³ Az 1905. évi február hó 15-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. I. kötet. 15. országos ülés. 1905. április 15. A parlamenti szünetben Tisza István ismételt azzal a kéréssel fordult a királyhoz, hogy kormányát mentse fel. Indokai között szerepelt: a koronának a koalícióval kell megegyezni, de ezek a tárgyalások megszakadtak, az ingadozó tömeg pedig mindinkább a 48-as táborba sodródik. MREZSLT 44/a fond Tisza iratok 3. cs. 9. tétel 158–160. Tisza István felterjesztése az uralkodó részére. 1905. április 24.

⁷⁴ Gróf Széchenyi Emil, Sopron vármegye főispánja lemondását így indokolta: „[...] azon körülmény, hogy a jelen válságnak egyedül alkotmányos úton való megoldásával egy olyan kormány fogja az ország ügyeinek vezetését átvenni, melyet főispáni minőségemben teljes odaadással nem fogok támogatni [...]” MNL OL Belügyminisztérium elnöki iratai (K148)-1905-11.t-1834. Gróf Széchenyi Emil, Sopron vármegye főispánjának levele Tisza István részére. 1905. március 8.

az új belügyminiszternek bocsátották állásukat rendelkezésére; minthogy azonban jelenleg előreláthatólag az eddigi kormánypárttal és a mostani kormánnyal ellenzékét képezett pártkormány fog alakulni, indokoltnak mutatkozik, hogy a lemondani kívánó főispánok felmentését még a jelenlegi kormány hozza Ő Felségénél javaslatba.” A miniszterelnök nemcsak a lemondott főispánok felmentését terjesztette elő az uralkodó részére, hanem szolgálataik elismerésül a legfelsőbb kitüntetések megadását is javasolta. A vármegyék első számú vezetőinek politikai hangulatát jól jellemezte, hogy a magyarok mellett a zágrábi főispán is felmentését kérte.⁷⁵

A húsvéti ünnepeket követően az uralkodó ismét felvette a megbeszélések fonalát, és 1905. május 7-én hosszabb kihallgatásra Bécsbe kéréte Tisza Istvánt. A magyar miniszterelnök a folyamatban lévő ügyek ismertetése után a kormány mielőbbi felmentését kérte. A sajtóhírek szerint az uralkodó nem teljesítette Tisza István kérését, mert számára a magyar politikai helyzet még mindig olyan tisztázatlan volt, mint a válság kitörésekor.⁷⁶ Tisza István az audiencia után Goluchowski külügyminiszterrel és Burián István közös pénzügyminiszterrel tárgyalt, majd a megbeszéléseket másnap délelőtt is folytatták. A király a magyar miniszterelnököt a visszautazása előtt, május 8-án a déli órákban ismét kihallgatáson fogadta.⁷⁷ Tisza István egy évvel később a belvárosi választókhoz írt levelében így jellemezte kormánya helyzetét: „Várt, túrt, kitartott és zúgolódás nélkül teljesítette kötelességét ez a kormány s a vele egybeforrt párt hosszú hónapokon keresztül. Viselte a vereség után a hatalom nélkül való kormányon maradás egész ódiomát, lemondott minden akcióról, még a kritika jogáról is, mert kerülni akart mindent, ami a nemzet helyzetét súlyosabbá tette s a kibontakozás esélyeit csökkentette volna”.⁷⁸

A magyar politikai életben nagy érdeklődéssel várták, hogy a parlamenti többséget alkotó ellenzéki koalíció képviselői által megszavazott föliratra az uralkodó mikor és mit válaszol. A budapesti lapok a német sajtóra hivatkozva május közepén arról tájékoztattak, hogy az uralkodó az újabb közvetítő szerepre Burián István közös pénzügyminisztert kérte fel.⁷⁹ Burián István 1905. május 17-én érkezett a magyar fővárosba. A pénzügyminisztert elutazása előtt a király audiencián fogadta, és már este kilenc órakor a budapesti Nyugati pályaudvaron jövetele céljáról az újságíróknak így nyilatkozott: „[...] Ő Felsege parancsára jöttem, hogy érintkezésbe lépjek a koalíció vezérférfiaival és alapot keressek a kibontakozásra, illetőleg megbeszéljem velük, miképpen lehetne a ki-

⁷⁵ MNL OL K27 Minisztertanácsi jegyzőkönyvek 1905. máj. 18./14.

⁷⁶ A *Neues Wiener Tagblatt* cikke szerint Tisza igyekezett az uralkodót rábeszélni, hogy utódját nevezze ki, de kérését elutasították. Tisza kudarca főleg abban keresendő, hogy egyetlen politikus sem volt hajlandó az új kormány élére állni.

⁷⁷ Egyetértés, 1905. május 9. Tisza István kihallgatása.

⁷⁸ OSZK Kt Quart. Hung. 2955. Berzeviczy Albert: Az első Tisza-kabinet parlamenti küzdelmei 1903–1905. 97.

⁷⁹ A *Berliner Tageblatt* bécsi tudósítója már május 14-én a közös pénzügyminiszter küldetéséről tájékoztatót. A hírek szerint az uralkodó Buriánt bízta meg, hogy a feliratra adott választát közölje a magyar parlament koalíciós többségével, és egy program nélküli kormány megalakítására tegyen javaslatot.

bontakozást létrehozni.”⁸⁰ Burián István küldetésének céljáról — igaz, csak feltevések szintjén — a Bécsből érkező hírek bővebben tájékoztattak. Ezek szerint a király részéről a „kilences bizottság programja az az átléphetetlen határ, amelyet a korona maga elé tűzött. Így tehát Burián nem lesz abban a helyzetben, hogy újabb katonai engedményeket ajánljon fel.”⁸¹

Tisza István, aki két napot geszti birtokán töltött, Burián István érkezéséről táviratból értesülve, 1905. május 17-én szintén a fővárosba utazott. A május 22-éig Budapesten tartózkodó közös pénzügyminiszter mind a kormány tagjaival, mind az ellenzéki pártok vezetőivel több megbeszélést tartott.⁸² A megbeszéléseikről Kossuth Ferenc a Függetlenségi Párt 1905. május 22-én tartott értekezletén a következőket ismertette: „Burián kijelentette, hogy ő nem mint a közös kormány tagja, hanem mint privát személy, illetőleg az uralkodónak megbízottja jött Budapestre, hogy az ellenzéki pártokkal tárgyaljon. Burián közölte az ellenzéki pártokkal, hogy a király tudomást vett a feliratról, amely kedvező benyomást tett rá, mert a bennfoglalt kívánságokkal tulajdonképpen egyetért. [...] Buriánt azzal az üzenettel küldi ő felsége, hogy a pártok nevezzenek meg valakit, aki mint homo publicus az egyesült ellenzéki pártok bizalmát bírja. Ez a férfi a vezérő bizottság proposíciója szerint gróf Andrássy Gyula lenne. Ő egyenlőre ő felsége elé fogja terjeszteni az egyesült ellenzék felfogását a helyzetről, és ha a kormányalakításra megkapná a megbízást, programot adna... [...] A vezérő bizottság azt a feladatot tűzte gróf Andrássy elé, hogy a feliratban foglalt program keretein belül alakítson kormányprogramot.”⁸³

Az 1905. május 22-én Bécsbe visszaérkező Burián István már a déli órákban jelentést tett az uralkodónak budapesti tárgyalásairól. A közös pénzügyminiszter beszámolója nyomán a király Andrássy Gyulát Bécsbe kérte, és május 24-én kihallgatáson fogadta. A Magyar Távirati Iroda jelentése szerint: „Az audiencia háromnegyed óráig tartott. Gróf Andrássy a vezérő bizottság utolsó határozata szerint kifejtette a szövetkezett ellenzék programját, amelynek alapján a többség soraiból történhetnék kabinetalakítás. Ő felsége az előterjesztést rendkívül kegyesen fogadta, azonban a hadsereg kérdésében az ellentétes álláspontok nem közeledtek egymáshoz. A helyzet változatlanul ugyanolyan maradt, mint amilyen hónapok óta. [...] a lemondott kormány tagjai tehát kénytelenek még egyelőre ideiglenesen az ügyeket tovább vezetni.”⁸⁴ A rövid kihallgatás után Andrássy már a délutáni vonattal visszatért Budapestre, és este tíz órakor a Nemzeti Kaszinóban az ott várakozó Kossuth Ferencnek, Darányi Ignácnak, Ugron Gábornak, Bánffy Dezsőnek és Zichy Aladárnak küldetése eredménytelenségéről számolt be. A bécsi útról a Szövetkezett Ellenzék Vezérő Bizottsága május 26-án kapott tájékoztatást.

⁸⁰ Egyetértés, 1905. május 18. Burián megérkezése.

⁸¹ Uo.

⁸² Burián István az alábbi ellenzéki politikusokkal tanácskozott: Kossuth Ferenc, Apponyi Albert, Darányi Ignác, Bánffy Dezső, Polónyi Géza.

⁸³ Egyetértés, 1905. május 23. A Függetlenségi Párt értekezlete.

⁸⁴ Egyetértés, 1905. május 25. Andrássy kihallgatása.

Az 1905 májusában ülésező országgyűlés leghosszabban a Kossuth Ferenc által benyújtott indítványt tárgyalta, amelyben a pártvezér a magyar autonóm vámtarifa elkészítését szorgalmazta. A tervezet a szövetkezett ellenzék sorai-ban sem váltott ki általános lelkesedést. A Függetlenségi Párthoz csatlakozó agráriusok szerint: „A választások által megváltozott politikai helyzet ránk, mezőgazdákra nézve egy nagy veszedelmet rejt [...]. A veszedelem az önálló vámterületnek elhamarkodott, átmenet nélküli behozatalában rejlik. A túlságosan megnövekedett Függetlenségi Párt a radikális, gyors megoldást követeli, s e részben úgy látszik, Andrassy máris tett engedményeket [...]. Kétségen kívül áll, hogy Ausztria a radikális intézkedésekre hasonló radikális intézkedés-sel fog válaszolni, a mi nyerstermékeinket kiszorítja, s megnyitja határait Oroszország és a balkáni államok felé. [...] Amíg a Kossuthék által remélt ipar ki fog fejlődni, addig mi mezőgazdák mindnyájan — akik gyöngye lábakon ál-lunk — tönkre fogunk menni. [...] A nép most egyes egyedül és kizárólag a no-vember 18-ai eseményeket, az alkotmánysértést, a jogfolytonosság megsértését ítélte el, de semmi egyebet nem cselekedett.”⁸⁵

Burián István sikertelen egyeztetési tárgyalásai után a politikai közélet-ben már tényként beszéltek arról, hogy a király a magyar ügyvezető kormány élére báró Fejérváry Gézát nevezi ki. Az 1905. május 27-én megjelenő sajtóorgá-numok már a kormány teljes névsorát tudni vélték, és arra a hírre, hogy a ki-rály június 2-ára Tisza Istvánt Bécsbe kérette, már a kormány régen óhajtott felmentését jósolták.⁸⁶ A fenti időpontban lezajlott audiencián a király elfogad-ta a miniszterelnök előterjesztését, amely szerint Fejérváry Géza napok óta folytatott tárgyalásai az új kabinet összetételéről sikerrel jártak, és a megbeszélés végén a Tisza-kormány megkapta végleges felmentését.⁸⁷ Az elkövetkező napokban már semmiféle lényeges politikai lépésre nem lehetett számítani, mert a pünkösdi ünnepekre (június 11–12.) a képviselők többsége elhagyta a fő-városet.

Az ünnepekről visszatérő politikusokat József főherceg halálának híre fo-gadta, és várható volt, hogy a budapesti temetésen a király is részt vesz. Az el-következő napok politikai eseményeinek előkészítése érdekében 1905. június 14-én Fejérváry Géza megjelent a főrendiház ülésén, délután pedig Andrassy úti lakásán a leendő kabinet tagjaival tárgyalt. Ugyanezen okból a leendő mi-niszterelnök június 15-én Bécsbe utazott, ahol a királlyal tanácskozott, majd vejével, Burián István közös pénzügyminiszterrel találkozott. Az audiencia

⁸⁵ MNL OL P389-2. cs.-49. Emődy József levele gróf Károlyi Sándor részére. 1905. február 18. Kossuth Ferenc ezt a programját a szövetkezett ellenzék 1905. február 17-én tartott ülésén ismertette.

⁸⁶ A Bécsbe készülő miniszterelnök Hódossy Imrének a következőket írta: „Végzetes, valóban végzetes az a konfliktus, mely komoly ok és szükség nélkül, az emberek hitványsága folytán kitört a király s az országgyűlés többsége között. [...] még nem látok más módot, mint hogy mi s velünk a párt jelen vigasztalan, ferde helyzetéből szabaduljon, s a király oly kormányra bízza az ügyek intézé-sét, mely politikai programot nem ad, biztosítja az adminisztráció rendes menetét s nyitva tartja az ajtót minden képzelhető megoldás számára. [...] A mi utunk tiszta és világos: következetes és férfias kitartás a törvény, alkotmányosság, szóval Deák nagy tradíciói mellett”. MREZSLT 44/a fond Tisza iratok 3. cs. 9. tétel 21. Tisza István levele Hódossy Imre részére. 1905. június 1.

⁸⁷ Egyetértés, 1905. június 3. A döntés megtörtént.

után Fejérváry az újságírók előtt kijelentette: „Feltétlenül bízik abban, hogy arra az esetre, ha a képviselőház nem szavazza is meg az állami szükségleteket, az országtól meg fogja tudni kapni a szükséges adót és újoncot.”⁸⁸ A kormányalakítás sikerében bízva Fejérváry Géza június 16-án tért vissza Budapestre.

Az uralkodó 1905. június 18-án érkezett meg a magyar fővárosba, és délután fél három órákor a Tisza-kormány tagjait búcsúkihallgatáson fogadta. Az audiencián a miniszterelnök honvédhuszár egyenruhában, a miniszterek díszmagyarban köszöntek el a királytól. Berzeviczy Albert visszaemlékezése szerint Ferenc József a kihallgatáson „egy nyilatkozatot olvasott föl, melyben nála szokatlan melegséggel, szinte megindultan mondott köszönetet mindnyájunknak önfeláldozó vállalkozásunkért és igyekezetünkért, melynek érdemét az eredmény elérhetetlensége nem csökkentette. Azután még egyenként beszélt mindegyikünkkel, kifejezve sajnálatát helyeslésével bíró terveink, javaslataink abbamaradása fölött.”⁸⁹ Az ilyenkor szokásos, a kormány leköszönő tagjait megillető kitüntetések is elmaradtak, mert Tisza István úgy ítélte meg, hogy küldetésüket nem teljesítették, ezért ilyen elismerésben nem részesülhetnek.⁹⁰

A lovassági tábornoki egyenruhát viselő Fejérváry Géza miniszterelnököt eskütételre három órákor fogadta Ferenc József, és ezt követően a miniszterek — igazságügyi miniszter: Lányi Bertalan ny. miniszteri tanácsos, kereskedelemügyi miniszter: Vörös László ny. miniszteri tanácsos, belügyminiszter: Kristóffy József, Szatmár vármegye főispánja, vallás- és közoktatásügyi miniszter: Lukács György, Békés vármegye főispánja, földművelésügyi miniszter: György Endre közgazgatási tudósító, horvát-szlavón-dalmát tárca nélküli miniszter: Kovács István ny. főispán — eskütételre került sor. A Pénzügyminisztérium vezetését és a király személye körüli miniszteri poszt ellátását Fejérváry Géza miniszterelnök magának tartotta fenn.⁹¹ A Tisza-kabinet felmentését és a Fejérváry-kormány kinevezését a hivatalos lap 1905. június 19-én közölte.

A Szabadelvű Párt helyzetét a leköszönő kultuszminiszter ilyen borúlátóan ítélte meg: „A mi felmentésünk hosszú késedelme, a Fejérváry-kabinetnek szerencsétlen, pártunkat kompromittáló összeállítása, a mi elbocsátásunk módja, mindezek együttevén megpecsételték a párt sorsát és az én hitem és érzésem szerint bennünket diszkvalifikáltak arra, hogy egy életerős ellenzéki pártot szervezzünk. Nekünk... kell demonstrálnunk, hogy mi útban nem állunk s elveink teljes fenntartása mellett aktivitásunk ideiglenes föláldozására

⁸⁸ Egyetértés, 1905. június 16. Fejérváry a királynál.

⁸⁹ OSZK Kt Quart. Hung. 2955. Berzeviczy Albert: Az első Tisza-kabinet parlamenti küzdelmei 1903–1905. 97–98. A király nyilatkozatát Tisza István nem engedte megjelentetni. Ezért „Ellentmondás nélkül kellett túrnunk, hogy az ellenzéki lapok azt írják búcsú audienciánkról: a király öt perc alatt végzett ezekkel az urakkal...”

⁹⁰ Lukács László pénzügyminiszterhez a következő kéziratot intézte a király: „Magyar minisztériumom lemondása és saját kérelme folytán Önt pénzügyi magyar miniszteri állásától, ezen állásában, különösen az államháztartás egyensúlyának megszilárdítása körül fáradhatatlan buzgalommal teljesített kiváló szolgálatainak teljes elismerése mellett, kegyelemben felmentem. Kelt Budapesten, 1905. évi június hónap 18-án.” Néppárt, 1905. június 24. A régi kormány felmentése.

⁹¹ MOL OL K2-AXII-1-5. Legfelsőbb elhatározás másolata. 1905. június 18. Egyetértés, 1905. június 19. Tisza megy – Fejérváry jön.

is készek vagyunk. Mi már valóban eleget áldoztunk a népszerűtlen igazságok oltárán és felett, hogy a balsikerek kumulálásának lehet olyan mértéke, amelyet a legfényesebb államférfiúi tulajdonok presztízse sem áll ki. [...] Most már nincs senki, aki a november 18-iki vállalkozás helytelenségét világosan nem látná. Nem a Tisza-kormány és a Szabadelvű Párt szándéka volt helytelen, mert az obstrukció erőszakát másképp, mint erőszakkal ritkán sikerült letörni. De helytelen volt a helyzet mérlegelése s a közvéleményre gyakorlandó hatás számbavétele. [...] Tisza az obstrukció letörését és a házszabályok szigorítását semmiféle nemzeti érdek kárára, hanem ellenkezőleg a nemzet érdekében követelte és kísérletté meg, s hogy azok akik őt ebben honmentői diadalérettel akadályozták meg, semmi nagy nemzeti érdeket nem védelmeztek, hanem csak az ország legtehetségesebb és legtettemesebb államférfiát akarták minden áron leszorítani a hatalomból, azért, hogy az ő uralmuk előtt megnyíljk az út.”⁹²

Az új kormány kinevezéséről szóló királyi leirat parlamenti bemutatására 1905. június 21-én került sor. Első felszólalásában Fejérváry Géza miniszterelnök leszögezte: „Amidőn fájlalom, a t. koalíció soraiból eddig elé minisztériumot alakítani nem sikerült, a régi minisztérium felmentése pedig éppen a t. koalíció részéről sürgettetett, ő Felsége a régi minisztériumot legkegyelmesebben felmenteni és bennünket az ügyek vezetésével megbízni méltóztatott. Amidőn tehát van szerencsém magamat és minisztertársaimat bemutatni, és mikor annak a reményemnek adok kifejezést, hogy csak nagyon rövid időre szól megbízatásunk, kijelentem, hogy ezen minisztérium teljesen a pártokon kívül áll, és magától értetődőleg mindég csakis a fennálló törvények keretein belül működven [...]”.⁹³ Fejérváry a kormány legfontosabb feladatának tartotta a költségvetésen kívüli állapot megszüntetését, az újoncjutalék megajánlását, a munkahelyeket teremtő beruházási törvényjavaslat elfogadását és az Országos Kvóta Bizottság⁹⁴ megválasztását. Az ellenzéki koalíció állásfoglalása Kossuth Ferenc szerint: „Olyan kormány, amely nem parlamenti kormány, még pedig bevallottan nem az, olyan kormány, amelynek a parlamentben semmi gyökere nincsen, pártja nincsen, egy ilyen kormány nem lehet parlamenti felelős kormány. Egy ilyen kormány képtelen minden alkotmányos alkotásra, mert bármilyen javaslattal álljon is a ház elé, szükségszerűen és azonnal leszavaztatik.” Ezek után a többség határozata szerint a parlament „a Fejérváry-kormány iránt bizalmatlansággal viseltetik”,⁹⁵ a kormány számára így nem maradt más kiút, mint az országgyűlést elnapoló királyi kézirat felolvastatása.⁹⁶

⁹² OSZK Kt Quart. Hung. 2955. Berzeviczy Albert: Az első Tisza-kabinet parlamenti küzdelmei 1903–1905. 99–100.

⁹³ Az 1905. évi február hó 15-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. 1905–1906. I. kötet. 38. országos ülés. 1905. június 21. Ezen az ülésen került felolvasásra, hogy a Tisza István képviselő választása ellen beadott kérelmet a Kúria elutasította, és „nevezett képviselő végleg igazoltatott”.

⁹⁴ A kvóta — a közös ügyek költségeinek fedezése — csak 1905. július 1-ig volt megállapítva, ebben a kérdésben is közeledett az exlex állapot.

⁹⁵ Lásd még: MOL OL K2-AXIII-2. Kossuth Ferenc által benyújtott határozati javaslat. 1905. június 21.

⁹⁶ Gróf Apponyi A.: Emlékirataim 1899–1906 i. m. 147. „Formai szempontból semmi kifogást nem lehetett tenni Fejérváry kinevezése ellen, mert alkotmányunk szerint a király nincs korlátozva

Az új kormány kinevezésével kapcsolatban megjelent — szándékát tekintve a nemzethez szóló — királyi kézirat Fejérváry Géza kinevezését azzal indokolta, hogy a képviselőházi többség alkotta pártok „nem terjesztettek elemi kormányzati programot, melynek alapján a soraikból vett kormányra teljes megnyugvással rábízhattam volna a nemzet sorsát”.⁹⁷ Az uralkodó a továbbiakban tudatta, hogy a „belkormányzati és közgazdasági reformok terén szívesen fogom venni a képviselőház többségének javaslatát”, de katonai kérdésekben a Tisza-kormánynak adottakon kívül további engedményekre nem számíthatnak. Mindezekből következik, hogy a Fejérváry-kormány feladata csupán „a politikai pártokkal való érintkezés folytán a fentebb jelzett határok közt a megegyezést elkészíteni és ez által egy többségi kormány kinevezését előmozdítani”.⁹⁸

ISTVÁN TISZA AS HEAD OF THE CARETAKER GOVERNMENT
(27 JANUARY – 18 JUNE 1905)

by László Soós
(Summary)

Prime minister count István Tisza wanted to suppress the obstruction, which had been paralysing parliament's work for some time, by modifying standing orders. The proposal, which had elicited massive protest from the parliamentary opposition, was unlawfully voted by the governmental majority on 18 November 1904. Yet the means in which the standing orders had been modified were regretted not only by the opposition parties but also by the majority of MPs delegated by the governing Liberal Party. Reacting to the parliamentary events of 18 November 1904, the opposition parties formed a coalition — with each retaining its own program —, and formed a „Directing Committee of the Allied Opposition” with the aim of bringing down Tisza. For his part, István Tisza hoped that the elections of January 1905 would strengthen the position of the Liberal Party, demonstrating massive electoral support for the government's policies. But the elections ended with an even greater defeat of the governing party than previously expected, thereby making it clear that Tisza had failed to win national support for the modification of the standing orders. Due to the defeat, the government led by István Tisza resigned on 27 January 1905, providing a chance for the formation of the coalition government proposed by the opposition. Francis Joseph consented to the establishment of such a government only on the condition that it would not come forward with demands pressing for the strengthening of Hungarian national character in military matters. Supported by the allied opposition, count Gyula Andrássy tried for several months to form a government, but he proved unable to tailor his program to a form acceptable to both king and opposition. After several futile attempts, the ruler asked baron Géza Fejérváry to assume the functions of prime minister, who on 18 June 1905 put up a transitional government against the will of the parliamentary majority.

abban, hogy a magyar állampolgárok sorából kire bizza a kormányzást, az általa kiszemelt egyénnek dolga, hogy parlamenti többséget találjon, vagy alkotmányos eszközökkel létesítsen maga mellett. Ahol a szigorú alkotmányosság követelményeit nem teljesítették, az ott volt, hogy az újonnan kinevezett miniszterelnök a létező parlamenttel nem keresett érintkezést, illetve nem tett semmi kísérletet, hogy körében többséget találjon [...], hanem egyszerűen elnapoltatta a Házat.”

⁹⁷ Egyetértés, 1905. június 20. A király szózata.

⁹⁸ A fenti tanulmány részlet *A Tisza-kormány minisztertanácsi jegyzőkönyvei* című készülő forráskiadvány bevezetőjéből.

Vaderna Gábor

MENYEGZŐ A RENDI KÖLTÉSZETBEN A 19. SZÁZAD ELEJÉN

*Alexandra Pavlovna és József nádor, gróf Rhédey Lajos és Patay Zsuzsanna
esküvőjének költészeti reprezentációja**

(Az esküvő mint társadalmi esemény)

A rendi költészet a társadalmi kommunikáció egy formája, ahol a reprezentatív társadalmi esemény alkalmat teremt arra, hogy az egyes társadalmi szereplők egymáshoz képest meghatározzák magukat. Ilyenformán a közösséget képviselő személyek, reprezentatív közösségi terek, sőt olykor maguk a közösségek nyerhetnek identitást. A rendi költészetnek természetesen vannak olyan reprezentatív eseményei is, melyek során az identitásalkotás jóval határozottabb kontúrokkal körvonalazza a rendi társadalom valamely szereplőjének alakmását. Egy főispáni vagy akár érseki beiktatás esetén egy alak ugyan kirajzolódik az ünneplő költemények sorából, ám ez az alak — ha egyáltalán egyes számban beszélhetünk róla — eltérő társadalmi képzetek, elvárások és vágyak, különböző diskurzusok ütközési pontjában jelenik meg előttünk.¹ A rendi társadalomnak ugyanakkor vannak olyan reprezentatív alkalmai is, ahol a közösségi elvárásokat inkább az egyén teljesítménye vagy helyzete felől ragadhatjuk meg. Ilyenek például az emberi élet határhelyzeteihez kapcsolódó rituális események, mint például az esküvő, a keresztelő vagy a temetés. A továbbiakban két esküvő költészeti reprezentációjával fogunk foglalkozni.

* A tanulmány írásának idején az MTA Bolyai János Kutatói Ösztöndíjában részesültem. Köszönöm Balogh Piroska, Hermann Zoltán és Keszeg Anna segítségét. Mivel a tanulmány olyan szövegeket idéz, melyek nehezen hozzáférhetőek, a jegyzetekben az egyes példányok mai lelőhelyét is megadom. A kutatott archívumok jelzései: EK: Eötvös Loránd Tudományegyetem Egyetemi Könyvtár; MTA KIK Kt: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Kézirattára; OSZK: Országos Széchényi Könyvtár; OSZK Any: Az Országos Széchényi Könyvtár Plakát- és Kisnyomtatványtára; OSZK Kt: Az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára; RK: A Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Gyűjteményének Könyvtára; TREKNk Kt: Tiszántúli Református Egyházkerület, Nagykönyvtár Kézirattára, Debrecen.

¹ Korábban Rudnay Sándor érseki beiktatásának költészeti reprezentációját elemeztem. Lásd Vaderna Gábor: Rudnay Sándor érseki beiktatásának irodalmi reprezentációja. Egyháztörténeti Szemle 16. (2015: 3. sz.) 26–53.

Az persze itt is magától értetődő, hogy miközben ezen alkalmak szerkeze-
te sok esetben hasonlóságot mutat — a rendi költészetben például a vonatkozó
toposzok nagymértékben ismétlődnek, az események hasonló rendben követik
egymást, stb. —, komoly különbségek is adódhatnak. Hiszen az már nem mind-
egy, hogy egy társadalmi esemény a társadalom mely szintjén zajlik, s a ren-
delkezésre álló lehetőségek között milyen reprezentációs mintákat követ meg-
szervezése, s magától értetődő, hogy számít az, hogy ki milyen felekezethez
tartozik (talán nem is kell ezt különösebben magyarázni). De az esküvő (és a
temetés) alkalmainál az is igen komolyan esik latba, hogy az egyes társadalmi
szereplők (valamint „rokonaik és üzletfeleik”) mit szeretnének magukról el-
mondani egy reprezentációs térben. Itt szükséges előrebecsíteni, hogy igen sok
múlik azon is, hogy egy adott személy vagy közösség, a történelem valamely
ágense a társadalmi kommunikációnak mely módját választja, hogy saját pozí-
cióját meghatározza. E kérdés azért sem lehet mindegy, mivel alapvetően tor-
zítja kutatási mintáinkat. A Csörsz Rumen István és Küllös Imola által sajtó
alá rendezett közköltészeti sorozat második kötetének esküvői versei² például
azt mutatják, hogy a verses szövegek (nyilván énekelve) szerves részét képez-
ték az esküvői szertartás világiasabb felének (melyet még ma is lakodalomnak
nevezünk), s e téren — legalábbis a 18. században és a 19. század első harma-
dában — igen komoly hatást gyakorolt a klasszikus műveltséget közvetítő di-
ákköltészet.³ Az alkalmiságnak e formái — még ha a zenei hagyományt több-
nyire elvesztve is — a mai napig élnek az úgynevezett vőfélyversekben.⁴ A
közköltészet fennmaradt korpusza — a változatokkal együtt — lehet, hogy
összességében több esküvőre írt dalt és nászdalt tartalmaz, mint ahány a rendi
költészet köréből fennmaradt, előbbiekről mégis jóval kevesebbet tudunk. Hi-
szen a közköltészeti forrásból ismert énekek jelentős része több esküvőn is sze-
repelt (és az úgynevezett vőfélykönyvekben terjedt nyomtatva és kéziratos for-
mában is),⁵ s ha véletlenül fennmaradt is az ifjú pár neve, azonkívül, hogy
nászdaluk ismert, egyebet nem tudunk meg róluk. Mindez nem jelenti azt,
hogy e társadalmi közegekben (ahol a városok, elsősorban a mezővárosok polgár-
sága mellett leginkább kismesek fordulnak elő, esetleg — például a hajdú-
ságban — a parasztság tehetősebb rétege) ne volna ezen alkalmaknak repre-
zentatív jellege. Sejthetően jelentésteli lehetett például, ha egy esküvőre saját
verset rendelnek (mondjuk egy költészetet tanuló diáktól, a helybeli tanítótól,
akár a paptól), vagy éppenséggel a család valamelyik tagja lép fel alkalmi poé-
taként. Mindazonáltal egy magasabb társadalmi szinten az esküvői rítusnak
— mint eseménynek — mind az egyházi, mind a világi része sokkal jobban
dokumentált. Egy főúri esküvőről a 18. század végétől nemcsak a korabeli saj-

² Közköltészet 2. Társasági és lakodalmi költészet. S. a. r. Csörsz Rumen István – Küllös Imola. Bp. 2008.

³ Ennek századokon átnyúló hagyományairól lásd *Küllös Imola: Közköltészet és népköltészet. A XVII–XIX. századi magyar világi közköltészet összehasonlító műfaj-, szüzsé- és motívum-történeti vizsgálata*. Bp. 2004. 113–146.

⁴ Ezekről lásd *Keszeg Vilmos: Alfabetizáció, írásszokások, populáris írásbeliség*. Kolozsvár 2008. 188–202.

⁵ Az énekek terjedéséről lásd még uo. 259–279.

tó tudósít, de a reprezentatív alkalomra készült szövegek egy bizonyos részét nyomtatásban is kiadták, s ha ez nem történt meg, a kéziratos anyag fennmaradásának is jobb esélye volt. E társadalmi körben már inkább dolgoztak „profikkal”, a rendi költészetet kiszolgáló költők életművének jelentős része — a beiktatási laudációkon kívül — esküvőre írott költemény. A főurak körüli rendi költészet és a közköltészet közötti határvonal ugyanakkor nem túlságosan éles: e széles mezsgyében fordultak elő a rendi költészetnek azon alkalmi megnyilvánulásai, melyeket — dokumentáltságuk alacsony szintje miatt — ma már meglehetősen nehéz körvonalazni.

(*Epithalamium*)

Az epithalamium műfajának kutatói rendszerint az antik gyökerekre mutatnak rá: szapphói töredékekre, Arisztophanész nászdalaira, Theokritosz 18. idilljére, Catullus 61., 62. és 64. carmenjeire, Statius, majd Claudianus alkalmi verseire, hogy aztán eljussunk némi középkori kitérő után a reneszánsz óta bőséggel ömlő neolatin és vernakuláris költészetig. A gyakran előforduló párbeszédes forma a pásztoridillekhez kapcsolják a műfajt, de elégikus, ódai s persze dalszerű megoldások is bőséggel megjelentek az évszázadok során.⁶ Egyesek még odáig is elmentek, hogy az epithalamium nem is annyira műfaj, mint inkább a dicsőítő (laudációs) költészetnek egy tematikus alcsoportja.⁷ Annyi jogos ezen észrevételből, hogy a műfajnak pontos határai nem igazán állapíthatóak meg, s kérdés, hogy minden esküvői költemény epithalamium-e. Voltaképpen az epithalamium kutatói (például Virginia Tufte) elfogadták azt az előfeltevést, hogy ezek a szövegek bizonyos alkalmakra születtek, s így műfajiságukat kevésbé poétikai szabályok, mint inkább a társadalmi gyakorlat alakítja. (Az persze más lapra tartozik, hogy ezt a társadalmi gyakorlatot aztán elemezték-e vagy sem.) Mások ugyanakkor nemcsak a dicsőítő mozzanatokat emelik ki, hanem azt a tendenciát is, hogy az epithalamium hagyományában kezdetektől jelen van egy műfaji önreflexió s valamiféle hajlam az iróniára, sőt a gúnyra. „Hogy az epithalamium fejlődését olyanformán láthassuk, mint egy organikus felvirágzást vagy hervadást, el kell tagadnunk a szatirikus vagy anti-epithalamium saját élő és talán még inkább tartósnak bizonyuló történetét” – figyelmeztet Celeste Marguerite Schenck.⁸ Az anti-epithalamium olyan szöveg, mely imitálja, hogy maga epithalamium volna, ám olyan oda nem illő

⁶ A műfaj alapvető monográfiája – jórészt angol anyagon, kitekintéssel az antik irodalomra: Virginia Tufte: *The Poetry of Marriage. The Epithalamium in Europe and its Development in England*. Los Angeles 1970. Lásd még Arthur Leslie Wheeler: *Tradition in the Epithalamium*. *The American Journal of Philology* 51. (1930: 3. sz.) 205–223.; E. Faye Wilson: *Pastoral and Epithalamium in Latin Literature*. *Speculum* 23. (January 1948) 35–57. Tufte művének kemény — és sajnos jogos — kritikája: Thomas M. Greene: *Virginia Tufte: The Poetry of Marriage. The Epithalamium in Europe and its Development in England*. *Renaissance Quarterly* 24. (Summer 1971) 267–269.

⁷ Alastair Fowler: *The Life and Death of Literary Forms*. *New Literary History* 2. (Winter 1971) 202.

⁸ Celeste Marguerite Schenck: *Mourning and Panegyric. The Poetics of Pastoral Ceremony*. University Park 1988. 73.

elemek tűnnek fel benne, mint egy tragédia előjelei, a halál, sőt gyilkosság vagy a társadalmi rend egyéb megbomlása (a 18. században ilyen lesz a násznépet elsöprő földrengés képe). Mint minden műfajnak, az epithalamiumnak is megvan hát a maga kifordított ellenképe. Azonban a nászdalok esetében természetesen többről van szó, mint arról, hogy valakinek rosszakarói is megszólnak. Egy lakodalom inkább kötött és kötetlen megszólalási módok váltakozását engedi meg, így az ironikus, sőt szatirikus hang is előfordul. A komoly tósztokat finoman sejtető vagy akár élesebben megfogalmazott pajzán utalásokkal lehet vegyíteni (hiszen az ifjú pár a nász elhálása előtt áll, sőt esetenként a lakodalom időtartama alatt elhálták). S azt sem feledhetjük, hogy az alkalmi megszólaló csempészhet olyan elemeket szövegébe, melyeket a nász-nép vissza tud fejteni, s e rejtvényfejtés már önmagában szórakozási formaként szolgálhat.

Az epithalamium visszatérő jegyeinek elemzéséhez két kiváló összefoglaló is rendelkezésre áll. Az egyiket Thomas M. Greene szedte össze egy Edmund Spenserről írott tanulmányában még az 1950-es évek végén, a másikban Kiss Béla a már idézett közköltészeti szöveggyűjteményből gyűjtötte ki a lakodalmi költészet néhány visszatérő elemét.⁹

Greene a kora modern esküvői költészet következő elemeit szedte össze:

1. Az esküvő résztvevői leginkább nemesek voltak (ez Angliában kevésbé volt igaz, mint a kontinensen), de a költőnek nem feltétlenül kellett nemesembernek lennie, hiszen ők a legtöbbször valamilyen anyagi juttatás ellenében dolgoztak. A megrendelőnek tehát elég gazdagnak kellett lennie, hogy kifizethesse az encomiumot, a dicsőítő éneket. Ebből következik, hogy az epithalamium közvetve vagy közvetlenül dicsérte a vőlegényt és a menyasszonyt. Greene szerint ennek van egy olyan következménye is, hogy minél nagyobb társadalmi (politikai vagy gazdasági) tekintéllyel rendelkezik a megrendelő, a költemény annál inkább fordul klasszicizálódott formák és megoldások felé. E tézist az alább következő példáink is alá fogják támasztani.

2. Az epithalamium klasszikus mintákat követ, különösen Catullus 61. carmenjét. A költő toposzok, közhelyek, hasonlatok, jelzők, hagyományos jókívánságok, bevett technikák meghatározott köréből válogat. Greene szerint az epithalamiumok szerzőinek jóval kisebb szabadságuk volt, hogy imitációjuk forrásait megválogassák, mint a más műfajokban alkotóknak. Ez persze — természetesen én hozzá — következik abból is, hogy az iskolai oktatásban szereplő antik (esetleg reneszánsz és neolatin) minták viszonylag szűk köréből lehetett válogatni.

3. Az epithalamium elválaszthatatlan attól a társasági alkalomtól, ahol elhangzik. Az esküvői szertartást követő szórakozási formáknak lesz egy eleme, szorosan kapcsolódva egyéb kísérőelemekhez, mint a zene, a tánc, az ének, sőt akár maszkok viselése – ez utóbbi magyar kontextusban nem annyira elterjedt.

⁹ *Thomas M. Greene: Spenser and the Epithalamic Convention. Comparative Literature* 9. (Summer 1957) 218–220.; *Kiss Béla: Hymen szövétneke. Mitológiai utalások a XVIII–XIX. századi magyar lakodalmi költészetben.* In: Doromb. Közköltészeti tanulmányok 1. Szerk. Csörsz Rumen István. Bp. 2012. 72–73.

4. Az epithalamium egyetlen napra utal. Greene szerint a jókívánságokat megfogalmazó köszöntővers önmagában még nem epithalamium. Ez ugyanis szorosan beépül az esküvői rítusba, s annak ad narratív keretet. Voltaképpen arról van szó, hogy a vallási szertartás, a lakodalom, a nászéjszaka (az első szexuális együttlét, a szüzesség elvesztése) rítusok egy olyan halmazát jelölik ki, melynek mintegy értelmezési keretét szolgáltatja az ehhez készített költemény. Ebből következik, hogy a vers mintegy dramatizálja az eseményeket, s nem annak formális részéről — a házasságkötésről — szól, hanem konkrét cselekedetek soráról, melyek az esküvőhöz vezettek vagy éppen ott történnek. Greene Arisztotelész *Rétorikájából* az I. könyv 3. fejezetét idézi fel,¹⁰ ahol a szónoki beszéd fajairól van szó, s az epithalamiumot az epideiktikus (dicsérő vagy feddő) beszédek körébe utalja – ezért van, hogy az epithalamiumok általában megtörténtként mesélik el az eseményeket, olyanokat is, melyek még nem feltétlenül történtek meg.

5. A költemény magában foglal egy olyan fiktív költő-beszélőt, aki saját magát egy közösség képviselőjeként határozza meg. Catullus nyomán valamilyen ceremóniamester vagy kórusvezető ő, aki megszólítja Hymen, a lányokat énekszóra buzdítja, üdvözlí a menyasszonyt, kijelöli a nászágyat, a férfiakat irányítja, hogy emeljék meg fáklyájukat és énekeljenek, üdvözlí a kedvenc rab-szolgát, a vőlegényt és tulajdonképpen mindenki mást, s olykor — nem is ritkán — saját személyére is utal.¹¹ Ezek az elemek persze az alkalomnak megfelelően módosulhatnak, ám a költői szerep megformálása időtállóan bizonyult. Magyarországon a 18–19. század rendi költészetében ugyan hangsúlyosabbá vált a násznép (elsősorban a rokonság) disztíngvált dicsérete is, ám ezt a költők többsége úgy oldotta meg, hogy a nevükben szólalt fel, s ily módon a közösségi identitás formálásában a költő továbbra is igen fontos szerepet vállalt.

Kiss Béla inkább a poétikai megformáltságra ügyelt. A következő elemeket szedte össze (persze lesz némi átfedés Greene listájával):

1. A költő beleírja magát a versbe.
2. A költemény gyakran utal az alkalomra.
3. Igen gyakran tartalmaz a költemény megszólítást. Ez a leggyakrabban az öröm és boldogság különböző formáira buzdít.
4. A költemény tartalmazza a vőlegény és a menyasszony dicséretét.
5. Gyakorta megjelenik a házasság dicsérete is.
6. A szerelem hatalmáról való elmélkedés, mely a megénekelt eseményhez vezető utat mutatja be, szintén gyakran megjelenik.
7. A költemény utolsó harmadában jókívánságok következnek, esetleg áldás kérése.
8. A költemény gyakran a költő személyes jókívánságaival zárul. Ez nyilván nem független attól — teszem hozzá én —, hogy miként viszonyul a dalnok az ifjú párhoz és az egybegyűltekhöz.

¹⁰ Lásd Arisztotelész: *Rétorika*. Ford., jegyz. Adamik Tamás. Bp. 1999. 38–40.

¹¹ Greene itt a következő Catullus-kommentárt idézte: A. L. Wheeler: *Catullus and the Traditions of Ancient Poetry*. Berkeley 1934. 200.

Ehhez a két listához még egy mozzanatot érdemes hozzátenni. Greene idézi a 18. század első feléből Jean-Baptiste Souchay abbé rövid definícióját: „le but de l’Epithalame est de faire connoître aux nouveaux époux le bonheur de leur union, par les louanges qu’on leur donne successivement, & par les avantages qu’on leur annonce pour l’avenir.”¹² Az epithalamiumnak ezek szerint van egy etikai célja is: az ifjú párnak fel kell ismernie a „boldogságot”, s ilyenformán az esküvői rítusok együttese arról is szól, hogy a jövődóbeli házaselethez milyen erények szükségeltetnek. Ezért is van, hogy a 18. században egyre nagyobb súlyt kap az ifjú pár dicsérete, amikor is a költő felsorolhatja mindazokat az erényeket, melyekkel rendelkeznie kell egy férfinak és egy nőnek, hogy házasságuk hatékonyan működjön. Greene persze elválasztaná a hagyományos epithalamiumokat az oktató jellegű lakodalmi költészettől, s ezt a kora újkori anyagon némi joggal is tenné, ám a 18. században e vonatkozások némileg összekeverednek egymással. E keveredés a közköltészetben is megfigyelhető — mint Küllös Imola figyelmeztet¹³ —, s a rendi költészetben a dicsérő részek elsősorban a boldog házassághoz vezető erényeket emelik ki. E tendencia párhuzamosan alakul a család formáinak 18. századi átalakulásával, s az ehhez kapcsolódó etikai-oktató irodalom széles körű elterjedésével.¹⁴ A szükséges erények katalógusszerű felsorolása leggyakrabban a menyasszonyt célozta meg, hiszen a férfivirtus mintegy magától értetődően volt adva egy rendi környezetben, amennyiben a vőlegény már a közösség előtt számot adott arról. A férfi esetében a politikai pálya mintegy önmagában garantálta, hogy rendelkezik a közösség által elvárt tulajdonságokkal, míg a házi körben nevelkedett leánynak épp a házassága révén kellett számot adnia a megfelelő erényekről. Ahogy Sebestyén Gábor megfogalmazza egy esküvői beszédében valamikor az 1810-es években:

Illyen gazdag jövedelmű Korona a’ jó Feleség; a’ ki férjének házára bőv jövedelmet hajt az ő szorgalmatosságával, ’s meg őrizi azt az ő takarékoságával, és annak idejében osztogatja ki az ő gondos kezeivel – egy szóval a’ ki a’ Háznak szeme fénnye, férjének félkeze, fele segítsége – vagy rövidebben *Felesége*. Az illyen gondos és takarékos Asszony teszi háza népét boldoggá – házát pedig kis Paraditsommá. Illyen a’ jó feleség! – illyennek kell lenni a’ jó feleségnek! – Boldog az olyan férj, a’ ki illyen jó és illyen ékes Koronával koronáztatik meg: De boldog az olyan Korona, vagy Feleség is, a’ kít egy jó szívű és betűletes maga viseletű férjnek ölelő karjai szorítanak a’ szívhez. Boldogok – óh!

¹² Souchay: Discours sur l’origine et le caractère de l’epithalame. In: Histoire de l’Académie Royale des Inscriptions et Belles Lettres, avec Les Mémoires de Littérature tirez des Registres de cette Académie, depuis l’année M. DCCXXXI. jusque & compris l’année M. DCCXXXII. Tome neuvième. Paris 1736. 311. Idézi: Greene, Th. M.: Spenser and the Epithalamic Convention i. m. 221. Az idézet magyarul: „Az epithalamium célja az, hogy az ifjú pár az őket elhalmozó bókoknak és a számukra ígért várható előnyöknek köszönhetően kapcsolatuk boldogságát felismerje.”

¹³ Küllös I.: Közköltészet és népköltészet i. m. 115.

¹⁴ Ehhez lásd Nancy Armstrong – Leonard Tennenhouse: The Imaginary Puritan. Literature, Intellectual Labor, and the Origins of Personal Life. Berkeley – Los Angeles – London 1992. 69–88.

szásszor boldogok az ilyen Házaspárok, és az ő boldogságok még e' világi életben boldogokká teszi az ő boldogságot szomjúhozó lelkeket.¹⁵

A háztartást vezető takarékos és takaros asszony férjének koronája. Az erények a boldogsághoz vezetnek – némi képzavarral boldog lesz a korona, s boldog az is, aki viseli: a becsületes és jószívű férj. E „háztartási tézist” — tudniillik hogy az asszony felelős a házi gondokért, míg férje a nyilvános pályákon munkálkodik — számtalan költemény fogalmazta meg különböző formákban, bár abban azért kételkedhetünk, hogy ezen eszmények vajon miképpen ültethetőek át a társadalmi gyakorlatba.¹⁶

A továbbiakban két példát mutatunk be. Előbb a reprezentáció lehető legmagasabb szintjét, a királyi család egy tagjának esküvőjét, majd egy szinttel lejjebb lépünk, s egy rövid idő alatt főúri rangra emelkedett nemesember második esküvőjének verses reprezentációit nézzük meg. (Mint látni fogjuk, mindkét házasság igen rövidre sikeredett, de nem ez befolyásolt, amikor kiválasztottam őket, hanem inkább a reprezentáció módjának érdekessége.)

(József nádor és Alexandra Pavlovna)

Sándor Lipót nádor tragikus balesete után (1795. július 10-én Laxenburgban egy rosszul elsült tűzijáték okozta tűzben vesztette életét) öccse, József előbb a magyar korona császári helytartója lett (július 20-án), majd 1796. november 12-én a pozsonyi diétán a rendek közfelkiáltással nádorrá választották (s megkapta mindazt, ami ezzel együtt járt: a Helytartótanács vezetését, a Királyi Kúria elnöki tisztét, a Pest vármegyei főispánságot, a Jász és Kun kiváltáságot kerületek főkapitányi tisztét),¹⁷ s e pozícióját meglehetősen sokáig, egészen 1847-ben bekövetkezett haláláig viselte. A nádor személyét hagyományosan nagy figyelem kísérte, a rendek és az udvar közötti kommunikáció kulcsszereplője volt ő, s ezt alátámasztják a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchiv azóta kiadott iratai, melyek a két említett nádor és az uralkodó között folytak.¹⁸ Hogy József nádornak még kisebb kultusza is kialakult, az pedig természetes folyamánna annak, hogy hosszú ideig viselte tisztét, s ilyenformán e hosszú pályába egy s más belefért, reprezentatív alkalmak sokasága tartozik nevéhez, s Pest és Buda kulturális életének előmozdításában játszott szerepe kétségtelenül je-

¹⁵ *Sebestyén Gábor*: Tuba. Az égő és oktató szerelem. Buda 1819. 159–160. (OSZK 192.969) Sebestyén személyéről lásd *Vaderna Gábor*: Sebestyén Gábor és a közköltészet. In: Doromb. Közköltészeti tanulmányok 4. Szerk. Csörsz Rumen István. Bp. 2015. 267–282.

¹⁶ Ehhez lásd *Lawrence E. Klein*: Gender and the Public/Private Distinction in the Eighteenth Century. Some Questions about Evidence and Analytic Procedure. *Eighteenth-Century Studies* 29. (Fall 1995) 97–109. A „domestic thesis” kifejezést tőle vettem.

¹⁷ A nádorválasztásról részletesen lásd *Horváth Mihály*: József Cs. K. Főherceg Magyarország félszázados nádorának élete. In: Nádor-émlék. Pest 1865. 12–15.

¹⁸ Sándor Lipót főherceg nádor iratai. 1790–1795. S. a. r. Mályusz Elemér. Bp. 1926; József nádor iratai. I–III. S. a. r. Domanovszky Sándor. Bp. 1925–1935 (a továbbiakban: JNI); Palatin Josephs Schriften. Vierter Band 1809–1813. Zusammengestellt und kommentiert von Sándor Domanovszky, Hrsg. Ferenc Glatz. Bp. 1991.

lentősnek mondható.¹⁹ József nádor természetesen fontos szereplője volt a korebeli diplomáciának is. II. Lipót ötödik fiaként 1776-ban született, a birodalmat bátyja, I. Ferenc igazgatta ekkoriban, Ferdinánd bátyja kapta meg a Toszkánai Nagyhercegséget, Károly hadvezérként működött, Sándor Lipót pedig a magyar korona ügyeinek intézését vitte. Szinte adta magát, hogy utóbbi halála után József vegye át e tisztséget, ám születésénél és családi kapcsolatainál fogva nemcsak a magyar rendek és az udvar közötti kapcsolat diplomáciai vonatkozásaiba avatta bele magát, de birodalmi érdekeket is képviselt. Ezek közül az egyik legfontosabb küldetése egy házasság nyélbeütése volt, s e házasság révén a franciák elleni háborúban a Habsburgok szövetségi rendszerének megerősítése.

Domanovszky Sándor magisztrális életrajza alapján rekonstruálható az a történet, amiként József nádor első és rövidre sikerült házassága megkötött.²⁰ A franciák elleni háborúban Ferenc császár az oroszokkal való szövetségét szerette volna megerősíteni, ezért — némi diplomáciai előkészítés után — egyik öccsét Pétervárra küldte, hogy kérje meg Alexandra Pavlovna,²¹ I. Pál cár legidősebb lányának a kezét. (Alexandra nagyhercegnőnek előbb IV. Gusztáv svéd király volt kiszemelve, ám ez a házasság végül kútba esett, s így újabb kérés jöhetett szóba.) A Habsburg-udvar Károlyban gondolkodott, ám a Domanovszky által rendkívüli részletességgel feltárt udvari intrikák következtében inkább öccsére, Józsefre esett a választás. 1799 januárjában József útnak is indult a cári udvar felé, s hogy e mintegy kétezer kilométert minél gyorsabban megtehesse, inkognitóban utazott. Február 20-án érkezett meg, majd — miként az ilyen helyzetben magától értetődik — egymást követték a fogadások a cári család körében, ahol a fejedelmi vendéget köszöntötték. Domanovszky itt a fiatalok között szövődő románc regényes rajzát adja: „Ami azonban a főherceg lelkét legjobban megragadta, kiszemelt menyasszonyának, Alexandra Pavlovna nagyhercegnő a cár legidősebb lánya volt, szüleinek féltve őrzött, legkedvesebb kincse. [...] A harmónia, amely az ifjú lelkek közt fonódott, annál mélyebb hatással volt a cári párra, mert Alexandra nagyhercegnőt mindketten különös-

¹⁹ Erről lásd *Vértes József*: Az utolsó magyar nádorispányok (Sándor, József és István főhercegek). Bp. 1925. 36–37.; *Lestyán Sándor*: József nádor. Egy alkotó élet írásban és képen. 1776–1847. Bp. 1943. [36.]; *Vörös Károly*: József főherceg Magyarország nádora. In: Internationales kulturhistorisches Symposion Mogersdorf 1982 in Graz. Der pannonische Raum zwischen Beharrung und Fortschritt. Graz 1983. 81–82. Illetve 1997–1998-ban a Budapesti Történeti Múzeumban rendeztek egy kiállítást a témáról. A kapcsolódó kiadvány: József nádor (1776–1847) Pest-Budán. Palatin Joseph (1776–1847) in Pest-Ofen. Szerk. Bodó Sándor [?]. Bp. 1997.

²⁰ A továbbiakban, ha nem jelölöm, erre a munkára támaszkodom: *Domanovszky Sándor*: József nádor élete. Első rész. Bp. 1944. 224–268. Az életrajznak a számunkra érdekes, házasságra vonatkozó részeit ugyanakkor némi kritikával kezelem, s nem veszem át az összes narratív megoldást, melyet Domanovszky választott, hogy az általa kiadott forrásokat értelmezze. Domanovszky forráskiadásának e korra vonatkozó részei: JN I. 267–312. Bár a minket érdeklő tárgyban kevésbé voltak használhatóak, kiváló pályaképet nyújtanak: *Vörös K.*: József főherceg i. m.; *Soós István*: „A legmagyarabb Habsburg”. József főherceg, Magyarország nádora (1776–1847). In: József nádor (1776–1847) Pest-Budán i. m. 9–23.

²¹ A nevet latinosan írom át, s nem használom a cirill betűk hagyományos átírási módját. Ebben követem a 19. század eleji forrásokat – bár ott az apanév Pavlovna~Pawlowna~Pawlovna~Pawlowna alakjai ingadoztak.

képen szerették.”²² A hazaküldött levelekből és egyéb diplomáciai iratokból az érzelmek őszinteségéről kevésbé tudunk nyilatkozni, annyi azonban bizonyos, hogy József megelégedéssel számolt be bátyjának leendő feleségéről:

Die Großfürstinn Alexandra ist groß, gut gewachsen und sehr hübsch von Gesicht, dabey aber artig und voller Talente, sie ist auch der Liebling ihrer Aeltern, welche alles darauf verwendet haben, sie vollkommen auszubilden. In diesem Augenblick kann ich Euer Majestät nicht genug für die Gnade danken, daß sie mich dazu bestimmt haben, diese Prinzessin zu heurathen, da ich überzeugt bin, daß durch sie das häusliche Glück meines gantzen übrigen Lebens versichert ist.²³

Mindenesetre József nem sokáig gondolkodott: február 22-én meg is kérte Alexandra kezét. A szövetség megszilárdítása azonban időt vett igénybe, s bár József már indult volna haza, csak március 20-án hagyta el Pétervárt.²⁴

A hadi helyzet úgy hozta, hogy az esküvőt minél gyorsabban nyélbe kellett ütni: néhány hónap után, szeptember 22-én József ismét útnak indult, ezúttal váratlanul, s ennek köszönhető, hogy a cári család Gatcsinában, kedvelt nyaralóhelyén fogadta őt. Miközben az újabb látogatásnak minden kétséget kizáróan diplomáciai jelentősége volt, ennek még a látszatát is kerülték, s József különösebb kíséret nélkül érkezett meg október 18-án. A kapkodást mutatja, hogy az október 30-ra kitűzött esküvőre rohamtempóban kellett odautaznia Kajetan Ignacy Kickinek, a lemergi érseknek, mivel az örökös tartományokban felszentelt érsek odautaztatására nem volt elegendő idő. Miközben egyre-másra érkeztek a rossz hírek az itáliai háborúról, az esküvő végül nem esett kútba. Október 30-án megtörténtek a szükséges szertartások (előbb a cári kápolnában görögkeleti, majd a palota lovagtermében e célra felszentelt oltárnál a katolikus),²⁵ a cár pedig a Szent András-renddel tüntette ki Józsefet (melyet a cári család tagjai viseltek). A diplomaták még aznap megkezdték a tár-

²² *Domanovszky S.: József nádor élete* i. m. 232. Mások még ennél is tovább mennek: Vértess József például a szigorú apa (ez volna a cár) és a felé közvetítő érzékeny anyja (ez volna a cárné) narratív kliséjét veti be amúgy kiváló történeti munkájában: *Vértess J.: Az utolsó magyar nádorispányok* i. m. 39.

²³ József nádor Ferenc császárnak, pétervári fogadtatásáról, jegyességéről és az orosz katonai intézkedésekről, Pétervár, 1799. február 23. In: JN I. 89. sz., 271. Magyarul: „Alexandra nagyhercegnő magas, jó növésű és szép arcú, mindeközben jól nevelt és tehetséges, ezért ő is a szülők kedvence, akik mindent megadtak, hogy teljes körűen kiműveljék. E pillanatban nem tudok eléggé köszönetet mondani felségednek a kegyért, hogy engem rendelt arra, hogy elvegyem ezt a hercegnőt, mivel meggyőződésem, hogy általa egész további életem otthoni boldogsága biztosítva van.” *Domanovszky* idézi még a pétervári követ, Johann Ludwig von Cobenzl gróf levelét Colloredo grófnak: „L'archiduc est enchanté de sa promise, et il a raison, car elle est charmante; en est aussi fort content de lui.” *Alfred Ritter von Vivenot: Vertrauliche Briefen des Freiherrn von Thugut*, österr. Ministers des Äussern. II. Band. Wien 1872. 148. Idézi: *Domanovszky S.: József nádor élete* i. m. 232. Magyarul: „A főherceg el van ragadtatva a lány ígéretétől, és igaza is van, mert ő elragadó; emiatt nagyon meg van elégedve önmagával.”

²⁴ József már február 9-én előre kérte visszahívó levelét a császártól. József nádor Ferenc császárnak, oroszországi útjáról, Vilna, 1799. február 9. In: JN I. 268.

²⁵ *Lestyán S.: József nádor* i. m. 36.

gyalásokat.²⁶ Az esküvő ugyan megtörtént, de a két ország közti feszültség nemigen oldódott. Végül az ifjú pár december 2-án indult útnak, s hosszadalmas utazás után egy hónappal később, január 2-án érkezett meg Bécsbe. Kis pihenő után innen január 29-én indultak el budai otthonuk felé, s — az utak járhatatlansága miatt — csak február 1-jén vonultak be a városba.²⁷

Voltaképpen témánk: az esküvőt kísérő ünnepségsorozat ekkor kezdődött. Az események, az egymást követő fogadások, színházi előadások, a pesti és budai polgárok ünneplése nem egy napra szorítkozott. A császári esküvő hónapokkal korábban történt, ráadásul egy távoli országban, Buda és Pest mégis a nászt ünnepelte. Talán ennek is köszönhető, hogy a nádor és újdonsült neje majd egy hónapig szinte naponta jelent meg különböző helyszíneken, ahol mindenütt jól szervezett produkciók várták őket, s még 1800 májusában is volt az esküvőt ünneplő alkalom (igaz, ekkor már összekötötték Alexandra névnapjával). Kettős célt szolgáltak hát ezek az események: egyfelől a nádor felesége és a magyar rendek (illetve Pest és Buda polgárai) ily módon mutatkoztak be egymás előtt, másfelől az esküvő méltóképpen való megünneplésére — ha utólag is — sort lehetett keríteni. Ennek az ünnepségsorozatnak a jelentőségét mi sem mutatja jobban, mint hogy nem kisebb zeneszerzők tették tiszteletüket Budán és Pesten, mint Joseph Haydn vagy Ludwig von Beethoven. Előbbi 1800. március 8-án, a nádor születésnapjának előestéjén — mintegy Alexandra ajándékaképpen — Budán vezényelte monumentális *Teremtés*-oratóriumát. Utóbbi május 7-én szerepelt a budai Várszínházban (a német színházban) rendezett hangversenyen gróf Brunswick Ferenc meghívására. Valószínűleg F-dúr kürtszonátáját adták elő, mivel a tudósítások szerint Giovanni Punto kürtművész is fellépett.²⁸ Beethoven előadása voltaképpen az ünnepségsorozat végét is jelentette. Alexandra júniusban teherbe esván, már jóval kevesebbet szerepelt a nyilvánosság előtt, s 1801. március 16-án, miután újszülött kislánya meghalt, a szülés közben fellépett szövődmények következtében a nádorné is életét veszítette.

Ám a pesti és budai polgárok, az ország rendjei még nem tudhatták, hogy e házasság sem diplomáciailag, sem a gyermekáldás tekintetében nem lesz gyümölcsöző. Sebestyén Ede a napisajtó tudósításai alapján foglalta össze azon napok reprezentatív eseményeinek sorát, amikor József és Alexandra székelyükre érkeztek: kezdve ott, hogy Pilisvörösvárnál fogadta őket az elébük küldött ulánuscapat, a megannyi bálon, színházi előadáson, élőképen és egyéb jól szervezett meglepetésen át Beethoven májusi koncertjéig. Ennek a pusztá fel-

²⁶ Lásd Cobenzl Lajos gr. pétervári követ jelentése Thugut bárónak a nádor esküvőjéről s az azt megelőzőtt tárgyalásokról és feszültségekről, Gacsina [!], 1799. november 1. In: JNI I. 305–308.; illetve levelét Colloredóhoz. In: *Vivenot, A. R. von: Vertrauliche Briefen i. m. 194.* Idézi: *Dománovszky S.: József nádor élete i. m. 250.*

²⁷ *Sebestyén Ede: József nádor és Pavlovna Alexandra bevonulása és ünneplése Pest-Budán 1800-ban. Haydn és Beethoven hangversenye Budán. Tanulmányok Budapest Múltjából VII. Közlönyomtat. Bp. 1940. 5.*

²⁸ Uo. 20. A kürtszonáta: op. 17. Ismeretes, hogy Brunswick gróf meghívására Beethoven 1809 nyarán még egyszer ellátogatott Budára, s a Brunswick-palotában (valaha a budai várban állt) írta egyik zongorafantáziáját (op. 77.), illetve a gróf lányának, Teréznek ajánlotta szintén itt szerzett Fisz-dúr zongoraszonátáját (op. 78.). Lásd uo. 21.

sorolása is oldalakat töltene meg, s ettől most megkímélem olvasóimat. Inkább azokat az alkalmakat szedem össze, melyeken dokumentálhatóan költemények kerültek elő.

Február 2-án (tehát érkezésük másnapján) „már korán délelőtt eláraszották a két várost magyar, német és latin szövegű röpiratokkal, amelyek többé-kevésbé irodalmi formában magasztalták a nádort és hitvesét”.²⁹ Ezek közül a *Magyar Hirmondó* kettőt említ: Virág Benedek magyar és Grigely József latin nyelvű költeményét.³⁰ A folyóirat levelezője utóbbiról a következőképpen fogalmaz: „Magam is el olvastam ezen [...] Pásztori Versezetét Grigely Úrnak és mondhatom, hogy gyönyörűséget találtam, a’ pompa’ leg főbb környüállásainak olly pásztori egygyűgűségü ’s könnyen érthető Versek által lett előadásában.”³¹ Az erre a napra időzített versek közül több is fennmaradt (persze nem minden fennmaradt vers datálható pontosan).³²

Másnap, február 3-án ünnepi díszelőadás volt a budai Várszínházban (azaz a német színházban), ahol két rövid vígjáték előadása után előbb egy pirotechnikai attrakcióval szórakoztatták az egybegyűlteket (az orosz és magyar címert állították fel, görög oszlopfőket helyeztek a színpadra, görögös edényekben áldozati tűz égett, s a fátyszerű függönyök mögött tűzbetűkkel írták ki József és Alexandra nevét),³³ majd harminchat főúri leány pásztornak öltözve adta elő Schedius Lajosnak, az egyetem tanárának üdvözlő kardalát németül,³⁴ amit befejezéséppen más dalok, magyar és német táncok, egyéb élőképek követtek. Közben feltehetően különböző küldöttségek folyamatosan járultak az ifjú pár elé, hiszen például február 8-ára datálva is ismerünk verset egy helytartótanácsi hivatalnoktól.³⁵

Február 15-én álarcosbált rendeztek a budai várban (a régi Országházban, ma: Országház utca 28.). Itt is látványosságok sora szórakoztatta a résztvevőket: vadembernek öltözött párok mutattak be különböző táncokat, majd megjelent a kilenc múzsa is a színen, akik a nádornét köszöntötték egyesével.

²⁹ Uo. 7.

³⁰ *Virág [Benedek]: Öröm ének.* H. n. 1800. (OSZK 404.690; 626.347); *Iosephus Grigely: Gaudia Pastorum...* Buda 1800. (OSZK 404.695; 620.623)

³¹ *Magyar Hirmondó*, 1800. február 13. 239.

³² Bizonyíthatóan ide tartoznak még a következő nyomtatványok: [*Cseptsányi Gábor:*] *Fölséges Jósefnek Ausztriai fő-hertzegnek Magyar Ország nádor ispánnjának fölséges hitvesével Budára érkezésekor.* Kassa 1800. (OSZK 626.624); [*Josephus Horkovits:*] *Ad serenissimam principem caesarei-regiam Alexandram Paulownam dum Occasione solennis sui ingressus.* Buda 1800. (OSZK 404.693); [*A. R.:*] *Cogitatio fugitiva in abitum glaciei 1. Februarii 1800.* Pest 1800. (OSZK 404.694; 623.843 – a szerzőt nem sikerült azonosítani); *Quum Februariis kalendis an. sal. MDCCC. serenissimi principes et conjuges beatissimi Budam adventu suo auspiciatissimo consolarentur, reverentis exultantisque animi vota.* Buda 1800. (OSZK 625.871)

³³ A színház, költészet és pirotechnika együttes alkalmazására még példákat hoz: *Kovács Ákos: Játék a tűzzel. Fejezetek a magyarországi tűzijátékok és díszkilavágások XV–XX. századi történetéből.* Bp. 2001. 27–35.

³⁴ *Ludwig v. Schedius: Freuden-Chor zur Feyer der höchst glücklichen Vermählung Seiner königlichen Hoheit Joseph Anton’s Erzherzogs von Oesterreich, Palatins des Königreichs Ungarn, mit Ihrer kaiserlichen Hoheit Alexandra Pawlowna Großfürstinn von Rußland.* In *Musik gesetzt von *** Raymann.* Ofen 1800. (OSZK 404.701)

³⁵ *Antonio Martino Stadl: Hilaria hungarorum...* Buda 1800. (OSZK Any 1808 4° – a könyvtárbeli besorolás jelenleg téves.)

Átnyújtottak egy díszes verseskötetet is, melyben magyar, német, francia, orosz és latin nyelvű költemények szerepeltek: „Sárga, zöld, kék, viola és rózsaszínű papirosra nyomtatták ezeket a verseket s gyöngyházzsínű selyemtáblába kötötték; a tábla előlapján egy-egy finom festmény díszelgett, hátsó lapján a nádor és felesége nevének kezdőbetűje.”³⁶ Bár ezen unikális példány sajnos lappang — a nádori levéltárban legalábbis nem akadtam nyomára —, bizonyos verseket — így a múzsák kórusának énekét Grigely Józseftől (két változatban!) vagy Clio múzsa szavait — külön is kinyomtattak, s ezek ma is megtalálhatók.³⁷ Az átadás után a múzsák csoportja egyesülvén a vademberekével levonult a színről, majd újabb táncok következtek.

Február 18-án szintén a régi Országházban tartottak álarcosbált Pest vármegye rendjei, ahol megjelent a nádor-főispán és neje is. Itt zene és tánc után ismét egy díszes kötésű könyvvel kedveskedtek Alexandrának a rendek. A kötet ezúttal sem ismert, de egyik eleme, melyet ismét Schedius Lajos szerzett, fennmaradt.³⁸ Ezek után egy nemeskisasszony lantkísérettel elszavalta Virág Benedek már korábban említett költeményét.

Március 18-án ismét színházi előadáson járt az ifjú pár, melynek végén újra felhangzott Schedius Lajos kardala, melyet megint egy pirotechnikai attrakció kísért – tűz fényének lobogása mellett volt látható a nádor arcása e felírással: „noMen CeLebre arDente[s] CeLebrant”.³⁹

Utolsó adataink, amelyek során az irodalmi reprezentáció is szóba kerül, már Alexandra névnapj ünnepségsorozatából valók: 1800. május 5-én a Magyar Játékszínben volt díszelőadás, ahol alkalmi költemények elszavalására is sor került (ezeket nem sikerült azonosítani), majd május 6-án gróf Batthyány Tivadar (a mai Nemzeti Múzeum helyén álló) palotájában hallgatták meg újfent Schedius kardalát (a jelek szerint nagyon tetszett ez a hercegi párnak). A korabeli tudósítások szerint a palotában és annak kertjében hatezer ember ünnepelt, ami nyilván túlzás, de jelentős tömeg lehetett jelen.

A fentiekén kívül vannak még olyan költemények, melyeket pontosan tudunk datálni, ám a hozzájuk köthető esemény már nem rekonstruálható. Ilyen például a szerb közösség bizalommal teljes poémája (január 23.), a zsidó hitközség üdvözlője (február 4.), Grigely József kis pásztorjátéka (március 12.) vagy Stand János névnapj disztichonjai (március 19.).⁴⁰

³⁶ *Sebestyén E.*: József nádor és Pavlovna Alexandra i. m. 10.

³⁷ *Iosepus Grigely*: Chorus Musarum Duce Apolline... Buda 1800. (OSZK 60.073); *Io[sephus]. Gr[igely]*: Chorus Musarum Preside Apolline... Buda 1800. (OSZK 626.616); *Clio la Muse de l'histoire*... Buda 1800. (OSZK 626.623)

³⁸ [*Ludwig Schedius*:] An ihre kaiserl. königl. Hoheit Alexandra Pawlowna. Pest 1800. (OSZK 404.705; 626.620)

³⁹ Idézi: *Sebestyén E.*: József nádor és Pavlovna Alexandra i. m. 15. Az inscriptio és a tűzi-játék együttes alkalmazására példát hoz: *Kovács Á.*: Játék a tűzzel i. m. 25.

⁴⁰ Славопѣніе ея императорскому высочеству Милостивѣйшей Александрѣ Павловнѣ... Пешт 1800. (OSZK 404.704); An Ihre kaiserliche königliche Hoheiten Joseph Anton Erzherzog von Oestreich, Palatin des Königreichs Ungarn, und Alexandra Pawlowna Großfürstin von Rußland. Als die gesammte Israeliten Gemeine der königl. Freystadt Pest zum Denkmal ihrer Freude über die glückliche Ankunft der hohen Neuvermählten ein kleines Geschenk darzubringen wagte. Pest 1800. (OSZK 404.700); [*Iosephus Grigely*:] Lusus pastoritii... Buda 1800. (OSZK 404.696); [*Stand*

A fennmaradt szövegek a reprezentáció különböző tereit mutatják meg. Voltak, akik előre dolgoztak: a pozsonyi gimnázium tanára, Bucsánszky György már az esküvő hírére elkészítette epithalamiumát,⁴¹ a pesti szerb közösség pedig már azelőtt hallatta versben a hangját, hogy a hercegi pár megérkezett volna. A szerbek nagy reményeket táplálhattak a görögkeleti nádorné személyével kapcsolatban, mivel gyors egymásutánban két költeményt is kiadtak.⁴² Az esküvő hírére elkészültek az ilyenkor szokásos inscriptiók is⁴³ – s ilyen még később, a Pestre érkezéskor is előfordult.⁴⁴ Volt olyan poéta, aki megbízói üdvözlését hozta: Nagy Ferenc, a veszprémi papnevelő rectora (ha ő volt) a Veszprém vármegyei rendek nevében szólt.⁴⁵ Egy másik költő, Rác István pedig az ifjú párról úgy írt laudációt, hogy a költemény címzettje (s nyilván mecénása) valaki más, báró Braunecker Antal volt.⁴⁶ Természetesen némiképp esetleges a tabló: egyfelől nyilvánvalóan nem maradt fenn az összes költemény (nem is feltétlenül jelent meg mindegyik nyomtatásban), másfelől a tisztelgésnek nem csak ez a módja létezett. Arra mégis alkalmas lehet ez az anyag, hogy lássuk, miképpen próbálta értelmezni a rendi közösség az esküvőt.

Az epithalamiumok hagyományából annak ellenére építkeznek igen sok vers, hogy az esküvő már korábban megtörtént. Mátyási József ezt úgy oldja fel, hogy nemes egyszerűséggel az előző évre datálja 1800-ban kiadott alkalmi költeményét (s persze az is lehet, hogy tényleg akkor írta).⁴⁷ Mások megelégednek annyival, hogy az ilyenkor szokásos mitológiai apparátust vetik be. Ennek visszatérő sémája: egy aktualizáló proposíció, egy mitológiai jelenet, amikor a szereplőknek Hymen és Venus (Cypria) segít egymásra találni, esetleg Iuno vagy Iuppiter is közbelép, végül az erények dicsérete következik. Ezek aránya persze változik, olykor a mitológia mintegy beépül a laudációs részbe, mint például Stipsics Alajosnak, a budai gimnázium professzorának költeményében:

En MAGNA PRINCEPS sidere pulcrrior!
Iam CAESARVM nunc et Soror et Nurus
Felix, salo et terra potentis
AVSTRICAE DOMVS. Eia laeta

János:] Ő királyi hertzezségének Magyar Ország nádor-ispánnának Jósef értz-hertzegnek neve' napjára ajánlott öröm-ének egy buzgó hazafi által. H. n. 1800. (OSZK 404.698)

⁴¹ *Georgio Bucsánszky: Epithalamion. Poson 1799. (OSZK 404.678; 624.939)*

⁴² *Славопѣніе... і. м.; Пришествію ихъ пресвѣтлѣйшихъ высочествъ Іосифа [...] и Александры Павловны... Пешт 1800 (OSZK 404.702)*

⁴³ *Votum Pannonis... Pest 1799. (OSZK 404.676); Ad epithalamium Caesareo Regio Principum Iosephi et Alexandrae Pavlovnae... Pest 1799. (OSZK 404.677; 624.268; 625.863)*

⁴⁴ *Adventui serenissimorum principum Iosephi principis regii archiducis Austriae Regni Hungariae palatini et Alexandrae principis caesareae Russorum augusti primogenitae. Buda 1800. (OSZK 404.703)*

⁴⁵ *[F. N.:] Taedae nuptiales... Weszprimii 1800. (OSZK 627.041 – e példányba valaki bejegyezte kézírással a monogram mellé: „Franciscus Nagy”.)*

⁴⁶ *Rác István: Józsefnek [...] és Alexandrának [...] szent házasságokra készült örvendezés. Pozsony 1800. (OSZK 624.017)*

⁴⁷ *Mátyási József: Akkori gondolatok, midőn a' felséges királyi hertzeg, Magyar Ország' nádor-ispánnya Jósef, a' felséges Orosz császár' leányát Alexandra Paulownát el-jegyezte. Pest 1800. (OSZK 821.448)*

Quae TE tulerunt secula! TE Venus
 Caelestis et felix decorat; TIBI
 Virtus, Pudor, Musae, Suadela,
 Et Charitum chorus arsit omnis

Ridere nascenti placide! TE Hymen
 Iunoque iunxit Pronuba PRINCIPI
 Magno IVENTVTIS vices, qui
 REGIS APOSTOLICI aequus implet.⁴⁸

Itt Alexandrára már születésekor rámosolygott az Erény, a Szemérem, a Múzsák, a Rábeszélés istennői és a Charisok kara, Venus díszítette (azaz szép-pé tette), Hymen és Iuno pedig összeadták az „ifjúság hercegével”. Az efféle halmozások igen gyakoriak e költeményekben. Ilyenformán a szereplők szinte maguk is a mitológiai istenek sorába emelkednek. Rácz István költeményében például ezt olvassuk:

Fáma víg kürttel szanaszét jelenti,
 Hogy ma Hímentűl ropogó tüzek közt
 Két nagy Údvarnak Tsemetéji szentűl
 Öszve-adattak.

Mintha szép Vénus kegyes Hermesével
 Ülve a' rózsás szekerén vitetnék:
 Úgy ki PAULOWNÁT maga Férje' jobbján
 Láttya, tsudállya.⁴⁹

Az is előfordul, hogy az esküvő maga emelkedik mitikus környezetbe. Gri-gely József egyik eklogájában Daphnis és Phyllis násza allegorizálja a történeteket. A bevezetőben olvashatjuk a következő heurisztikus sorokat:

Formosus celebrat genialia foedera DAPHNIS:
 Rumpite Pastores, Sidera laetitia!
 Flos, ac delictum est DAPHNIS, nemorumque voluptas,
 DAPHNIS pastorum gloria, Ruris amor.
 DAPHNIDE ovante favet coelum, cupiensque renasci
 Vere nouo, hyberna terra soluta niue;
 Et montes reboant, urbesque fragore propinguae [!],

⁴⁸ Aloisius Emanuel *Stipsics*: Apobaterion... Buda [1800]. [5.] (OSZK 404.697) Magyarul: „Íme a NAGY FEJEDELEMNŐ, csillagnál ragyogóbb! Immár CSÁSZÁROK húga és arája a szerencsés, a tengeren és földön oly hatalmas AUSZTRIAI HÁZÉ. Hej, boldogok az idők, melyek TÉGED szültek. TÉGED az égi, termékeny Venus ékesített fel; az Erény, a Szemérem, a Múzsák, a Kedvesség és a Charisok kara mind égett a vágytól, hogy REÁD nevéssen, mikor születettél. TÉGED Hymen és Iuno, mint nyoszolyóasszony, a nagy FEJEDELEMHEZ kötött, mint az IFJÚSÁG képviselőjét, aki AZ APOSTOLI KIRÁLYAL egyező helyet tölt be.”

⁴⁹ Rácz I.: Józsefnek [...] és Alexandrának [...] i. m. [5.]

Plausibus arua, nemus, rus, iuga, et antra sonant.
 Najades exultant, Dryades, viridesque Napaeae:
 Solus amet lentos Pastor abire dies?

E költeményben az allegória csak nagyon halványan lesz feloldva – a természet örömet ugyanis a „pannóniai lányok” ujjongása egészíti ki:

Nos quoque Pannoniae clara de stirpe puellae,
 Nos quoque dum niveam PHYLLIDA DAPHNIS habet[...]⁵⁰

Természetesen nemcsak az istenek, s ezzel együtt az erények halmozása jellemző e költészetre, hanem a földi bőség képei is kísérik a házasságot. Grigely József eklogájának zárószóiraiban a Lycidas nevű pásztor nem véletlenül említi a „rusztikus áldozati ajándékokat”:

Mel, pira, poma, nuces, quid enim nisi rustica possum
 NVMINIS ante fores adpendere munera? Postes
 Dein AVGVSTORVM versu signabo Maronis:
 HIS EGO NEC METAS RERV, NEC TEMPORA PONO⁵¹
 Dum me Buda tenet, teneat te cura bidentum
 Tityre, quin etiam pecudes ad flumina pelle;
 Debita nam saturis dudum fuit hora bibendi.⁵²

Grigelynek mind a két költeménye utalt a magyar környezetre. A mitológiai világot egy földi szint egészíti ki, ahol is a föld lakói ujjonganak a frissen köttetett frigy felett vagy éppenséggel a jószágot itatják meg a Duna-parton. Az efféle aktualizálás ismét több irányba mutathat: az esküvő megemelheti magát a helyet is (a Duna-part a pásztorok földje lett), de valami ellenpontot is jelenthet a neoplatonikus módon megistenülő párral szemben. Horkovits József versébe még az időjárás körülmények is beépülnek (az ifjú pár kénytelen volt megszakítani az útját a jeges utak miatt, s a dunai jég épp a költemény kiosztásának idején zajlott):

⁵⁰ [Grigely, I.:] *Lusus pasoritii*... i. m. 3. Magyarul: „Nászkötelékét ünnepli a szépséges DAPHNIS: Örömtökben a csillagokig törjete, Pásztorok! Virág és gyönyörűség DAPHNIS, a ligetek gyönyöre, DAPHNIS a pásztorok dicsősége, a mezők szerelme. Mikor DAPHNIS vigad, nyájas az ég, és vágyakozva születik újra az új tavasz által a téli hótól megszabadított föld; visszhangozzák a hegyek, a városok szinte kitörnek, és tapstól zengenek a mezők, ligetek, hegygerincek és barlangok. Örömtáncot lejtnek a Najádok, Druádok és a viruló Nimfák: Csak a Pásztor hagyja tétlenül telni a napokat?” „Mi is, Pannónia híres törzsökéből fakadt leányok, mi is, midőn a hófehér PHYL-LISZT bírja DAPHNIS...”

⁵¹ Grigely megadja a sor helyét is: „Aen. Lib. I. v. 282.” (Valójában: *Aen*, I, 278.)

⁵² Grigely, I.: *Gaudia Pastorum*... i. m. 12. Magyarul: „Méz, körték, gyümölcsök, dió – mert mi mást, mint egyszerű falusi adományokat tudok én az ISTENSÉG küszöbére helyezni? Majd a FENSÉGEK ajtaját Maro versével jelölöm meg: SZÁMUKRA NINCS HATÁR SEM TÉRBEN, SEM IDŐBEN! Míg engem Buda köt ide, kössön téged a gond, kétfogú Tityrus, hogy nyájadat ne-hogy a folyóba hajtsad; mert eljött már az ivás ideje a jóllakottaknak.”

FALLOR? an in nostris Oris CELSISSIMA PRINCEPS!

Ister personam sensit adesse TUAM?

Fluctibus exultans rupit glacialia claustra,

Atque sui cursus acceleravit iter.

Acceleravit iter, Regnis, populisque remotis

Ut queat adventum significare TUUM.⁵³

Itt a Duna ujjongása töri fel a jeget. Egy másik ismeretlen szerzőjű latin költeményben a Duna türelmetlenségében, hogy láthassa a párt, szintén leveti a jeget, melyet a szerelem tüze, sőt a menyegző fáklyalángja is olvasztanak:

Principis adventu glacies resoluta recedit

Dic mihi, num glacies Principis ora timet?

Nil minus: Ut Divam venientem spectet, honoret,

Impatiens clausas non tulit Ister aquas.

Et quia amor flamma est, thedisque potentius urit,

Incaluit *flammi* utraque ripa *novis*.⁵⁴

Halitzky Andrásnak, az egyetem német professzorának költeményében ez az utalás már igen távoli, s szinte elnyomja a tenger zúgása:

Von Jubelstimmen tönten laut die Lüfte;

Das düftere Gewölk entfloh,

Wie von der Allmacht Odem weggewehet;

Entbunden von des Eises Joch

Rauscht nun Ister freudger in die Tiefen

Des Meers; – So feyert die Natur

Den holden Tag, und huldiget im Glanze

Dem hohen Neuvermählten Paar.⁵⁵

Másként utalnak a vers elhangzásának környezetére azok a művek, melyek nem az esküvő konkrét körülményeit vagy a pár megérkezésének terét idézik fel, hanem azt a háborús helyzetet, melynek kibékítésére a frigy megkötött.

⁵³ [Horkovits, J.:] Ad serenissimam principem i. m. [1.] Magyarul: „TÉVEDNÉK? valóban a mi vidékünkön járna a LEGMAGASABB FELSÉGES HÖLGY! A Duna megérezte az Ő jelenlétét? Hullámaival örvendezve kitört jégzárkáiból, és futva gyorsabban tette meg útját. Meggyorsította útját, hogy távoli országoknak, népeknek jelteni tudja a TE jöttöt.”

⁵⁴ [A. R.:] Cogitatio fugitiva i. m. [3.] Magyarul: „A FEJEDELEMNŐ jöttére a jég megeresz-kedve olvad, mondd csak nekem, vajon a jég féli a Fejedelemnő arcát? És nem kevésbé: amint ez ISTENNŐT jőni látja, megtiszteli a Duna őt, nem türtőztetve partok közé zárt hajjait. És mivel a szerelmi tűz, még annál is jobban éget, új lángjaival mindkét partját felmelegíti a folyónak.”

⁵⁵ Halitzky [András]: Ode auf die Freudenreiche Ankunft... Ofen 1800. [4–5.] (OSZK 201.758; 626.622) Magyarul: „Az ujjongás hangjaitól zengett a lég; a komor fellegek elmenekültek, mintha a Mindenható leheletétől lettek volna elfújva; kiszabadítva a jég jármából. Az Ister immár örömtelibben zúg a tenger mélyébe; – Így ünnepli a természet a kegyes napot, és hódol a csillóságban a fenséges, újonnan egybekelt pár előtt.”

E' világ' két nagy birodalminak már
 Győzetlen forró szeretet vezérli
 Karjait; minden fene békétlenek
 Fegyvere ellen.⁵⁶

Hogy e „szerelem” egy nemesebb, politikai célt szolgál, itt egyáltalán nem titok, hiszen két birodalom szövetsége jelenik meg e házasság létrejöttében. Cseptsányi Gábor, kassai mennyiségtantanár vezeti így fel gondolatmenetét, melynek további részében a szabadság és rabság harcát írja le, s a franciákat szapulja több strófán keresztül. Rácz István már a szövetség eredményeit is vizionálja:

Ime! Márs járván rivadó mezőben,
 A' midőn Álpes tetejét el-hagyta,
 'S a' kevély Frantzok' seregét ki-űzte
 Róma' öléből,

A' midőn két fő Sasi Tzímer egygyütt
 Mindenütt győzött nemesültt erővel
 Fő-Vezér KÁROLY, 's SZUVAROW Vitézzel
 Hartzra ki-szállván[.]⁵⁷

A pesti szerbek inscriptiója pedig még ennél is távlatosabban gondolkodik, amikor a szövetségi rendszert az „orosz vitézség” átengedése menti meg:

УСТУПИЛЪ. РОССІЙСКОЙ. ХРАБРОСТИ.
 И. САМЪ. ПРУСКИХЪ. КРАЛЕЙ. ФИНИКСЪ.
 ВЯЩІЙ. ПУНИЧЕСКАГО. АННИВАЛА.
 ИСКУССТВОМЪ. ВОЙНЫ. МИРА[.]⁵⁸

Szerdahely György Alajosnak, a budai egyetem esztétikaprofesszorának költeményében a következmények is jól látszanak. Az első disztichonok így szólnak:

Arma sonant, Mars vrget equos, et Bella trahuntur;
 Sed procul a Patriae finibus Arma sonant.
 Dumque Salus Gentium saeuis versatur in Armis,
 Tuta per Hungariam Pacis Oliua viret.⁵⁹

⁵⁶ [Cseptsányi G.:] Főlséges Jósefnek i. m. 4.

⁵⁷ Rácz I.: Józsefnek [...] és Alexandrának [...] i. m. [3.]

⁵⁸ Пришествію... i. m. [7.] Magyarul: „Az oroszok átengedték a porosz királynak vitézségük főnixét, aki pedig a háború és a béke művészetében a pun Hannibált is túlszárnyalta.”

⁵⁹ [Georgius Aloisius Szerdahely:] Musa nuptialis... Buda 1800. III. (OSZK 404.692) Magyarul: „Csörögnek a fegyverek, Mars hajtja a lovakat, Háborúk dúlnak; de a Haza határaitól távol csörögnek a fegyverek. Míg más Népek Üdve kegyetlen Fegyverek forgásán múlik, Magyar földön a Béke biztonságos Olajága virul.”

Magyarországon „virágzik a béke olajága”, s ez nemcsak a külső ellenséget segít legyőzni, hanem — ismét mitikus méretekben gondolkozva — az utolsó sorokban már „Egyetértés egyesíti a pártokat”:

Vota valent; iamque Omen adest: Concordia Partes
Vniet, ac Faedus [!] Relligionis erit.⁶⁰

Concordia és Discordia összevetése és mérlegelése régi toposza az epithalamiumoknak, itt azonban politikai tétje is lesz. A házastársak békéje a háborút is elűzi. Ennek ősmintája az a mitológiai jelenet, amely az epithalamium-költészet egyik kedvenc története: Thetis és Peleus esküvője, ahová Eris, a viszály istennője almát dobott. Ez a mitológiai történet, legalábbis annak latinizált változata szinte adta magát, hogy József és Alexandra esküvőjét értelmezni lehessen. Annyit érdemes pontosítani, hogy a trójai háborúhoz vezető eseményeket természetesen az epithalamiumok módosított formában adták elő, s ebben a tekintetben igen nagy szabadsággal bántak a mitológiai anyaggal: a viszály nem tudta megbontani az egyetértést, vagy legalábbis az istenek gyűlése gyorsan rendezte a vitás kérdést (Nagy Ferenc például egy egészen szövevényes mitológiai történetet ad elő),⁶¹ az istennők (Venus, Minerva, Iuno) nem vitatkoztak, hanem erényeik az ifjú arára sugároztak át, stb.⁶² Bucsánszky György például bejelenti, hogy Paris almája nem fog viszályt szítani, mert az egyetértés oroszok és osztrákok között — Iuppiter jóváhagyásával — elhozza a népeknek a béke olajágát:

Hic *Discordia* trux vindiciis mala
Pomum haud proiciet lite, nec Ilium
Perdet Iudicio Dardanius Paris;
His *Concordia* Nuptiis

Europae exitium demere destinans,
Russi, atque Austriaci fulminibus Iouis
Circumsepta oleam, pacifica manu,
Fidis gentibus adferet.⁶³

Egy bizonyos Françoise Charles Fierlingen francia nyelvű költeményében pedig Paris és Helena szép napjai térnek vissza egy röpke utalás erejéig. Az ellágyulás áll szemben a haraggal, s a békét a termékenység hozza el: királylepkék porozzák be a virágokat (itt azzal játszik a szerző, hogy a „monarque”

⁶⁰ Uo. VII. Magyarul: „Érvényesek a voksok, immár itt a Jel: az Egyetértés egyesítse a Pártokat, és jöjjön létre a Vallás Szövetsége.”

⁶¹ [F. N.:] Taedae nuptiales... i. m.

⁶² A mitológiai történetek használatáról lásd Kiss B.: Hymen szövétneke i. m. 74–83.

⁶³ Bucsánszky, G.: Epithalamion i. m. [6.] Magyarul: „Ide az ádáz Széthúzás rossz követeléseivel ne hajítsa a viszály almáját, és Tróját ne pusztítsa el a dardanosi Paris ítélete; e Frigy által az Egyetértés Európa vesztének véget vetni akarván, az orosz és osztrák Iuppiter villámaintól körbefonva, békéltető kézzel hozzon olajágat a szövetséges népeknek.”

szó egyaránt jelent 'lepkét' és 'uralkodót'). Ez azon kevés költemény között van, melyek még az epithalamiumokban gyakran előforduló, de a királyi családok rangja miatt a többi versben mellőzött szexuális utalást is tartalmazzak:

La Nature, en l'honneur de ce siècle
Renouvellant les beaux jours de Paris et d'Helene,
Jugeoit apropos en faveur des Peuples
Sacrer a l'Hymen la plus noble scène,
C'est dans la paix, qu'on admire
l'Effet divin de son empire
Dans cet auguste ouvrage
Qui par le même bandeau des fleurs
Des deux monarques fit des freres.
Pour lancer le foudre contre la rage.⁶⁴

A legkülönösebb megoldást Mátyási József választotta. Verse elején apokaliptikus állapotokról számol be:

A' földnek, mellyen már vértől száraz nyomra
Keresve lép a' láb, undorodván gyomra,
Olly hideg lelte-ki temérdek tetemét,
Mellytől majd le szórta minden élők nemét.⁶⁵

Iuppiter szemléli a károkat: a gondviselés „kárító üvegét / Orrára fel-tette”,⁶⁶ azaz szemüveget viselt, sőt a föld olyan kicsi, hogy „még két okulárt” fel kell raknia „orr-portzogójára”,⁶⁷ hogy lássa, mi a gond. Talán már e felvezetés után is világos: ez egy nagyon szórakoztató, ironikus tónusban írott költemény, afféle anti-epithalamium (a legszívesebben az egészet idézném). A főisten összehívja az istenek gyűlését és a föld elpusztítását helyezi kilátásba:

Név szerént-is vádolt néhány földieket,
Mint örök háborút szerző mestereket:
De azt tsak egy Isten, 's egy égben merhette –
Végre a' halgatást zsibongás követe.⁶⁸

⁶⁴ [Franç Charl Fierlingen:] Ode dédiée a son altesse imperiale l'archi-duchesse Alexandre Paulowne grand princesse de toute la Russie. H. n. [1800?]. [3.] (OSZK 404.699) Magyarul: „A Természet, e kor tiszteletére, amelyik visszahozza Paris és Heléna szép napjait, úgy ítélte helyesnek, hogy a népek hasznára Hymen számára megszenteli a legnemesebb helyszínt. Nem másban, mint a békében csodálhatjuk leginkább birodalmának isteni hatásait. Ebben a fenséges műben, mely virágok porzóival a két királylepkét/uralkodót testvérekké tette, hogy ezzel az összefonódást helyezze a harag útjába.”

⁶⁵ Mátyási J.: Akkori gondolatok i. m. [3.]

⁶⁶ Uo.

⁶⁷ Uo. [4.]

⁶⁸ Uo. [8.]

Az istenek ugyanis nem szeretnék elpusztítani az embert. Felszerelkeznek hát (több hónapnyi ambróziát és nektárt vesznek magukhoz, mint egy hadjáratra induló sereg), s Budára vonulnak. Előbb lajstromozzák a javítanivalókat, majd munkához látnak. Illetve látnának, de történik valami: éppen az a három asszony, „Kik közt hajdan történt az almáért lárma”,⁶⁹ ül egymás mellett, s egy istenség, „Vissza-vonás” (aki nyilván Erisnek feleltethető meg) ismét almát dob közjük, ám ezúttal ezzel a felirattal: „*az érdemesebbek!*”⁷⁰ A három istennő viszont ahelyett, hogy összeveszne, inkább kibékül, s Venus új frigy révén hozza el a békét:

„Most az emberi Nem, így szóll mosolyogva,
 „Észszel nem bodolgúl, tsak erőnél fogva;
 „Hogy hát jót tehessek az alsó világgal,
 „Szövetséget szerzek egy újj sógorsággal,
 „Orosz Helenáját Béts Párisa jegyzi,
 „S dárdáját a’ frigyes *Kozák* már-is hegyzi.”⁷¹

Az újraírt történet nem békéből vezet háborúba, hanem éppen fordítva: az eljegyzés révén érhet véget az a hadakozás, mely a költemény első felének horrorisztikus képeit előhívta. Mátyási versének érdeme azonban nemcsak abban van, hogy egy epithalamium-toposzt igen kreatív módon hasznosított újra, de abban is, hogy mindezt hozzá tudta kapcsolni a magyar költészet ekkoriban formálódó bárdköltészeti nyelvéhez.⁷² Talán nem súlytalan, hogy a discordiát ő „visszavonás”-nak fordítja, s ilyenformán a nemzeti bűn maga lesz azonos az emberiségre legveszélyesebb istennel.

A rendi érdekek efféle képviselője nem volt példátlan a többi költeményben sem. Egy kétnyelvű (magyar és francia) kiadványban, melynek szerzője minden bizonnyal gróf Teleki László lehetett, az öröm szükséges kifejezése után a költemény hangja jóval komolyabb lesz, s honleányi kötelességeire figyelmezteti a haza keblére ölelt ifjú feleséget:

Te pedig PAULOWNA! még nem is esmérünk:
 Még is látom érted buzog bennünk vérünk.”⁷³

E rituális befogadás gesztusa azért lesz fontos, mivel nemcsak a virtusait kell ismerni a magyar nemzetnek, de meg is kell felelni neki:

⁶⁹ Uo. [11.]

⁷⁰ Uo. [12.]

⁷¹ Uo. [14.]

⁷² Erről lásd *Porkoláb Tibor*: „Nagyjainknak pantheonja épül”. Közösségi emlékezet, panteonizáció, emlékezés. [Bp.] 2005. 11–62.; *Vaderna Gábor*: A bárdköltészet lehetőségei. Berzsenyi Dániel 1803-as költeményei. Irodalomtörténeti Közlemények 119. (2015: 6. sz.) 721–768.

⁷³ *G. T. L. [gróf Teleki László?]: Ó királyi hertzege’ Magyar Ország’ nádor-ispánnya Jósef értz-hertzegnek élete párjával Alexandra Paulowna ő császári hertzege’ével Budára való első meg-érkezésekkor idvezlő érzékenységei.* Pest 1800. [10.] (OSZK 404.691)

Téged-is örömmel karjaink fogadnak
 Könnyen le-is köthetttz bennünket magadnak
 Mert hol ennyi virtus van egybe köttetve,
 Azt egy illy jó Nemzet imádja szeretve.⁷⁴

Cseptsányi Gábor ódájának utolsó szakasza szintén egyszerre szólítja fel a hazát az örömeire, s inti közvetve az ifjú párt, hogy feleljen meg a magyarok „szabadságának” (ha jól értem a verset, akkor ezek a nemzet erényei volnának):

Lelkek ébredjen, kiket a' Magyar vér
 Éltet. Éledj víg tüze hív hazánknak;
 Új napunk támadtt, az öröm hevétől
 Óh Magyar olvadj.⁷⁵

Sajátos és szükségszerű találkozása hát ez különböző poétikai problémáknak. Egyfelől az epithalamium és az esküvői költészet hagyománya jelenik meg, illetve — ezen esküvő jelentősége miatt — a rendek politikai kommunikációjának formái figyelhetőek meg. Az epithalamiumok eleve egy közösségi megszólalót feltételeznek, valakit, aki része az ünneplő tömegnek, aki a nevében megszólal, s aki az ifjú pár rejtett titkaihoz éppúgy hozzáfér, miképp az istenek világába is bejáratos. Mátyási Józsefet az „Apollói lélek” szállja meg:

Hallgass emberi Nem! szót halljunk Magyarok!
 Ne lármázz háború! beszélni akarok.
 Jelenést mutattak a' mesék' Isteni,
 Mellyet nem láthatott, a' ki nem isteni.
 Te azért, ki által titkokat szemlélek,
 Mennyei tolmátsom! Apollói lélek!⁷⁶

Érdemes figyelni rá: a szót kérés tipikus eleme a lakodalmi költészetnek, csak éppenséggel Mátyási nem a táncvigalom zaját csendesíti le, hanem a háborúét. Virág Benedek *Öröm éneke* pedig azt a megoldást választja, hogy a közösség hangját még a múzsák sugalmainak is fölébe helyezi:

Szűnny-meg, óh Múzsám! Ezeren kiáltyák:
 „Éllyetek boldog napokat! sokáig
 Éllyetek! 's kérünk, kegyesen vegyétek
 Áldozatunkat!”⁷⁷

József nádor és Alexandra Pavlovna esküvője körül tehát sajátos költészeti anyag jött létre. Egyfelől az epithalamiumok bizonyos elemei rendre visz-

⁷⁴ Uo. [12.]

⁷⁵ [Cseptsányi G.:] Fölséges Jósefnek i. m. 7.

⁷⁶ Mátyási J.: Akkori gondolatok i. m. [3.]

⁷⁷ Virág [B.]: Öröm ének i. m. [4.]

szatérnek az esemény reprezentációjában. Másfelől ezen elemeket a rendi közösség saját mondandója szolgálatába tudta állítani. A megszólalás „itt és most”-jának aktualizáló elemeit történelmi víziók formájában lehetett kiaknázni, a mitológiai apparátus történelmi helyzetekre kínált magyarázó sémákat, s a versek beszélőjének képviseleti szerepét a bárdköltészet felé lehetett terelni.

(Gróf Rhédey Lajos és Patay Zsuzsanna)

A politikai reprezentáció alsóbb fokán áll egy frissen arisztokratává lett nemes második házassága. Második esküvőnk, mely 1813 decemberében történt, több szempontból is különös helyzetet jelent: *a)* a férj pályájának megítélése nem egyöntetű (ebben még nincs semmi figyelemre méltó), s rendkívül szélsőséges vélemények jelennek meg róla (ez viszont már érdekes lehet); *b)* a férjnek ez a második házassága, így ennek reprezentációja szükségszerűen kisebb kellett, hogy legyen (ehhez képest mégis számottevő); *c)* a jóval fiatalabb feleség társadalmi rangja valamivel férjéé alatt volt; *d)* témánkon túlmutat, hogy az esküvő után nem sokkal a pár el is vált egymástól. Kérdésünk ismét az lesz: a rendi reprezentáció miként jelenik meg az esküvő körüli szövegekben, s miként is működik egy ilyesféle esemény kapcsán a rendi kommunikáció.

Rhédey Lajos (1761–1831) fordulatos politikai pályájáról remek összefoglalót ad Szilágyi Márton 2011-ben megjelent életrajza.⁷⁸ Olvasóimat elegendő hát e tanulmányhoz utalnom, s én csak azokat a lényeges elemeket emelem ki, amelyek témánk szempontjából fontosak lehetnek.

Rhédey egy olyan előkelő köznemesi családból származott, melynek volt egy grófi ranggal rendelkező erdélyi ága. A katonai akadémia elvégzése után a bécsi testőrségnél szolgált (itt fordította le a betegeskedő Mária Terézia imádóságának szövegét magyarra 1781-ben),⁷⁹ 1792-ben aransarkantyús vitéz lett. Minden bizonnyal Bécsben lett szabadkőműves. Barátai közül később többen (Kazinczy Ferenc, Szentmarjay Ferenc vagy Szulyovszky Menyhért) belekeveredtek a Martinovics-összeesküvésbe, s Rhédey neve is többször gyanúba került: megvádolták az úgynevezett „piskolti levél” szerzőségével,⁸⁰ 1794. július 4-én jelen volt Nagykárolyban gróf Károlyi József főispáni beiktatásán (amely az összeesküvés előkészítő eseményének számított),⁸¹ ekkor még nyilvánosan hangoztatta franciabarátságát, s utóbbi miatt Zemplén vármegyében vizsgálat is indult ellene.⁸² Bár a Martinovics-összeesküvésben végül nem volt érintett, I. Ferenc 1797. október 21-én úgynevezett *fiscalis actio* elrendeléséről határozott, s nevét rövid idő alatt törölték öt vármegye táblabírái közül. Rhédey pá-

⁷⁸ Szilágyi Márton: Egy politikai „pálfordulás” a 18–19. század fordulóján. Korall 12. (2011: 44. sz.) 54–80.

⁷⁹ Mária Terézia római császárné, magyarok és csehek királynéja betegkedése alkalmatosságával a svétziai királyi követség kápolnájában Szent-András havának 29-ik napján 1780. németül elmondott beszéd és imádság, melyet Rhédey Lajos magyarra fordított. Pozsony 1781. (RK 0-3481)

⁸⁰ A magyar jakobinusok elleni felségsértési és hűtlenségi per iratai. 1794–1795. S. a. r. Benda Kálmán. Bp. 1952. 290–291. A levél maga jelenleg lappang.

⁸¹ H. Balázs Éva: Berzeviczy Gergely, a reformpolitikus (1763–1795). Bp. 1967. 205–207.

⁸² JN I. 128–171. passim.

lyája itt vett fordulatot: az uralkodó kegyének mielőbbi visszanyerése végett 1800-ban ötven újoncot ajánlott fel a saját költségére, 1802-ben nagyobb összeget (tízezer aranyat!) adományozott a Ludoviceum alapítására, az 1805-ös és 1807-es diétákon Szatmár vármegye követeként pedig már az udvar rendíthetetlen hívei közé számított. 1808-ra tevékenysége megérleli gyümölcsét: császári és királyi kamarás lett, megkapta a Lipót-rend kiskeresztjét, kinevezték Bihar vármegye főispáni adminisztrátorává, és a grófi címet is elnyerte. Rhédey 1816-ban a bihari ellenzék az udvarnál visszaélések miatt feljelentette, ám az ügy csak 1825-ben jutott odáig, hogy az uralkodó felmentse tisztéből, hogy rögtön a beregi adminisztrátorsággal bízzák meg, amelyből 1830-ban mentették fel – valószínűleg idős korára való tekintettel. Rhédey 1831-ben halt meg.

Ha még e sorozat mellé tesszük a Szilágyi Márton által bemutatott feljelentést, amelyben Rhédey 1813-ban több emberre terhelő adatokat közölt az udvarral,⁸³ akkor egy gátlástalan, törtető karrierista képe rajzolódik ki előttünk, aki fiataalkori elveit sutba dobva, mindenkin átgázolva, a gyehennába hajigált ártatlan lelkek tüzeiben kísérelte meg sütögetni politikai pecsenyéjét. Csakhogy — amint arra Szilágyi Márton is figyelmeztet⁸⁴ — a helyzet nem feltétlenül ilyen egyszerű: hiszen egyfelől a forrásaink bár egy irányba mutatnak, azokból nem derül ki, hogy Rhédey miként látta saját életútját (egyáltalán érzékelt-e saját gondolkodásában bármiféle törést), másrészt a magyar kultúra bőkezű mecénásaként Rhédey nem feltétlenül és mindig követte az udvar által képviselt politikai álláspontot. Pénzt áldozott a Nemzeti Múzeum gyarapítására, közet-, könyv- és kéziratgyűjteményét is oda adományozta, Nagyvárad városának ajándékozta kertjét, több ízben is támogatta a magyar színházi kultúrát. Utóbbihoz legjelentősebb hozzájárulása az volt, amikor 1799-ben ideiglenesen befogadta és patronálta Kelemen László társulatát.⁸⁵ Nemcsak mecénási hajlama révén, de gyakorlati tevékenysége folytán is azon főurakkal rokonítható, akik maguk is igen sokat áldoztak a kultúra előmozdítására. Hiszen nem egyszerűen pénzelte az Első Magyar Játékszíni Társulatot, de valósággal igazgatójává nőtte ki magát, s 1799-ben József nádor tiszteletére maga írt egy háromfelvonásos darabot *A' Nagy Lelkű Herczeg* címmel. A darab szövege kéziratban maradt fenn,⁸⁶ s az előadást követő zenés betét szövege —

⁸³ Szilágyi M.: Egy politikai „pálfordulás” i. m. 59–60.

⁸⁴ Uo. 74–75.

⁸⁵ Ezekről uo. 62–64.

⁸⁶ A' Nagy Lelkű Herczeg. Érzékeny Víg Játék Három Fel Vonásban, melyet Jó'sef Királyi Herczeg Palatinus Neve Napjára készített G. R. L. [Gróf Rhédey Lajos], OSZK Kt. Quart. Hung. 4119. Bár Szilágyi Márton rekonstruál egy későbbi, 1812-es előadást, ő a kézirat létezéséről nem tud (Szilágyi M.: Egy politikai „pálfordulás” i. m. 64.). Mivel az OSZK-beli szöveg grófként utal a szerzőre, a másolat mindenképpen 1808 utáni, s feltehetően az 1812-es előadáshoz készült. E szöveg abból a szempontból is roppant érdekes, hogy Rhédey életrajzát ismervén sejteni engedi azt, hogy miképpen vélekedett Rhédey saját karrierjének töréspontjairól. (Nagyjából egybeesik e szöveg megírása azzal, amikor Rhédey felajánlások révén próbálta meg visszaszerezni az uralkodói kegyet.) A darabban ugyanis a beszédes nevű, tiszta lelkű Ehrlich államtanácsost ártatlanul vádolják meg, bukását az intrika okozza (s az is, hogy mindig őszintén mondja el véleményét), s ezért rendkívül súlyos büntetést szenved el. Ám a tisztes erkölcsök és az igazság diadalmaskodnak, s az érzékeny lelkű, megvezetett herceg természetesen kegyelemben részesíti. A saját álláspont színda-

nyilván az esemény reprezentatív jellegét emelendő — nyomtatásban is megjelent (a látványelemekben nem szűkölködő előadás egy részében Mozart zenéjére laudálta a nádort).⁸⁷ Első felesége halála után pedig nemcsak ahhoz volt érzéke, hogy a lehető legjobb szónokok (Földvári József és Budai Ézsaiás) mellé a lehető legjobb költőt szerezze meg Csokonai Vitéz Mihály személyében, de a szertartás nyomtatott reprezentációjában saját költeményeit is közölte.⁸⁸

A magánjellegű források hiányában — pontosabban egyoldalú voltában — nehéz megítélni, hogy miképpen függött össze Rhédey politikai karrierje és magánéletének reprezentációja. Amennyiben csak a kinyomtatott szövegek felől tekintünk Rhédey előmenetelére, úgy jól kitapintható három kulminációs pont: a) tízezer forintos felajánlása a magyar katonai akadémia céljára; b) első feleségének halotti szertartása; illetve c) 1808-as beiktatásainak ünnepei (adminisztrátori és grófi kinevezése).

Az elsőhöz több latin nyelvű költeményt is ismerünk: Schömberger Antalet (ez az egyetlen ismert verse),⁸⁹ Somssich Lázár királyi udvarnok és helytartósági tanácsos (tehát egy nem éppen alacsony rangú személy) ódáját, mely

rab általi közlése amúgy — mint arra Szilágyi Márton felhívta a figyelmemet — nagyon hasonlít ahhoz, amiként Kazinczy közvetíti saját politikai vágyait Metastasio-fordításában. Lásd [*Pietro Metastasio*:] A Títus Kegymessége. [Ford. Kazinczy Ferenc]. In: *Kazinczy Ferenc: Külföldi játszósztín*. S. a. r. Czibula Katalin – Demeter Júlia. Debrecen 2009. 9–40.

⁸⁷ [*Rhédey Lajos*:] Jósef királyi hertzeg és Magyar ország nádor ispánnynának, Neve Napján való meg tisztelésére készített versek, mellyeket a' Nemzeti Játszó Társaság ama hires Mozárt által szerzett Mu'sikára alkalmaztatva. Nagyvárad 1799. (OSZK 203.464)

⁸⁸ A kiadvány: *Csokonai Vitéz Mihály*: Halotti versek, mellyeket néhai méltóságos Kohányi Kátsándy Therezia aszszony császári és királyi arany-kúltos Kis Rhédei Rhédei Lajos úr házas-társának eltemetésekor tartatott Tisztesség tételre készített és el is mondott. Nagy-Várad 1804. (OSZK 201.194). Rhédey verse: uo. ehhez hozzákötve, hét számozott lapon. Megjegyzem, Rhédey költeménye eredetileg külön nyomtatvány lehetett, amit a formai hasonlóság miatt (hiszen ugyanaz a nyomdász nyomtatta ugyanazzal a tipográfiával) köthettek egybe, s nem azért, mert Rhédey Csokonai neve alatt akart szerepelni. Ráadásul a költemény valamelyik folyóirat mellékleteként is megjelent. Utóbbira Ballagi Aladár hívta fel a figyelmet (*Ballagi Aladár*: A magyar királyi testőrség története, különös tekintettel irodalmi működésére. Pest 1872. 187–188.), ő még az OSZK 10.143 Oct. Széch. jelzetten találta, mely azóta bekerült az OSZK Any 1804 8° dobozba. A kisnyomtatványon, mely még Hurossy József latin epigrammáját és Peretsenyi Nagy László ódáját tartalmazza, ez az ismertető olvasható: „Minek utánna már Vitézi Tetteitől Cs. és K. Arany Kults, és Arany Sarkantyús Vitéz Méltóságos *Kis-Rhédei Rhédey Lajos* Urnak több ízben örömmel emlékeztünk volna: most ismét méltónak tartjuk, hogy ezen Méltóságnak egy még eddig nem annyira esméretes Virtusát, és Tálentomát is közönségessé tegyük, látván, hogy nemcsak Mársnak, hanem a' Múzsáknak is barátja légyen, mely is a' tőle íratott, 's itt következő ékes verseiből nyilván kitettzik, mellyeket mostanába kapánk kezünkbe.” Filológiájáról lásd még *Csokonai Vitéz Mihály*: Költemények 5. 1800–1805. S. a. r. Szilágyi Ferenc. Bp. 2002. 955–957. A Rhédey-vers újraközlése: uo. 994–997.

⁸⁹ *Antonius Sömberger*: Illustri nomini spectabilis ac magnifici domini Ludovici Rhédei de Kiss Rhéde aurati equitis, Societatis Mineralogicae Jenensis Commemברי, Complurium Comitatum Tabulae indicariae e primariis aessoris, ex parte comitatus Szatthmariensis ad comitia reni ablegati. Posoni 1802. (OSZK 632.148; OSZK Any 1802 4/2 példány)

utóbb Csokonai fordításában is megjelent,⁹⁰ Bucsánszky Györgyét (aki e tanulmányban már szerepelt korábban).⁹¹

Kácsándy Terézia temetése — mivel ott Csokonai is fellépett — a magyar irodalomtörténet-írás talán legjobban dokumentált és legtöbbet elemzett temetése.⁹² Az eddigiekben gyakrabban emlegetett költeményeken kívül fennmaradt még egy nyomtatott vers Héczei Gábortól (nem sokat tudunk a tógás diákról), egy másik pedig Hatvani Istvántól (ő Bihar vármegye al-levéltárnoka volt ekkor).⁹³ Még az a gyanú is felmerült — Kazinczy pletykája nyomán Borbély Szilárd eredt ennek nyomába —, hogy Rhédey megmérgezte volna feleségét, s a fényes temetés mintegy ennek elfedésére szolgált volna, ám erre mindössze egyetlen forrás — Kazinczy egy feljegyzése — fennmaradván, nem túl sokat tudhatunk.⁹⁴

A pálya emelkedésével párhuzamosan a reprezentáció is egyre kiterjedtebb: az 1808-as év még az eddigieknél is gazdagabb volt. Egy ismeretlen a Lipót-rend elnyerését verselte meg, Juricskai Lajosnak az adminisztrátori beiktatásra írt ódája az egyetlen ismert verse, Klós János váradi ügyvédtől szintén nem ismerünk mást, mint az adminisztrátori beiktatásra készített „emlékoszlopát”, a Kácsándy-temetésen is szereplő Hatvani István ezúttal német és magyar nyelvű költeménnyel is jelentkezett, Héczei Gábor — szintén fellépett a temetésen — ezúttal Kassa üdvözlét hozta, Gedeon Lászlótól, rozsnýói szónoklattantanártól, Szigethy Mihály nyomdásztól, Varga Mártontól, aki a

⁹⁰ *Lazari Somssich*: Carmen ad Ludovicum Rhédei de Kiss Rhéde... Posen [1802] (OSZK 405.453; OSZK Any 1802 4°/4 példány); *Somssich Lázár* úr' ódája méltóságos Rhédey Lajos Ts. Kir. kamarás ő nagyságához. Fordította Csokonay Vitéz Mihály. H. n. [1802?]. (OSZK Any 1803 8° – a könyvtárbeli besorolás téves: inkább az 1802-es évszámnál kellene szerepelnie.) Somssich amúgy maga is szabadkőműves (a pozsonyi Hallgatsághoz páholy első felügyelője, a Biztonsághoz és Egyesüléshez pozsonyi, a Jó tanácshoz zalaegerszegi páholyok tagja) volt, ily módon is kapcsolatba kerülhetett Rhédeyvel. Lásd *Abafi Lajos*: A szabadkőművesség története Magyarországon. Bp. 1900. 163., 166., 167., 350.

⁹¹ *Georgio Bucsánszky*: Eucharisticon Georgio e comitibus Festetics de Tolna et Ludovico Rédey de Kiss-Réde bonis ac munificis in patriam civibus. Adornatum. Posen 1802. (OSZK 623.782)

⁹² Erről lásd *Szilágyi Márton*: A költő mint társadalmi jelenség. Csokonai Vitéz Mihály pályafutásának mikrotörténeti dimenziói. Bp. 2014. 287–308. A fennmaradt dokumentumok: Császári és királyi arany kultsos, méltóságos Kis-Rhédei Rhédei Lajos úr' kedves élete párja' méltóságos Kohányi Kátsándi Therézia asszszony' utolsó tiszteletének, 's el-temettetésének le írása. Béts [1804?]. (OSZK Any 1804 8° dobozban Kny 1804 8°/1 jelzet alatt. Kiadta: *Rákai Orsolya*: Rhédeyné Kácsándy Terézia temetésének leírása. Irodalomtörténeti Közlemények 105. [2001: 5–6. sz.] 712–715.) *Földvári Jósef*: Halotti predikáció, melyet [...] Kácsándy Theresia asszszony érdemlett utolsó tisztességének megadására készített. Nagy Váradi 1804. (OSZK 296.858; OSZK Any 1804 8°); *Budai Éssaiás*: Halotti beszéd, melyet [...] Kátsándy Theresia asszszony felett [...] mondott. Nagy-Váradi 1804. (OSZK 604.708)

⁹³ *Héczei Gábor*: Méltóságos arany kultsos Kis Rhédei Rhédey Lajos úr' kedves élete párja néhai méltóságos Kohányi Kátsándi Therézia asszszony ő nagysága halálára. Nagy-Váradi 1804. (OSZK Any 1804 8°); *Hatvani István*: Néhai méltóságos Kohányi Kátsándi Theresia asszszony' méltóságos Kis Rhédei Rhédei Lajos. Cs. K. kamarás úr' nagy emlékeztű házastársának halálán lévő érzései. N.Váradi 1804. (OSZK 819.509; OSZK Any 1804 8°)

⁹⁴ Lásd *Borbély Szilárd*: Botrány és gyanú. Adalék Sándorffi, az „orvos és barát” működéséhez. In: Mezei Márta 75. születésnapjára. [Bp.] 2004. 12–13.; *Borbély Szilárd*: Gyilkosság Nagyváradon? Csokonai és Rhédey gróf afférja. In: *Uő*: Árkádiában. Történetek az irodalom történetéből. Debrecen 2006. 84–95. Az elképzelés forráskritikai megítéléséről lásd *Szilágyi M.*: A költő mint társadalmi jelenség i. m. 292.

váradai akadémián természet- és gazdaságtant tanított, a váradai akadémia tanuló ifjúságától magyar nyelvű költemények maradtak fenn, az alumnusok nevében latinul Dietrich Miklós jegyez egy ódát, Hannulik János Krizisztom, a neolatin alkalmi költészet mestere, a nagykárolyi piarista gimnázium igazgatója pedig latin nyelvű köszöntő ódával tette tiszteletét, Eőszy József váradai gimnáziumi tanár és Szőllősy István (talán a váradai gimnázium tanulója) közös kiadványban ünnepel (egy verssel és egy szónoklattal), az ekkor még nagyon fiatal Tokody János franciául verselte meg az adminisztrátori beiktatást. Három ismeretlen szerzőjű ódát találunk még latinul, Várad ünneplését magyarul, sőt román nyelven is maradt ránk két laudációs költemény. A beiktatás alkalmára jelent meg az a gyűjteményes kötet, melyben debreceni diákok (Tatai Sándor, Roboz István, Cseh-Szombathy Dániel, Szoboszlai Pap István, ifjabb Péczeli József latinul, Tatai, Kerékjártó István és egy bizonyos Deretskei József magyarul) jelentették meg üdvözlő verselményeiket, s Székesfehérváron nyomtatták ki azt az ismeretlen szerzőjű költeményt, mely a grófi rang megítélését ünnepelte. E reprezentációs *boom* utórezgéseként értékelhetjük Dietrich Miklós, aki nem sokkal később Rhédey titkára is lett, újabb latin ódáját és egy magyar nyelvű névnap-i köszöntőjét 1809-ből.⁹⁵

⁹⁵ Császári, és Királyi Kamarás Méltóságos Rhédey Lajos Urnak a' Sz. Leopold Rendivel lett meg tiszteltetésére írott Versek. Bihar Vármegyében Jan. 31. 1808. (a költeményt az OSZK Any 1808 8° dobozban találtam újságkivágatok között); *Juricskai Lajos*: Töredék, a melyet méltóságos kis-rhédei Rhédei Lajos [...] tiszteletére egész buzgósággal ajánl. Nagy-Várad 1808. (OSZK 624.029; OSZK Any 1808 4°/2 példány); *[Klós János:]* Méltóságos Kis-Rhédei Rhédei Lajos úr ő nagyságának tekintetes nemes Bihar vármegyébe administratori nagy hivatalába lett beállítatására emelt oszlop. Nagy-Várad 1808. (OSZK 503.236); *Stephan von Hatvani*: An Seine Hochwohlgebornen, Herrn Ludvig Rhédei Erbherrn von Kis Rhéde [...] zur Feyer öffentlicher Betretung der Administratur. [Nagyvárad] 1808. (OSZK 201.509; OSZK Any 1808 8°); *Hatvani István*: Méltóságos Cs. K. valóságos kamarás, Sz. Leopold rendű keresztes vitéz Kis Rhédei Rhédei Lajos úr ő nagyságához, midőn T. N. Bihar vármegyében a' fő ispáni székre mint administrator béülne. Nagy-Várad 1808. (OSZK Any 1808 8°/3 példány); *Héczei Gábor*: Kassa' öröme, melyet [...] Rhédei Lajos úr ő nagyságának, tekintetes n. Bihar vármegye' fő-ispányi administratorságára lett emeltetése' alkalmatosságával kinyilatkoztatott ezen tsekély versekbenn. Nagy-Várad 1808. (OSZK 204.028); *Gedeon László*: Ama nagy lelkű hazafinak, Méltóságos Kis Rhédei Rhédei Lajos ő nagyságának tiszteletére készült versek, midőn tekintetes nemes Bihar vármegye fő ispányi hivatal fényes helytartóságába béiktattatott 1808-dikban. Nagy-Váradon 1808. (EK KNY 19 03240); *Szigethy Mihály*: Vers-oszlop, melyet méltóságos Kis-Rhédei Rhédei Lajos úr ő nagyságának [...], midőn Nemes Bihar Vármegyébenn 1808-ik Esztendőbenn Fő-Ispányi Administratorságra lépne, tiszteletére emelt, és a' maga tulajdon betűivel ki is nyomtatván alázatos tisztelettel bemutatott. Nagy-Váradon 1808. (OSZK Any 1808 4°); *Varga Márton*: Igaz hazafi méltóságos Kis Rhédei Rhédei Lajos ő nagyságának [...], midőn nemes Bihar vármegye' kormányozójának 1808-dikban kineveztetett, valóságos képét rajzoló magyar dal. Nagy-Várad 1808. (OSZK Any 1808 8°/2 példány); Méltóságos császári királyi valóságos kamarás, austriai császári Sz. Leopold rendű keresztes vitéz tek. Ns. Bihar vármegye' kormányzója Kis-Rhédei Rhédei Lajos úr ő Nagyságának, az igazgatói székre Mártius 28-kán 1808. lett béülését inneplő igaz öröme a' N. Váradai Akademia második esztendőbeli törvényt tanuló ifjúságnak. Nagy-Várad 1808. (OSZK Any 1808 4°); *[Nicolaus Dietrich:]* Ode honoribus illustrissimi ac magnifici domini Ludovici comitis de Rhéde... Magno-Varadini 1808. (OSZK Any 1808 8°); *Joannes Chrysost. Hannulik*: Illustrissimo, ac magnifico domino Lodovico Rhédei de Kis-Rhéde, S. C. et R. A. majest. camerario, insign. ordinis S. Leopoldi equiti, incl. comit. Bihariensis officii supremi comitis administratori, dum munus hoc die 28. Martii anno 1808. solemniter adiret. Magno-Varadini 1808. (OSZK 182.168; OSZK Any 1808 8°/2 példány); *[Eőszy József – Szőllősy István:]* Ode et oratio, quas amplissimis illustrissimi domini Ludo-

Ehhez a jelentősnek mondható, nagy részben verses reprezentációhoz képest az elkövetkezendő évek teljesítménye jóval szerényebb. 1825-ben, a beregi adminisztrátori kinevezés alkalmával „csak” az üdvözlő beszédek gyűjteménye, egy költemény Jakab Antal református prédikátortól és egy tizenhat lapos füzet Balajthy József református lelkész, Polchy István és Csapfalvi István (róluk nem tudunk semmit, talán ők is lelkészek lehettek) verseivel.⁹⁶

Láttuk, első házasságának vége, a Kácsándy Teréziától való végső búcsúnak a nagy nyilvánosság előtt lezajló, gazdag főúri temetések pompáját idéző szokásrendje Rhédey számára egy olyan reprezentációs lehetőséget jelentett, amelynek során a maga politikai ambícióit tudta kifejezésre juttatni s nyilvánvalóvá tenni. (Bizonyára együtt járt ez annak a gazdasági potenciálnak a megmutatásával is, mely alkalmassá tehetette őt bizonyos társadalmi pozíciók betöltésére.) Ezen eseménytől időben nincsen messze (1813. október 4.), mégis jóval kisebb nyilvánosságot kapott a második feleséggel, báji Patay Zsuzsannával

vici Rhedei de Kis-Rhede. Magno-Varadini 1808. (OSZK Any 1808 4°/2 példány); *Jean de Tokody*: Joyeuse entrée a l'administration du comté de Bihar. De monsieur Louis Rhédei seigneur de Kis-Rhede. Grand-Varadin 1808. (OSZK Any 1808 4°); Carmen honoribus illustrissimi ac magnifici domini domini Ludovici Rhédei de Kiss Rhéde, insignis ordinis S. Leopoldi parvae crucis equitis, et S. C. ac R. A. majestatis camerarii, dum in munus administartoris I. comitatus de Bihar summa cum solennitate introduceretur. Magno-Varadini 1808. (OSZK Any 1808 4°/2 példány); *Herói. gratia...* Magno-Varadini 1808. (OSZK Any 1808 4°/4 példány); *Várad' kivilágosítása. Világosítása egy éjjeli vigyázó által.* [Nagyvárad] 1808. (OSZK Any 1808 8°/2 példány); *Versiuri de bucurie, quand preluminatul domnul domn Ludovic Rhedei de Kis-Rhede C. C. Cámeráriu, shi á cetei S. Leopold Viteáz sau inaltiat lá Diregatoriá Administratoriei Főispánesci Maritei Vármégghii Biharii inchinate de Scholárii Romanesci. Orádiea* 1808. (OSZK Any 1808 4°/3 példány); *Cantarea nemesilor romani quand' s' áu ásiadiát in scaunul administratorii főspanesti preluminatul domn Ludovic Rhédei in 28. mártie* 1808. (8-r. 6 l.) In *Orádeá Mare*, 1808. Lui Ioanu Fr. Tichy. (E tételt Petrik Géza bibliográfiája adja meg: Magyarország birliographiája [!] 1712–1860. Könyvészeti kimutatása a Magyarországon s hazánkra vonatkozólag külföldön megjelent nyomtatványoknak. IV. Összeáll. Petrik Géza, bev. Szilágyi Sándor. Bp. 1892. 25., de elérhetőséget nem ad hozzá); *Carmina illustrissimo domino Ludovico Rhédei de Kis-Rhede [...], cum munus administratoris officii supremi comitis in I. comitatu Bihariensi auspicaretur, ab alumnis collegii helvet. conf. auditorum Debrecinensis debito cum venerationis cultu oblata.* Debrecini 1808. (Tatai Sándor, Roboz István, Cseh Szombathi Dániel, Szoboszlai [Pap] István és Péczeli Józseftől latin, Tatai Sándor, Kerékjártó István és Deretskei Józseftől magyar nyelven közölt költeményeket. – OSZK Any 1808 4°/2 példány); *Sz. P. J.: Tisztesség palástya, mellyel Ama sok Századokatis megelőzött, Örörökös Magyar Nemes Törökről, mint kellemetes Pálmafa kitemetézett, és diszesen nevededett: méltóságos Kis Rhédei Rhédey Lajos [...]. Az Ország Gyűlésen Posonyban Grófi Méltóságra emeltetvén, meg ajándékoztattott. Székes-Fejérvár* 1808. (OSZK 201.771; OSZK Any 1808 8°); *Nicolaus Dietrich: Illustrissimo ac magnifico comiti Ludovico de Rhéde [...]. per Augustissimum Imperator et Regem Franciscum Viennae 8-a Januarii ornatus domum reverteretur.* Magno-Varadini 1809. (OSZK Any 1809 8°/2 példány); *Dietrich Miklós: Méltóságos Cs. Kir. Kamarás [...]. Gróf Kis Rhédei Rhédei Lajos úr ő nagysága' neve napjának megülésére.* Nagy-Várad 1809. (OSZK Any 1809 8°)

⁹⁶ Beszédek, mellyek méltóságos gróf Kis-Rhédei Rhédey Lajos úr [...] T. N. Beregh vármegyében, fő-ispányi helytartói hivatalába fényes pompával lett béiktattatása alkalmatosságával [...] mondtak. Öszveszedte, elrendelte, és öszvehasonlította Komlósy László. Debreczen 1825. (OSZK 632.752; OSZK Any 1825 4°); *Jakab Antal: Versek, mellyeket méltóságos Kis-Rhédei gróf Rhédey Lajos úrnak [...]. T. N. Beregh vármegye fő-ispányi hivatal helytartójának tiszteletére, ezen hivatalába [...] lett beállittatásakor készített.* Debreczen 1825. (OSZK Any 1825 4°); *[Balajthy József – Polchy István – Csapfalvi István:] Versek, mellyek, méltóságos Kis-Rhédei gróf Rhédey Lajos úrnak [...]. T. N. Beregh vármegye fő-ispányi hivatal helytartójának tiszteletére, ezen hivatalába [...] lett beállittatásakor készítődték.* Debreczen 1825. (OSZK Any 1825 4°)

való házasságkötés, mint az elsőtől való búcsú. (Megjegyzem, Rhédey első esküvőjének sem maradt fenn verses vagy egyéb dokumentációja, bár ez még nem jelenti azt, hogy nem is volt ilyen.) Több magyarázatunk lehet, hogy miért történt így.

Kazinczy így tájékoztatja barátját, Cserey Miklóst az esküvőről:

Lajos Rhédey Gróf Császári Királyi [Kamarás] felől hallottad e a' hírt? – Octób. 4dikén az Ő Fels. Neve napját magára nézve emlékeztetéssel azzal tette, hogy magához esketteté Debreczenben – (hol sem maga, sem a' leány' szüléji nem a' *magok házoknál*, hanem csak *vásárra jött emberek* voltak) – 's a' Superintendens által – mert így nagyobb vala a' füst – Patay Susit, Patay Sámuelnek Abauj Vármegyei birtokosnak, és Bárczay Susánnának leányokat, egy tizenhat esztendőes gyermeket, maga nem több mint csak ötven négy esztendőes lévén. – Az ő ipa néki fija lehetne esztendeire nézve. Estve a' Debreczeni bálban megjelent mátkája karján, kit még sem hála-el, 's egy barátjának ezt mondá: Ime ez az én feleségem. Ezen cselekedetem két dolgot bizonyít, 1) hogy én házasság által *protectiót nem kerestem* – 2) hogy nem igaz hogy Pápisztává lettem volna.⁹⁷

Az első körülmény, ami felmerülhet hát, a nagy különbség, melyről Kazinczy meglehetősen gúnyosan nyilatkozik. Nála Rhédey egyetlen viselkedése magyarázza azt a különös tényt, hogy az esküvő miért nem Nagyváradon történt, ahol nyilván széles körű ünneplésben részesítették volna az adminisztrátort, hanem Debreczenben.⁹⁸ Ehhez az illetlenséghez, modortalansághoz tartozik, hogy a menyasszony ráadásul szinte még gyermek. (Mondja ezt az a Kazinczy, aki élete végéig maga is nagy rajongója volt a fiatal lányoknak,⁹⁹ s ráadásul ebben az időben talán nem is volt annyira kirívó ez a különbség.)

Az már inkább feltűnő, hogy Rhédey, aki ekkor már gróf volt, ráadásul adományai alapján rendkívüli vagyonnal bírt, sőt grófi rokonsága és politikai pályája révén kiterjedt kapcsolatokkal rendelkező főúri körökben, ekkor már jó partinak számíthatott volna felsőbb körökben is. (Persze a Patay család anyagi helyzetéről sem tudunk túlságosan sokat.) A megismerkedésben talán az is szerepet játszhatott, hogy Rhédey Lajos testvére, Ferenc 1809-ben szintén egy báji Patay lányt vett el feleségül, aki minden bizonnyal közeli rokona (nővére?) lehetett Zsuzsának.¹⁰⁰

A másik ok, ami miatt az esküvő „csendesebben” zajlott le, talán visszavezethető arra a pletykára, melyre már korábban utaltunk: Rhédey szeretőt

⁹⁷ Kazinczy Ferenc Cserey Miklósnak, h. n., 1813. október 25. In: Kazinczy Ferenc levelezése. Kiad. Váczy János. I–XXI. Bp. 1890–1911. (a továbbiakban: KazLev) XI. 2534. lev. 93.

⁹⁸ Persze a hazatérő adminisztrátort és feleségét azért egy színdarabbal mégiscsak megköszöntötték. A magyar színikritika kezdetei (1790–1837). I–III. S. a. r. Kerényi Ferenc. Bp. 2000. I. 30. Idézi: Szilágyi M.: A költő mint társadalmi jelenség i. m. 292.

⁹⁹ Szauder József: A kassai „Érzelmei iskolája”. In: *Uő: A romantika útján. Tanulmányok*. Bp. 1961. 90–114.; *Uő: Veteris vestigia flammae*. (Kazinczy szerelme). In: *Uő: Az estve és az álom. Felvilágosodás és klasszicizmus*. Bp. 1970. 347–432.

¹⁰⁰ Szilágyi M.: Egy politikai „pálfordulás” i. m. 68. Lásd még *Luby Károly: A kishédei Rhédei család nemesi ága*. Turul 4. (1886) 151.

tartott. Szilágyi Márton idézi Tokody Györgynek azt a bizalmas jelentését, melyből kiderül, hogy Patay Zsuzsanna már a következő év húsvétján hazame- nekült Rhédeytől, majd májusban visszatért, ám ekkor Rhédey elkergette. A botrányt Tokody a tíz éve meglévő ágyasnak tulajdonította (aki nyilván azonos azzal a Borcsával, akiről Kazinczy is megemlékezett, s akitől Rhédeynek tör- vénytelen, ám általa nevelt gyermeke is született).¹⁰¹ Bár önmagában az, hogy egy főúri személy szeretőt tart, nem jelentene különösebb botrányt ebben az időben,¹⁰² Rhédey esetében az események mégiscsak — ahogy Tokody nevezi — a „scandalum terribile” irányába vezettek. Ez nyilván annak volt köszönhe- tő, hogy Rhédey átlépte a korabeli nyilvánosság szexualitásra vonatkozó sza- bályait, s szeretőjét olyan nyilvános tereken is szerepeltette és bemutatta, ahol ez nem volt illendő és elfogadható. (Szilágyi Márton így értelmezi azt az esetet — persze ez is csak pletyka —, amikor gróf Almásy Pál királyi kamarás, Arad vármegyei főispán vizitált Rhédeynél, aki szeretőjét is asztalukhoz ültette).¹⁰³ Talán törvénytelen kapcsolatának volt köszönhető az is, hogy Rhédey 1818- ban — tehát a divortionális pere idején — elveszítette a Tiszántúli Református Egyházkerületben betöltött coadjutor curatorii pozícióját.¹⁰⁴

S természetesen nem zárhatjuk ki az eddigiektől eltérő okok létezését sem. Előfordulhat, hogy Rhédey megunta a díszes ünnepeket, s magánéle- tében szeretett volna a háttérbe húzódni, vagy akár az is, hogy a Patay család ragaszkodott a saját társadalmi környezetében megszokott szertartásrendhez. Az is lehet, hogy szándékosan választottak a két családi portához nagyjából félúton lévő helyszínt, s persze egy második házasságot — különösen egy ilyen fényes temetést követően — nem is illett nagy pompával megrendezni. Akár- hogy is volt, 1813 októberében még nyilván senki sem sejtette, hogy a bihari adminisztrátor második családalapítási kísérlete mily fényes kudarcot fog val- lani.

Mindössze három költemény és egy sokszerzős kisnyomtatvány maradt fenn, melyek az esküvő laudálását szolgálták (ezek közül több nyomtatásban is megjelent, egy pedig kéziratból ismeretes), illetve rendelkezésünkre áll egy an- ti-epithalamium gróf Dessewffy Józseftől (ez még soha nem jelent meg nyom- tatásban). Az esemény familiaritását az is mutatja, hogy csak alkalmilag fel- használt, s ennek megfelelően szinte kizárólag magyar nyelvű költemények születtek.

Erőss János bakonszegi prédikátor verse Debrecenben a Tiszántúli Refor- mátus Egyházkerület és Kollégiumi Nagykönyvtár egyik kolligátumába lett

¹⁰¹ Ezt a leányt végül egy rokonához, Rhédey Józsefhez házásította ki 1826-ban. Lásd a Szilágyi által összegyűjtött adatokat: *Szilágyi M.*: Egy politikai „pálfordulás” i. m. 65. Ez azt is jelenti, hogy a lány legalább tizenhat éves volt ekkor, tehát legkésőbb 1810-ben, bőven a második házasság előtt született.

¹⁰² Elegendő itt arra utalnunk, hogy például miként élte szexuális életét gróf Károlyi György és környezete. *Kalla Zsuzsa*: „mivé egykor talán lehetni álmodoztam”. A naplók és Bártfay. In: Bártfay László naplói. S. a. r. Kalla Zsuzsa. Bp. 2010. 715–734.

¹⁰³ Az esetről Kazinczy feljegyzését Borbély Szilárd közölte először: *Borbély Sz.*: Gyilkosság Nagyváradon? i. m. 92. Szilágyi értelmezése: *Szilágyi M.*: Egy politikai „pálfordulás” i. m. 66.

¹⁰⁴ Kazinczy Ferenc Kis Jánosnak, Széphalom, 1818. november 10. In: *KazLev XVI.* 3665. lev. 230. Értelmezése: *Szilágyi M.*: Egy politikai „pálfordulás” i. m. 70.

bemásolva.¹⁰⁵ Erőss nem tűnik kimondottan rutinos költőnek, poétai szereplése inkább lehet esetleges. A Rhédey család birtokán tevékenykedett, s ez indokolhatja, hogy verssel köszöntötte földesurát. Ráadásul a vers zárlatából az derül ki, hogy ő volt az eskető pap, tehát — miként az számtalan hasonló esetben előfordult — ceremóniamesteri funkcióját (vagy legalábbis tekintélyét) részben megtarthatta a lakodalom alatt is. A költemény öt részből áll, s az epithalamiumok szokása szerint egy mitológiai narratívából bomlik ki a házasság allegorikus története, hogy aztán különböző szereplők laudálják az ifjú párt. Előbb egy hattyú énekel „Hymen Isten Asszonyhoz”. De Hymenből miként lett asszony? Nehéz megmondani, hogy ez valami vicc, vagy pedig legroszszabb sejtéseink válnak valóra, s a bakonszegi lelkész egy kissé műveletlen volt.

Sz. Isten Asszonyom! hozzád készülök
 Szárnyaimmal óltárodhoz repülök
 Bepanaszlám páratlan életem
 A' páros életet jobb szeretem
 Ha azért tettzene néked mondasóm
 Egy hármas rósára való vágyásóm
 Tollamon fejérség mósólyódik
 Szebb lesz ha rósától pirosódik.

A hattyú itt minden bizonnyal Venus attribútuma, azaz a szerelem maga, aki „hármas rózsát” szeretne elnyerni. Hogy a hármas szám itt mire utal, szintén bizonytalan: előfordulhat, hogy az esküvő valamely konkrét mozzanatára kell gondolni, de az is lehet, hogy a hármas szaporítás csak Venus rózsakoszorúját idézi fel, mely szintén visszatérő eleme az epithalamium-költészetnek. Hymen természetesen megérti a hattyú szavát, és rendelkezésére bocsátja a rózsákat:

Szép Hattyú! gyönyörködöm énekedbenn. –
 Jól értem mi vagyon rejtve szívedbenn
 Szerentséssé tészem repülésed –
 Ki nyílt rósa mellett lész ülésed –
 Öleld szárnyaiddal a' szép világot
 Hogy hozzón számódra szép bimbo ágót
 Itt vagyon szivednek minden titka
 Nem kell hattyuhoz egyéb kalitka.

Ezután egy újabb zavarba ejtő megszólalás következik. A zefírek énekelnek a rózsához:

Mi énekes Zephirek egybenn gyültünk
 A' Rósa virág közepébe ültünk

¹⁰⁵ *Erőss János*: Mlgs. Grof. Redei Lajos Eő. Nagysága Lakadalmi versei, TREKNk Kt R2763, 13–15. A továbbiakban a vers összes szakaszát idézni fogom (csak a belső címetek hagyom el), így külön közlése nem indokolt. A költeményre még Keszeg Anna bukkant rá, s első említője *Szilágyi M.*: A költő mint társadalmi jelenség i. m. 292. Köszönöm a könyvtár munkatársainak, hogy a nagykönyvtár renoválása alatt is rendelkezésemre bocsátották a kéziratot.

Hogy zengje nyelvünk hármóniájja
 A' mit mond a' rósa virág szajja. –
 Egy fehér hattyú hozzám bé tóppant
 Látasain szívem mindjárt meg dőbbant
 A' Végzésé: hogy nálla maradók
 Mig a' több rosákkal el harvadok.

A versszak közepén — ha jól értem — a rózsák átvették a szót a lengedező széltől, s végső soron a szél susogja el, hogy mit gondol a rózsa. A rózsa a hattyúnál marad (szerelem és a szerelem alanya találkoztak?), s teszi mindezt hervadásig (ez volna talán a „holtomiglan” megerősítése). A hattyú és a rózsa itt már férj és feleség, de hogy melyik melyik, az bizonytalan, hiszen mind a kettő hagyományosan női attribútum. Ezért is gyanakodhatunk, hogy Erőss már eleve azért alakította át Hymen nővé, hogy e bizonytalanságot mindvégig fenntarthassa – miként az anti-epithalamiumok hagyományában sem példátlan a nemek felcserélése.

A következő két szakasz már az ünneplésé. Előbb a „karok” örvendeznek, mikor az ifjú pár (a hattyú és hátán a rózsa) megérkezik:

Örülünk hát a' szép rósa virágszál
 A' Hattyú szárnyain várod fele száll
 Hol az égő métsek ragyogása
 Lész örömünk ki magyarázása
 Mondjuk ezt a' két Méltóságos párnak –
 Kik öszve tsatolva ezután járnak
 Hogy légyen nekik az Ur vezére –
 Éllyenek sókka hazánk diszére.

S végül felhangzik a szerző kívánsága. Itt az is kiderül, hogy a hattyú volna Rhédey Lajos (hozzá a dicsőség kies mezeje társul), s a befogadott rózsa volna Patay Zsuzsanna (neki örömet kíván):

Jár szép madár a' ditsősség tetjénn,
 A' ditsőség kies mezejénn,
 Sóha a' bú ne érje éltedet
 Ne járja irigység át szívedet
 Szép Rósa az öröm magasságónn ragadjón
 Élted virágja soha ne hervadjón
 Ezt óhajtya az egész föld köszte
 Egy Pap midön, kószórút kötözte.

Szoboszlai Pap István, aki tanulmányai végeztével feltehetően még mindig a debreceni református kollégiumban volt állásban, mielőtt 1815-ben Göttingába távozott volna, nyomtatva is kiadta költeményeit, valamint azok cenzori kézírata is fennmaradt (melyet Kiss Béla már idézett tanulmánya kö-

zölt).¹⁰⁶ Ő már — mint láttuk — korábban írt verset Rhédey beiktatási ünnepére is. Az ő szereplése is szinte helyi adottság volt: egy gazdag és fontos úr tartja esküvői szertartását a debreceni Nagytemplomban, így szinte szükségszerű, hogy egy rutinosnak mondható debreceni diák képviselje a kollégiumot. (Ne feledjük, hogy Rhédey ekkor még magas világi tisztséget töltött be egyházmegyéjében.) Kiss Béla a vers mellett egy másik esküvőre írott költeményt is talált a Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtár Kézirattárában: egy jóval oldottabb hangulatú verset, mely Darvay Ferenc és Erdődy Eszter házasságát énekli meg. Szoboszlai Pap tehát abban a tekintetben is alkalmasnak bizonyulhatott a feladatra, hogy az esküvői fellépésekben is lehetett gyakorlata (a vers utolsó soraiból kiderül, hogy nem ismerősként, hanem megbízott poétaként lépett fel az utóbbi esküvőn).¹⁰⁷

Szoboszlai Papnak a Rhédey-esküvőre írott költeménye azzal a klasszikus — már a József nádort és hitvesét ünneplő versekben is számtalanszor visszatérő — elemmel indít, hogy a természet örömét hirdeti. Egyfajta földrajzi tabló pozicionálja a vershelyzetet: a Rhédey-birtokok által határolt területekben jelöli ki azt a helyet, ahol az öröm hangja száll. Az öröm maga a titok. Hiszen a szüret rossz volt, így nincs miért örülni. Ráadásulként örül a Tisza is: itt pedig arra figyelmeztet, hogy a habok fickándozása árvízhez, katasztrófához vezethet el, s ez az öröm még veszélyes is lehet. Mind a két öröm: a hegyeké és a vizeké az istenek akarata ellenére történik. Előbbinek Liber (azaz Bacchus) nem örül, utóbbinak Proteus, kinek nyájait elsodorja az áradás. Végül megjelennek a táj lakói, ők is örülnek, s ők már Rhédey nevét kiáltják. Itt mintegy össze is foglalja az eddigieket:

Ottann a' lakosok futnak elő: öröm
 Játszik homlokokon; és felemelt szavok
 A' Gróf RHÉDEI névvel
 Hangoztatja az elterült
 Tájt – Ő, – Ő jön amott, régi Ősünk, ABA
 Nagy magzatja LAJOS. Meije az érdemek
 'S a' felség bizodalma
 Fényes zálogtól ragyog.
 Nagy Gróf! Néked örül a' Tisza, 's a' hegyek
 Kékelő fejeket, tiszteletül, Neked
 Hajtják meg; Neked örvend
 E' nép!¹⁰⁸

¹⁰⁶ *Szoboszlai Pap István*: Méltóságos Kis Rhédei Rhédei Lajos úr ő nagyságának [...] kedves grófnéjával, méltóságos Baji Patai 'Su'sánná aszszonnyal szerentsésenn lett házassági egybekelését örvendező versekkel és az énekző deákok által elmondandó énekekkel alázatosan tisztelni igyekezett. Debreczen 1813. (OSZK 624.030; OSZK Any 1813 4°). A kéziratot változat jelzete: TREKNk Kt R257/7, 54v–57v. Közlése: *Kiss B.*: Hymen szövétneke i. m. 96–101. A szöveget a továbbiakban a nyomtatott változatból közlöm, de utalni fogok a kéziraatra is, mivel abban még két, utóbb kihúzott versszak is szerepel.

¹⁰⁷ A szöveg közlése: uo. 89–95. Itt: 95.

¹⁰⁸ *Szoboszlai Pap I.*: Méltóságos Kis Rhédei Rhédei Lajos i. m. 4.

A tér itt ismét kiszélesedik, a poéta követi az örülő, Rhédey nevét zengő lakosokat, s így jutunk Cekeházára (ma Abaújszántó, itt volt a Patay család birtoka). A mitológiai jelenet itt tér vissza (eddig ugye csak csalódott isteneink voltak), s „Cypria száll alá. / Hatyúinn. Szerelem játszadoz ajjakánn, / 'S Hó mejjénn.” E versben Cypria (Venus) klasszikus attribútumai jelennek meg, kezét, „Mellyenn Ámorok ülnek”, Rhédey felé nyújtja, s elmondja, hogy Fama elvitte az égbe Rhédey nevének „Nagyságát, 's jeles érdemid”, s a szerelem, melyet felkínál, maga a jutalom. A fiatalok kezét rózsakötéllal összeköti, s visszaszáll az égbe.¹⁰⁹ A vers voltaképpen azáltal kapcsolja össze a földi és égi szférát, hogy váltogatja őket, s a kezdeti diszharmóniát harmóniává oldja Venus beavatkozása. A földi érdemek, melyeket származás (a kéziratban szerepelt még egy versszaknyi szöveg, melyet a szerző utóbb kihúzott, s mely még tovább taglalta volna a származás következményeit) és sikerek (a mellén lévő „érdemek” a Lipót-rend elnyerésére, esetleg az aransarkantyúra vonatkozik) mutatnak meg, teszik lehetővé, hogy a szerelem által egy magasabb szférába emelkedjen az ember.

A poéta mintegy követi az ünneplő tömeget, s itt éri utol és szólítja meg Rhédeyt:

Jer nagy Gróf! jer! öröm zengedez itt, 's reád
 Áldás várakozik. Nézzed, amott Bihar
 Vídám Szüzei, nyíló
 Rózsát hintenek útagonn,
 'S éneklik nevedet. Vén 's fiatal szalad,
 És egygyezve kiált: RHÉDEI éljen, és
 A' nagy PATAI háznak
 Ékessége 'SU'SÁNNA. – Ím
 A' Várad felemelt halmai tellyesek
 Víg Ekhóval: alatt, a' rohanó Körös,
 Minden habjai hátánn,
 Hangzó nagy Nevedet viszi.
 A' Múzsák hegyeinn innepi lárma zeng:
 „Lássák sok Tavaszok, hogy lobog e' nemes
 Párbann a' szeretetnek
 Legtisztább eleven tüze!”¹¹⁰

A térben eloszló öröm jön ismét elő. Rhédey számára fontos földrajzi terekben ünnepelnek: Bihar szüzei rózsát hintenek, Váradról a Körös viszi a jó hírt. Mindezt úgy oldja meg Szoboszlai Pap, hogy ügyesen utal arra: itt és most az egész emberiség ünnepel („Vén 's fiatal szalad”). S a természet és az emberek ünnepébe ismét belépnek — az immár szintén ünneplő — istenek: Echo visszhangozza az örömet, és a múzsák énekelnek.¹¹¹

¹⁰⁹ Uo. 5.

¹¹⁰ Uo. 6.

¹¹¹ Uo. 7–8.

E narratív részt három ének követi, melyeket talán énekelve adtak elő a lakodalom valamely pontján. Az első ének a lakosok öröme: öregek és vének énekelnek, rózsát szórnak az útra, s Echo felel a rím hívására. Tehát a korábbi vers zárásának képei vannak átdolgozva az első énekbe. A második ének Venust szólítja meg, itt — a vének és ifjak ellentéte mellé — „nagyok és kitsinyek” ellentéte kerül, ami szintén hagyományos toposza a nászdaloknak: a szerelem eltöröl minden társadalmi különbséget, s akkor is meg szokott jelenni, amikor szó sincsen ilyesféle különbségekről. S végül a harmadik dal magához a házassághoz szól, amennyiben Hymennek van címezve, aki rózsakoszorút helyez az ifjú pár fejére. A poeta végezetül egy újabb elemet dob be: tavasz és tél ellentétét. Csakhogy nála a házasság az örök tavasz ígérését hordozza, s szemben Erőss már idézett költeményével, itt éppen az elmúlás ellenében hat (amennyiben az újdonsült házasságok maguk is isteni magasságokba emelkednek).

Zákány József még karrierje elején állt ekkortájt. Ha hihetünk Szinnyei József életrajzának¹¹² (és miért ne tennénk?), akkor Zákány 1809-ben a kisújszállási gimnázium rektora volt, ám azt hamar otthagyta, s a Rhédey család házinevelője lett. Ez azért is érdekes, mert Rhédeynek nem volt más gyermeke, csak törvényen kívül született leánya, aki ekkor kisgyermek lévén kaphatott magántanárt. (Kissé szokatlan ugyan, hogy egy leány részére férfi nevelőt fogadnak, s meglehet, a gróf családja más tagjai számára is biztosította a magas színvonalú nevelést.) Megjegyzendő, hogy ezúttal is jó érzékkel választott embert: Zákány később a nagyváradai gimnázium igazgatója, majd a debreceni református kollégium professzora lett, aki kiválóan tudott németül, franciául és latinul is. Mindenesetre Zákány feltehetően az esküvő idején éppen Rhédey szolgálatában állt, így magától értetődik, hogy e feladatra is bevethetőnek bizonyult. (Zákánynak amúgy ez az egyetlen költeménye maradt fenn, nem a versírás volt hát tevékenységének fő profilja.) Még talán az is megkockáztatható, hogy a kollégiummal való nem is oly régi és később is szoros kapcsolatának köszönhetően ő nyerte meg a korábbi diákot, Szoboszlai Papot Rhédey számára. Zákány az esküvőre írott rövid versében¹¹³ hűséges marad egykori kenyéradójához: hat versszakban kizárólag Rhédey érdemeit sorolja fel (nem erényeit, hanem karrierjének fontosabb eredményeit), hogy aztán két szakaszban sok boldogságot kívánjon.

És végül a debreceni diákok állítottak össze egy kiadványt,¹¹⁴ amelyben hat diák írt rövid verseket az alkalmat ünneplendő. Ezek közül kettő latin, a többi magyar nyelvű. Van itt chronosticon (Budai Andrástól), a helyek ünnepét elbeszélő latin óda (Kovács Benjámintól), latin nyelvű epithalamium, amelyben Hymen segíti elő a frigy létrejöttét (Ungi Márton), egy ehhez hasonló magyar nyelvű (Pap Gábor), a Venus segítségét feldolgozó magyar szöveg (Madarász

¹¹² Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. XIV. Bp. 1914. 1716–1717.

¹¹³ Zákány József: Méltóságos gróf Rhédei Lajos úr [...] és Bai Patai Susánna kis-aszszony' ő nagyságok' házassági egybekelések' alkalmatosságára. Nagy-Várad 1813. (OSZK Any 1813 4°)

¹¹⁴ Carmina epithalamica quibus illustrissimo domino comiti Ludovico Rhedei de Kis-Rhede [...] conjugium cum lectissima nobilissimaque virgine spectabili ac genere domina Susanna Patai de Báj faustis auspiciis initum juvenus studiosa Collegii Helv. Conf. Debreczini 1813. (OSZK Any 1813 4°)

Márton), és végül ismét a helyeket ünneplő magyar vers (Budai András). A debreceni kollégisták közreműködése nem meglepő, s nem is jelenti a reprezentáció magas szintjét. Ha csak futó pillantást vetünk e rövid verselményekre, látszik, hogy a poétikai megoldások iskolások, s az esküvőről mindössze egy-két tényszerű ismeretük lehetett a diákoknak, mikor versüket megírták.

Hogy gróf Dessewffy József miként is vélekedett Rhédeyről, nem tudjuk pontosan, de sejtéseink lehetnek róla. Jól ismerhették egymást, hiszen több diétán voltak követársak (Dessewffy 1805-ben és 1807-ben Zemplén vármegye követeként vett részt az országgyűlésen), nagyjából hasonló körökben mozogtak, s földrajzilag sem esett egymástól távol Bihar és Szabolcs. Ráadásul dokumentálható, hogy Kazinczy naprakészen szállította Dessewffy számára a Rhédeyvel kapcsolatos információkat. Annyi sejthető, hogy Dessewffy osztotta barátja nézeteit: Rhédeyt törtető, alattomos embernek tartotta. Erre következtethetünk például abból, amiként egyik episztolájában ír róla, amelyben az erényes és az erénytelen viselkedési formákat veti össze:

Úgy van az erköltsel szintűgy, valamint a' szokással.
Nézd a' nagyon vágó fiatal szép Lónyai Gábort,
Hogy siet ő minden felleng poltzokra sebessen.
Rhédei mérgében is; utánna rugaszkodik; és már
Jó közel áll hozzá, de eddig még nem vala képes,
Ámbátor haladott, úgy versent véle szaladni,
Őt' hogy utól érné. Keveset tsak várni tanúllunk,
El bukik az szaladó vagy tzéllyát éri futással.
Az szalad ott, – ez mász – kiki tzélnak arányoz a' mint tud.
Az papoló Drevenyák régolta kapaszkodik; őtet
Sok mások követik, mind – mind – törekednek a' dombra.
Tán hogy vagy többet, vagy jobban lássanak? óh nem,
Mert mihelyest mindent akként néznének, a' mint van,
Az dombról le felé selyem ostorok őket el úznék.¹¹⁵

Lónyai Gábor, Rhédey Lajos és Drevenyák Ferenc (akik nem mellesleg jó barátok voltak)¹¹⁶ egyaránt a karriert építő politikusok példái, akik siettükben végső soron mindent el fognak veszteni.

Dessewffy 1814. február 18-án írja alsó-olsói birtokáról Kazinczynak: „Nintsenek most sem elegendő, sem jó leírók körülöttem, és azért tsak Sz. Mihályról fogom veled közleni az ideálokat, Gróf Rhédey második házasságára írtt Verseimet, és a' mértékletességről hozzád intézett Episztolámnak meg jobbitgatott párját.”¹¹⁷ Az imént éppen ebből a mértékletességről írott episztolából

¹¹⁵ Gróf Dessewffy József Kazinczy Ferencnek, Sz. Mihály, 1812. augusztus 16. In: KazLev X. 2298. lev. 79.

¹¹⁶ Erről lásd Kazinczy megjegyzését: Kazinczy Ferenc Cserey Farkasnak, Széphalom, 1810. december 8. In: KazLev VIII. 1883. lev. 193–194. Idézi: *Szilágyi M.*: Egy politikai „pálfordulás” i. m. 59.

¹¹⁷ Gróf Dessewffy József Kazinczy Ferencnek, A[lsó]. O[lysó]. 1814. február 18. In: KazLev XI. 2598. lev. 225.

idéztünk, s talán nem véletlen, hogy éppen ekkoriban írta meg költeményét Rhédeyről is, mely a másiknak mintegy párdarabjává lett. (A harmadik költemény Friedrich Schiller *Die Ideale* című versének fordítása.) Kazinczy valóban jó sokára jutott a költeményhez, amelynek híre megelőzte magát a szöveget, május 1-jén írja:

Verseidet kibeszéllhetetlen gyönyörrel olvastam. Melly szép az én-hozzám írt lelkes Epistola! 's melly szépen festi magas lelkedet és a' mi korunk' fertelmességét! Hadd maradjon-meg írásban némelly jóknál. Jöhet oly idő a' melly annak kinyomtatását ellenzeni nem fogja. – Mélt. Gróf Kis Rhédei Rhédey Lajos Bihar Várm. Administrátor, Leopold Rendbeli Keresztes és Cs. K. Kamarás Úrnak díszes menyegzőjére írt verseden sok helytt kaczagtam. Némelly kifejezéseit előttem annakelőtte már mondotta az, a' ki Tőled jószágot akara vásárlani, 's meg nem foghattam, hogy Te – TE – miként bánthatod azt, a' ki feleséget vett; mintha azt venni – ha bolondúl és illetlenül is! – mindenkinek szabad nem volna. De botrányozásom elmúlt, midőn a' Versezetet végre meglátám. Szerencsés vagy, hogy nem ismered sem a' kereset kívánságait sem a' félelmet: ha ismernéd, 's vagy keresnél valamit, vagy rettegheznél, a' megtisztelt Méltóság bizonyosan megtenné. Mert valója van Voltairnek, midőn nem tudom hol azt mondja, hogy a' nagyokon tett csapodárkodó vágás mindig veszedelmes: ők megértik miért nyújtatott nekik itt a' tömjén, 's azt számba nem veszik, a' vágást pedig kegyetlenül megbosszulják.¹¹⁸

Több dolog is figyelemre méltó: *a)* a két vers együtt mozgott, legalábbis a Kazinczy–Dessewffy-levelezésben; *b)* a vers már terjedt kéziratban, mielőtt Kazinczyhoz jutott volna, tehát Dessewffy a saját társas környezetében terjesztette azt; *c)* Kazinczy szerint nagy politikai bátorságra vall, hogy Dessewffy meg merte írni véleményét: a verset egyértelműen szatíráként érti, s a szerzőt Voltaire egy mondásával vigasztalja.

Dessewffy verse valóban szatirikus: ez a költemény egy igazi anti-epithalamium. Hogy mennyire jól működteti egy epithalamium kellékeit, s mily nehéz megkülönböztetni egymástól a szatirikus és komoly változatokat, mutatja, hogy korábban magam is komoly epithalamiumnak véltem, s csak Szilágyi Márton tanulmánya figyelmeztetett arra, hogy Rhédey életrajzának kontextusában a vers utalásai többet jelentenek, mint egy esküvői tréfa.¹¹⁹ Azért is gondoltam, hogy olyan komoly költeményről van szó, mely ironikus felhangokkal szórakoztatja a násznépet, mert Dessewffynek kiadásra szánt, de kéziratban maradt kötetében találtam rá szövegére, melynek narratív csúcspontja éppen a házasság elérése. Úgy gondoltam, hogy ez a költemény — egy másik epithalamium mellett — a jó házasságra vezető utat példázza, s hogy Dessewffy maga

¹¹⁸ Kazinczy Ferenc Gróf Dessewffy Józsefnek, Széphalom, 1814. május 1. In: KazLev XI. 2652. lev. 361–362.

¹¹⁹ Szilágyi M.: Egy politikai „pálfordulás” i. m. 74.

is részese lehetett az eseménynek, ahol mint költő lépett fel, hogy afféle vidám poétaként mondott rossz tréfákat az egybegyűlteknél, holott éppen a varietas-elv miatt kerülhetett be a kompozícióba a költemény: a meg nem érdemelt felemelkedés példázata, s figyelmeztetés, hogy a házasság ily módon tönkre is juthat. (A sors valóban kifürkészhetetlen: mire a vers eljutott Kazinczyhoz, ez már meg is történt.) Ráadásul ha Dessewffy versei egyszer napvilágot láttak volna, egy olyan kötetben jelent volna meg e költemény, mely maga is hangsúlyosan őrzi rendi jellegét: előfizetési tervezete a diétai követtársakat szólítja meg, hogy vármegyékben terjesszék a könyvet, s az előfizetési íveket a kor neves politikusai közül válogatta ki.¹²⁰ Ilyenformán pedig a vers éppen azoknak szólt volna, akik — szemben velem — egyből megértették volna annak célzásait.¹²¹

Ráadásul Dessewffy ismerhette Szoboszlai Pap István költeményét, sőt talán éppen ez a vers volt az, ami kezére jutván arra indította, hogy maga is tollat ragadjon, s megírja az ellenverset. A Szoboszlai Pap-versre utalhatnak a térbeli játékok: a földrajzi térben megjelenő istenek kavalkádja. A felütés az Aba nemzetségre utal, mint Szoboszlai Papnál is láttuk:

Rhédey király vér, Aba nemzetsége,
Pogány fejedelem' keresztény vérsége,
Szép óriás, illő a magyar gárdához,
Szokál hol a' Nagyok' 's Szépek' oldalához,
Vi'sgálva életed' nyugtalan csörgését,
Dicsérem zöld parasztnak futo sietését[.]

A kicsinyek és nagyok ellentétének összevillantásában Dessewffy a termet és a társadalmi rang közötti látszólag egyenes összefüggést pellengérez ki. A nagyok és szépek oldalához szokott Rhédey személye a paraszt sietésével lesz opponálva, s a származás ezen ellentétezés kontextusába kerülve értelmeztetik át: nagyok közé születni elkényeztetettséget is jelent.

Ráadásul a folytatásban ez a nagyság, mely a vitézi bátorságot implicálja, a gyávaság röhejes jelenetébe torkollik: a vadászok elől fára mászik egy medve. Itt nyilván Rhédey politikai pályájára történik utalás: Rhédey hősködött (mint arról egy jegyzet tájékoztat, Rhédey egy zempléni gyűlésen bécsi előljárók fejét szerette volna tarsolyában látni – erre az esetre utaltunk is a pályakép felvázolásánál), ám most úzött állatként egyre magasabbra tör. A

¹²⁰ A következő személyeket jelölte meg: gróf Andrássy György, (Felsőbüki) Nagy Pál, báró Mednyánszky Alajos, báró Perényi Zsigmond, gróf Széchenyi István, gróf Teleki (IV.) József, Uzo-vics János és báró Wesselényi Miklós.

¹²¹ A kötet megtalálható: [Gróf Dessewffy József:] Pro typo. I^{mus} Liber. MTA KIK Kt Ms 10.229/b. A kötet előfizetési felhívásának tervezete: [Jelentés gróf Dessewffy József verseinek megjelentetéséről, 1828]. MTA KIK Kt Ms 10.229/d. A kötet kompozícióját és Dessewffy költészetét korábbi könyvemben értékeltem: *Vaderna Gábor: Élet és irodalom. Az irodalom társadalmi használatát gróf Dessewffy József életművében.* Bp. 2013. 191–207. Az erre a versre vonatkozó értékelés: uo. 203. A Rhédey Lajoshoz írott vers Kazinczynak elküldött másolata (Dessewffy autográf javításaival) megtalálható: MTAK Kt RUI 2r 28. sz. alatt. A továbbiakban a *Pro Typo* változatából idézek.

magasra jutás, a karrier ilyenképpen válik gúny tárgyává („Kapaszkodásokban lelél bátorságot”), s rabság és szabadság így módon végképp összekeverednek:

Ott fenn a magos fa' levelei megett,
 Rettegél, pirultál Barátom! eleget
 Környüskörül fogván, ez vagy amaz ágot
 Kapaszkodásokban lelél bátorságot.

Ehhez képest kezdi el dicsérni Rhédey elért eredményeit, látszólag méltatja őt, ám az eddigiek fényében visszaesik a siker. Rhédey, feleségének halála után, a munkás életben talált vigaszt:

Szived hát irigység 's nyügfény közepette
 Bihar' javára most magát függeszgette,
 És nem ügyelt csupán Bécs' dörgő szavára,
 Hintél magot megyéd' szebb virágzására,
 Rend, jó utak, hála, legottan termének.
 De sok Magamosok¹²² téged gyűlölének
 Unalom üldözés kísért a disz' fáján
 'S követe tetőknek ingó lajtorjáján.

Ekkor érkezik — mint Szoboszlai Papnál, itt is — jutalomként Amor (a „vén gyermek”, tehát egyszerre fiatal és öreg — ismét Szoboszlai Pap versére utalás), illetve hű társa, Hymen, s az istenek (Bacchus-Liber és Venus is megjelenik) és emberek egymást kergetve végigjárják a Hegyalja vidékét — mondanom sem kell: Szoboszlai Paptól az ötlet. Végül Bacchus mond egy beszédet, majd minden isten a hintóra pattan, s Tokaj hegyén felejtik Rhédeyt:

Liber imígy végzé, 's nem vesztvén több szót,
 Eltűnt a hintóval Himennel Ámorral
 Kis Isten úgy bánsz te egy adminisztrátorral?!

A mitológiai jelenetet tehát Dessewffy is visszarántja a földre, ám itt nem emeltetett fel hőstünk az istenek sorába, hanem éppenséggel itt hagyták őt közöttünk az istenek. A versbéli Rhédeynek tehát magának kell megoldania problémáit („Sűrű habzatok közt pezsgett meleg vére”), amikor megpillantja a lányt. Innentől kezdve az (anti-)epithalamiumoknak az a sajátossága kerül előtérbe, amely — utalván a közelgő nászra — erotikus képeket vegyít a komoly megszólalásba. Ilyen itt például a lány kellemeinek leírása közben a „Tejfelbe áztatott rózsa” említése, ami a mezítelen női mellre való utalás. Erre ráadásul később is visszatér, mintha Rhédey Patay Zsuzsi melleinek szépsége miatt nősült volna meg:

¹²² Dessewffy jegyzete ehhez: „Könnyen érthető szó, Egoistákat teszen, kell kohlolni, mert egy üdőtül közöttünk is nagyon kezdenek szaporodni.”

Nyil-sebesen megtérsz, nem igen sokára
 Mátkádnak ölébe te Czekeházára,
 Visszatérsz az érzett hitet kipezsegni,
 Zsuzsi' keble mellett ki tudná megszegni?

S természetesen megtalálható az ilyenfajta költeményekben elengedhetetlen viccelődés a nászéjszakával:

Foly a' bor a vigság, muzsika, himnuszok,
 Fut a' táncz, zeng a vers, szöknek a ritmusok,
 Másnap frisebb Zsúsi, köszöntik új dallal
 Mellyre vetekedik a lángszin hajnallal.

E disszonáns megszólalást, mely egyfelől dicsérte Rhédeyt, másfelől gúnyt űzött belőle, Dessewffy egy komoly tanácsot megfogalmazó zárlattal ellensúlyozza. Voltaképpen arra figyelmezteti Rhédeyt, amit már a Kazinczynak elküldött episztolájában is szóvá tett, csak mindezt a szerelem kontextusába helyezi át:

Lajos! kinek dallom e szives énekem'
 Te most boldog Lajos, ugyan mond meg nekem,
 A nagyravágyás e fogható ezekhez
 A szívet eltöltő érzékenységekhez?

Tehát a vers — miközben komolyan venni valóban nem érdemes — megfogalmaz egy komoly tanácsot is: a szerelem mellett eltörpül a nagyravágyás.

A fenti költemények egymás mellé helyezése azzal a tanulssággal járt, hogy bár Rhédey második esküvőjénél került a nyilvánosságot (hiszen nem Bihar központjában tartotta meg, ahol nem tudta volna elkerülni az ünnepelést), az mégis a rendi nyilvánosság keretei között értelmezett. Szoboszlai Pap István, az alkalomra felkért poéta kihúzott ugyan két versszakot (talán Rhédey kérésére?), melyek az esküvőt a vőlegény politikai pályája felől értelmezték, így is maradt benne annyi gyúanyag, ami lángra lobbanthatta Dessewffy Józsefet, aki e magánéleti esemény mögött is politikai tanulságokat látott. (Meggjegyzem, nem valószínű, hogy ő akár egy pillanatra is elválasztotta volna e dimenziókat egymástól.)¹²³

(Esküvők)

Mit lehetne mondani a rendi költészet esküvői szokásrendjéről? Minél magasabb volt az esküvő reprezentációs szintje, annál inkább közel kerülhetett megszólalásmódja a bárdköltészeti beszédmódhoz. Erre lehetőséget teremtett az is, hogy az epithalamiumok beszélője hagyományosan egy közösséget képvisel, amely ebben az esetben akár egy politikai közösség is lehet. Rhédey

¹²³ Ehhez lásd *Vaderna G.*: Élet és irodalom i. m. 51–58.

Lajos esküvője azért volt tanulságos ebből a szempontból, mert a főrangú vőlegény arra tett kísérletet, hogy kivonja a rendi nyilvánosság köréből e magánéleti eseményt, ám a kortársak így is a rendi politika alkalmát látták meg benne. Természetesen a rendiség nyilvánosságának minél alacsonyabb szintjét vizsgáljuk, az esküvő alkalmá annál kevésbé fog önmagán túlmutatni; minél szűkebb nyilvánosságot szólít meg, annál kevésbé lesznek rekonstruálhatóak magának az eseménynek a specifikus sajátosságai.¹²⁴

WEDDING IN PATRICIAN POETRY AT THE BEGINNING OF THE NINETEENTH CENTURY

*The Poetical Representation of the Marriages of Alexandra Pavlovna and Palatine Joseph
Habsburg, and Count Lajos Rhédey and Zsuzsanna Patay*

by Gábor VADERNA
(Summary)

Patrician poetry was a traditional part of Hungarian literature from the seventeenth to the nineteenth century. Examples of it were written for public representation of the noble classes, the authors being noblemen, their secretaries, tutors or other persons in the noblemen's employment. A greater part of this kind of literature was written for wedding ceremonies. This essay concerns two such ceremonies: Palatine Joseph married the daughter of Russian Tsar Paul I, Princess Alexandra Pavlovna in 1799, and Count Lajos Rhédey, who had a newly gained aristocratic rank, took Zsuzsanna Patay for wife in 1813. These two cases are rather different. The Palatine held his wedding ceremony in the vicinity of Saint Petersburg, while the events of public representation took place at Buda and Pest several months later. Zsuzsanna Patay was Lajos Rhédey's second wife, hence social representation was scaled down. By analysing the poetical representation of these cases this essay argues for two theses: 1) The lower the level of representation was, the more simple traditional forms of wedding poetry (i.e. the genre epithalamium) can be recognized and the harder specific characteristics of the concrete ceremony can be defined. 2) If the level of representation was higher, the wedding poetry came closer to bardic poetry.

¹²⁴ Eddig csak dicsértem Kiss Béla cikkét, most engedtessek meg egy kifogás is. A rendi költészet és a közköltészet esküvői alkalmi költészete valóban nagyon hasonlít egymásra. Azt azonban fontos hangsúlyozni, hogy az általa idézett két Szoboszlai Pap-vers például nemcsak azért különbözik, mert az epithalamiumok fejlődési irányát mutatják, hanem inkább azért, mert a megrendelők társadalmi státusza különbözik. Lásd Kiss B.: Hymen szövétnéke i. m. 87–88.

Szilágyi Adrienn

EGY 19. SZÁZAD ELEJI BIRTOKELIDEGENÍTÉS ESETE

A Stockhammer család Békés megyei jószágainak kiárusítása

A török kiűzése után elnéptelenedett Békés megye öthatodát jelentő gyulai uradalmat a Harruckern család kapta meg. A famíliába történő beházasodásokat követő részesedések, a családon belüli birtokosztódások ellenére a Harruckern családtagok igyekeztek egybetartani az uradalmat. Az erős családi összetartás, a közös birtoklás lassította a nagybirtok szétforgácsolódásának folyamatát, illetve késleltette a középbirtokos réteg kialakulását. Ez a sajátos helyzet eredményezte, hogy a megye újraformálódó nemességén belül tulajdonképp csak a két szélső nemesi réteg: a nagybirtokosság és az armalisták csoportja alakult ki a megye vékony középbirtokos rétege mellett.¹

A Harruckern-uradalom történetében, illetve a megye középbirtokos rétegének a kialakulásában leginkább a Stockhammer család birtokrészeinek a kiárusítása bizonyult döntő eseménynek. A Stockhammer familia viszonylag rövid ideig kötődött a megyéhez, de birtokrészeinek folytonos rendezése, majd azok eladása gyakran emlegetett családdá tette. A Harruckern-uradalom 1798. évi öt részre történő felosztásakor ugyanis Harruckern Mária Anna, azaz gróf Stockhammer Ferencné után gyermekei, Antónia, Rozália, Ferenc és Ignác örökölték a szarvasi részt.² Az adóssággal terhelt Békés megyei birtokrészek elidegenítését Stockhammer Ignác fia, Ferdinánd kezdte meg két ütemben, majd hasonlóan jártak el Stockhammer Ferenc örökösei is.³

Stockhammer Ferdinánd felerészben bírta Öcsödöt Stockhammer Ferenc örökösei mellett, illetve 1806-ban Gyoma tulajdonosa lett. A szarvasi birtokrészekon kívül — gróf Siskovics Józsefné csabai rátájának az „átvállalása” után

¹ A Harruckern-uradalom birtoklástörténetéről bővebben: *Szilágyi Adrienn*: A Békés vármegyei Harruckern-uradalom birtoklástörténete – az uradalom közös birtoklásától a felosztásáig. In: Visszatekintés a 19–20. századra. Szerk. Cúthné Gyóni Eszter – Wirthné Diera Bernadett. Bp. 2011. 11–29.

² A Harruckern-uradalmat az örökösök 1798-ban gyulai, békési, szentesi, csabai és szarvasi részre osztották fel. A szarvasi ráta részei: Szarvas, Endrőd, Gyoma, Öcsöd, Kondoros, Csákó és Csejt pusztának egy része. Lásd a tanulmány végén: *A Stockhammer familia családfája*.

³ *Karácsonyi János*: Békésvármegye története I–III. Gyula 1986. III. 197–198.; *Nagy Iván*: Magyarország családai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal. I–XII. Pest 1857–1868., 1863. X. 374–375.; *Kempelen Béla*: Magyar nemes családok. I–XI. Bp. 1911–1932., 1915. IX. 453. Stockhammer Ferenc házasságából egy fiú, Hermann Lajos, illetve három lány született: Zsófia, Vilhelmina és Karolina. Hermann Lajos (1795–1858) a Stockhammer család utolsó férfi tagja — morvaországi és Békés megyei birtokos — a Bécs melletti Hütteldorfban utód nélkül halt meg.

— Csaba egynyolcadának birtokosaként jegyezték.⁴ Jelen tanulmányban — a megye legtekélyesebb főúriának hírében álló — Stockhammer Ferdinánd birtokeladásának a körülményeit kívánjuk ismertetni, amely egyben alkalmas az eladó-sodás, a hitelezés, a birtokrész-elidegenítés gazdasági és jogi folyamatának, továbbá az ezzel szemben fellépő, tiltakozását kifejező Harruckern-örökösök lépéseinek a bemutatására.

A birtokelidegenítés, hitelezés, zálog és csőd jogi szabályozása a korszakban

Az ősi jószágok öröklése és megosztása viszonylag egyszerűen történt a családon belül. Sokkal nehezebb és bonyolultabb azonban az az eset, amikor valamilyen okból családon kívüli értékesítés mellett döntött a birtokrész tulajdonosa. Az ősi birtokrészeket ugyanis nyomós ok nélkül, az örökösök sérelmére, illetve beleegyezésük hiányában eladni nem lehetett. A szabályozás ellenére többen mégis az ősi fekvőjószágokat, illetve birtokjogokat a szükségétől megszorítva, vagy épp minden ok és sürgetés nélkül zálogosították, eladták, ideiglenesen átruházták, különböző címek alatt lekötötték. Értelemszerűen ilyenkor a család tiltakozott és igyekezett megakadályozni, hogy a jószágrészek kikerüljenek a család tulajdonából, sőt bizonyított „családság” esetén a familia peres úton is visszaszerezhesse az „örökre cserébe adott” jószágrészt.⁵

Mi több, az elidegenítéskor és zálogosításkor külön jog illette meg az öröklésre jogosultakat, hiszen az eladót a jog arra kötelezte, hogy örököseit az öröklés sorrendjében megkínálja (*praemonitio*). Ez pontosan az örökösök sérelmére történő birtokeladásokat kívánta megelőzni, ezért minden birtokeladásnál és zálogosításnál azokat a fiúkat, lányokat, atyafiakat, akikre az eladás vagy a zálogosítás birtokjogainak öröklése és háramlása tartozott — hogy azt vagy azokat magukhoz vehessék —, törvényesen meg kellett kínálni, azaz az eladást megelőzően előintéssel kellett élni. A megkínáltak ugyanis minden más vásárló előtt szabadon és teljes jogkörrel megvehették az eladásra váró jószágrészeket, illetve birtokjogokat. A megkínálásra csak az öröklésre jogosultak tarthattak igényt, ami kizárta a távolabbi rokonok, korábban osztozkodók és azok leszármazottainak kérelmét. Ha az eladó vagy a zálogosító ezt elmulasztotta, és birtokjogait a beleegyezésük nélkül elidegenítette vagy zálogosította, akkor a család az ilyen fekvőjószágok és birtokjogok vásárlóját a Királyi Kúria elé idézhette. A per lefolytatása után a felperes az eladott fekvőjószágokat és birtokjogokat közbeccsúje szerint megvásárolhatta. Ha az előintést követően valamelyik fiú, leány vagy atyafi szeretne volna a fekvőjószágokat megvásárolni, akkor azt bíró előtt — aki előtt végbement a megkínálás is — kellett bejelentenie, majd az eladás feltételeinek teljesítését, az eladás összegének lefizetését rövid határidő-

⁴ Karácsonyi J.: Békésvármegye i. m. III. 169., 201., 203.; Nagy I.: Magyarország családai i. m. X. 857–871.; Kempelen B.: Magyar nemes családok i. m. X. 232. Csaba felének kétharmadát gróf Sztáray Albert, egyharmadát gróf Trauttmansdorff József, Csaba másik felét gróf Bolza József, gróf Batthyány István, gróf Eszterházy Mihály és gróf Stockhammer Ferdinánd birtokolta.

⁵ Werbőczy István: Tripartitum: a dicsőséges Magyar Királyság szokásjogának hármaskönyve. I. rész 71. cím. Pest 1844.

höz kötötték. Amennyiben a megkínáltak az ajánlás ellenére nem támasztottak igényt a megvásárlásra, akkor a későbbiekben nem élhettek a visszakövetelés jogával.⁶

Az eladónak abban az esetben nem kellett a megkínálás jogával élnie, ha főbenjáró ítélettel elmarasztalták, letartóztatták, büntetés miatt bírói kézbe adták, vagy külső ellenség tartotta fogságban, és az eladás által kívánta kiváltani magát. Ilyenkor a fekvőjóságait megkínálás nélkül bárkinek, bármilyen összegért, bármikor szabadon eladhatta. Az eladó akkor is szabadon elidegeníthette a fekvőjóságait, ha az ajánlattevő a határidőig nem teljesítette a feltételeket, illetve nem tette le a megajánlott összeget.⁷

Többek között az eladás körüli nehézségek miatt igen elterjedt volt az ingatlan zálogba adása. Abban az esetben, ha a jószágot adósság miatt átadták egy hitelezőnek, akkor zálogról (*pignus*), ha átadás nem történt, azaz az ingatlanra bejegyzett teher csak a hitel biztosítását szolgálta, akkor lekötött jószágról, ingatlanjelzálogról (*hypotheca*) beszélhetünk.⁸ A záloghitelező, zálogbirtokos, zálogtartó a zálogos ingatlant birtokában tarthatta, használhatta, sőt alzálogba adhatta, illetve a tulajdonvédelem joga is megillette. A zálogbirtok után kapott összeg voltaképp a zálogbirtok határozott időre — legfeljebb harminckét évre — szóló jövedelmének előre megvásárlása volt. A zálogbirtokot, illetve a hasznok szedésével járó jogot zálogszerződés biztosította a felek között. A zálogba adott birtok visszaváltása felmondással történhetett, amit nemcsak a zálogadós, hanem annak örökösei és az osztályos atyafiak is kezdeményezhettek.

Ha valaki zálogosítani kívánta jószágát, akkor — hasonlóan az eladáshoz — a felszólítást itt sem lehetett mellőzni, hiszen ennek hiányában a zálog támadható volt. Következésképp az elsőbbség a zálog esetén is érvényesült, így a zálogkötést sem lehetett elhallgatni az örökösök előtt.⁹ A fekvőjóságok és birtokjogok zálogosításáról már csak azért is külön rendelkeztek, mert sokan úgy kötötték le jószágait, hogy egész életükben fel sem bontották, így a zálogba adó halálát követően könnyen a záloghitelező kezébe kerülhetett a birtok. Hogyha a zálogba adó örökö-

⁶ Bódiné Beliznai Kinga – Horváth Attila – Zlinszky János: A magyar magánjog története. In: Magyar jogtörténet. Szerk. Mezey Barna. Bp. 2004. 86–117.; Frank Ignác: A közigazság törvénye Magyarhonban. Buda 1845. 363. 194 § Az ajánlásról. 343. 185 §: A nemesi birtok átruházását örökbevallásnak (*fassio perennalis*) nevezték, amely személyesen, hiteles pecsét alatt, bevallólevéllel, az örökösök szabályos megkínálása után lépett érvénybe. Az örökvallást a királyi kancellárián vagy hiteleshely előtt kellett tenni, ahol a megtörtént eladásról igazolást adtak ki. Az átadást igazoló levél elmulasztása esetén az átruházás formai hiba miatt érvénytelen lehetett. Az eladás személyesen vagy törvényes megbízott által élő szóval történhetett. A végbement adásvételt jegyzőkönyvbe kellett iktatni, a levéltárba kellett helyezni, majd a tanúsító öröklevél hiteles pecsét alatt kellett kiadni, azaz a magánpecsét nem számított hitelesnek.

⁷ Frank I.: A közigazság törvénye i. m. 362. 193 §: A felszólítás a szolgabíró és az esküdt, illetve a királyi tábla hiteles jegyzője által történhetett. Azokat, akikről az eladó nem tudott, a megye előtt együttesen szólíthatta fel. Aki a felszólításkor tiltakozását nem fejezte ki, azt úgy tekintették, mint aki hallgatásával beleegyezett az eladásba. A szerződést teljes terjedelmében kellett közölni, majd a vétel bejelentésére 15 napot adtak, aki addig szándékát nem jelentette, később az eladás ellen panaszt nem tehetett.

⁸ Uo. 365. 196 § A zálogosításról. A zálogosítás régebben hiteles bevallás mellett történt, később törvényes bevezetés, sőt királyi helyben hagyás is kísérte.

⁹ Uo. 367. 197 § A zálog átvételéről, 370. 199 § A zálog feltételéről.

sei bizonyítani tudták, hogy a zálogba adott fekvőjóságok és birtokjogok zálogcímen kerültek idegen kézre, akkor az esetleges elévülési időt is figyelmen kívül hagyva az örökösök visszaigényelhették azokat.¹⁰

Az idézett szabályozásokon túl a következő törvénycikkek kerültek elő a Harruckern-örökösök tiltakozása során: az 1638. évi 29. törvénycikk — 600 forint erejéig elzálogosított fekvőjóságokra nézve perújítás útján jogorvoslat kérése szükséges —, az 1655. évi 35. törvénycikk — az országon kívül lakók a fekvőjóságok árát törvényes örököseik sérelmére nem vihetik ki —, illetve az 1655. évi 52. törvénycikk — a kisebb összeggel megkínálók ügyét ugyanakkor, ugyanazon perrel kell eldönteni; illetve a zálogjogról magánpecsétek alatt és tulajdon kézírással kiállított levelek nem minősülnek jogerősnek.¹¹ Ezenfelül hivatkoztak még az 1723. évi 47. és 48. törvénycikkekre, az előbbi a fivérek nyereségéről és káráról, az utóbbi pedig a tékozlókra kiróható zárlatról szólt.¹² A 47. törvénycikk az osztály alá tartozó javak kölcsönös öröklését hangsúlyozta. Az osztály egységét és sérthetetlenségét ugyanis kifejezetten szem előtt tartotta a jog, hiszen az osztály létrehozásával, a családi vagyon megöröklésével felosztott jóságok ősisévé váltak, azaz az osztályba vitt szerzett javak, illetve a megosztott adományos javak is az ősiség alá helyeződtek. Az osztály következőiben az osztályosok felelősséggel tartoztak egymás iránt, továbbá az osztály révén egymás osztályrészére kölcsönös öröklési igényt támaszthattak. Így az örökösök sérelmére történt elidegenítés, megterhelés, a javakra kötött szerződések és eladások jogtalannak minősültek. Ilyen esetekben az osztályosok több megyében fekvő javaira nézve a kerületi tábla, az egy megyében fekvőkre pedig a megyei bírák előtt kérhettek jogorvoslatot.¹³

Mihelyt pedig a fentebb megnevezett egyik vagy másik rendű perből kiderült a fekvőjóságok eltékozlása, akkor a megye hatóságának — ahol ezek a javak elhelyezkedtek — zárlatot kellett elrendelnie, majd valamelyik osztályos rokonnak — évenként teendő számadás terhe és a megye által megszabott díj mellett — a kezelésébe kellett kiutalnia. A zárlatot (*sequestrum*) azonban nemcsak a tékozlás esetének fennforgása, hanem az ősi vagyon túlzott eladósodása miatt is elrendelhették, illetve önként kérhette azt a hitelekkel nem bíró adós. A zárlat során az adós zár alá vett birtokrészek feletti rendelkezési jogát felfüggesztették, továbbá az így beérkező jövedelmekből az adósságokat, a törvényes kamatokat kellett kifizetni a javak jövedelméhez és a kifizetendő adósságokhoz arányosítva. Miután a terheket lerótták, illetve esetlegesen a tékozló „megjavult”, akkor javait újra kormányzása és haszonvétele alá lehetett bocsátani, ha viszont a javulásnak semmi reménye sem mutatkozott, akkor továbbra is zárlat alatt kellett tartani.¹⁴

¹⁰ Hármaskönyv I. rész 82. cím. *Frank I.*: A közigazság törvénye i. m. 369. 198 § Ki válthatja meg a zálogot?

¹¹ Corpus Juris Hungarici – Magyar Törvénytár. 1608–1657. évi törvénycikkek. Szerk. Márkus Dezső. Bp. 1900. 387., 607., 617.

¹² Magyar Törvénytár. 1657–1740. i. m. 611–612.

¹³ Bódiné Beliznai K. – Horváth A. – Zlinszky J.: A magyar magánjog i. m. 97. Az osztállyal egyes ingatlanok, legelők, illetve királyi haszonvételek osztatlanul maradtak az osztályosok között, vagyis azokon közbirtokosság létesült a részesedés hányadának meghatározásával.

¹⁴ Hármaskönyv I. rész 59. és 60. cím.

Az adóssal szembeni pénzbeli követeléseket a betáblázás (*intabulatio*) biztosíthatta, hiszen ilyenkor az illető törvényhatóság nyilvános könyvekbe jegyezte fel az adós javait és terheit. A betáblázásnak ott kellett történnie, ahol az adós javai feküdtek, így nemesi és jobbágyi birtokait a megyei közgyűlésen vagy a szabad királyi városokban táblázhatták be. Máshol felvett bejegyzések nem bírtak jogerővel. Betáblázni viszont csak olyan követelést lehetett, amely pénzről, meghatározott összegről szólt, illetve amelyet beadott iratok alapján iktattak be. A betáblázási jegyzőkönyvet és névmutatóját szabadon, díjfizetés nélkül bárki megtekinthette, sőt kivonatot is kérhetett róla. A kitáblázás ugyanott ment végbe a visszaváltott kötelező levél felmutatásával, ezt pedig a semmisítés (*amortisatio*) követhette. Ekkor a betáblázás másolatát megküldték a Magyar Királyi Helytartótanácsnak, továbbá körlevél formájában vagy hírlapokban leköszölve az egész országban meghirdették. Ha egy év alatt ellenvetés nem érkezett, akkor kimondták a semmisítést. A fizetés mind az adós, mind a hitelező számára előre megadott helyen és időben történt, ahol a pénz értékének változásával is kalkuláltak.¹⁵

A csőd (*conkursus creditorum*) akkor állt fenn, ha valaki vagyonát annyira túlterhelte adósságokkal, hogy jószágainak jövedelme már nem volt elegendő annak teljes kifizetésére. Ekkor csődeljárást indítva a hitelezőket törvényes sorrend szerint elégitették ki. Ez gyakorlatilag olyan végrehajtást jelentett, amely a vagyonbukott adóssal szemben a hitelezők javára történt, hiszen az adós vagyonát felosztották azok között. A „csődületről” szóló 1840. évi XXII. törvénycikket — amely a német eljárást vette át — az 1839–1840. évi országgyűlésen alkották meg. A csődeljárás jóval rövidebb lett, hiszen törölték a fentebb már ismertetett feudális kibúvót, a zár alá vételt. Azaz míg a zárlatnál önként letétbe vagy zár alá helyezhették az adósok a vagyonukat, illetve a hitelezőket leginkább csak a kamatokból elégitették ki, addig a törvényben már célként jelent meg, hogy az eljárás során zár alá vett vagyon eladásából származó jövedelemből fizessék ki a hitelezőket. Ezt a szabályozott eljárást az adós vagy valamelyik hitelező kérésére indíthatták el. Az adós azzal az indokkal kezdeményezhette, hogy az adósságai meghaladták vagyonát. Az eljárás elindításával elveszítette jogi értelemben vett cselekvőképességét, így a bíróság egy perügylőt és egy tömeggondnokot jelölt ki. A hitelező már akkor is az eljárás indítását kérhette, ha a kitűzött fizetési határidő lejárt, és bizonyította, hogy az adós nem tud eleget tenni tartozásainak. Ezt követően a bíróság hirdetményt tett közzé, hogy a hitelezők jelentsék be követeléseiket, az adós pedig adja elő bukásának okait.¹⁶

Stockhammer Ferdinánd adósságai és hitelezői

Stockhammer Ferdinánd vagyonát kiskorúként örökölte meg, így 1796-ban gyámul Vidovich Mihályt rendelték ki, akit 1805-ben gróf Bolza Péter vál-

¹⁵ Frank I.: A közigazság i. m. 666. 335 § Zálogról, 670. 336 § Betáblázásról, 673. 338 § A fizetésről.

¹⁶ Halmos Károly: A csőd intézményének rövid története. Közgazdasági Szemle 59. (2012: 5. sz.) 540–557., 541–544. A közadós elleni végrehajtási eljárás során nem a hitelezők kielégítése volt a legfőbb cél. Főként azért nem, mert a vagyont leginkább a földbirtok jelentette, amelyet a család igyekezett megtartani.

tott. Stockhammer Békés megyei birtokainak átvételétől kezdve tartozásokkal küzdött, hiszen 1798-ban atyai öröksége, 1801-ben pedig gróf Siskovicsné zálogos csabai birtoka után viselt adósságot.¹⁷ A csődületi per így nem volt ismeretlen Stockhammer számára, hiszen a megörökölt kölcsönei után 1798-ban — tehát már a megöröklés évében — Békés megye törvényszéke előtt pert indítottak atyja hitelezői. A per kimutatása szerint 400 000 bankóforintot kitevő ősi adóssággal bírt. Az ekkor elrendelt bírói zárlat végül az adósságok kifizetése nélkül bontódott fel.¹⁸

A következő zárlatot Stockhammer már önként vállalta és indította 1824-ben. A javak gondviselőjének ekkor báró Wenckheim Józsefet nevezték ki, később pedig Csepicsányi Tamás kinevezését kérte Stockhammer.¹⁹ Ennek megfelelően a Stockhammer Ferdinánd tulajdonában lévő Endrődöt, Öcsödöt, Csaba egynyolcadát, illetve Kondoros, Csejt, Szentmiklós, Csorvás és Sima-Berek pusztát mérték fel.²⁰

Stockhammer 1829-ben már 149 hitelezőnek tartozott. A kamatokkal terhelt tőkepénz 797 207, az elmaradt régi kamatok 266 184, a megítélt perek költségei pedig 14 740 ezüstforintot tettek ki, azaz az összes teher 1 078 130 forintot jelentett. Az első kiárusítást követő, 1833. évi kimutatás szerint a hitelezők száma 49-re csökkent. Ekkor a terhelt tőkepénzek értéke 595 645, a kétséges — azaz a perek kimenetelétől függő — tőkepénzek összege 89 324 forint volt. Ehhez még hozzáadódtak a régebbi kamattartozások is, amelyek 115 031 forintot tettek ki, azaz Stockhammer tartozása ekkor majd 800 000 ezüstforint-ra volt tehető.²¹

A hitelezők személyéről és a hitelezett összegekről pontos képet nyerhetünk az ekkor készült adósjegyzék segítségével, amit külön táblázatban is összegeztünk.²² A 49 hitelező alig egynegyede főúri családból, jellemzően a Harruckern-örökösök közül került ki, így a gróf Károlyi, gróf Eszterházy, báró Drechsel család egy-egy tagját találhatjuk a hitelezők között. Természetesen Stockhammer a Harruckern család közös pénztára és gróf Stockhammer Ferenc örökösei felé is tartozott. A legnagyobb hitelezője Budáról 225 000 forinttal gróf Festetich Albert volt. A kölcsönpénzeknek szintén nagyjából egynegyede — nem csupán főúri családtól — Bécsből származott, míg egyharmada, ideértve Csaba és Szarvas települését is, Békés megyéből került ki.²³ Ugyanakkor a

¹⁷ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) P 418. A. I. Fasc LL 1–91.

¹⁸ Magyar Nemzeti Levéltár Békés Megyei Levéltára (MNL BéML) IV. A. 1. a. 714/1798. A felbontás körülményeire vonatkozó közelebbi információkkal nem rendelkezünk.

¹⁹ MNL BéML IV. A. 1. a. 952/1824., IV. A. 1. b. 1723/1826.

²⁰ MNL BéML IV. A. 1. a. 1738/1825., IV. A. 1. a. 1732/1827., 1734/1826.; MNL OL P 418. A. I. Fasc. M. f. 324. Stockhammer 1827-ben kérelmezte, hogy az összeírásra kirendelt deputációhoz a hitelezők közül Csepicsányi Tamás is csatlakozzon, és az egyben lemondó báró Wenckheim József helyére kerüljön. A megye elfogadta kérését.

²¹ MNL BéML IV. A. 1. 527/1835. Stockhammer pazarló életmódját az itt feltüntetett összegek és kamatok alapján nehéz megítélni, mint ahogyan azt is, hogy ilyen hosszú időtávon — az inflációval és a két deflációval számolva — az adósságai és annak törlesztései pontosan hogyan is alakultak. Abban azonban bizonyosak lehetünk, hogy ilyen összegeknek akár csak a kamattörlesztései is komoly terhet jelenthettek.

²² MNL OL P 418. A. I. Fasc. MM. Lásd a táblázatot: Stockhammer Ferdinánd hitelezői (1833).

²³ Békéscsaba története. Szerk. Jankovich B. Dénes – Erdmann Gyula. Békéscsaba 1991. 625–626. Csaba 1813-ban még kitért a hitelezés elől, bár az uradalmi prefektus erősen nyomorgatta. Végül 1816-ban adott kölcsönt a település Stockhammernek.

helyiek többségében kisebb összeget — 1000 forint körüli értékben — kölcsönöztek, így többek között a Harruckern-örökösök közös családgyűlésén jelen lévő Csepcsányi Tamás — egyben a Stockhammer-birtokrészek jószágkormányzója —, Bujanovits Ágoston, Vidovich Mihály vagy Bodroghy Papp örökösei is kisegítették Stockhammer Ferdinándot.²⁴

A hitelezőket végül a birtokrészek kiárusításából befolyt összegekből fizették ki. A második eladás utáni, 1835-ben készült összeírás már csak 33 hitelezőt jegyzett. A bécsi kölcsönzőket kifizették, a bejegyzett kölcsönöket kitáblázták, illetve Csepcsányi jelentése szerint a fennmaradt hitelezőkkel egyezségekre léptek, kivéve a Harruckern családot és Stockhammer Ferenc örököseit.²⁵

Stockhammer első jószágeladása és a Harruckern-örökösök közös tiltakozása

A Harruckern-örökösök a Stockhammer-jószágrészek kapcsán 1828. március 27-én Pesten gyűltek össze báró Wenckheim József elnöklése alatt.²⁶ A családgyűlésen közölték az egybegyűltekkal, hogy gróf Stockhammer Ferdinánd és hitvese, gróf Stockhammer Johanna önkényes bírói zár alá vételt, illetve a legfelsőbb helyről, a Magyar Udvari Kancelláriáról rendelt csődeljárás elindítását kérték azzal az indokkal, miszerint az odáig felhalmozott adósságokkal nem bírnak tovább. A csődeljárás elrendelésétől eltekintve kérésüknek helyt adtak, illetve a megyei szolgabíró és esküdt összeírása alapján minden ingó és ingatlan vagyonukat zárolták.²⁷

Az 1828. évi zár alá vételt azonban hosszas egyeztetés előzte meg, ugyanis a csődeljárás megindítását Békés megye is szeretne volna, de a megye törekvése sikertelen maradt, hiszen a csődeljárás elrendelése helyett a bírói zár alá vett javaknak újabb és pontosabb összeírását rendelték el. A második összeírás alkalmával Stockhammerék kimutatták, hogy az esztendei jövedelmekből fizetett kamatok nagysága csökkent, ezért új felírást és új kérelmet küldtek a megye által a kancelláriához. Ez azonban szintén elutasításra került azzal a megfontolással, hogy nem lenne-e hasznosabb a jószág egy részét eladni, annak árát a „lármásabb és nyughatatlan” hitelezők kielégítésére fordítani, ami által pedig a jószág nagyobb része esetleg megmenthető is lenne. Stockhammer Ferdinánd

²⁴ MNL BéML IV. A. 1. b. Ö78. Párhuzamként báró Wenckheim József terheit említhetjük: míg az indigena Stockhammer főként bécsi és pesti illetőségű hitelezők irányába tartozott, addig a megyéhez kötődő Wenckheim József megyebeli nemesektől — Szombathelyi József, Beliczay József, Tormássy Lajos, Stummer János, Lehoczky Lajos — kölcsönzött. A terhek között kiemelendő a Harruckern család közös kasszája irányába való tartozása, illetve a Wodianer Sámuel által nyújtott 225 000 forintnyi teher, ami a kölcsönök kétharmadát jelentette.

²⁵ MNL BéML IV. A. 1. 527/1835. Stockhammer Ferenc örököseit egyszerűen nem ismerte el a hitelezők között, a közös kassa felé pedig a többi családtag is tartozott.

²⁶ MNL OL P 418. A. I. Fasc. MM. f. 189–198. Pest, 1828. március 27. A családgyűlés résztvevőinek száma csekélynek mondható a megvitatott kérdés fontossága ellenére. Jelen volt báró Wenckheim József mint elnök, gróf Bolza József, Kárász Miklós mint Wenckheim Hermina képviselője, gróf Sztáray Albert mint gyermekeinek képviselője, gróf Eszterházy Mihály mint báró Schröffné képviselője, Krammer Fülöp mint gróf Mitrovsky Vilmos meghatalmazottja, Röth József a gróf Károlyi familia részéről, végül Belánszky László közös levéltáros.

²⁷ MNL OL P 418. A. I. Fasc. P. f. 189–198. 1828. március 27.

az 1826. augusztus 17-én ismét megküldött felírásban ellenben közölte, hogy bár a bécsi hitelezőket részben kielégítették, illetve az adósság némiképp csökkent, de a hazai hitelezők kifizetése épp ezért már nem történt meg. Sőt az adósság összességében növekedett, hiszen nemcsak a hitelezőknek nem törlesztett összegekről, kamatokról volt szó, hanem a perek költségét, az ágensek honoráriumát sem voltak képesek megfizetni. Épp ezért a jószágok egy részének eladási lehetősége miatt újra elrendelték a bírói zár alá vett jószágoknak és indusztriális jövedelmeknek az összeírását.

Immár a harmadik, Békés megyében történő összeírást 1827. október 8-án közölték. A zárlat ügyintézője a családgyűlés előtt az 1824. és 1827. év közötti számadásokat, az 1828. esztendő remélhető jövedelmének és kiadásának jegyzékét, illetve a zárlat kezdetekor készített kimutatást ismertette, amelyek alapján az adósságok mennyiségének a növekedését mutatta ki. Jelentése szerint az egész jószág becsértékét olyannyira meghaladta ez az adósság, hogy az egész jószág eladása sem fedezné az adósságok teljes kifizetését. Továbbá megjegyezte, hogy a grófné jószágá az általa felhalmozott adósságok kamatainak részleteiben történő kifizetésére elegendő lenne, ezért a vagyon rendezéséből származó veszteségektől eltekintve érdemes lenne a gróf és a grófné vagyonait szétválasztani.

A jelentés után a Harruckern család legidősebb tagja a következő megfontolásokat tette mérlegelés tárgyává a családgyűlés előtt: miképp lehetne a bírói zár alá vett jószágoknak az eladását, idegen kézbe való kerülését megátolni? Miképp lehet 25 886 forintnyi — egyrészt tőke (18 230 forint), másrészt hátralévő kamatok (7656 forint) — összegéről rendelkezni, amivel gróf Stockhammer Ferdinánd a Harruckern-örökösök irányába tartozik? Mindezek után gróf Stockhammer Herman, Karolina és Zsófia levelét olvasták fel, amelyben józágaik fenntartásának érdekében tiltakozásukat fejezték ki Stockhammer Ferdinánd bírói zár alá vett jószágainak eladását, illetve zálogosítását illetően. A családgyűlés határozata végül a zárlat fenntartását szorgalmazta, továbbá Stockhammer Ferdinánd perbe idézését rendelte el a család irányába való adóssága miatt.²⁸

Stockhammer tehát — a hitelezők és az ősi vagyon megtartása miatt — a csabai és öcsödi birtokrészeinek önkéntes bírói zár alá vételét már 1824-ben kérte,²⁹ majd a megye 1828. szeptember 16-án tartott közgyűlésén bírói zár alá vette, végül október 10-én és november 10-én tartott közgyűlésén közrebocsátotta az erre vonatkozó legfelsőbb utasítást is.³⁰ Stockhammer az önkéntes bí-

²⁸ MNL OL P 418. A. I. Fasc. P. f. 189–198. 1828. március 27./1. Az első pontot követően felolvasták gróf Wenckheim Ferenc levelét az ügy kapcsán, aki sürgősen tartotta a Stockhammer-jószágok kiadását, így a családtagok általi zálogba vételt ajánlotta.

²⁹ MNL OL P 418. A. I. Fasc. M. f. 158–162. Stockhammer és hitvese — a bírói zár alá vétel miatt — javainak és adósságainak az összeírását az 1824. november 9-én tartott közgyűlésen mutatták be.

³⁰ MNL BéML IV. A. 1. a. 1709/1828., 1739/1828., 2148/1828. A megye újra felhívta Stockhammer figyelmét az 1723. évi 48-ik törvénycikk betartására, miszerint a zárlat alá eső jószágok jövedelméből mindenekelőtt az adósságok kamatait, illetve az ügyintéző honoráriumát szükséges kifizetni, tehát az adósságok rendezése és nem a jószágok eladása a cél.

rői zár feloldását 1831. augusztus 9-én kérte a Magyar Udvari Kancelláriától, amit a megye szeptember 13-án tárgyalt, és kérésének az elutasítása mellett határozott. Stockhammer 1832-ben ismét beküldte azon kérelmét, hogy a csabai és öcsödi birtokrészeit mindenképp el szeretné adni.³¹ A kancellária engedélye végül 1832 novemberében érkezett meg arról, hogy Öcsödöt és Csabát Kondorossal eladhatja, Gyomárról pedig később döntenek majd. A Harruckern-örökösöket Stockhammer ügyintézője, Csepcsányi Tamás értesítette a kancelláriától érkezett döntésről.³² Stockhammer kérelme — immár a legfelsőbb hely engedélyével — 1833. január 14-én újra a megye közgyűlése elé került. A csabai és öcsödi birtokrészek eladása miatt a megye újabb küldöttséget rendelt ki, továbbá rendelkeztek az újságban megjelenő hirdetményről, illetve a család megintéséről is.

Stockhammer a megye előtt bejelentette a jószágok — Csaba egynyolcad részének, Kondoros pusztának, Öcsöd fele részének — utolsó árát, és egyben cáfolta a Harruckern család által felhozott vádakat. Az árakat tekintve Csaba egynyolcad részét — ide nem értve Kondorost — 100 000 forintért kívánta eladni.³³ 1833. február 9-én — miután a hitelezőket tovább nem lehetett várakoztatni — megtörtént a család megintése, azaz amennyiben a család meg kívánta váltani ezeket a birtokrészeket, akkor tizenöt napon belül jeleznie kellett azt, illetve a megadott összeget készpénzben Gyomán kellett lefizetnie.³⁴

Bolza József tiltakozó válasza 1833. március 10-én került a megye elé lényegében Stockhammer február 14-én tett állításaira. Stockhammer szerint ugyanis már az 1798. évi osztáskor rosszabb föld jutott neki, sőt gróf Siskovicsné halálát követően adóssággal terhelt részeket szerzett meg. Bolza szerint — ha ez igaz is lenne — Stockhammer az osztásnál elszenvedett igazságtalanságot és adósságának csökkentését külön perrel orvosolhatta volna. Bolza és Stockhammer között a gróf Siskovicsné után megörökölt csabai rész jogi alapjában sem volt egyetértés, hiszen Bolza szerint azt nem zálogként, hanem — mint a többi osztályos — tulajdonosi joggal örökölte meg. Következésképp Stockhammer Siskovicsné rátájának egynyolcad részét kétesztendei zálog után nem zálogosként, hanem örökösként vette át, azaz ez a birtokrész ősi jószágként nem volt elidegeníthető. Mindezen felül Bolza tiltakozott az ellen is, hogy a birtokrészek idegen vevőkhöz kerüljenek, hiszen azt az örökösök is megválthatják. Bolza tehát egyrészt a csabai zálogbirtokot osztályrésznek tekintette, másrészt a megajánlott összeg feléért hajlandó volt megváltani, végül pedig újra csak az 1723. évi 48. törvénycikkelyre hivatkozott.³⁵

³¹ MNL OL P 418. A. I. 55. f. 147–153.; MNL BéML IV. A. 1. a. 1152/1832. Bolza József tiltakozását 1832. május 11-én nyilatkozatban, majd az 1832. augusztus 9-én tartott közgyűlésen szóban fejezte ki.

³² MNL OL P 418. A. I. Fasc. LL. f. 360.

³³ MNL OL P 418. A. I. Fasc. LL. f. 143.; MNL BéML IV. A. 1. a. 9/1833.

³⁴ MNL OL P 418. A. I. Fasc. LL. Az egyik türelmetlen hitelező gróf Festetich Albert volt, aki „executio”-val, azaz végrehajtással fenyegetőzött. Stockhammer összes tartozása irányába ekkor már 275 150 forint volt, illetve további 56 000 forintot kért. Csak ezen hitelező felé 331 750 ezüstdenárral tartozott Stockhammer.

³⁵ MNL OL P 418. A. I. Fasc. LL. f. 128. Bolza Józsefnek a megye közgyűlése elé betérjesztett válasza. Szarvas, 1833. március 10.

A család 1833. június 17-én Pozsonyban gyűlt össze újra azt megvitatni, hogy miként lehetne gróf Stockhammer Ferdinánd bírói zár alá vett jószágait, úgymint a csabai és öcsödi birtokait — amelyeknek elidegenítése már legfelsőbb helyen engedelmet nyert — az eladástól megmenteni. Az örökösök természetesen a család jószágainak a fenntartása érdekében már minden szükséges ellentmondást és törvényes tiltakozást megtettek. A tiltakozáson túl azonban a családnak minél előbb tényleges lépésekre kellett elszánnia magát, mert az adósságok visszafizetésének érdekében meghozott bírói ítélet végrehajtása — a birtokrészek esetleges áron aluli eladása — egyre közeledett. A megkínálásnak megfelelően gróf Stockhammer Ferdinánd kijelentette, hogy kész az eladásra kínált csabai, öcsödi, kondorosi és csejti jószágrészt 200 000 forint fejében átadni a Harruckern-örökösöknek. Az örökösök a konkrét ajánlatról tanácskoztak tovább, miszerint a család közös vagyonának³⁶ a lekötésével kölcsönt vehetnének fel, amiből a fentebb felsorolt birtokrészeket megvásárolhatnák, és a megszerzett részeket a meglévő közös vagyonhoz kapcsolhatnák. A közös vagyon és ezen hozzákapcsolt részek évi jövedelmei nemcsak az adósságok kamatait fedeznék, hanem a tőkepénzek befizetését is szolgálnák.³⁷ A családtagok gróf Stockhammer javaslatát azért is elfogadhatónak vélték, mert a szerzett jószágok kiterjedése, jövedelme, illetve a már meglévő közös vagyon hozama fedezhette volna a fizetendő összeget, továbbá a közös vagyon megterhelése nem ellenkezett a családtagok magánvagyonával sem. Megbízták tehát a család szeniorját, hogy ezt az állásfoglalást közölje minden családtaggal, akik remélhető egyetértésüket legkésőbb július 25-ig megküldik Pozsonyba.

Az idő rövideje miatt a kölcsönpénzről is gondoskodni kellett, ezért egy meghatalmazólevelet készítettek, hogy a közös vagyon terhére — a megszerzendő jószágrész érdekében — 200 000 forint kölcsön felvétele megtörténhessen, illetve gróf Károlyi Györgyöt, gróf Sztáray Albertet, gróf Eszterházy Mihályt és báró Bedekovich Lajost külön megbízták egyéb pénzforrások felkutatásával. Megegyeztek, hogy előreláthatóan a következő évben augusztus 1-jén Pozsonyban ül majd össze újra a családgyűlés, ahol az ügy érdekében mindenkinek vagy személyesen, vagy képviselő útján jelen kell lennie, hogy az egyezség létrejöttén, a kölcsönpénz felvétele megtörténjen, és minden további szükséges intézkedésről gondoskodjanak. Az egyezség megtételénél külön figyelmet érdemelt, hogy a megszerzendő összeg az adósságok kifizetését fedezte volna, illetve ezenfelül további adósság nem terhelte volna a családtagokat. Mindemellett a család megbízta a zárlat ügyintézőjét, hogy értekezzen a következő gyűlésig a

³⁶ MNL OL P 418. Fasc. P f. 33–37. 1806. október 1./4., f. 50–58. 1808. március 18./1., 3. Fasc. MM. f. 127–139. 1830. június 7./5. A Harruckern-örökösök közötti végső felosztást követően közös jószágként tartották meg a gyulai és a székvári malmot, illetve a csorvási, a kis-apácai és a bélmegyeri pusztarészt. A malmokat később lebontották, így az említett pusztarészekre szűkült a Harruckern-örökösök közös vagyona, amit leginkább a közös költségek fedezésére tartottak fenn.

³⁷ MNL OL P 418. A. I. Fasc. LL. f. 364–369. A család Stockhammer-birtokrészeit a közös részekhez kapcsoltatta volna, továbbá az örökösök úgy vélték, hogy a közös vagyon hozama 130 000, illetve a mintegy 8000 holdból álló puszták 30 000 forinton felüli árendajövedelmet hoztak volna. Az adósságok tőkepénzeinek kifizetésére 15 000 forint jutott volna. Ezen számítás szerint tizenhat esztendő alatt kifizethető lett volna a kért összeg.

hitelezőkkel, hogy kik lennének azok, akik a tőkéjüket huzamosabb időre a családnál hagynák.³⁸ A Harruckern-örökösök vásárlásához nemcsak a családtagok egyetértésére, hanem a kölcsön előteremtésére is szükség volt. Az előbbi megvolt, az utóbbi viszont hiányzott. A Harruckern-örökösöknek tehát Stockhammer csabai és öcsödi birtokrészeinek a megvételéhez 200 000 forint kölcsönre volt szükségük, vállalva a kölcsön után fizetendő kamatokat is. A család szeniorja így kölcsönért folyamodott, megajánlva zálogul a közös pusztákat — összesen 8132 holdat — és a megszerzendő jószágokat.

A feljegyzések között két név fordult elő, akikhez a család hitelért fordult: az egyik gróf Zichy Károly, a másik gróf Erdődy Kajetán volt. A hitelezők meggyőzésének és a kölcsön megítélésének érdekében a család a közös vagyont és az újonnan megszerzendő birtokrészek árendáit, illetve a család közös tőkepénzét ajánlotta fel. Következésképp a következő adatokat küldték meg: a család osztatlan közös jószága után esztendőként — haszonbérbe kiadva — 13 125 ezüstforintnyi árendajövedelem, illetve 61 200 forintnyi tőkepénze után — évi 6%-os kamat mellett — 3672 ezüstforintnyi bevétel került a közös kasszába. A család a közös vagynon és a tőkepénzen felül hajlandó volt lekötni a megszerzendő csabai és öcsödi részeket pusztáikkal együtt, amelyek további 12 026 ezüstforint jövedelmet eredményeztek volna. Ez összesen 28 823 ezüstforintot jelentett volna, amelynek a közös kasszába történő behajtását a család szeniorja biztosítottnak látta. Ezen összegeken felül a család megbízottja jelezte, hogy a megszerzendő birtokrészek nem szabadok, hanem bírói zár alatt vannak, azaz amint a rajtuk lévő adósságok kiegyenlítődnek, akkor a család megszerzi magának.³⁹ A kölcsön törlesztéséhez megajánlott jövedelem fele lényegében a hitelezők kifizetésétől és a bírói zár feloldását követően a jószágrészek birtokbavételének időpontjától függött. Ez pedig a kölcsönpénz visszafizetésének a bizonytalanságát, illetve több évre való elhúzódását vetítette előre.

A Harruckern-örökösök vagy a megajánlott alacsony törlesztőrészletnek, vagy a hitelezők kifizetésének, illetve a bírói zár feloldásának bizonytalanságából adódóan nem jutottak kölcsönhöz. Az 1833. év végén mind Stockhammer, mind a hitelezők egyre türelmetlenebbek voltak, sőt a kancellárián is kérdés támadt, hogy az eladás vajon milyen okból húzódik el ennyire. Stockhammer megunva a további várakozást egyfelől úgy vélte, hogy a megnevezett birtokrészeket már 1833 februárjában eladásra kínálta a Harruckern-örökösöknek, de miután az árát nem tudták letenni az év végére sem,⁴⁰ így az eladást a legnagyobb nyilvánosság előtt kell meghirdetnie. Másfelől pedig a tetemes összeget kitevő adósságai egyre inkább megnehezítették helyzetét, továbbá ezen birtokrészeknek az elidegenítésével ekkor még megmenthetőnek tartotta gyomai birtokát. Stockhammer végül Öcsödöt 80 000, Csabát 90 000, Kondorost 18 000 és

³⁸ MNL OL P 418. A. I. Fasc. MM. 370–391. 1833. június 17.

³⁹ MNL OL P 418. A. I. Fasc. 55. Gróf Zichy Károlynak küldött levél. Pest, 1833. szeptember 21.; Gróf Erdődy Kajetánnak küldött levél. Pest, 1833. november 21.

⁴⁰ MNL OL P 418. A. I. Fasc. MM. 370–391.

Csejtet 30 000 forintért kívánta eladni, és mivel az egészet egyben nem tudta elidegeníteni, így a részenkénti eladás mellett döntött.⁴¹

A birtokrészek eladásának a szándéka és a tényleges eladás között tehát majd két év telt el, hiszen Stockhammer 1832 októberében kapta meg az engedélyt legfelsőbb helyről. A család 1833 februárjában lett megintve, majd a 1833. június 17-én tartott családgyűlésen 200 000 forintban egyeztek meg, amit a család végül nem tudott teljesíteni, ezért novemberben elállt a vételtől. Így a zárlat felügyelője 1833. november 21-én kelt levelében jelezte, hogy bár szem előtt tartották a vérség elsőbbségi jogát, de hasztalan várakozás miatt Stockhammer kénytelen volt idegeneknek eladni birtokrészeit.⁴² Az eladásra végül 1834. március 28-án, az átadást igazoló levél felolvasására az 1834. április 22-i közgyűlésen, a birtokrészek hivatalos átadására pedig 1834. május 24-én került sor.

Miután az eladásra kínált birtokrészeket Stockhammer nem tudta egyben eladni, így több vevőhöz kerültek: Öcsöd felét báró Podmaniczky Jánosnak 80 000,⁴³ Csaba egyenlő részét és a kondorosi pusztát Stockhammer korábbi tulajdonos megbízottjának, ekkor a megye országgyűlési követeként szereplő Csepicsányi Tamásnak, az ekkor szintén országgyűlési követnek választott, későbbi alispáni posztot elnyerő Szombathelyi Antalnak, a főadószerződési posztot lévő Beliczay Józsefnek, illetve a megyei posztot nem bíró Bodroghy Papp Józsefnek 114 000 forint értékben adta el.⁴⁴ Bár Csejt pusztát gróf Stockhammer Herman kívánta megvenni, de pénzt 1834-ig nem tudott felmutatni, így Csepicsányi nemes Kenéz Mihállyal és nemes Mihályi Istvánnal lépett egyezsége. Kenéz és Mihályi a 878 holdat, minden hozzátartozó résszel 24 000 forintért vásárolták meg.⁴⁵ Az új birtokosokat egy bevallólevélbe foglalták, amit később többen is vitathatónak találtak, mint ahogyan azt is, hogy Csepicsányi Tamás adminisztrátor és vevő volt egy személyben. Az eladásból összesen 218 000 forint folyt be, amelyből 76 000 forintot gróf Festetics Albertnek adtak át, a fennmaradó összeg a gyomai uradalom kasszájába került.⁴⁶

⁴¹ MNL OL P 418. A. I. Fasc. LL. f. 393–394. Csepicsányi Tamás levele. Pozsony, 1833. december 1. A részenkénti eladás mögött egy esetlegesen kedvezőbb, magasabb összegekért történő kiárusítás szándéka is állhatott.

⁴² MNL OL P 418. A. I. Fasc. LL. f. 123–124.

⁴³ MNL OL P 418. A. I. Fasc. MM. A tárgyalások igen hosszúra nyúltak, hiszen báró Podmaniczky János csak 1834. április 20-án kötötte meg az egyezséget Pesten Csepicsányi Tamással. A Podmaniczky család öcsödi jószágát nem vette saját kezelésbe, hanem földesúri jövedelmeivel együtt bérbe adta a községnek 4000 ezüstforintért. A közlegelő elkülönítésére a másik birtokossal, gróf Bedekovichcsal egyetértve 1839-ben indítottak pert. *Karácsonyi J.*: Békésvármegye i. m. III. 193. Podmaniczky az 1834-ben megvásárolt birtokot 1854-ben is bírta.

⁴⁴ Békéscsaba története i. m. 740. A Stockhammer-jószág rész később még jobban szétdarabolódott: gróf Leiningen, Kosztolányi, Hellebrandt, Fehér, Omaszta, Simay családok is vettek egy-egy részt belőle. Így Csaba 1845-ben tizennégy földesúrral kötötte meg az örökváltási szerződést. „Több földesúr lévén Csabán, minden földesúr saját színével jegyeztette meg jogbágyait. E szín, a jogbágy háza külsején, például az ablakok vagy ajtók körül egy szalagban volt kifejezve, melyet a hajdu odafestett.”

⁴⁵ MNL OL P 418. A. I. Fasc. LL. Az egyezés kelte: Gyoma, 1834. április 9. A megállapodás azt is tartalmazta, hogy miután a csudaballai pusztával határbeli per forgott fenn, így azt Stockhammer a saját költségén rendezte majd. A pusztarész 1834. augusztus 6-án Bedekovich Rudolffhoz, majd 1842-ben Németh Antalhoz került.

⁴⁶ MNL OL P 418. A. I. Fasc. LL. f. 194–196. Csepicsányi Tamás válasza Stockhammer Herman és Bedekovich János 1834. április 30-án kelt ellentmondó nyilatkozataira.

Az eladás azonban közel sem zárult le ennyivel, hiszen Bolza József 1834. június 8-án nyújtotta be az elidegenítéssel szembeni többpontos ellentmondását. Bolza elsőként tért ki az 1832. évi bírói zár feloldása elleni tiltakozására, miszerint Stockhammer nemhogy nem adhatta volna el birtokrészeit, de már az engedelmet sem kaphatta volna meg azokra. A korábbi érvek megismétlése mellett új érvként jelent meg tiltakozásában, hogy idegen vevőkkel szemben a család nem egyenlő bánásmódban részesült, hiszen amíg a családnak egy összegben kellett volna letenni a kért árat, addig ezt az idegen vevőknek nem írták elő, sőt többek a tiltakozás időpontjában is tartoztak Stockhammernek.⁴⁷

Stockhammer válaszára nem kellett sokat várni, hiszen a megye közgyűlése előtt 1834. augusztus 15-én olvasta fel Kállay Ignác, a megye jegyzője. Stockhammer korábban tett ellentmondásában elhangzó sérelmeit és válaszait ismételte meg. Az eladást illetően úgy látta, hogy az 1833. évben alkut ajánlott a család örököseinek, amit viszont nem tudtak teljesíteni. Tíz esztendő telt el az 1824. évi bírói zár alá vételt követően, épp ezért Stockhammer nem érti, mennyi időre lett volna szüksége a tiltakozó családtagoknak? Hogy az eladás „fortélyos” lett volna azáltal, hogy a vevők egy eladást igazoló levélbe kerültek be, egyértelműen tagadta Stockhammer, hiszen az eladás az újságban publikáltatott, a költségek kímélésének érdekében iktatták egy levélbe a vevőket. Ahhoz pedig, hogy az adósokat kifizette-e vagy sem, vagy az új vevők tartoznak-e vagy sem, ahhoz Bolzának egyáltalán nincs köze – zárta válaszát Stockhammer.⁴⁸

A család még ezután is tárgyalta arról, hogy a kiárusított öcsödi és csabai jószágrészeket hogyan tudná visszaszerezni. Az ügy áttekintésével 1834 októberében Röth Ignácot, a család közös ügyvédjét bízták meg. Röth meglátása szerint bár Stockhammer az előintésnek eleget tett, de az atyafiak a vérség jogán — a Hármaskönyv I. rész 60. címére hivatkozva — különös hatalmat formálhatnak az elidegeníthető jószágok megtartására, ha a bírói intés után idejében bejelentették a vásárlásra vonatkozó szándékukat. Az előintés törvényes elvét azon cselekedet sem változtatja meg, hogy valamennyi vevő nevét és valamennyi eladott jószágot egy bevallólevélbe iktatták be. Röth Ignác a családnak azt a szándékát, hogy az eladott jószágrészeket azon az áron visszavásárolják, amelyen a mostani birtokosok bírják, nem támogatta. Célravezetőbbnek vélte, hogyha a néhai gróf Siskovicsné zálogának visszaváltásáért indítanak pert a Királyi Tábla előtt, hiszen ez a kereset nem tagadható meg a családtól. Még úgy sem, hogy gróf Stockhammer Ferdinánd szintén tagja a visszaváltás igényét fenntartó famíliának. A visszavásárláshoz szükséges pénz megszerzéséről pedig elegendő az ítélet után gondoskodni.⁴⁹ A fiskálistól kikért javaslaton túl azonban nem tudunk a család további tényleges lépéseiről, vélhetően nem is voltak. Tulajdonképpen mivel Stockhammer az eladásra a kancelláriától kapott engedélyt, így elidegenítése törvényesnek volt tekinthető.

⁴⁷ MNL OL P 418. A. I. Fasc. LL. f. 176–183. Szarvas, 1834. június 8. Bolza József ellentmondása.

⁴⁸ MNL OL P 418. A. I. Fasc. LL. f. 109. 1834. augusztus 15. Gróf Stockhammer Ferdinánd válasza. A vádakra hozott ellenjegyzését Stockhammer kérte a megyei jegyzőkönyvbe felvenni.

⁴⁹ MNL OL P 418. A. I. Fasc. LL. f. 72–73. Pest, 1834. október 8. Röth Ignác levele.

*Stockhammer második elidegenítése
és a Harruckern-örökösök újabb tiltakozása*

Az 1834. évi elidegenítés után Stockhammer Ferdinánd következő eladására nem kellett sokat várni, hiszen a korábban megmentett Gyoma eladását kezdte szorgalmazni. Az elidegenítési folyamat itt sem indult másképp: a gyomai uradalmat a bírói zár alól 1835 áprilisában oldották fel.⁵⁰ Bár 1834-ben Stockhammer mind a megye, mind a királyi szék előtt úgy nyilatkozott, hogy javainak 1834. évi eladását követően minden tehertől mentesen fogja törvényes örököseire, osztályos atyafiaira, illetve a Harruckern-nemzetségre hagyni, de négy év leforgása alatt újabb terheket vett fel. Ilyen rövid idő alatt Stockhammer 192 896 ezüstforint adósságot halmozott fel.⁵¹ A Harruckern-örökösök szemében „tékozló” Stockhammer Wodianer Móric nejének, Szitányi Ullmann Franciskának 1836-ban adta haszonbérbe a gyomai uradalmat, aki majd három év múlva örökáron birtokába is jutott annak. Stockhammer Ferdinánd ugyanis a 1839. szeptember 17-én tartott megyei közgyűlésen adta elő azon kérelmét,⁵² miszerint a nemzetség elsőbbségi jogától eltekintve 1839. május 1-jén meghatalmazott útján Gyomát Ullmann Franciskának adta el.

A Harruckern család tiltakozása ezúttal sem maradt el, hiszen a família képviselőjében Bolza József nyolc pontban adta be kérelmét a gyomai birtokrészek elidegenítése ellen tiltakozva. Bolza bírói zár alá vételt, majd csődeljárás elrendelését kérte. Mivel az eladás nem csak az atyafiak elsőbbségi jogát sértette, tiltakozását a közgyűlésen kívül 1838. május 1-jén meghatalmazott által Ullmann Franciskának is megküldte, miszerint Gyomát nem tekintheti tulajdonának, hiszen sem megajánlás, sem a kért összeg lefizetése nem történt meg. Bolza továbbá hangsúlyozta, hogy Stockhammer engedelmet csak az előző eladásra kapott, azaz ebben Gyoma elidegenítéséről szó sem volt, sőt épp annak megmentését célozta a korábbi kiárusítás.

Stockhammer válaszában közölte, hogy Gyomáról és egyéb javairól valóban annyi szerepelt, hogy mindaddig bírói zár alatt kell tartania, amíg valamennyi hitelező meg nem egyezik annak feloldásában. Miután ez megtörtént, gyomai birtokát 1835. április 2-án feloldották a bírói zár alól. A feloldást akkor senki nem ellenezte, sőt az atyafiak sem, így a bírói zár alá vétel megszűnt, amit a kancellária is jóváhagyott. Stockhammer ezúttal is úgy érezte, hogy szabad tulajdonosi és eladhatási jogánál, továbbá a legfelsőbb hely határozatától fogva nem vétett a család ellen, így Bolza zárlat iránti kérésének valótlanságokra való építését méltatlan törvénytelenségnek nevezte. Az 1723. évi 47. törvénycikk értelmében a Királyi Tábla feladata volt nemcsak az eladások helyességének vagy helytelenségének, hanem a zárlat jogosságának a megítélése is. Az eladás helytelenségével szemben ugyanis Stockhammer úgy védekezett, hogy

⁵⁰ MNL OL P 418. A. I. Fasc. LL. f. 94. A zárlatot 1835. április 8-án bontották fel, de ennek feltetele és ígérete volt, hogy a megegyezést követően Stockhammer kárpótolja a gyomai lakosokat. Stockhammer ígérete ellenére kárpótlás nélkül távozott. Kondoros, 1839. október 26.

⁵¹ MNL OL P 418. A. I. Fasc. LL. f. 94.

⁵² MNL BéML IV. A. 1. a. 2019/1839. 1839. december 19-én a Gyulán tartott megyei közgyűlésen az 1505., 1506., 1507. szám alatt iktatták be.

Bolza a megyén keresztül zárlatot nem kérhet, sőt a megyei közgyűlés 1838. április 10-én és szeptember 17-én kelt törvényszerű végzése is rendelkezésre állnak. Azaz miután az eladás bekövetkezett, így a bírói zár alá vétel csak akkor lehetséges, ha azt az új tulajdonos vagy örökösei kérik. Mi több, a zárlat nem az „elpazarolt”, hanem az „elpazarolható” vagyona kérelmezhető, azaz az elidegenítést követően Bolza zárlatra vonatkozó kérése idejétmúlt.⁵³

Stockhammer továbbá hangsúlyozta, hogy Gyoma kiárusításából egyrészt csalóka pazarló életmódjára következtetni, másrészt az erre való hivatkozás nem elegendő a bizonyításhoz, harmadrészt szükségszerű eladását nemcsak tartozása és birtokának magas költsége magyarázta, hanem az a tény is, hogy minden esztendőben víz borította el birtokát, és többnyire csak a művelhetetlen harmada maradt száraz. Stockhammer egyszóval a felhozott vádakra bizonyítékokat kívánt, ezek hiányában viszont a zárlat megszüntetése, illetve Gyoma eladása jogos és törvényszerű volt. Stockhammer végül hivatkozott arra a tényre is, hogy miután nem a Magyar Királyság területén lakik, így személye és vagyona is más ország hatósága alá tartozik, azaz a Stockhammer elleni vádak érvényesítése nemhogy a megye hatáskörén kívül esett, hanem feljebbviteli fórumon is nehézkes lett volna érvényt szerezni azoknak.⁵⁴

A Harruckern-örökösök nevében a család közös ügyvédje, Salacz László 1840. október 27-én terjesztette be ellentmondását a megye közönsége elé, amelynek legfőbb pontja az volt, hogy az elidegenített birtokot a vérségi jogok érzékeny megsértésével adták el Ullmann Franciskának.⁵⁵ A család tiltakozását azonban Wodianer Móric sem hagyta szó nélkül, hiszen Bolza zárlat alá vételi kérésére nézve úgy vélte, hogy az eladás helytelenségének a bizonyítása a Királyi Tábla elé való, azaz a megye elé a bírói zár alá vétel tartozik, ami egyébként is a törvény értelmében megelőző, nem pedig visszaható jog, vagyis csak az elidegeníthető és nem a már elidegenített javakra kérhető. Wodianer továbbá tagadta, hogy törvényes bevallás nélkül vették volna meg Gyomát.⁵⁶

A család ennél az elidegenítésnél sem tudta érvényesíteni elsőbbségi jogait, így ahogy a csabai és az öcsödi, úgy a gyomai birtokrészek is családon kívüli személyek kezébe kerültek. Stockhammer második elidegenítése kapcsán megjegyzendő, hogy az első kiárusítással szemben mintha gyorsabban, a korábbi egyezkedéseket megkerülve zajlott volna le. Ennek lehetséges okaira eddig nem találtunk magyarázatot, de mindenképp kiemelendő és további kutatást igénylő kérdésként merülhet fel, hogy Stockhammer valójában hogyan is tudta újra megkerülni a famíliát, illetve véghezvinni Gyoma eladását.

⁵³ MNL OL P 418. Fasc. M. f. 4–23. Stockhammer így írt válaszában: „szívemben hordva ama gyalázatot, mely a pazarlás bélyegével nevemre ütetett”, majd így folytatta „nem tagadom voltak fiatal koromnak tévelygő lépései, melyekről nem álthatom meg vallani, bár soha ne történtek volna”. Stockhammer továbbá úgy vélte, hogy a tíz év alatt atyja bűneiért is „megbűnhődött”, a bírói zár alól való felszabadulása pedig azt is bizonyítja, hogy megváltozott.

⁵⁴ Uo. Stockhammer Ferdinánd Békés megyéhez beadott válasza.

⁵⁵ MNL OL P 418. A. I. Fasc. LL. f. 35–36. Salacz László ellentmondása. Gyula, 1840. október 27-én. Felolvasta és kiadta Kis János, a megye főjegyzője.

⁵⁶ MNL OL P 418. A. I. Fasc. LL. f. 34–35. Wodianer Móric Békés megyéhez beadott levele. Gyula, 1840. november 14.

Gyoma új tulajdonosa – a Wodianer család

Az endrődi⁵⁷ és gyomai birtokrészeket megvásárló, zsidó vallásról református hitre áttért Wodianer família a kor egyik legismertebb pesti nagykereskedő családjának számított. A család a 18. század közepén települt át Csehszágba Bács megyébe, ahol is terménykereskedéssel alapozták meg kezdőtőkéjüket. Wodianer Fülöp 1789-ben Szegedre költözött, és ott folytatott terménykereskedelmet, később bővülő kereskedése folytán Pesten is tartott fenn lakást és raktárt. Sámuel és Rudolf fiai szintén a kereskedői pályán helyezkedtek el: Rudolf Pesten végzett üzleti tevékenységet, Sámuel pedig Szegeden maradt. Wodianer Sámuel főként dohány-, gyapjú- és gabonaügyletekkel foglalkozott, így vagyonát leginkább kincstári gabona- és dohányszállításból alapozta meg. Miután nagyszabású kereskedését már nem tudta Szegeden folytatni, Pestre helyezte át székhelyét, ahol először lakhatási, majd 1834-ben nagykereskedői jogot kapott. Még ugyanebben az évben Bécsben is indítványozta ezt, de ott kérése elutasításra került. Wodianer az 1830-as évekre már vezető szerepet vívott ki a gyapjúkereskedelem terén, amelyre sikertelenül próbált meg kizárólagos jogot formálni. Sámuel üzleti tevékenységét 1833-tól 1840-ig fiával, Móriccal folytatta. Később Móric Bécsben nyitott nagykereskedést, de feltehetően csendestársként megmaradt a pesti cégben is. A Wodianer család 1833-ban került rokoni kapcsolatba a másik nagykereskedő családdal, az Ullmann famíliával. Wodianer Móric ugyanis ebben az évben vette feleségül Ullmann Mór lányát, Franciskát.

A családból Sámuel 1839-ben tért át a zsidó vallásról, majd polgárjogot nyert és belépett a Polgári Kereskedelmi Testületbe. 1844-ben feleségével és két fiával, Móriccal és Alberttel, *kapriorai* előnévvel nemességet nyert.⁵⁸ Az 1840-es évekre nemcsak a gyapjú-, hanem már a dohánykereskedelem is Wodianer, illetve a bécsi Sina báró kezén összpontosult. 1844-ben ők ketten kötötték le öt évre az egész tiszántúli dohányszállítást, azonban Wodianer üzleti tevékenységében egyre nagyobb szereppel bírtak a hitelügyletek.⁵⁹ Karácsonyi János szerint a Békés megyei gazdálkodást Sámuel fia, Móric vezette, akit Dávidházi Bekes Móricnak, „nagy tehetségű s igen becsületes izraelitának” mondtak. Az izraelita szó csupán a család származását jelezhette, hiszen a csa-

⁵⁷ Wodianer Endrődöt Stockhammer Ferenc örököseitől vásárolta meg hasonló körülmények mellett, mint Stockhammer Ferdinánd esetében.

⁵⁸ *Bácskai Vera*: A vállalkozók előfutárai. Bp. 1989. 140., 168. A zsidó nagykereskedők számára — pár kivételtől eltekintve — a nemesítés teremtette meg a vállalkozói tevékenység teljes kibontakozását, ugyanakkor a nemesi rangra emelkedés egyben kilépést jelentett a felekezeti közösségükből is. Sámuel másik fia, Rudolf nem futott be ennyire sikeres pályát, ami összefüggésben állhatott az-
al, hogy Rudolf nem tért át keresztény hitre, birtokképtelensége korlátozta hitelképességét, illetve hátrányos helyzetből indult a kincstári megbízásoknál. *Konrád Miklós*: Zsidóságon innen és túl. Zsidók vallásváltása Magyarországon a reformkortól az első világháborúig. Bp. 2014. 337. Wodianer Sámuel vállalkozói ambíciói mellett vélhetően a Nemzeti Kaszinóba történő felvételi kérelmének elutasítása játszott közre abban, hogy 1841 februárjában — a *Pesti Hírlap* és a *Jelenkor* áttérését publikáló cikkei alapján — áttért a református hitre. Még ugyanebben az évben a zsidó származásúak közül elsőként választották be a Nemzeti Kaszinóba.

⁵⁹ *Bácskai V.*: A vállalkozók i. m. 140–141., 153–160. Wodianer a Stockhammer családtagokon kívül a Wenckheim famíliának is kölcsönzött.

lád ekkor már áttért. Sámuel és fiai 1846-ban már Békés megye szavazattal bíró nemeseinek lajstromában foglaltak helyet. A családi vagyon felosztásakor Sámuel fiai közül a gyomai uradalmat Albert kapta meg.⁶⁰ Wodianer a Stockhammer-birtokrészek megvásárlásával tulajdonképpen hitelezői pozícióját váltotta be, azaz a hitelfelvétel, illetve a bérlet ilyenformán a tulajdoneladás előszobája volt.

A többi vásárló – a megye új középirtokosai

A Stockhammer-birtokrészek kiadásának egyik legfeltűnőbb alakja Csepicsányi Tamás, aki 1813-ban Pesten letett ügyvédi vizsgája után költözött a megyébe, ahol már a költözés évében a megye tiszteletbeli aljegyzője lett. Megyei szolgálatával párhuzamosan 1814-től az endrődi és a gyomai uradalom ügyvédjeként szolgált. Csepicsányi tehát már pályája kezdetén kapcsolatba került a Stockhammer családdal, így 1816-ban gróf Stockhammer Ferdinánd és özvegy gróf Stockhammer Ferencné meghatalmazottja, 1817-től egészen 1839-ig gróf Stockhammer teljhatalmú megbízottja, 1828-ban Stockhammer Ferdinánd kérésére a bírói zár alá vétel gondviselője volt. A Stockhammer család képviselőjében több évben jelen volt a Harruckern-örökösök közös családgyűlésén, majd 1838–1846 között már csabai birtokosként állandó tagjává vált. Stockhammer csabai birtokrészből 1834-ben vásárolt, amit később fiai, Gyula és Béla birtokoltak. Csepicsányi uradalmi szolgálata lényegében a Stockhammer családnál viselt pozíciókban merült ki, ellenben a megye 1833-ban országgyűlési követnek választotta, 1836-ban pedig a csabai járás elnökének nevezték ki.⁶¹

Szombathelyi Antal 1823-ban szerzett ügyvédi vizsgáját követően 1827-ben gyomai uradalmi fiskálisként, 1828-ban pedig tiszteletbeli alügyészként kezdte pályáját. Csepicsányi Tamáshoz hasonlóan ügyvédi képesítésének megszerzését követően rövid időn belül mind a megye, mind az uradalom szolgálatába állt, sőt 1826-ban gróf Stockhammer ügyvédjeként jelent meg a családgyűlésen. A Stockhammer-uradalommal azonban kevésbé alakult ki hosszabb távú kapcsolata. 1831–1832-ben ugyanis füzesgyarmati uradalmi fiskális lett, ez az uradalom pedig báró Wenckheim Karolina után báró Blanckenstein Henrik tulajdonát képezte. Ennek megfelelően még 1830-ban és 1834-ben is megfordult a családgyűlésen, de már mint gróf Blanckenstein Henrik képviselője, később pe-

⁶⁰ Járóli József: Dokumentumok az 1848–49-i forradalom és szabadságharc Békés megyei történetéhez. (Forráskiadványok a Békés Megyei Levéltárból 16.) Gyula 1995. 8–9. Wodianer Sámuel 1839-ben a körösladányi Wenckheim-uradalmon közel húszezer juhot tartott, svájci tehenészete pedig — megfelelő takarmány termesztésére alapozva — vaj termelésével foglalkozott. MNL OL P 418. A. II. c. f. 352–353., 359. Wenckheim József 1831-ben adta zálogba a kigyósi pusztát Wodianer Sámuelnek. 1832. január 28-án Wodianer Sámuel és Wenckheim József zálogos szerződést kötött. *Karácsonyi J.*: Békésvármegye i. m. III. 177. Wodianer Albert 1886-ban magyar bárói rangot kapott. Neje borosjenői Atzél Zsófia, akivel együtt építtetője volt a gyomai katolikus templomnak, és alapítója az ottani árva- és szeretetháznak.

⁶¹ *Karácsonyi J.*: Békésvármegye i. m. III. 175.; *Nagy I.*: Magyarország családai i. m. III. 132.; *Kempelen B.*: Magyar nemes családok i. m. III. 99.; *Héjja Julianna Erika*: Békés vármegye archontológiája és prozopográfiája, 1715–1848. (Közlemények Békés megye és környéke történetéből 11.) Gyula 2009. 277–278. MNL BÉML V. B. 302.

dig mint báró Blanckenstein árváinak gyámja, illetve gróf Blanckenstein Keresztély törvényes meghatalmazottja. Bár Szombathelyi Antal 1834-ben szintén vásárolt a Stockhammer-féle nyolcadból, a családi jegyzőkönyv tanúsága szerint többet nem fordult meg a családgyűlésen, sőt 1845 előtt túl is adott a megvásárolt birtokrészen. Az 1830-as évek elejétől Szombathelyinél sokkal jelentősebbé vált a megyei szolgálat, így országgyűlési követ (1833), a békési járás bírása (1836), megyei főügyész (1842), megyei főjegyző (1843), majd első alispán (1846–1849) lett.⁶²

Omaszta Zsigmond az 1820-ban megszerzett ügyvédi vizsgája után némileg hamarabb helyezkedett el a megyénél mint ügyész (1821), majd uradalmi szolgálatát 1826-ban kezdte mint szarvasi uradalmi ügyvéd, sőt ugyanebben az évben először tűnt fel a családgyűlésen is mint fiskális. Omaszta feltételezhetően a báró Schröffl család részéről jelent meg, ugyanis 1830–1831-ben idősebb gróf Eszterházy Mihály ügyvédje, az 1830. évi családgyűlésen gróf Mitrovsky Vilmosné képviselője volt. A „kettős” képviselet érthető, hiszen gróf Eszterházy neje báró Schröffl Mannsberg Antónia volt, aki révén a szarvasi uradalom egyik részét, nevezetesen Kondorost bírta. Mitrovsky Vilmos pedig báró Schröffl Józsefét vette nőül, aki után Szarvas egy részéhez jutott. Így az 1834. évi családgyűlésen gróf Eszterházy Mihályt képviselte, illetve a szarvasi uradalom mellett a csabai uradalom ügyeit is vitte ekkor. A családgyűlés közös fiskálisi szerepéből adódóan a gyűlésen más családtagok képviseletét — mint például gróf Trauttmansdorff József vagy gróf Stockhammer Ferdinánd — is ellátta. Omaszta Zsigmond a fentebb említett birtokszerzőkhöz hasonlóan a csabai Stockhammer-féle nyolcadból vásárolt, így birtokosként a családgyűlés állandó tagjává vált. Omaszta 1818–1846 között rendszeresen részt vett a családgyűléseken.⁶³ Ők hárman tehát egyértelműen kapcsolatban álltak a Harruckern-örökösökkel, amely ismeretség a birtokvásárlásnál vélhetően nem elhanyagolható tényező lehetett.

Ezzel szemben más birtokosok kettős szolgálata, illetve aktív részvétele közel sem ennyire egyértelmű. Egyetlen közös pontjuk, hogy a vásárolt birtokrész miatt megjelentek a közös családgyűléseken. Bodroghy Papp József Vas vármegyéből érkezett, és 1836-ban igazolt a megye előtt. Az előző pályafutásokkal ellentétben nem jeleskedett sem uradalmi, sem megyei szolgálattal. Igazolása is feltehetően csak a csabai járás esküdti (1837–1840) kinevezésének szólt. A családgyűlésen mindössze háromszor fordult meg: 1838-ban gróf Stockhammer Karolina képviselőjeként, majd 1840-ben és 1841-ben birtokosként. Bodroghy 1834-ben gróf Stockhammer Ferdinándtól Csaba egynyolcad részét a hozzátartozó szentmiklósi majorsági földekkel együtt vásárolta meg. A meghatározott összeget gróf Festetich Albertnek — tehát az egyik Stockhammer-hitelezőnek — kellett letennie. Bodroghy Papp József 1842-ben a győri káptalan előtt létrejött adásvételi szerződés szerint Győr városában lakó nemes Nagy Sándornak

⁶² Karácsonyi J.: Békésvármegye i. m. III. 199–200.; Nagy I.: Magyarország családai i. m. X. 795–797.; Héjja Julianna Erika: Békés vármegye archontológiája (1699) 1715–1950. Főispánok és alispánok. (Közlemények Békés megye és környéke történetéből 8.) Gyula 2002. 188–191.

⁶³ Karácsonyi J.: Békésvármegye i. m. III. 191–192.; Héjja J. E.: Békés vármegye archontológiája i. m. (2002.) 161–163.

és hitvesének adta el ezt a jószágrészt, amely később gróf Leiningen Lajoshoz került. A távoli vásárlót, illetve Bodroghy „eltűnését” a megyéből az magyarázhatja, hogy az 1840-es években visszatért Győr megyébe.⁶⁴

Beliczay József Bodroghyhoz hasonlóan nem állt az uradalom szolgálatában, ellenben számos megyei posztot — esküdt (1803, 1806–1807), aladószedő (1810–1827), főadószedő (1828–1837) — viselt. Stockhammer Ferdinánd csabai birtokából a gerendási birtokot vásárolta meg 1834-ben, majd 1838–1846 között rendszeresen részt vett a családgyűléseken birtokosként. Hellebrandt Jánost mint szarvasi jegyzőt (1820–1831) ismerhetjük. A csabai Stockhammer-féle nyolcadból 1836 után vásárolt, 1838–1846 között ugyancsak birtokosként állandó tagja volt a családi tanácskozásoknak. Simay Kajetán az előbb említett birtokosokkal megegyezően csak a megye szolgálatában állt, majd miután 1839 körül a Stockhammer-féle csabai nyolcadból 74 holdat vásárolt, állandó tagja lett a családgyűlésnek.⁶⁵

Végül mindenféle megyei vagy uradalmi kötődés nélkül birtokosként egyszer fordult meg a családgyűlésen Kosztolányi Péter és Fehér Imre. Fehér Imre a báró Wenckheim család számtartója volt. A Stockhammer-féle eladott egy-nyolcadból vásárolt résznek köszönhetően egyszer, 1846-ban volt jelen a családgyűlésen. Kosztolányi Péter 1845–1848 között a csabai határban bírt 226 holdat, így 1845-ben mint birtokos és mint gróf Trauttmansdorffné képviselője vett részt.⁶⁶ Leiningen Lajos 1845 előtt az eladott Stockhammer-féle csabai nyolcadból 269 holdat vásárolt, amit még 1848-ban is bírt.⁶⁷ Leiningen a családgyűlésen egyszer sem fordult meg, ellenben Omaszta Lajos 1843–1846 között több ízben is az ő meghatalmazottjaként tűnt fel a családi tanácskozásokon.

A fentebb bemutatott tíz birtokos láthatóan Stockhammer csabai birtok-részből jutott birtokhoz. A pályafutásuk sok tekintetben nem mutat egyezést: három közülük párhuzamosan szolgált a megyénél és az uradalomnál, míg négy kifejezetten csak a vármegyénél rendelkezett állással, három pedig a birtokon kívül sem megyei, sem uradalmi pozíciót nem viselt. Ellenben közös pont, hogy a birtokvásárlást követően állandó tagjává váltak az egyébként Harruckern-örökösöket összefogó családgyűléseknek. Ezenfelül úgy tűnhet, hogy a családi kapcsolatokon, illetve a megyei és az uradalmi pozíciókon túl még fontosabb tényezője volt a birtokszerzésnek a tőke. Példának okáért Boczkó Dániel 1816-ban szerzett ügyvédi vizsgája után tiszteletbeli alügyészként kezdett (1817–1825), majd 1820-ban endrődi uradalmi fiskális lett. Ennek megfelelően

⁶⁴ MNL BéML IV. A. 1. a. 2269/1842. A Gyulán 1842. szeptember 21-én folytatott nemesi közgyűlés jegyzőkönyve szerint. Pozsony, 1834. október 21. *Héjja J. E.*: Békés vármegye archontológiája i. m. (2009.) 237.

⁶⁵ Beliczayról lásd *Karácsonyi J.*: Békés vármegye i. m. III. 171.; *Nagy I.*: Magyarország családai i. m. Pótkötet. 126–127.; *Kempelen B.*: Magyar nemes családok i. m. II. 49.; *Héjja J. E.*: Békés vármegye archontológiája i. m. (2009.) 226.; Hellebrandtról *Karácsonyi J.*: Békés vármegye i. m. III. 182.; *Héjja J. E.*: Békés vármegye archontológiája i. m. (2009.) 295–296.; Simayról *Karácsonyi J.*: Békés vármegye i. m. III. 130–137. és III. 248–249.; *Nagy I.*: Magyarország családai i. m. X. 186.; *Kempelen B.*: Magyar nemes családok i. m. IX. 356.; *Héjja J. E.*: Békés vármegye archontológiája i. m. (2002.) 176–178.

⁶⁶ *Héjja J. E.*: Békés vármegye archontológiája i. m. (2009.) 274.

⁶⁷ Leiningenről lásd *Karácsonyi J.*: Békés vármegye i. m. III. 171.

kapcsolatba került a gróf Stockhammer családdal, így 1830-ban gróf Auersperg Jánosné (szül. gróf Stockhammer Zsófia) és báró Drechselné (szül. gróf Stockhammer Karolina) képviselőjeként jelent meg, majd 1837-től rendre gróf Stockhammer Herman képviselőjében tűnt fel.⁶⁸ A kettős szerepvállalás példájának a sorát bővíthetnénk, hiszen a családgyűléseken megfordult személyek fele legalább egyszer viselt valamilyen megyei és uradalmi posztot, de többségében a birtokosok sorába soha nem kerültek be.

Hitelviszonyok és a tulajdonszerzés körülményei az elidegenítés folytán

Stockhammer Ferdinánd végül a Harruckern család minden tiltakozása ellenére sikeresen kiárúsította Békés megyei birtokrészeit. Eladásukat az örökölt és az öröklést követően felhalmozódó adósságaival indokolta. Stockhammer és a források sem tértek ki azonban arra a fontos kérdésre, hogy végeredményben mi is eredményezte ily mértékű eladósodását? Stockhammer Ferdinánd láthatóan nemcsak a családtól, hanem uradalmi alkalmazottaktól, megyei nemeseiktől és nem nemeseiktől, településektől, Pesten és Bécsben élő főuraktól is kölcsönzött, majd hatalmas adósságát Békés megyében fekvő birtokrészeire terhelte, miközben még lehetőségként sem merült fel, hogy más birtokrészeket terheljen meg vagy adjon el. Mindenesetre az adóssággal terhelt birtokrészeire hivatkozva a családot és lényegében a hazai törvényeket is megkerülve viszonylag — talán a korszak hitelviszonyait ismerve túlságosan is — rövid idő alatt sikerült kiárúsítania birtokrészeit. A birtokvásárlók között pedig ott vannak a Harruckern-örökösök családgyűlésén résztvevőként jelen lévő, a közös birtokrészek vagy valamelyik örökös családtag alkalmazásában álló képviselők, vagy épp a család számára hitelt nyújtó személyek.

Az új birtokok kapcsán mindenképp kiemelendő Csepcsányi Tamás, Szombathelyi Antal vagy épp Omaszta Zsigmond birtokszerzése, akik a Harruckern-örökösök alkalmazásában álló tisztviselők voltak, azaz a birtokszerzés esetükben mindenképpen összefüggésben állhatott a családon belüli ismeretségükkel, vagy egyszerűen rendelkeztek az eladással kapcsolatos belső információkkal, amelyek előnyt jelenthettek a többi esetleges jelentkezővel szemben. Mellettük viszont találunk olyan vásárlókat is, akik korábban Stockhammer Ferdinánd hitelezői között szerepeltek, így Bodroghy Papp Józsefet vagy Csepcsányi Tamást. Csepcsányi tehát nemcsak Stockhammer korábbi teljhatalmú megbízottja volt, hanem egykori hitelezője is, azaz egyszerre volt vevő-hitelező és birtokképviseleti tag. Ez a jelenség pedig azon gyakori esetek példatárát bővíti, amikor is a hitelezés gyakorlatilag „előszobája” volt a későbbi birtokszerzésnek. Ugyanakkor a hitelnyújtás nem minden esetben vezetett birtokvásárláshoz.

Az elidegenítés története tulajdonképpen rávilágít egyrészt a korszak hitelezési problémáira, másrészt pedig megmutatja, hogy a törvények megkerülése — vagy épp a szabályozás hiányosságai — hogyan adtak alkalmat arra, hogy a birodalom másik felében élő birtokos elidegenítse magyarországi birtokrészeit.

⁶⁸ Uo. III. 217.; *Kempelen B.*: Magyar nemes családok i. m. II. 257.; *Héjja J. E.*: Békés vármegye archontológiája i. m. (2009.) 235.

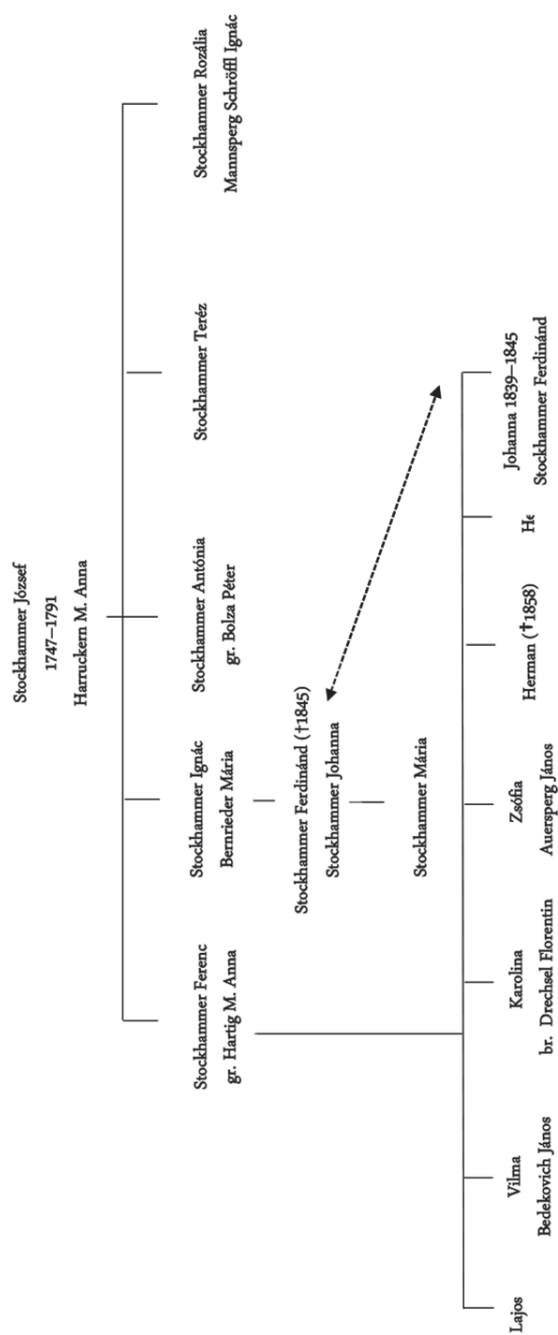
Ráadásul a birtokszerzések nagyrészt nem is szabad piaci körülmények között történtek, hanem korábbi hitelezők vagy az uradalommal kapcsolatban lévő más személyek kerültek előnyös helyzetbe a birtokrészek kiárusításakor. Stockhammer birtokainak eladása és a birtokigazgatás tagjainak tulajdonszerzése egyszerre példa a távoli birtokok megterhelésére és így a birodalom más részében lévő birtokok megmentésére, illetve a „bennfentességre” emlékeztető módon végbemenő vásárlás folyamatára. Ez egyfelől jelezheti, hogy Stockhammer a tisztviselők felé viselt tartozásait az eladással elégítette ki, másfelől pedig az uradalmi alkalmazottak pozíciójukból adódóan többletinformációval bírtak, így másokat, illetve a családtagokat kizárva vásároltak birtokrészeket. Ez pedig ilyenformán aggályokat vethet fel az elidegenítés eljárását illetően. Annyi azonban bizonyos, hogy többek között a Stockhammer-birtokrészek kiárusítása hívta életre Békés megye vékony középbirtokos rétegét, amelynek tagjai nagyrészt a Harruckern-uradalom nagybirtokosaihoz is kapcsolódtak.

A CASE OF ESTATE ALIENATION IN THE EARLY NINETEENTH CENTURY

The Sale of the Assets of the Stockhammer Family in Békés County

by Adrienn Szilágyi
(Summary)

In the history of the Harruckern estate in Békés county, and in the formation of the middle layer of the county's landholding society, the sale of the landed assets of the Stockhammer family played a decisive role. The portion of the estate at Szarvas was inherited by the family in the course of the 1798 division through Anna Mária Harruckern, consort of Ferenc Stockhammer. The present study examines the circumstances among which the estate was sold by Ferdinánd Stockhammer, as well as the process of credit lending and consequent indebtedness, and the economic and legal background of alienation. It also explores the measures taken by the Harruckern heirs in order to hinder the process. Stockhammer sold his portions – half of Öcsöd, the eighth part of Csaba and Gyoma – with reference to crushing indebtedness in two phases in 1834 and 1839 to, among others, baron János Podmaniczky, Franciska Ullmann Szitányi (consort of Móric Wodianer), and members of the local well-to-do nobility. The story of this alienation sheds light on the contemporary problems of credit lending, while illustrating the possibilities offered by gaps and byways in the legal structure to landowners living in the other part of the empire to alienate their Hungarian landed assets. Moreover, when the estates were sold out, creditors and other persons connected to the lands in question were favoured, which may indicate either that payment arrears of estate officials were settled through sale, or otherwise that employees were naturally in the possession of additional information about the estates.

A Stockhammer familia családja

MELLÉKLET

Stockhammer Ferdinánd hitelezőinek összeírása (1833)						
Sorszám	Hitelező neve és lakásának helye	Tőkepénzek sum-mája	Kötelezőlevél dátuma	Betáblázásnak az ideje	Folyamatban lévő per	Bejelen-tett vég-rehajtás
1.	Novák Joachim örökösei Nagyvárád	6 880	1801. nov. 10.	1801		
2.	gr. Károlyi és gr. Sztáray urak	9 889	1801. nov. 10.	1801		
3.	gr. Eszterházy Károly Pozsony	8 403	1802. jan. 9.	1802		
4.	gr. Eszterházy Imre Pozsony	1 500	1802. jan. 29.	1802		
5.	Marczibányi Lajos	55 000	1822. márc. 20. és aug. 29.; 1823. jún. 25.	1822. aug. 16; 1823. febr. 5.; 1829. júl. 8.	lefolyt perek	végrehaj-tás
6.	Hegenmüller báró örökösei Bécs	38 000	1818. máj. 11.	1820. aug. 26.	pere lefolyt Bécsben	végrehaj-tás beje-lentve
7.	Fellner József Bécs	15 000	1802. nov. 8.	"	"	végrehaj-táshoz jussa
8.	Müller Ferenc Bécs	5 000	1819. nov. 10.	" Bécsben	"	végrehaj-táshoz jussa
9.	Smellerl József Bécs	6 000	1819. nov. 10.	"	"	végrehajtás
10.	b. Coetlosquet örökösei	9 293	1802 és 1805	1802 és 1805	a per lefolyt Debrecenben	próbálta-tott
11.	gr. Festetich Albert Buda	225 000	1818. jún. 2.; 1823. szept. 6.	1824. ápr. 28.	pere lefolyt	végrehajtás
12.	Csaba	10 000	1816. máj. 20.	1820	pere lefolyt	
13.	Bodroghy Pap örökösei	25 000	1818. jún. 17.	1820		
14.	Trotter Germanus Bécs	1 000	1813. máj. 6.	1820. Bécsben		
15.	Vásárhelyi Ferenc árvái Bécs	3 000	1816. aug. 21.			
16.	Vidovich Mihály	30 000	1812. júl. 1.	1814. nov. 18.		
17.	Kövenhüller Mária Bécs	2 000	1823. szept. 20.	1823. Bécs		
18.	Stock Ádám Bécs	4 600	1816. jan. 1.	Bécsben	pere lefolyt	
19.	Sindlekker Márton Bécs	5 000	1823. jún. 1.	Bécsben		
20.	Csabai közös birtokos urai	127 000	1822. ápr. 30.	1822		
21.	Artania	10 000	1814-től 1822-ig	Bécsben	perek lefolytak	
22.	Horstman					
23.	Roser					
24.	Mayerhoffer					
25.	b. Szala					
26.	Kohn					
27.	Lind					

Stockhammer Ferdinánd hitelezőinek összeírása (1833)						
Sorszám	Hitelező neve és lakásának helye	Tőkepénzek sum-mája	Kötelezőlevél dátuma	Betáblázásnak az ideje	Folyamatban lévő per	Bejelen-tett vég-rehajtás
28.	Baldi Zsuzsanna	6 000	1825. máj. 1.	1824. ápr. 29.		
29.	Verner József Szentés	3 000	1818. dec. 30.	1824		
30.	Tímár Jónás örökösei Endrőd	6 000	1814. jún. 1.	1820. márc. 4.		
31.	Zsíros János Csaba	1 000	1817. jún. 20.	1824. máj. 6.		
32.	Botyánszky János Csaba	800	1817. jún. 30.	1824. máj. 6.		
33.	Matzák János Csaba	1 000	1817. jún. 20.	1824. máj. 6.		
34.	Stuch János Csaba	1 000	1817. jún. 20.	1824. máj. 6.		
35.	Zelenyánszky János Csaba	1 000	1817. jún. 20.	1824. máj. 6.		
36.	Csepcsányi Tamás Gyoma	9 000	1819. aug. 20.	1824. ápr. 19.	pere lefolyt	
37.	Tóth Mihály	6 971	1817. jún. 21.	1824. júl. 22.		
38.	Bujanovits Ágoston Pest	5 000	1823. máj. 4.	1823. aug. 17.		
39.	Szarvas mezővárosa	10 000	1798. okt. 29.	1819. febr. 14.		
40.	Konkoly Péter özvegye Bé-kés	1 875	1819. aug. 15.	1820. szept. 26.		
41.	Kalmár Endrőd	3 000	1822. nov. 1.	1823		
42.	Kiss Dániel Gyoma	1 000	1820. nov. 6.			
43.	Bíró János Gyoma	1 000				
44.	b. Drechsel Henrik Bécs	14 000	1819. szept. 1.			
45.	Gettarbourg grófné	25 000	1815. máj. 1.	1817. aug. 16.	pere folyik Bécsben	
46.	b. Harruckern örökösök közös kasszája	18 230	1804-től 1820-ig	mindig tabulálva		
47.	gr. Károlyi urak	22 500	1798. márc.	in tabulálva		
48.	gr. Stockhammer Ferenc örökösei	53 324	bizonytalan dátum	bizonytalan dá-tum		
49.	Desöffy András, vagyis Banó Klára	11 000	1824	1824	pere folyik Debrecenben	
	Összesen	799 265				

TÖRTÉNETI IRODALOM

Demmel József

PÁNSZLÁVOK A KASTÉLYBAN

Justh József és a szlovák nyelvű magyar nemesség elfeledett története
Kalligram Kiadó, Pozsony, 2014. 284 o.

Demmel József, az újabb történészgeneráció fiatal szlovakista tagja immár harmadik monográfiáját jelentette meg a 19. századi Magyarországon élő szlovák nemzetiség történetéről. Ezúttal egy olyan speciális társadalmi réteg történetébe enged bepillantást, amelynek életmódja, tevékenysége és identitásproblémái eddig meglehetősen homályban maradtak a magyar történettudomány számára. A szerző — fiatal kora ellenére — 2009-ben „...egész Szlovákia elfért egy tuta-jon...” *Tanulmányok a 19. századi Magyarország szlovák történelméről*, 2011-ben pedig *A szlovák nemzet születése. Ludovít Štúr és a szlovák társadalom a 19. századi Magyarországon* címmel is publikált már egy-egy kötetet. Demmel az Országos Szlovák Önkormányzat Kutatóintézetének tudományos munkatársa és a *Korridor* című szlovák–magyar történeti folyóirat felelős szerkesztője.

Az ezúttal is a Kalligram Kiadónál megjelentetett tetszetős kötetben a szerző Justh József, a szlovák anyanyelvű, Turóc megyei magyar nemes életútján keresztül mutatja be a kettős identitású felvidéki magyar nemesség eddig feledésbe merült történetét. A jól tagolt, olvasmányos, ugyanakkor komoly jegyzetapparátust felvonultató kötethez a szerző alapos forrásfeltáró munkát végzett és nagy mennyiségű szakirodalmat tárt fel. A kötet az elő- és utószó mellett tizenegy főfejezetre és azon belül alfejezetekre oszlik, a végén forrás- és irodalomjegyzékkel, valamint névmutatóval. A majd 250 oldalas főszöveghez 658 lábjegyzet társul.

Ahogy korábbi kötetekben is, Demmel ezúttal is egy új nézőpontból, a források alapos feltárásával közelít témájához. Igyekszik maga mögött hagyni, ha tudja, cáfolni a magyar és szlovák történetírás vagy közlemélekezet toposzait. Kötetéből kiderül, hogy a korabeli magyar nemesség számos képviselője egészen a 19. század utolsó harmadáig őrizte szlovák identitását és anyanyelvét. Egyáltalán nem volt szokatlan a Justh József példáján is nyomon követhető magatartás: a magyar nemesi-politikai identitás mellett létező szlovák kulturális-nyelvi azonosságtudat.

Az első fejezetben (*Az elfelejtett elit*) a szerző bemutatja a 19. századi Felső-Magyarország szlovák anyanyelvű nemességét és annak főbb jellemzőit: „Felső-Magyarország olyan nemesi elit-csoportjáról van szó, amelynek tagjai hangsúlyosan a magyar nemesi nemzet, a Natio Hungarica részének tartották magukat, és akik emellett a szlovák [...] valamely írott változatát az élet több meghatározó területén — például a családi élet fontos rétegeiben [...], továbbá a helyi közigazgatásban, a birtokigazgatásban, esetleg a regionális politikai élet keretei között — domináns nyelvként, vagy a domináns nyelvek egyikeként használták.” Fényes Elek korabeli adatait használva Demmel meghatározza azokat a megyéket, ahol szlovák nyelvű nemesség élhetett. Ezek Árva, Liptó, Trencsén, Turóc és Zólyom megyék voltak. A második fejezet (*„Nálunk, hol magyar nincs is”*) már kifejezetten Turóc megyére fókuszál. A szerző 1848-ig mutatja be „a tót Svájc”, Felső-Magyarország legkisebb vármegyéje politikai életének eseményeit. Turóc megye lakott területei egy hegyekkel körbevett hosszú, keskeny völgyben helyezkedtek el, meglehetősen elzártsággal a külvilágtól. Ha nem is azonnal, de helyben is lecsapódtak az országos politika történései. A 19. század első felében két család, az örökös főispáni címet birtokló Révay, valamint a Justh família versengett a politikai hatalomért. Előbbiek konzervatív, utóbbiak liberális elkötelezettségűek voltak. A megyei politikai küzdelmekben végül a Justh család kerekedett felül, 1848-ra sikerült átvenniük a megye irányítását. A politikai törésvonalak mellett Demmel ismerteti a nyelvi és generációs törésvonalak mibenlétét is. A megyei közéletben igen nagy változást hozott a magyar hivatali nyelv bevezetése 1841-ben. Kiderült, hogy a magyar érzelmű liberális nemesség is nehezen birkózik meg az új nyelvi követelményekkel. A megyei másodalispán, majd országgyűlési követ Justh Józsefről is azt feltételezi a szerző, hogy szlovák anyanyelvüként a magyar nyelvvel ekkor még komoly nehézségei voltak.

A következő két fejezet Turóc megye, valamint Justh József 1848–1849-es szerepét tárgyalja. A szabadságharc alatt a viszonylag elzárt térség nem volt nagyobb hadi események színhelye, a Hurban vezette szlovák önkéntesek azonban bevonultak a megyébe, és a császári csapatok a kormánybiztossá kinevezett Justhot is letartóztatták. Az egész kötetben végigvonuló mikrotörténeti látásmód segítségével a szerző 1848 kapcsán is kitűnően bemutatja, milyen problémák merülhettek fel az eseményeket átélő, szlovák anyanyelvű lakosság identitásával kapcsolatban. Hogyan élhették meg helyben az országos szinten zajló változásokat? Hogyan érvényesült az egységes magyar politikai nemzet koncepciója a helyi meghatározottságok tükrében? Justh a maga részéről egyértelműen döntött: végig a magyar kormányzatot támogatta.

Ugyancsak nyomon követhetjük a kötetben a folyamatosan alakuló, fejlődő szlovák nemzeti mozgalom ébredésének lépcsőfokait, valamint azt a folyamatot, ahogy egyre inkább Turócszentmárton válik e mozgalom központjává. Justh József velük való kapcsolatának bemutatására vállalkozik a következő két fejezet. E viszony csak első pillantásra tűnik ellentmondásosnak. Demmel azonban bebizonyítja, hogy Justh lépései egyfajta logikus láncolatot követtek. A szerző részletes elemzéssel tárja föl e viselkedés mozgatórugóit. Justh 1848-ban egyértelműen a magyar kormány oldalára állt, és a kormány álláspontját hirdető, de szlovák nyelvű lapot szerkesztett. Ugyanakkor igyekezett megakadályozni, hogy az elmérgesedő szlovák–magyar viszony megbolygassa Turóc viszonylagos nyugalma. A szabadságharc után — 1848-tól kezdődő szembenállásuk ellenére — továbbra is szoros kapcsolatot ápol a szlovák nemzeti mozgalom tagjaival. A helyi politikai küzdelmekben ekkor már nem a konzervatívok, hanem e mozgalom tagjai voltak a Justh-párt ellenfelei, de „evangélikusként rendelkezésre álltak olyan hagyományok és társadalmi viselkedési normák, amelyek elősegítették a nemzeti konfliktusok békés rendezését és feloldását”. Amellett, hogy a szlovák mozgalom és az evangélikus egyház szinte eggyé vált ebben az időben, Justh tevékenységét szlovák nyelvi gyökerei is befolyásolták. Nem látott kivétlnivalót például abban, hogy a szlovák mozgalom képviselőit gyermekei nevelőiként akár kastélyába is befogadja. Demmel szerint „nem mindenáron legyőzendő ellenfélnek, hanem vitapartnernek tekintette őket, hajlandó volt mérlegelni érveiket”.

Justh Józsefet fenti adottságai tették alkalmassá egy lehetséges szlovák–magyar megbékélés esetén a közvetítői szerepre. A *kegyelmi pillanat* című fejezetben a szerző ismerteti a szlovák és a magyar politikai elit helyzetét az országos politika szempontjából is jelentős 1860–1861-es években. Justh József mellett számos magyar nemes vett részt 1861 nyarán a turócszentmártoni szlovák kongresszuson. Justh itt igen aktívan tevékenykedett, sokszor kért szót. A gyűlésen elfogadott memorandum — a szlovák közigazgatási autonómia igénye — azonban kiváltotta a felvidéki megyék hivatalos tiltakozását. Ezután, valamint a kormány informális nyomására Justhék felhagytak a szlovák nemzeti érdekek képviselésével, a továbbiakban nem vállalták többes identitásukat, és magukat egyértelműen csak a magyar politikai elithez sorolták. Demmel úgy véli, „a memorandum története, Justhék reintegrációs kísérletének a kudarca arra világít rá, hogy 1861-ben a két nemzeti elit még a legideálisabb körülmények között sem volt képes az együttműködés »közös minimumát« meghatározni”.

Az 1868. évi nemzetiségi törvény születéséről szóló fejezetben a szerző bemutatja a törvénnyel kapcsolatban a történettudományban eddig megjelent értelmezési kereteket, majd egy új szempontra hívja fel a figyelmet. Véleménye szerint a jogszabály paragrafusai nem a nemzetiségek modern nemzeti mozgalmait vezető elitek, hanem a nemzetileg még bizonytalan nem magyar anyanyelvű polgárok integrációját, illetve reintegrációját szolgálták. Ahogy Turóc megye példáján korábban láttuk, a helyi nemesség nem magyar tagjai a közigazgatás elmagyarosodásának reformkorban kibontakozó és 1848-ban kiteljesedő folyamatában elvesztették politikai jogaikat, hiszen semmilyen általuk ismert nyelven nem szólalhattak fel. Az 1868-as törvény azonban helyi szinten újra lehetőséget biztosított a közigazgatásban anyanyelvük használatára. Ekkor már Justh József is elsősorban a kormányhoz lojális nem magyar nyelvű helyi nemesi elit beilleszkedését látta támogathatónak, és lett a szlovák mozgalom képviselőinek reintegrációjáról.

Az 1870-es évekre megváltozott a politikai helyzet. Eötvös József halálával és Deák Ferenc politikai élettől való visszavonulásával változás történt a kormányzati politikában. A nemzetiségekkel szembeni megértő álláspontot egy türelmetlenebb irányzat váltotta fel. Turóc megyében eközben egyre erősebb lett a szlovák mozgalom, a Justh-párt fokozatosan veszített pozícióiból, míg végül a család anyagi helyzete is megrendült. Ebben minden bizonnyal szerepet játszott a választási küzdelemre szánt összegek fokozatos növekedése. Justh, amíg anyagi helyzete engedte, továbbra is támogatta a szlovák kulturális szervezeteket, immár nem nyilvánosan. Demmel kitér a

Felvidék három szlovák nyelvű gimnáziumának és a Matica slovenská kulturális szervezet felszámolására is. Utóbbi intézkedések egyik lehetséges okaként egy meglepő, de viszonylag kézenfekvő magyarázattal is szolgál. A Zólyom megyei alispánná kinevezett Grünwald Béla személyes sértegettségét emeli be a történeti diskurzusba, aminek oka a szerző véleménye szerint a Matica slovenská alelnökének, Viliam Pauliny-Tóthnak épp ekkoriban közreadott maró satírája. Ennek főszereplője ugyanis kísérteties hasonlóságot mutatott Grünwald Bélával.

1875-ben a Justh-pártnak végleg bealkonyult Turóc megyében. A szlovák kulturális szervezet bezárásával egy időben a teljes megyei tisztikar leváltásra került. Nem véletlen, hogy Justh József egy öngyilkossági kísérlet után került be a budai Schwartzter-féle elmeorvosintézetbe. A nem sokkal ezután bekövetkező halálával kapcsolatban Demmel feltételezi az újabb — immár befejezett — öngyilkosságot. Ennek lehetséges okait is megjelöli: „Láthattuk, hogy Justh életvilága minden tekintetben az összeomláshoz közeledett. A családja által évszázadokon keresztül épített turóci vezető szerep elveszni látszott, [...] vagyonuk felemészlődött, a hosszú évtizedek munkájával kiépített hatalmi bázis elveszett.”

Összességében elmondható, hogy Demmel József egy gazdag forrásbázison alapuló, igen sokrétű és alapos forrásfeldolgozás után elkészült művet alkotott. Az eddig alig kutatott szlovák anyanyelvű magyar nemességet korabeli kontextusában ábrázolja. A rendelkezésre álló források alapján új és eredeti következtetésekkel gazdagítja történeti tudásunkat. A kötet jó szívvel ajánlható a nemzetiségi kérdés és a 19. századi magyar történelem iránt érdeklődőknek.

Solymosi József

Tagányi Zoltán

A KÖZÉP-KELET EURÓPAI FALUKÖZÖSSÉG GENEZISE

Válogatott tanulmányok

L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2015. 360 o.

Tagányi Zoltán történeti, néprajzi és szociológiai folyóiratokban megjelent publikációi után tanulmánykötetbe rendezte a falu- és földközösség kialakulását, történetét feldolgozó írásait. Már egyetemista kora óta foglalkoztatta ez a téma, majd a közép-kelet-európai térségen belül az orosz, lengyel és magyar földközösség geneziséét vizsgálta. Ez utóbbira bevallottan Szabó István prédiuum-tanulmánya irányította a figyelmét. A szerző a tanulmánykötet bevezetőjében utal a 19. század végén, 20. század elején divatos, őskommunistikus elvekből kiinduló kutatásokra, amelyek mindenütt ősközösségi faluközösségeket (pl. az orosz obscsina és a germán Mark) kerestek. Tagányi Károly falu- és földközösségi koncepciója is a kor szocialisztikus gondolkodásmódjának következménye volt. Tagányi Zoltán ezeket a nézeteket veszi revízió alá, és megállapítja, hogy a faluközösség és a vele kapcsolatos intézmények rendszere nyugatról importált jelenségek komplexuma volt, amelynek kezdetei a késő római császárkor Gallia provinciájának villái környékén lelhetők fel.

Ennek alapján a szerző a közép-kelet-európai faluközösség kibontakozását négy fejezetre tagolva mutatja be. Először a nyugat-európai előzményeket, majd a magyar, a lengyel és végül az orosz viszonyokat tárja fel.

A *Faluközösség és prédiuum* fejezetben utal Tagányi arra, hogy Szabó István már 1963-ban a magyar prédiuumot a római villa utódjának jelölte meg, így véleménye szerint a magyar falu is a római villa leszármazottja. A Krisztus utáni századokban a Római Birodalomban a rabszolgamunkát felváltó „colonatus”, bérleti rendszer eredményeként alakultak ki a vidéki villagazdaságok. A villa tulajdonosa nemcsak termékszolgáltatást kapott, de birtoka műveléséhez igénybe kellett vennie colonusainak munkaszolgálatait is. Az úri villát a colonusok, kisbérlelők vették körül, akiket a villatulajdonos villicusai irányítottak. Ezek a villa körüli települések alakultak át „vicus”-okká, falvakká. A galliai provinciákban is a római villicatiós rendszer volt jellemző, amely a mozgékony, parlagváltós földműveléstől a letelepedett földművelésre való áttérés felé haladt. A szerző azt is felvázolja, hogy a germán településfejlődés az egyudvaros tanyáktól (curia) a háromnyomásos rendszert használó halmazos szerkezetű falvak irányába mutatott, de ez volt jellemző az Alpoktól északra fekvő tölgyes, lombos erdők vidékén, Dél-Angliában és a skandináv területeken is.

A szerző összefoglalja a középkori villagazdaság jellemzőit, amely két részből állt: az egyik a földesúr saját gazdasága (dominium, terra salica), a másik a bérlő vagy parasztok kezén lévő nyomáskényszeres földterület. Ez utóbbi használatáért előbb természetbeni, majd a 12. századtól pénzbeli szolgáltatással és munkával tartoztak a földesúrnak. A birtokok kettőssége a háromnyomásos falurendszerrel együtt a Meroving-kortól a Karoling-időig (8–10. század) jellemző volt, ezt követően viszont a földesúr felhagyott a saját mezőgazdasági üzemével, amit pénzjáradék fejében kimért jobbágynak. Ez végérvényesen megerősítette a háromnyomásos falvakat, s ezzel együtt megjelent a piacra termelő parasztság.

Tagányi hangsúlyozza, hogy a faluközösség a feudalizmus adózási és katonai rendszerének következménye. A királyi adományként megkapott birtokra telepített szabadok és jobbágyok adóztak a földesúrnak, aki így katonáskodási kötelezettségének is eleget tudott tenni. A villicatiós rendszer felbomlása együtt járt a piacgazdálkodás megerősödésével, amiben a nemesség is érdekelt volt. Ezek a folyamatok a déli német területeken a 11–12. században zajlottak. A szerző a középkori agrárforradalom fontos eredményének tartja a korábbinál hatékonyabb és racionálisabb háromnyomásos gazdálkodás, a faluközösség megerősödését, amelyben a közösség a vezetőivel az élen szabályozta a falu határában folytatott munkálatok rendjét, a közös erdők és legelők használatát.

A nyugat-európai falvak kialakulása a 11–12. században tetőzött, Magyarországon viszont kiépülésük első fázisa a 10–13. századra tehető. A faluképződésnek — Szabó István szerint — nálunk is a villa volt az alapja, de ezt a források „prédium” (szórvány major, telep) névvel illették. Ezekből — a prédium felbomlásából — alakultak ki a falvak. Itt a jobbágységi sessiók közé a földesúr parcellái is beleilleszkedtek a közös nyílas határrendszerbe, így ő is részese lett a faluközösségnek. Az első fejezet végén megismerkedhetünk a villicatióknak a német kolonizáció révén Közép-Európában történő elterjedésével, amely akár a 19. századig is elhúzódott.

A magyar faluközösség genezisének és utóéletének vázlata című fejezetben a szerző rámutat a spontán falukialakulás és a 13–14. századi tudatos erdei telepítések sajátosságaira. A honfoglalást követő időszak családszervezetére vonatkozóan a nemzetségi nagycsaládokkal szemben a gazdálkodás alapsejtjének a kiscsaládot tekintti, amely szomszédságon alapuló törpe „falvak”-ban élt. Ez a családi, tanyás település általános volt Nyugat-Európában a 6–9. századig és Közép-Európában a 13. századig, amíg ki nem alakult az örökszántórendszer. Szabó Istvánnal és Hoffmann Tamással egyetértve fogalmazza meg, hogy a Kárpát-medence centrális részein a 10. században és azt követően jobbra az egyudvaros, kiscsaládi települések voltak megfigyelhetők, amikor még a földműveléssel szemben az állattartás és a parlagváltós földművelési rendszer dominált. Ezekből alakulhattak ki az 1–2, esetleg 5 gazdasággal és háztartással az egy alapító ősztől származó települések, amelyek elnevezésében a -háza, -laka, -telke, -földje és -szállása végződések fordulnak elő.

A Kárpát-medence északi és északkeleti erdős térségeinek a betelepítésére a 13. századtól került sor, amikor a királytól kapott területeken a földesurak soltészek közreműködésével irtásos falvakat alapítottak. Nyugati minták alapján holland, flamand, német és szlovák telepesek szabályos telekrendszerű falvakat hoztak létre, s ezek a típusok a „német joggal” együtt Közép-Európában jelentős mértékben elterjedtek. Mindez a 13. században a pénzadózás, a piacgazdálkodás és a városi piac kialakulásával járt együtt. Ugyanakkor Magyarországon a 12–13. században a korábbi spontán, kiscsaládi „tanyabokros” területen, Lengyelországban pedig a 13–14. században a prédiumok felbomlása után jelenhettek meg a spontán településsel kialakult halmazos faluképződmények. Ezek létrejötté összefüggött a szabályozatlan határok rendezésével, az egymással érintkező falvak összevonásával.

Tagányi Zoltán felvázolja a határrendezések, a telek- és falurendszer, valamint a határhasználat, közte a szántóföldi parcellák nyílas osztásának, az erdők és legelők használatának sajátosságait. A faluközösségek életét szabályozó rendtartások esetében azt hangsúlyozza, hogy a középkori gyökerű helyi szokásjogi normákat a földesúr adóztatási és robotoltatási érdekei miatt foglalták írásba jórészt a 18. században. Utal a faluközösségi művelési rend ökológiájára, újratermelődének mechanizmusára, a nyomásos rendszer kollektivitása és az egyéni törekvések konfrontációjának szerepére a faluközösség bomlásában.

A szerző nemcsak a föld- és faluközösségek kialakulásának bemutatását tartja fontosnak, de teret szentel utóéletüknek, a 20–21. századig megfigyelhető maradványaiknak, a közbirtokosságoknak. A recensens másokkal együtt megtapasztalhatta, hogy a nemesi közbirtokosságok, a székelyek és a redemptusi közösségek, valamint a jobbágyszabadulás után alakult erdőbirtokosságok és legeltetési társulatok működésében középkori előzmények is megfigyelhetők. Tagá-

nyi Zoltán már ebben a fejezetben is hoz olyan lengyel és orosz példákat, amelyek a magyarhoz hasonlóan a telekosztódás révén kialakult nyolcadtelket veszik alapul a 20. század közepén is a legelő- és erdőilletmény számításánál.

Tagányi Károly és mások ősközösségi elméleteivel szemben a szerző a történeti kutatások eredményeként kimutatja, hogy a faluközösség Európa területén az antik villa adaptálása, majd pedig a korai villagazdaság, az egykori földesúri majorság felbomlásának következménye, és ez a folyamat a közép-európai területeken a 13. században zajlott le. Egyetérthetünk azzal, ahogy a szerző árnyalja ezt a sommásnak tűnő képet. A falusi közösség genezisében belül két réteget különböztet meg: az egyik a paraszti szokásjogon alapul és az egykori nemzeti intézményekhez vezethető vissza (pl. a tízes beosztás) azzal, hogy a paraszti „közösségi akarat” elve alapján mindenki egyenlően osztott földhöz akar jutni. Ezzel szemben áll a „földesúri akarat”, amely a nomád, mobil és kötetlen gazdálkodásra hajló népességet telekrendszerbe és a földesúri adóztatás kötelékébe igyekszik bekényszeríteni. E két tényező együttes hatása formálta a faluközösséget.

Az előzőeken túl Tagányi Zoltán — a lengyel történeti irodalom széles körű ismeretében — nagy szolgálatot tett a magyar kutatóknak a harmadik fejezet megírásával. A „lengyel példa”-ként említett és *A falusi feudalizmus és faluközösség (gromada) genezise és utóélete az útközöző-nában* címet viselő tanulmány mintaszerű analízise a faluközösség ottani kiépülésének. Mivel a lengyel történetírásban nincsenek a témának a magyarhoz hasonló elemzései, ezért is kiemelendő a szerző ez irányú munkássága. A széles adatbázison nyugvó alapos leírás és a történeti fejlődést részleteiben bemutató tanulmány — utalva a II. világháborús szereplés miatt a középkori germanizációval szemben megnyilvánuló lengyel ellenállásra — objektíven tárja fel, hogy a németek által a lengyel területeken megjelenő nyugat-európai faluközösségnek voltak autochton lengyel előzményei. A faluközösség a német joggal együtt nemcsak gyökeret vert lengyel földön, de felszabadítást is jelentett a fejedelmi és az egykori nemzeti kötelek alól, ezáltal kialakítva a szabad paraszti önkormányzatiságot. Ennek szervezeteit később, a majorsági gazdálkodás korában a feudális hatalom kisajátította, és azt a robotoltatást ellenőrző rendőri szervvé formálta át. Tagányi bemutatja a Lengyelországban jelentős számú armális nemesség falutelepítéseit, és ezen belül a számukra kiutat jelentő keleti kolonizációjukat. Nagy teret szentel a középkori gromada struktúrájának, a gazdálkodást szabályozó szerepének feltárására, és ügyel a falusi önkormányzat lokális sajátosságainak érzékeltetésére. Fontosnak tartja a Lengyelország felosztása után bekövetkezett változások jellemzését, a faluközösség porosz, osztrák és orosz megszállási övezetben kialakult formációinak bemutatását.

A lengyel falu- és földközösség túlélte a jobbágyszabadtatás állami intézkedéseit, és utóélete a 19–20. századig nyomon követhető. Az I. világháború után a II. Köztársaság ennek az intézménynek a maradványait igyekezett felszámolni, illetve szabályozni. A szerző bemutatja azokat a változásokat, amelyek az 1960-as, 1970-es években is működő lengyel erdő- és legelőtársulatokat jellemezték, ugyanakkor utal azokra a közös gyökerekre és sajátosságokra, amelyek a magyar és lengyel szervezetekben egyaránt megfigyelhetők.

Tagányi Zoltán a lengyel faluközösség előtti erdei életforma egy sajátos jelenségével, az előfás méhészettel is foglalkozik tanulmányában, amely tevékenység a 18. századig jellemző volt. Megjegyezzük, hogy az erdei méhtartásnak ezt az archaikus formáját a Kárpát-medence különböző tájain (Erdély, Szatmári Erdőhát, Bodrogház, Nyugat-Dunántúl) a 20. századig ismerték, amint ezt Gunda Béla, Balassa M. Iván és Szabadfalvi József dolgozatai igazolják.

A kötet utolsó fejezete *A nyugatos faluközösség* címet viseli, és az orosz *obscsina* geneziséét vázolja fel. Az orosz faluközösséghez a szlavofilek és narodnyikok nagy reményeket fűztek. A szlavofilek ebben látták az orosz nemzeti vonások és specifikumok alappillért, és ezt heroizálták. A narodnyikok pedig az idilli béke, demokrácia és társadalmi egyenlőség zálogaként tekintettek az ősközösségi intézményként kezelt obscsinára a kapitalizmussal szembeni kritikájukban. A későbbi orosz kutatók ezekkel a teóriákkal és a fiskális iskolával szemben a földközösség többrétegűségét hangoztatják. Ezek szerint az obscsinának vannak vérségi, nemzeti múltban gyökerező rétegei, mint a „verv” és a területi szövetségként működő „volosztj obscsina”, amelynek önkormányzata és adóbehajtó szerepe is volt. A volt novgorodi, pszkovi, valamint Oroszország északi, északkeleti területein a 15–16. században a zárt faluközösségekkel szemben csak az egy- vagy néhány udvaros tanyás, mobil települések mutathatók ki. Az osztásos, háromnyomásos határu faluközösségek a 17. és az azt követő századokban alakultak ki, és az európai mintáknak megfelelően az orosz „szelók” révén voltak képviselve. Először földesúri, majd állami intézkedések eredményeként adózási és katonai feladatokat is elláttak. A szerző részletesen vizsgálja a moszkvai

centrális területeken a 18–19. századi klasszikus obscsinák típusait, működését, a földesúri, egyházi és állami birtokokon jellemző sajátosságait. Érdekessége a tanulmánynak, hogy a 19. századi kortársak leírása alapján Tagányi Zoltán mintegy laboratóriumi helyszíneként vázolhatja fel a szibériai állami birtokokon a 18. század második felétől lezajlott változásokat: a nomádoknak a földművelésre való áttérésével együtt az állami beavatkozások hatására a nemzeti és vérségi szervezeti elemei nélkül, ekkor jöttek létre az osztásos faluközösségek – az európai gyakorlathoz képest jókora késéssel.

Tagányi Zoltán válogatott tanulmányai nagy ívű áttekintést adnak a mezőgazdálkodás alapvető intézményének, a föld- és faluközösségeknek európai kitekintésű, de elsősorban a közép-kelet-európai régióra koncentráló történetéről. A hatalmas adatbázisra támaszkodva, saját kutatásaira építve mutatja be, hogy azokkal szemben, akik egyoldalúan az ősközösségi előzményekben keresték a középkori falu- és faluközösségek gyökereit, a kép sokkal árnyaltabb. Minden területen kétrétegűnek tekinti a faluközösségeket: az egykori nemzeti intézményekre és a helyi szokásjogra területenként eltérő időszakban épült rá a római villicatiós rendszerből kialakult és Nyugat-Európából importált — a földet háromnyomásos rendszerben művelő és önkormányzatossággal is rendelkező — faluközösség típusa, amelynek elterjedésében a feudális államok adó- és katonapolitikája is szerepet játszott. A lengyel és orosz viszonyok jobb megértését szolgálja a két tanulmány végén olvasható kétnyelvű szójegyzék, az egyes fejezetek lényegét pedig angol nyelvű abstract foglalja össze. A könyv egyaránt nyeresége az agrár- és településtörténetnek, néprajztudománynak, valamint a szociológiának.

Petercsák Tivadar

„EZT KÖZTÜNK! ISTEN ÁLDJA!”

Széchenyi István válogatott levelei

Kovács Henriett – Körmendy Kinga – Mázi Béla – Oplatka András (szerk.)

MTA BTK Történettudományi Intézet, Budapest, 2014. 584 o.

Egy rendkívüli élet levelekben. A kezünkben tartott kötet borítóján talált tömör, de annál sokatmondóbb szavak szolgálhatnak az „Ezt köztünk! Isten áldja!” című munka mottójaként. A kiadvány 260, 1809 és 1860 között keletkezett levelet közöl gróf Széchenyi István hagyatékából, ezzel a hazai olvasóközönség most vehet először a kezébe olyan levélkiadást, amely az egész életpályát magyar nyelven mutatja be. A szerkesztési és fordítási feladatokat olyan kiváló szakemberek végezték el, mint Oplatka András, Széchenyi életrajzírója, Körmendy Kinga és Mázi Béla, az MTA KIK Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteményének munkatársai, valamint Kovács Henriett, az Andrássy Gyula Budapesti Német Nyelvű Egyetem tudományos munkatársa. A válogatást a Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézete adta ki, ennél fogva a megjelenést — a Széchenyi-forráskiadás kezdeteit idézően — a „legnagyobb magyar” szellemi örökösének tekintett intézmény tette lehetővé.

A kötet létrejöttének okairól Oplatka András bevezetőjéből tájékozódhatunk. Széchenyi levelezéséből készített kiadványok napjainkban alacsony példányszámban, szinte kizárólag könyvtári keretek között hozzáférhetőek, s nagyjából keletkezési nyelvükön olvashatóak. A helyzet felismeréséből következett a hiánypótló munka megszületésének gondolata, hiszen a magyar 19. századi politika-, társadalom-, gazdaság- és művelődéstörténet felbecsülhetetlen forrásanyagai lévén, szükséges reprezentatív mennyiségű levélcsoportot fordításban közzétenni. A szerkesztők szándékuk szerint a gróf személyét szerteágazó köz- és magáncélú tevékenységein keresztül akarják bemutatni, akinek fő műve maga az élete volt. A szerkesztői bevezetőt Mázi Béla folytatja, összegezve Széchenyi hátrahagyott iratainak történetét és a levélválogatás szerkesztési szempontjait.

A Széchenyi-forráskiadások immáron nagy múltra tekintenek vissza a magyar történettudományban, ezért ha röviden is, de ki kell térnünk a kötetnek a vonatkozó irodalomban elfoglalt helyére.

A Széchenyi-hagyaték megvásárlásával a több helyen őrzött iratok összegyűjtését és feldolgozását a Széchenyi-hagyomány letéteményesének tekintett Akadémia kezdte meg. *Gróf Széchenyi István munkái* címen két kiadványsorozatot indított 1884–1896 és 1904–1905 között. A levelezést feldolgozó kötetek az első sorozatban kaptak helyet Majláth Béla (*Gróf Széchenyi István le-*

velei. 1–3. kötet. Bp. 1889–1891) és Zichy Antal (*Széchenyi István levelei szülőihez*. Bp. 1896) gondozásában. A pontatlanságok ellenére e két munkát fontosnak tekintjük, nem kizárólag az első- és mennyiségi okoknál fogva (Majláth összesen 1620 levelet közölt). A forráskiadás segítette a Széchenyi-kutatás professzionalizálódását, világosan megfogalmazta az autobiografikus iratok műfaji különbségét és a vizsgálható kérdések körét, és nem utolsósorban az iratok további gyűjtésére ösztönözte a tudományos életet.

A Magyar Történelmi Társulat által indított *Magyarország újkori történetének forrásai* (*Fontes historiae Hungariae aevi recentioris*) kiadványsorozat egyik alsorozataként jelent meg a *Gróf Széchenyi István összes munkái* 1921 és 1939 között. Az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásával megnyitott a volt Császári és Királyi Házi, Udvari és Állami Levéltár titkos osztályai, többek között lehetővé tette Széchenyi elkobzott iratainak megismerését. A már kialakult történeti diskurzus kereteiben ennek a nagy tömegű forráscsoportnak az elhelyezése jelentősen változtatott a Széchenyi-képen, miközben az első világháború veszteségei a nemzeti példaképek felmutatásának programját jelölték ki a magyar tudományosság számára. Az értékes forrásokat elsőként közlő kötetek másik kiemelendő pozitívuma, hogy bevezetések a kiadott iratok értelmezéséhez elengedhetetlen történeti tanulmányok voltak; bár színvonaluk mutatott némi egyenetlenséget, bizonyos szempontból mégis pótolták a sorozat első kötetébe tervezett, de el nem készült életrajzt.

Széchenyi leveleinek kritikai kiadásán Viszota Gyula és Bártfai Szabó László közösen dolgozott az 1940-es évek első felében, de a világháború részben megakasztotta, részben megsemmisítette grandiózus munkájukat (Körmendy Kinga: *Az Akadémia Széchenyi Múzeuma*. In: *Széchenyi és kora*. Szerk. Éri István. Bp. 1991. 336.). Végül 1943-ban Bártfai Szabó László saját kiadásában jelentetett meg 1480 kiadatlan levélből és dokumentumból álló válogatást (*Adatok gróf Széchenyi István és kora történetéhez, 1808–1860*. I–II. Összeáll. Bártfai Szabó László. Bp. 1943). Az iratokat több helyen kivonatosan közölte, ennek ellenére az „Adatok” jelentős munka, együtt a két világháború közötti időszak Széchenyihez kapcsolódó forráskiadásainak lezárása.

Az első kiadványok a Széchenyi-kutatás alapművei, megfelelő tapasztalatot közvetítettek a későbbi évtizedek történetírói gyakorlata felé, ezzel együtt világosan megfogalmazták azt az igényt, hogy a Széchenyi egész munkásságát érintő forráskiadások a történeti személyiség teljes körű bemutatására törekedjenek. E koncepcióhoz csatlakozott a hagyatéék eddigi legbővebb kiadása Spira György, Gergely András és Sashegyi Oszkár szerkesztésében (*Széchenyi István válogatott művei*. 1–3. kötet. Bp. 1991) és a most megjelent levélválogatás.

Az „*Ezt köztünk! Isten áldja!*” kötet a kiegyensúlyozott történeti megismeréshez járul hozzá. A különböző szinterekhez kapcsolódó levelezést keletkezésük időrendjében, az életszakaszok arányos megjelenítésével tekinti át. A Széchenyi-levelek ma ismert 2500–3000 darabjából készített válogatás szükségszerű előfeltétele volt egy meghatározott életrajzi séma követése, melynek kialakításában — kézenfekvő módon — Oplatka kitűnő biográfiájának hatása érvényesült (Oplatka András: *Széchenyi István*. Bp. 2005). A gróf gondolatvilágának minél teljesebb ábrázolása érdekében — a megelőző levelezéskiadásokhoz hasonlóan — a levélmásolati gyűjteményekből olyan fogalmazványokat is felvettek a kötet szerkesztői, amelyekről nem lehet bizonyítani, hogy a gróf valóban elküldte-e címzettjüknek. A ma már hozzáférhetetlen vagy közgyűjteményekben fel nem lelhető iratok esetében a korábbi kiadványok helyenként kevésbé megbízható közléseire támaszkodtak. Ezt az általánosan bevett eljárást egy kényszerhelyzet szülte, azonban igyekeztek enyhíteni az esetleges átírási hibák torzító hatásain. Kizárólag olyan leveleket emeltek át, amelyek esetében nem állt rendelkezésükre hasonlóan gazdag jelentéstartalmú, az elbeszélni kívánt életútba illeszthető, eredeti kéziratában fellelhető levél. Zichy Antaltól négy, Bártfai Szabó Lászlótól három, Károlyi Árpádtól és Viszota Gyulától egy-egy levelet vettek át, ezenkívül közölték Zalán Menyhért másolatát. A levelezés túlnyomó részét a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, illetve a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Kézirattára által őrzött iratokból állították össze, minden levelet újrafordítva.

A szöveghűséggel, ezáltal a Széchenyi-kép hitelességével van úgyszintén kapcsolatban, hogy a kötet magyar nyelven adja közre a leveleket. A fordítás ténye önmagában teszi önálló történeti interpretációvá a forráskiadást, ezért megvalósulásának módja az egyik leglényegesebb kérdés. A szerkesztők eredeti elképzelése szerint az idegen nyelvű levelek a magyar nyelvű fordításokkal egymás mellett szerepeltek volna a kötet lapjain, ám a terjedelmi-anyagi okok ezt a lehetőséget nem engedték érvényesülni. A nyilvánvalóan problematikus helyzetet a szerkesztőknek más módszerekkel kellett megoldaniuk: a magyar nyelvű levelek idegen nyelvű szövegpaneljeit meghagyták, és azok magyar fordítását szögletes zárójelben tüntették fel. A szövegek átültetésé-

vel együtt a nyelvhasználati sajátosságokat egyaránt figyelembe kellett venniük, Széchenyi ugyanis négy nyelven — különböző szintű nyelvismerettel — írta leveleit, másrészt gyakran használt olyan kifejezéseket, amelyeknek egyéni jelentésárnyalatot tulajdonított, nem beszélve az általa igen kedvelt megoldásról, a főleg irodalmi utalások vagy idézetek beszúrásának gyakorlásáról. Jellemző példaként említjük egyik önváddal teli mondatából Segestus alakját, akinek a zaklatott Széchenyi tévesen tulajdonított bibliai eredetet (1850. augusztus 25. Döbling. Széchenyi Istvánnának. 233. számú levél). A citátumok visszakeresése, majd a műben értelmezett eredeti jelentés értelmezése Széchenyi levélszövegeinek meghatározott pontjain, már önmagában sem kis feladata a filológiai elemzésnek. E vizsgálathoz sok esetben a naplószövegek kontroll- vagy kiegészítő forrásként való használata volt szükséges. A szövegközlések megfelelnek a számtalan elvárásnak, jellegükben nagyfokú szövegűsége való törekvést érzékelünk.

A fordítás abból a napjainkban tapasztalható, erősödő igényből táplálkozik, hogy a történettudomány a maga hasznosságát bizonyítandó, az érdeklődő széles rétegek felé minél nagyobb mennyiségű eredményét igyekszik közvetíteni. A népszerűsítés programja a Széchenyi-forráskiadások kezdetén megragadható, és abban a történelemfelfogásban gyökerezik, amely a letűnt eseményeket példaként állítja be, feladatként pedig az erkölcsi nevelést határozza meg. A gróf szellemi hagyatéka az építő jellegű kritikus gondolkodásra való nevelés, azaz a szellemi és lelki függetlenség elérése.

Széchenyi István alakját saját korának összetett viszonyaiból kell megérteni és publikálni a nagyközönség számára, mindezt a szaktudományos követelmények legkisebb csorbítása nélkül. A megállapítással teljes összhangban állónak ítéljük a válogatás felépítését, kiváltképp a szövegkísérő jegyzetek gazdag ismeretanyagát. Személy- és helynevek megvilágítása, általános történeti adalékok, a levél előzményét képező konkrét esemény leírása, sőt Széchenyi iratainak pontos lelőhelyei ugyancsak szerepelnek a részletes magyarázatokban, minél teljesebbé téve a megértést és a visszakereshetőséget. Önálló fejezetben kaptak helyet a levelekhez fűződő életrajzi adatok, legvégül csatoltak egy rövidebb képmellékletet. A kiadványt mindemellett Széchenyi kéziratáról készített felvételekkel színesítik, bizonyosan az íráskép által közvetített lelkiállapot szemléltetésének céljával.

A levélválogatás törekszik az életút ívének koncepciózus megrajzolására. A többnyire problematikusan értelmezett szakaszok, mint amilyen viszonya az ellenzéki liberalizmussal — a teljesség igénye nélkül említjük Wesselényi Miklóssal való kapcsolatát vagy Kossuth Lajossal folytatott vitáját —, a levelezés tükrében szerves következményként jelenítődnek meg. Széchenyi betegségének esetén szintén nem érzékelünk töréspontokat. A módszer itt az egyes állomások kihangsúlyozása, az öngyilkossági szándék első írásos utalásának kiemelése (1814. február 10. Troyes. Atyjának. 8. számú levél) és a mindennapos feszített munkatempó személyiségre kiható tényezőinek érzékeltetése. Titkárához, Tasner Antalhoz címzett leveleinek kiemelkedően nagyarányú jelenléte, a kötet 23 levele, a szempont messzemenő érvényesülését mutatja, hiszen Széchenyi bizalmas munkatársával folytatott párbeszédeiben szólt nyíltabban véleményéről, lelki mozzanatairól. A Döblingben eltöltött életszakasz jelentőségét emelik ki az ekkor írt levelek, valamint a Falk Miksához címzettek közül az egyetlen fennmaradt darab közlése, annak ellenére, hogy bizonyos évekből nem maradt hátra irat.

Széchenyi levelein keresztül tulajdonképpen egy önéletrajz konstruálódik a kötetben. Az egykori kapcsolati hálók sokszínűsége elevenen jeleníti meg a közeget, amelyben számtalan társadalmi szerepét betöltötte: a szüleihez ragaszkodó gyermek, a bátor katona, a reformpolitikus, a szerelmes férfi, a gazdasági-társadalmi szervező, az eszmei jó barát és a tébolydában élő beteg ember. A személyiségkép ellentmondásos elemei nem teszik töredezetté a művet, egységes egészet alkot az életút, következőképp a kiadvány sikeresen küzdött meg a báró Kemény Zsigmondtól keltezhető Széchenyi-ábrázolások mindenkori kihívásával. A koherens Széchenyi-kép mellett a kötet gazdag szakapparátusa segíti, hogy a kiadvány megcélzott széles olvasóközönsége az értelmezést nehezítő dilemmákkal nem szembesül. A kiadvány külső megjelenése rendkívül igényes, igazi ünnepi kiadás érzetét kelti bennünk. Bízunk benne, hogy haszonnal forgatják majd a történettudomány iránt érdeklődő olvasók, megkönnyíti az egyetemi hallgatóság tanulmányait, és ki-egészíti a szakemberek kutatásait.

Lisztos Nikolett

A MI RUSZISZTIKÁNK

Tanulmányok a 20/25. évfordulóra

Szvák Gyula (szerk.)

Ruszsiztikai könyvek XL.

Russica Pannonica, Budapest, 2015. 415 o.

Jelen kötet apropójaként, amint a cím is mutatja, egy kettős jubileum szolgál: nevezetesen az ELTE BTK-n belül működő Ruszsiztikai Központ fennállásának 20., illetve „szellemi elődjének”, a Magyar Ruszsiztikai Intézetnek a 25. évfordulója. A könyv öt nagy tematikai fejezetből áll, amely leképezi az intézmény berkein belül a jelzett időszakban végzett, valamint jelenleg is folyó kutatások spektrumát, s az egyes blokkokban a központ elismert kutatói mellett a fiatalabb generáció írásai is helyet kaptak.

A kötet az intézmény vezetőjének és egyben a könyv szerkesztőjének beköszöntője után az ugyancsak általa jegyzett tanulmánnyal indul, és a *historiográfiai* részben kapott helyet. Az írás „Az »országismeret« budapesti iskolája” címet viseli, melyben nemcsak a központ misszióját, tevékenységi körét, kutatóit és fontosabb publikációit ismerteti Svzák Gyula, hanem kitér a fővárosi székhelyű intézmény magyarországi ruszistákkal való együttműködésére is. Ezáltal pedig az olvasó képet kap a magyar ruszsiztikai kutatások negyed évszázadának legfőbb eredményeiről. Bizonyos értelemben e tanulmány „tükörképe” egy szűkebb időintervallumban a blokk (nem sorrendben) következő írása *Suhajda Szabolcstól*, amely az orosz történetírás útkeresésének dilemmáit boncolgatja a diszciplína legjelentősebb folyóirata, a *Rosszijszkaja Isztorija* 2007–2012 tematikáján keresztül, Andrej Medusevszkij főszerkesztőségének idején. Főként arra keresi a választ, hogy a jelzett időszakban történt-e irányváltás a publikációk tematikájában. Konklúziója szerint a tematikát, valamint a tanulmányok korszakok közti megoszlását erősen befolyásolták a főszerkesztő személyes preferenciái. A historiográfiai rész utolsó írása (nem a sorrendiség tekintetében) *Medzibrodsky Alexandra* tollából a 19. századi kelet-európai eszmetörténethez szolgál érdekes adalékkal. A szerző a Kijevben született, fiatalkorát ott töltő, majd a párizsi lengyel emigrációhoz csatlakozó Franciszek Duchiński írásait és azok visszhangját vizsgálja. Duchiński a 19. század közepén Eurázsia népeit faji alapon „árjákra” és „turániakra” osztotta, az oroszokat pedig kizárta az árja szláv népek csoportjából, és emiatt következetesen „muszkovitáknak” nevezte őket. Fő célja az ukránok és a lengyelek közti rokonság hangsúlyozása volt: az oroszok szerint csak elcsúsztatották a szláv nyelvet. „Tudni kell, [írja,] hogy csak nyelvükben szlávok, lelkükben, civilizációjukban nem.” Duchiński tehát a „túlso” (azaz nem orosz) oldalról része annak a vitának, amely Oroszország Európában elfoglalt helyéről szólt a 19. században, nézetei pedig leginkább az ukrán nemzeti ébredés és útkeresés történeti dilemmájába illeszthetők.

A *közép- és kora újkori történeti* blokkban szintén három tanulmány kapott helyet. *Szili Sándor* alapos filológiai elemzést közöl a kagán szó Rusz-beli használatáról, írott és ikonográfiai forrásokat is felhasználva. Következtetése szerint a terminust azokra az uralkodókra (Vlagyimirre, Bölcs Jaroszlávra és részben Szyvjatoszlávra) alkalmazták, akik háttérbe szorítva a Rurikidák nemzetségének többi tagját, egyedül kormányozták a Kijevi Ruszt. *Gyóni Gábor* Oleg Szyvjatoszlavics halicsi fejedelem (†1115) Vlagyimir Monomahhál folytatott küzdelmét elemzi részletesen, amely küzdelem véleménye szerint túlmutat a két személy közti ellentétén. Ez ugyanis „geopolitikai alternatívák és kulturális minták” rivalizálása is volt egyben, és Oleg politikája (a kunokkal való szisztematikus együttműködése) mintegy előrevetítette a moszkvai fejedelmek által alkalmazott stratégiát, azaz a sztyeppe hódítókkal való együttműködést. A korai történeti blokkot *Szaniszló Orsolya* írása zárja, aki a nők társadalmi integrációját vizsgálja Nagy Péter idején, hiszen ő volt az, aki a felső körök nőtagjait „kiszabadította” abból az elzártaságból, amit az ún. *tyerem* (az előkelők házainak az a része, ahol a nők életének nagy része zajlott) jelentett. A szakirodalom alapján áttekinti a *tyerem*-jelenség kialakulásának, illetve megszüntetésének politikai, társadalmi vetületeit. A női társadalmi integráció kapcsán megjegyzi, hogy ez nem volt a péteri reformok kifejezett célja. A szerző két fő területre koncentrál a változások leírásánál: a viseletre és a koedukált összejövetelekre.

Az *újkortörténeti tanulmányok* blokk írásainak mennyisége jól mutatja a történészek közt a ruszsiztikán belül is érvényesülő preferenciákat: felfelé haladva az időben lényegesen nő a kutatók száma. A hat tanulmány mindegyike a 19. századhoz kötődik. A fejezetet *Sz. Bíró Zoltán* írása nyitja, „Oroszország a 19. század második felében: a politikai rendszer szerkezete és legfontosabb

elemei” címmel, melyben az uralkodói jogkörre, azaz az autokratikus hatalom szemantikai és jogi aspektusaira, valamint a „legfelsőbb központi és államhatalmi intézményekre” fókuszál, gazdag jogi forrásanyagra is támaszkodva. Az egyetemes jogtörténetészek érdeklődésére is számot tartó írás konklúziója szerint, bár Oroszországban a főhatalom „formálisan változatlan maradt” a Nagy Péter és II. Miklós közötti időszakban, „ugyanakkor az államirányítás legmagasabb szintjének jellege és lényege II. Miklós idején már vajmi kevésbé emlékeztetett a két évszázaddal korábbi állapotokra”. Fokozatosan kialakult ugyanis egy olyan „három tagoltságú intézményi keret [...]”, amely elvileg alapjává válhatott volna a tényleges hatalommegosztásnak”. Igen jól illeszkedik ehhez a tanulmányhoz a karriertörténeten keresztül, és részben mintegy kontextusba is helyezi azt, V. Molnár Lászlónak, a 18–19. századi magyar–orosz kulturális kapcsolatok szakavatott kutatójának írása, aki Balugyánszky Mihály (1769–1847) életútját és két cár, I. Sándor (1801–1855), valamint I. Miklós (1825–1855) alatti oroszországi tevékenységét tekinti át. A jogi tanulmányokban kiemelkedő Balugyánszky, akit a szerző a történeti pontosság kedvéért „hungarusnak” nevez, kapcsolatba került a Martinovics-féle jakobinus mozgalommal, de a császári udvarban bennfentes Sonnenfels közbenjárásának köszönhetően elkerülte a letartóztatást és a vádemelést. Bár jogi karrierje ennek ellenére sem szakadt meg, állandó megfigyelés alatt tartották. I. Sándor cár liberális reformjai felkeltették Balugyánszky érdeklődését, valamint a cár háziorvosaként működő barátjának biztatása is sokat nyomott a latban, hogy 1803-ban az orosz cár szolgálatába szegődött. Professzori állást kapott Szentpéterváron, s hamarosan a hivatali szolgálatban is felfelé ívelt karrierje: ő volt az egyik személy, akit Sziperanszkij mellett a cár felkért arra, hogy Oroszország számára alkotmányt dolgozzon ki! Nemcsak törvényszerkesztési, hanem elméleti gazdasági munkássága is jelentős volt: a „politikai közgazdaságtan” fogalmat ő vezette be Oroszországban. Számtalan elismerést és végül örökletes nemességet kapott: tekintélyét mutatja, hogy a pétervári Alekszandr Nyevszkij kolostorban temették el. Bodnár Erzsébet tanulmánya szintén olyan darabja a kötetnek, amely az adott szerző kutatásainak fősodrába tartozik: jelen írás a „keleti kérdés” egyik állomását veszi górcső alá, nevezetesen az Oszmán Birodalom felosztásáról szóló 1807–1808-as francia–orosz tárgyalásokat. A tanulmány jól igazítja útba az olvasót a korabeli európai diplomácia útvesztőiben, és részletesen bemutatja, hogy a kétkulacos politikát folytató Napóleonnak miért állt érdekében a kérdés napirenden tartása: igyekezett ugyanis Oroszországot kizárni abból, hogy meghatározó szerepet tudjon játszani az európai ügyekben. Orosz részről azonban jól látták Napóleon szándékát, és az orosz diplomácia igen taktikusan viszonyult a kérdéshez: az elfoglalt szomszédos területeken túl az erőegyensúly elve miatt nem volt kívánatos számára az Oszmán Birodalom felosztása.

Az újkortörténeti blokk utolsó három tanulmánya akár külön alfejezetet is alkothatna, minthogy mindegyik az erőszakos politikai mozgalmakkal foglalkozik, melyeknek Oroszország gazdag tárházát képezte a 19. század második felében. Mészáros Zsófia az orosz nihilizmus egyik kiemelkedő alakjának, Dmitrij Piszarevnek az életútját és eszméinek változását kíséri végig. Tanulmányában definiálja a nihilizmus különböző értelmezéseit és elkülöníti a tanok hirdetőinek két oroszországi csoportját. A nihilisták — akiket neveznek „forradalmi demokratáknak” is, minthogy a fennálló viszonyok tagadásától eljutottak e viszonyok forradalom révén történő felszámolásához — első csoportjába a *Kortárs* című folyóirat körét (Csernisevskijt, Dobroljubovot) sorolja, míg a másik csoport szócsövének tekinthető *Orosz szó* legismertebb képviselője éppen Piszarev volt. *Filippov Szergej* Európa egyik legelső modern terrorista szervezetének, a *Népakaratnak* az ideológiáját mutatja be, feltárva létrejöttének társadalmi, politikai okait, valamint a nézetek és azok igazolásának változását. A tanulmányt olvasva nem lehet nem felismerni, hogy a bolsevik ideológia mennyire szervesen nőtt ki ezekből az elképzelésekből: többek közt ilyen volt a cár meggyilkolásának gondolata, amit a terroristák a forradalom egyik fő eszközének tartottak, vagy „a múltat végképp eltörölni” szemlélet. Mintegy az olvasó ezen felismerésére rimel Nagy Szilvia Vera Zaszulics életútjáról írt tanulmánya, melynek alcíme a következő: „A »terrorizmus-tól« a marxizmusig”. Az 1878-ban a pétervári rendőrfőkapitányra rálövő és öt megsebesítő Zaszulicsot felmentette az esküdtszék, ami ösztönzést adott a terrorizmusnak, és II. Sándor cár 1881-es meggyilkolásához vezetett. Zaszulics azonban, ahogy a szerző megjegyzi, „nem tartotta magát terroristának, de akaratán kívül is az orosz forradalmi mozgalom egy új korszakának elindítójává vált”. Svájci emigrációjában Zaszulics szoros kapcsolatba került Plehanovval, továbbá Marxszal és Engelsszel is levelezett.

A kötet következő két blokkjának írásai (*Szovjet történeti tanulmányok*, *Orosz nyelvi és kultúrtörténeti tanulmányok*) már erősen kívül esnek a recenzens kompetenciáján (részben pedig

egy történeti folyóirat profilján is), minthogy egy olyan korszakot, illetve olyan esztétikai, irodalmi, nyelvészeti témákat ölelnek fel, amelyek értő értelmezésére aligha vállalkozhatunk. Éppen ezért ehelyütt megelégszünk a szerzők és írásaik címének említésével. Az előbbi blokk négy tanulmánya szintén két részre osztható. *Szilágyi Ákos* „Állam és formalizmus” című tanulmányában azt vizsgálja, hogy miként viszonyult a hatalom az 1920-as, 1930-as években a formalizmus-hoz mint művészeti irányzathoz, *Havas Ferenc* „A »tudós« Sztálin: a marxizmus vita” című írása pedig Sztálin személyének az ideológiai vitákra gyakorolt hatását elemzi. A *Krausz Tamás* – *Varga Éva Mária* szerzőpáros által jegyzett tanulmány („Az elhallgatott népiertás: magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban”), valamint *Fóris Ákos* írása („Partizán- és zsidópolitika a keleti fronton”) egy olyan kérdést járnak körül, amely manapság nagy vitát váltott ki a magyar történettudományban: nevezetesen a II. világháború idején megszállt szovjet területek katonai kormányzása során elkövetett atrocitások problémáját.

Az utolsó blokk *Kiss Ilona* esztétikai-kulturológiai tanulmányával indul („Egy Oroszország-kép születése és szertefoszlása. Megjegyzések Pavel Florenszkij, a kultúraalapító portréjához”) és egy nyelvészeti írással zárul, *Pálosi Ildikótól* („A magyar jön/megy ige mentális jelentései erza-mordvin és orosz megfelelőik tükrében”). Közéjük két irodalomtörténeti tanulmány ékeződik, *Schiller Erzsébet* („Tejjel mézzel folyó Szibéria». Orosz lélek és hadifogság Markovits Rodion regényeiben”), valamint *Gyimesi Zsuzsanna* tollából („A holokauszt előérzete Andrej Platonov műveiben”).

A könyvet nemcsak az orosz, hanem általában véve az egyetemes történet iránt érdeklődők is haszonnal forgathatják.

Sashalmi Endre

Katona Csaba

PROFESSIONATUS SPIELEREK

Arcok és történetek Balatonfüred múltjából

A Balatonfüred Városért Közalapítvány kiadványai 71.

Balatonfüred Városért Közalapítvány, Balatonfüred, 2014. 240 o.

Az MTA BTK Történettudományi Intézetének munkatársa tizenhat, 2000 és 2014 között megjelent, Balatonfüredhez (illetve tágabb értelemben a Balatonhoz) kötődő, korábban folyóiratokban, tanulmánykötetben megjelent írását igényes, szép kiállítású kötetben veheti kézbe az olvasó. Az igényességet külön hangsúlyozni kell, hiszen önmagában mutatja egy város, egy helyi közösség múltjához való viszonyát, hogy hogyan és mennyit kíván foglalkozni saját reprezentációjának múltbeli vetületeivel. A kötet Függelékében akkurátusan fel is sorolják a sajtó alá rendező alapítvány, illetve az annak gondozásában megjelenő könyvsorozat támogatóit, szervezeteit, intézményeket és magánszemélyeket szép számmal, továbbá azokat, akik reklámok elhelyezésével is támogatják ezt a fontos művelődéstörténeti vállalkozást. (Megemlítendő, hogy a támogató magánszemélyekről kis életrajzi szemelvényeket is közlétesznek, ami kortárs lokálpatrióták mellett egy majdani történész számára lehetnek fontos adalékok.)

A támogatók, a szerző és a tágan értelmezett „téma” hármasságának szerencsés egymásra találása folytán születhettek meg ezek a több szempontból is érdekes tanulmányok. Ugyanis már az *Arcok és történetek* címet viselő, „előszó helyett” született előszó is meggyőzhet arról, hogy Balatonfüred múltja távolról sem csak a lokálpatrióták szempontjából bír különleges történeti jelentőséggel. A helytörténetírás mozgatórugói között kétségtelenül fontos, hogy egy lakóhelye iránt elkötelezett közösség, ilyen érdeklődésű képviselő-testület vagy polgármester ösztönözze az adott helysége irányuló műtfeltárást, a megjelenő, támogatott munkákban pedig jogos büszkeséggel kutassa felmenői, elődei vagy egy fontos helyszín, épület, esemény említését. Balatonfüred esetében erről is szó van, de alighanem ennél jóval többről is. Különleges helyszín, egyrészt a „magyar tenger” máig generációk szívét megdobogtató közelsége folytán, másrészt azért is, mert az itteni fűdő mintegy lencsébe gyűjtötte a 19–20. századi magyar történelem megannyi izgalmas személyiségét, illetve jelenségét. Katona Csaba írásai minden esetben szerencsésen egyensúlyoznak az országos vagy nemzeti történelmi múlt általánosságai, illetve a balatonfüredi kötődésű helyi jel-

legzetességek, történelmi források között. A szerző az említett előszóban mesél személyes indításhatásairól, a tóhoz, illetve a városhoz való kötődéséről, és arról, mi minden keltette fel érdeklődését Balatonfüred iránt. Egyik legizgalmasabb történetírói indítatásának azt nevezi, hogy szerette volna eloszlatni a városhoz (az Anna-bálhoz stb.) fűződő „romantikus pátosszal átszőtt naiv elképzelések tömegét”. A kötetben megjelent tanulmányok olvasása után nyugodtan megállapíthatjuk: ez valóban sikerült is a szerzőnek. Eredeti források alapján, meggyőző következtetések megfogalmazásával, a történészszakma eszköztárát sikeresen felhasználva beszéli el Balatonfüred történetének egy-egy fontos vonatkozását. Írásai a demitizáló szándék ellenére azonban távolról sem szárazak vagy unalmasak. Katona Csabának nagyon jó a stílusa, olvasmányos, figyelemfelkeltő, az olvasó érdeklődését megragadni képes szövegezéssel éleszti újra Balatonfüred egykori ismert, méltatlanul vagy épp méltán elfeledett figuráit. Cikkjei épp arra szolgálnak jó bizonyítékként, hogy a történelmi múlt éppen elég érdekes és színes „önmagában” is, nem érdemes romantikus mítoszokkal tovább színezni.

Balatonfüred múltjának gyakran olyan epizódjai után folytatott mélyfúrásokat, amelyeket vagy az eredetileg megjelenést biztosító folyóirat profilja, vagy egy-egy konferenciakiadvány tematikája inspirált. A bencés rendről, mint 19. századi fürdőtulajdonosról az *Egyháztörténeti Szemlé*-ben, az egykori cseh- és morvaországi vendégekről a *Prágai Tükör*-ben, a Szabolcs megyeiekéről a Nyíregyházán szerkesztett *A Vörös Postakocsiban* publikált előszőr. A vendéglátásban kiemelten fontos zenészekről szóló két írását korábban cigányságtörténeti tanulmánykötetek jelentették meg, egyes neves személyek (Hóman Bálint kultuszminiszter, Fára József főlevéltáros) balatonfüredi kapcsolatait pedig a hozzájuk kötődő tematikus kiadványok. Más tanulmányoknak is egy-egy „nagy ember” alkotta a témáját, nagyon izgalmas például a Bizay Mihályról, a „nemzet bárójáról” szóló összefoglalás, vagy épp Jókai Mór két fontos pihenőhelyének (Sváb-hegy és természetesen Balatonfüred) összehasonlító elemzése. Nagyon érdekes egy Bach-korszakbeli hivatalnok, Écsy László fennmaradt naplórészleteinek bemutatása, vagy épp Talabér Gyula fényképész és Lipták Gábor író balatoni találkozásának felidézése. A szerző ugyanakkor nem csak arra törekedett, hogy az idelátogató fürdővendégek helyben szerzett élményeit örökítse meg, hiszen Balatonfüred múltját nemcsak azok tették érdekessé, akik idejöttek, hanem azok is, akik fogadták őket. Kétségtelen, hogy a településre érkező fürdővendégnek hálás lehet a történetírás, hiszen az idelátogató idegen jobb eséllyel igyekszik élményeit megörökíteni. De a jó érzékkel összefüggő tanulmányok regisztrálják a vendégek és a helyi lakosok találkozásait, utóbbiak életviszonyait is. Egy-egy cikkben megelevenednek a vendéglátóipar helyi figurái, az idegenforgalomhoz már a 19. században is kapcsolódó szerencsejátékosok, de érthetően az Anna-bálok történetét gazdagító adalékok publikálása is elmaradhatatlan kelléke egy ilyen áttekintésnek. A füredi lakosok felidézése mellett sokat tallózott a helyi sajtóban, a *Balaton-Füredi Napló* cikkeiben, s meggyőzően bizonyította, hogy a „régvi világban”, a hosszú 19. században oly fontos fürdőkultúra sem csak idillikus viszonyokat, hanem hétköznapi konfliktusokat is magában hordott. Különösen izgalmas, hogy egy-egy nagyobb történelmi esemény milyen hatást gyakorolt egy helyi közösségre, jelen esetben az 1848–49-es forradalom és szabadságharc eseményeinek, személyiségeinek felvillantása.

Katona Csaba tanulmányaiban a közös pont a térség, Balatonfüred, de ehhez a legszélesebb történeti érdekességű témaköröket társította. Egyaránt képes volt egy-egy személyiség tevékenységének összegzésére, de szélesebb társadalomtörténeti összefüggések keresésére is. Egyén és társadalom, individuum és tömeg egyszerre alkotják a balatonfüredi vonatkozását, ugyanakkor a 19–20. századi magyar művelődéstörténetet általában számos adattal, szemponttal gazdagító tanulmányok vezérfonalát. Mindez fontos adalékokat nyújthat a jelzett témakörökkel foglalkozó szaktörténészeknek, megelégedéssel olvashatják elődeik történeteit Balatonfüred polgárai, de olvasmányos stílusuk révén az írások jó szívvel ajánlhatók a magyar történeti múlt iránt érdeklődő olvasóknak is. (Az egyébként imponáló alaposságú jegyzetelés, hivatkozási apparátus nem teszi „olvashatatlaná” a tanulmányokat, épp ellenkezőleg.)

A sajátos helyzetű üdülőhely mágnesként vonzotta az újkori Magyarország különböző, megörökítésre érdemes figuráit, történeteik olvastán talán sokan szeretnék balatonfürediek lenni. Bár Katona Csaba tanulmányai összességében arról győznek meg, hogy minden bizonnyal egy kicsit mindannyian azok is vagyunk.

Fazekas Csaba

*Erdmann Gyula***SZABADSÁG ÉS TULAJDON***Az 1839–40. évi országgyűlés története***Az Országgyűlés Hivatala – Argumentum Kiadó, Budapest, 2014. 480 o.**

Az Országgyűlés Könyvtára. Parlamenti Értekezések című sorozat 2014-ben egy újabb kötettel gyarapodott. Erdmann Gyula korábban számos írást szentelt az 1839–1840. évi országgyűlés eseményeinek (foglalkozott például a kormányzati előkészületekkel, illetve azzal, hogy a diétára adott követutasítások milyen irányelveket tükröztek), most pedig a több évtizedre visszanyúló kutatásait egy vaskos kötetben összegezte. E munkája hiánypótló, hiszen eddig egyetlen reformkori országgyűlés történetét sem írták meg átfogó igénnyel. Korábban születtek ugyan kisebb-nagyobb művek a 19. század eleji diéták eseményeiről (lásd például Wertheimer Ede munkáit), de ezek sok vonatkozásban elavultnak tekinthetők. Vannak még tehát fehér foltok a (reformkori) országgyűlések történetét illetően is.

Erdmann Gyula monográfiája összesen 18 fejezetből áll, amelyek közül kettő az előzményeket tárgyalja, egy az országgyűlés közvetlen előkészületeiről szól, egy pedig (az utolsó) egyben összegzés is. A Bevezetés első mondata jelzi, hogy az olvasó milyen narratívára számíthat: „A kötet főcíme a reformerek által kimunkált és követett alapvető célkitűzések országgyűlési összegzésére utal...” (9.). Vagyis maga a polgári átalakulás folyamata lesz az a keret, amelybe beleilleszkedik a kötet elbeszélése, a másik vezérelv pedig Deák tevékenysége jelentőségének hangsúlyozása. Erdmann Gyula saját bevallása szerint azért választotta ezt az országgyűlést, mert itt bontakoztak ki igazán Deák képességei, és mert az ő irányítása miatt is vált ez az egyik legeredményesebb országgyűléssé. Feltehető azonban a kérdés, hogy nem vezethet-e mindez egyetlen személy tevékenységének túlértékeléséhez (még akkor is, ha tudjuk, hogy Deák valóban fontos közvetítő és megegyezést elősegítő tevékenységet folytatott), illetve az eredményesség lehet-e mérce egy országgyűlés történetének megírásakor.

A szerző az 1830-as évek elején veszi fel a korszak tárgyalásának fonalát, de kitekint az 1790-es évekre is. Vagyis értelmezése szerint mindez beleilleszthető egy olyan fejlődéselvi sémába, amelynek kiindulópontja II. József halálának idejére tehető. Így ahhoz a nézethez kapcsolódik, amely jelentős folytonosságot tételez fel az 1790-es évek és a reformkor között; Erdmann maga is ezt vallja, azaz egységes egésznek látja és láttatja ezt a bő öt évtizedet. Ugyanezt a fejlődéselvűséget képviseli például a következő megnyilvánulás is: „Még a feudalizmuson belüli, de már a polgári korhoz átívelő, a kereskedelmet és ipart nagyban segítő és erősítő volt a váltótörvény indítványozása” (111.). Azaz a fejlődés, a haladás az a mérce, amely alapján kategorizálja például az egyes történelmi korszakokat, és így teszi mérlegre őket.

Ha az 1839–1840. évi diétáról van szó, a történeti irodalomban rendszerint állandó jelzőként csatlakozik hozzá (akár kimondva, akár kimondatlanul) a „kompromisszumos” jelző. Erdmann Gyula a könyvében felvázolja, miért is tartható jogosnak ez az elnevezés: mind az udvar, mind a rendek arra kényszerültek, hogy lépéseket tegyenek egymás felé. 1839-re Bécsset egyre fokozódó kül- és belpolitikai nyomás terhelte (keleti kérdés, az ellenzéki hangok sikertelen elnémítása Magyarországon), a magyar rendi ellenzék több prominens személyiségét pedig perbe fogták, és fenyegetőnek tűnt az abszolutizmus ereje, ráadásul erősödött az Oroszországtól, illetve a szlávoktól való félelem. A szerző felsorolja a megyék sérelmeit, kívánságait, ugyanakkor viszont nem statikusnak láttatja a helyzetet, hanem részletesen ábrázolja azt is, hogy az előző országgyűlés óta hogyan változott meg például a megyék egy részének hozzáállása, hogyan váltak kevésbé ellenzékiivé.

A szerző az országgyűlés történetét problémaközpontúan írja meg; külön szól ugyan a diéta megnyitásáról és a záróünnepségekről, de magát a diétát nem diakronikusan elemzi, hanem — nyilvánvalóan a könnyebb befogadhatóság érdekében — az egyes kérdéseket történetiségükben vizsgálja. Erdmann Gyula az elemzést rendszerint a 30-as évek elején kezdi, aminek kétségtelenül többféle funkciója is van. Egyrészt ezzel is hangsúlyozni kívánja a folytonosságot (ami részben igaz is, hiszen az 1839–1840-es országgyűlés nem érthető meg a megelőző diéta nélkül), másrészt viszont ez részben kényszer szülte megoldás is, mivel — amint arról már szó esett — többek között az 1832–1836-os országgyűlés története is megíratlan. Ám ennek köszönhetően némely tárgyban szinte ugyanannyit (vagy még többet) tudunk meg az 1832–1836-os országgyűlés eseményeiről, mint a könyv címében szereplő diéta történetéről. Erre lehet példa az Erdéllyel való unió

kérdése is. Erdmann közli, hogy ezt a problémát 1839–1840-ben nem tudták tárgyalni, és miközben a kötetben megközelítőleg tíz oldal foglalkozik a témával, az 1839–1840-es eseményekről mindössze bő két oldal szól (nyilván abból is adódik mindez, hogy a megelőző diéta hosszabb volt, és fajsúlyosabban is vetődött fel ez a kérdés).

A nemzetiségi kérdés kapcsán tett kijelentésekből az olvasható ki, hogy a perfekcionizmus tehető meg mércének, elváráshorizontnak a szerző olvasatában: „A legjobbak pontosan érzékelték a helyzet veszélyességét” (243.). Ez ismét csak azt sugallja, hogy értékkülönbségeket lehetne megállapítani az egyes közéleti személyiségek között az „érettségük” szerint, ki mennyire tudta „megelőzni” a másik korszereplőt. Ugyanakkor pedig a nemzetiségi problémáról szóló történeti diskurzushoz kapcsolódva Erdmann Gyula nem tart érvényesnek néhány korábbi megállapítást. Varga János azon nézetével szemben, miszerint a meghatározó politikusok túlságosan is szűk térre kívánták volna szorítani a nemzetiségi nyelvhasználatát, a szerző úgy látja, hogy nem beszélhetünk ilyen jellegű korlátozásokról. Ezt a véleményét azonban nem támasztja alá forrásokkal, így nem derül ki, hogy Erdmann Gyula kikre gondol, illetve mely dokumentumok engednek arra következtetni, hogy a korabeli magyar politikai gondolkodás egyik kulcskérdésével kapcsolatban egymástól markánsan különböző áramlatok képviseltették magukat.

A szerző a különböző országgyűlési ügyek ismertetésénél az események menetének kissé mechanikus leírására összpontosít, jóllehet így kevés szó esik például a politikai nyelvek kérdéséről (a követek az egyes esetekben milyen érvekkel próbálták meggyőzni egymást, esetleg a főrendeket, a korszellemre, a törvényekre stb. hivatkoztak-e; változott-e a politikai szótár az ezt megelőző diéta óta stb.). Figyelmes olvasással viszont időnként leszűrhető, hogy adott esetben melyik „nyelvet” részesítették előnyben a szereplők, és mi volt ennek a szerepe.

Mindenféleképpen elismerésre méltó azonban az a teljesítmény, amely e monográfia mögött áll. Erdmann Gyula a diétát mint a polgárosodást elősegítő intézményt szemléli, s a kötetben szépen be is tudja mutatni, hogy a követek küldői (vagy legalábbis egy részük) hogyan próbálták felhasználni ezt az orgánumot erre a célra, a sérelmek tervezett orvoslásán túlmenően milyen távlati célok vezérelték őket, illetve miképpen tartották az 1839–1840. évi diéta csak részben célt ért előzményének az 1836-ban berekesztett országgyűlést. A szerző szintén alaposan megvilágítja Deák Ferenc tevékenységét, megerősítve azokat a korábbi történeti kutatásokat, melyek szerint Deák nem váratlanul bukkant fel nagy formátumú politikusként a kiegyezés környékén, hanem a reformkorban is jelentős közéleti szerepet vállalt. Az egész kötetten végigvonul a szerző azon tétele, hogy a zalai politikus köré összpontosítja az eseményeket. Szintén az ő jelentőségének Erdmann általi hangsúlyozását jelenti az, hogy az országgyűlési szereplők közül egyedül ő érdemel önálló alfejezetben néhány oldalas bemutatást.

Jóllehet az kiderül a könyvből, hogy sokszor heves küzdelmek zajlottak a diétán, áttekintő jelleggel mégsem olvashatunk arról, hogyan változott az egyes törvényhatóságok hozzáállása a különböző kérdésekhez az országgyűlés tartama alatt. A szerző nagyon helyesen kiemeli a főrendi ellenzék szerepét és tevékenységét, hiszen ez a csoportosulás az 1840-es évek legelején még kialakulóban van ugyan, de jól jelzi a politikai pólusok bizonyos mértékű átrendeződését, másrészt pedig a polgárosodás elősegítésében játszott szerepe is egyértelműen pozitívnak minősíthető (ami a mű bevezetőjében kifejtett erdmanni koncepció szempontjából nélkülözhetetlen elem). Kevés hangsúlyt kap viszont az, hogy az addig az alsó tábla politikai ellensúlyaként működő felső táblán jelent meg ezzel egy új formáció, ami a kortársakat is válaszcímre kényszeríthette. Külön alfejezet szól a kötetben az országgyűlési követek szabadidős tevékenységeiről is, így kétségteljesen közelebb érezheti magához az olvasó a diéták „hétköznapijait”, és mindez fontos művelődéstörténeti adalék is, amelyre eddig némileg kevesebb figyelmet fordítottak a történészek (kivételként megemlíthető például Takáts Sándor). A Liszt Ferenc ekkori tevékenységét tárgyaló sorok mellett azonban keveset tudunk meg az egyéb kapcsolódási lehetőségekről.

Elbeszélését hatalmas mennyiségű anyag mozgatásával tárja Erdmann Gyula az olvasó elé, bőségesen merítve az elsődleges — és eddig részben feldolgozatlan — forrásokból. Ez akkor is impozáns teljesítmény, ha tudjuk, hogy a mű megírását egy egész élet tudományos munkássága alapozta meg. A kötetet záró Forrásjegyzékből kiderül, hogy Erdmann elsődleges forrásokként zömrel a Magyar Nemzeti Levéltár, illetve a Borsod-Abaúj-Zemplén, a Békés, a Fejér és a Veszprém megyei levéltárak anyagát használta. Érdekes a megyék kiválasztása, bár nyilván érthető, hogy minden megye anyagát áttanulmányozni szinte embert próbáló vállalkozás lenne. Terjedelmes a másodlagos források felsorolása is, ez tizenöt oldalt tesz ki, a régebbi és az új szakirodalom áttekintéséről tanúskodva. A könyvet névmutatató egészíti ki, de értékes többletet biztosíthatott volna

például a megyék pártállása alakulásának térképes ábrázolása, esetleg a követek és küldő törvényhatóságuk névsora.

Erdmann Gyula hatalmas vállalkozása mindenféleképpen jelentős történeti adósságot törlesztett, hiszen eddig nem született ilyen témájú monográfia, és úgy kellett teljesítenie feladatát, hogy az 1832–1836-os országgyűlés története is megíratlan. Ez a könyv valószínűleg megkerülhetetlen alapműve lesz a korszakkal és a reformkori politikával foglalkozó történészeknek, de a szakmán kívüli érdeklődőknek is izgalmas lehet.

Bodnár Krisztián

HEINRICH VII. PRINZ REUß BOTSCHAFTER UNTER BISMARCK UND CAPRIVI. BRIEFWECHSEL 1871–1894

Winfried Baumgart – James Stone (Hg.)

Ferdinand Schöningh Verlag, Paderborn, 2015. 625 o.

REUß, A NÉMET CSÁSZÁRSÁG ÉS A MONARCHIA MEDIÁTORA

A német diplomáciatörténet egészen a középkortól a huszadik századig népszerű és kutatott téma. Számos nagymonográfia, kézikönyv és forrásdokumentáció látott már napvilágot, azonban a Német Császárság diplomatáiról szerényebb számú szakmunka áll a rendelkezésünkre. Ugyanakkor a császárkori politikusok életét és munkásságát bemutató kötetek reneszánszukat élik. A modern szemléletű és újszerű feldolgozások sorában a teljesség igénye nélkül meg kell említenünk Niehus Paul von Hatzfeldt-biográfiáját (Vera Niehus: *Paul von Hatzfeldt [1831–1901]. Politische Biographie eines kaiserlichen Diplomaten*. [Quellen und Forschungen zur Brandenburgischen und Preußischen Geschichte] Band 27. Duncker & Humblot Verlag, Berlin, 2004), valamint Stalman Chlodwig zu Hohenlohe-Schillingsfürst (Volker Stalman: *Fürst Chlodwig zu Hohenlohe-Schillingsfürst 1819–1901. Ein deutscher Reichskanzler*. Schöningh Verlag, Paderborn, 2009) és Winzen Bernhard von Bülow (Peter Winzen: *Reichskanzler Bernhard von Bülow. Mit Weltmachtphantasien in den Ersten Weltkrieg. Eine politische Biographie*. Pustet Verlag, Regensburg, 2013) kancellárokról szóló politikai életrajzát, akik kormányfői pozíciójuk előtt szintén diplomáciai szolgálatot láttak el.

A Reußról szóló kötet nem biográfia, így nem illik a fentebb említett munkák sorába, ugyanis a nagykövet életét és munkásságát bemutató politikai életrajz még várat magára. Ellenben a 2015-ben megjelent dokumentumgyűjtemény hozzájárulhat a diplomata biográfiájának elkészítéséhez. A kötet egy forrásgyűjtemény, amely a Reuß által, valamint a hozzá írt leveleket gyűjtötte egybe hányatott sorsú hagyatékából.

Reuß halála után írásos öröksége a család birtokában maradt, azonban Németország keleti felének a Vörös Hadsereg általi megszállását követően sok más Bismarck kori hagyatékhoz hasonlóan eltűnt. Az első kutató, aki tanulmányozta Reuß hagyatékát, nem más volt, mint kötetünk egyik szerkesztője: James Stone kanadai történész, aki 1984-ben bukkant rá Reuß levelezéseinek egy részére a lengyelországi hirschbergi levéltárban folytatott kutatásai során. Sokkal érdekesebb az a kérdés, hogyan került a Német Császárság egyik prominens diplomatájának hagyatéka egy lengyel kisváros levéltárába? Ezt egyébként Stone angol nyelvű bevezetőjéből részletesen megtudhatjuk.

A dokumentumgyűjteményben szereplő levelek nagy részét a hirschbergi levéltár Reußra vonatkozó anyagából állították össze a szerkesztők. A kötetbe került további levelek forrásai közül néhány példát kiragadva megemlíthetjük az Auswärtiges Amt levéltárának, a Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz állományának vagy Philipp zu Eulenburg (1847–1921) nyomtatásban is megjelent, több kötetet kitevő hagyatékának Reußt érintő állagait.

Reuß herceg a család kösritzi ágához tartozott. Gimnáziumi tanulmányait Berlinben, felsőfokú tanulmányait pedig Heidelbergben, Berlinben és Hohenheimben végezte. A porosz királyi udvar szolgálatába 1849-ben lépett. 1853-ban Bécsbe vezényelték, majd Drezdában és Párizsban teljesített szolgálatot. Pár évet a külügyminisztériumban is eltöltött, aztán a szolgálati helyek sorában Kassel, München következett, majd követként Otto von Bismarck (1815–1898) 1867-ben Szentpétervárra helyezte. Reuß Pétervárott 1871-től már nagyköveti minőségében működött tovább. 1876. február 6-án megnősült, felesége Marie von Sachsen-Weimar-Eisenach (1849–1922) volt. Házasságukból öt gyermek született. Pályáját 1877-től pedig Konstantinápolyban folytatta.

I. Vilmos császár (1797–1888) az Osztrák–Magyar Monarchia fővárosába küldte Reußt, ahol mint birodalmi nagykövet 16 éven át teljesített szolgálatot. Hivatali idejéhez hasonló hosszú időt nem szolgált német diplomata a császárvárosban.

I. Vilmos 1878. június 12-én nevezte ki Reuß herceget bécsi nagykövetté (*Biographisches Handbuch des deutschen Auswärtigen Dienstes 1871–1945*. Hrsg. v. Auswärtigen Amt – Historischer Dienst – v. Maria Keipert und Peter Grupp. Band. 3. L–R. Bearb. v. Gerhard Keiper und Martin Kröger. Ferdinand Schöningh Verlag, Paderborn–München–Wien–Zürich, 2008. 632.). Hivatalát 1878. július 28-án foglalta el, és megbízólevelét augusztus 1-jén adta át Ferenc Józsefnek. Reuß pozíciójánál fogva kiemelkedő fontosságú szerepet játszott a Német Birodalom és az Osztrák–Magyar Monarchia közötti viszony minden értelemben vett szélesítésében és mélyítésében. Reuß mint I. Vilmos császár reprezentánsa a német–osztrák–magyar szövetségi rendszer kialakításában kulcsszerepet töltött be. Reuß egyik fő tulajdonsága rendkívüli tapintatossága volt, amely miatt vagy nagyon szerették, vagy éppen nagyon utálták (*Erinnerungen und Gedanken des Botschafters Anton Graf Monts*. Hrsg. v. Karl Friedrich Nowak und Friedrich Thimme. Verlag für Kulturpolitik G.M.B.H., Berlin, 1932. 115.). Egyéniségéhez társult még a hosszú szolgálati ideje következtében kialakult tapasztalata és szerteágazó kapcsolatrendszere, ugyanis sok európai udvarban szolgált. Ferenc Józseffel nem állt szoros érintkezésben, évente csak egy alkalommal találkoztak, amikor a császár családi vacsorára hívta meg más diplomatákkal egyetemben. Reuß egyébként az általa rendezett estélyeken saját maga komponálta vonósnégyesdarabjaival szórakoztatta arisztokrata társaságát. Pályáját 1894-ben, nyugállományba vonulásakor fejezte be, végül 1906. május 2-án hunyt el.

A kötet 625 oldal terjedelmű, s két előszóval is rendelkezik, az egyiket Stone írta angol nyelven, a másikat Baumgart. A gyűjtemény következő fejezete egy bevezető tanulmány, amely elhelyezi Reußt a német birodalmi politikában és viszonyát a Bismarck által vezetett érához, majd a Caprivi-kurzushoz. Itt alaposabb képet kaphatunk például Reuß hozzáállásáról a keleti kérdéshez, osztrák–magyar szövetségi politikájáról, valamint Romániával való kapcsolatáról.

A több száz oldalas levélgyűjteményhez a szerkesztők megadták a rövidítések feloldását, amely segíti a kötetben való tájékozódást, azt követően pedig egy táblázatot helyeztek el a közreadók, amely kronologikus sorrendben számozottan bemutatja a dokumentumokat, mind a 449 levelet.

A kötet következő szakasza és egyben leghosszabb része a dokumentumgyűjtemény. A levelek numerikus sorrendben követik egymást, melynek a kronológia a rendezési elve. A dokumentumok jegyzetekkel vannak ellátva. Reuß számos személlyel állt levelezésben, például Gerson von Bleichröder (1822–1893) berlini bankárral vagy Kálnoky Gusztávval (1832–1898), a Monarchia külügyminiszterével, és Bismarckkal, akihez leveleit egyszerűen csak „tisztelt főnök” megszólítással címezte. Reuß pozíciójából adódóan természetes volt, hogy levelezésben állt a mindenkori kancellárral, aki a külügyi tárcát birtokolta. Mindemellett a szerkesztők a kötetben betekintést engednek Reuß családi kapcsolataiba is, mivel közöltek néhány dokumentumot rokonságával folytatott levelezései közül.

A dokumentumok után a források és az irodalom feltüntetik a levelek pontos levéltári jelzetét és a jegyzetapparátusban szereplő iratok könyvészeti adatait. A kötet legvégén pedig név-, tárgy- és helymutató kapott helyet, amelyben a levelek szerzőire és az azokban szereplő nevekre, helyszínekre, valamint fogalmakra is rá lehet keresni.

A recenszensnek volt alkalma kutatásokat végezni a berlini közgyűjteményekben, így többek között azokban az állagokban is, melyben Reuß hagyatékának egy részét fénymásolatban őrzik. Reuß a szépen írók közé tartozott, szikár betűire könnyű ráismerni, így nem okozott különösebb gondot a közreadók számára Reuß kézírásának megfejtése.

Reuß levelezésének dokumentumgyűjteményét ajánlom minden olyan kutató és olvasó figyelmébe, aki érdeklődik a Német Császárság diplomáciatörténete iránt, ugyanakkor az ismertett kötet a Monarchia külpolitikájával foglalkozó történészek számára is hasznos lehet.

Kárbin Ákos

KRÓNIKA

FORDULATOK ÉS FÉLFORDULATOK

Beszámoló a 22. Történelem Világkongresszusáról

2015. augusztus 23. és 29. között a kínai Csinanban (Jinan) rendezték a 22. Történelem Világkongresszust (*22nd International Congress of Historical Sciences*). A kongresszust — mint ismeretes — 1900 óta minden ötödik évben megtartották a két világháború alatti évek kivételével, s ezalatt a nemzetközi történettudomány legnagyobb szakmai találkozási fórumává vált. Az *International Committee of Historical Sciences (ICHS)* 1926-os megalakításával egy nagy tekintélyű, s a továbbiakban a konferencia szervezését is magára vállaló intézmény is létrejött, melynek ma már 53 ország nemzeti szervezete a tagja, több más csatlakozott történettudományi egyesület mellett.

A kongresszusokra mindig más országban kerül sor, de a mostani az első ázsiai, s csupán a negyedik Európán kívüli helyszín volt. Igaz azonban az is, hogy az elmúlt két évtizedben már felváltva Európában, majd egy másik kontinensen gyűltek össze az érdeklődő történészek: 1995-ben Montrealban, 2000-ben Oslóban, 2005-ben Sydney-ben, 2010-ben pedig Amszterdamban, legutóbb pedig a kínai Santung (Shandong) tartomány hétmillió lakosú fővárosában.

A rendezők részéről az esemény időpontjának és helyszínének megválasztásában szerepet játszhatott egyrészt az, hogy a pekingi politikai vezetés a II. világháború befejezésének 70. évfordulója alkalmából rendezett nagyszabású ünnepségek felvezetéseként demonstrálhatta Kína nyitottságát és nemzetközi beágyazottságát, másrészt mivel Santung tartomány a kínai kultúra egyik bölcsője és Konfuciusz szülőhelye, lehetőség nyílt a hagyománytisztelő kifejezésére is. A konferencia eseményeiről az országos médiumok folyamatosan beszámoltak, a *China Daily* című, angol nyelvű központi napilap külön ICHS melléklettel jelent meg. Az esemény propagandacélú felhasználását mi sem mutatja jobban, mint az, hogy Hszi Csin-ping (Xi Jinping) államelnök-pártfőtitkár a kongresszusnak küldött üzenetében, valamint Liu Jen-tung (Liu Yandong) miniszterelnök-helyettes megnyitóbeszédében egyaránt a párt- és állami vezetés éppen aktuális hívószavát felidézve úgy fogalmazott, hogy az 5000 éves folyamatos történelemmel rendelkező kínai civilizáció ismerete nélkül nem érthető a kínai álmok, a nemzet megújításának törekvése sem.

A konferencia lebonyolítása több tekintetben hasonló volt az utóbbi alkalmakkor megszokotthoz: ezúttal is négy úgynevezett „nagy témát” (*Major Themes*) jelölt ki a szervezőbizottság, melyek különleges figyelmet kaptak: nemcsak a program elején szerepeltek, hanem az ezeket tárgyaló szekciók rendelkezésére álló idő jóval meghaladta a többiét, s velük párhuzamosan csak kevés más rendezvény futott. Emellett 27 volt az úgynevezett *Specialized Themes*, 18 a *Joint Sessions* és 19 a hivatalos programban szereplő kerekasztal-beszélgetések száma. Az ICHS-hez csatlakozott 17 nemzetközi történettudományi egyesület — mint példá-

ul a *Network of Global and World History Organizations*, az *International Economic History Association* vagy az *International Social History Association* — szintén javasolhat szekciótémákat, s jogukkal most is bátran éltek e szervezetek. Ennek eredményeként több tucat további szekció megrendezésére is sor került. Emellett a történész világkongresszusokhoz kapcsolódva szívesen rendeznek szatellitkonferenciákat is, melyek kihasználják azt, hogy a világban ritkán ilyen nagy az egységnyi területre eső történészek száma. Ráadásul a kongresszusi részvétel iránti érdeklődés az utóbbi évtizedekben folyamatosan nőni látszik: Csinanban már 90 országból 2600 regisztrált történészt jeleztek, bár ebből mintegy 1800 fő Kínából jött. Szükségtelen hangsúlyozni, hogy a következőkben nem tudjuk áttekinteni az óriási méretű összejövétel programját, hanem csupán néhány fontosabb jellemzőjének bemutatása lehet a célunk.

A fent említett „nagy témák” általában a történetírás valamilyen aktuális fejlődési trendjéhez, illetve kihívásához, vagy valamilyen időszakú és fontos kérdéséhez kapcsolódnak, s egy közülük — mintegy a házigazdáknak szánt gesztusként — a rendező ország vagy régió történeti fejlődésének sajátos kérdéseire reflektál. Így volt ez most is, amit mutat e témák listája: 1. Kína globális perspektívában; 2. Az érzelmek a történelemben; 3. Forradalmak a világtörténelemben: összehasonlítások és kapcsolatok; és 4. Digitális fordulat a történetírásban.

Az első nap első nagy témája Kína történetének nemzetközi összefüggéseivel foglalkozott. A kínai és a spanyol történészbizottság által szervezett eseményen 13 előadás hangzott el, a kommentátor Kenneth Pomeranz chicagói sinológus-gazdaságtörténész volt. Az előadások Kína globális szerepének különböző aspektusait vizsgálták az ókortól napjainkig. Van Ming (Wan Ming), a Kínai Társadalomtudományi Akadémia professzora az ezüstpénzhasználat terjedését vizsgálva arra a következtetésre jutott, hogy Kína a Ming-dinasztia (1368–1644) idején az ezüst használata révén már a 16. század első felében bekapcsolódott a nemzetközi kereskedelmi és pénzforgalomba. Nézetei egyelőre nem rendítették meg azt a közvélekedést, hogy a Ming-korban Kína bezárkózott, és a nyitást az idegen hatalmak csak a 19. században fegyveres erővel tudták kikényszeríteni. Guido Abbatista (Trieszt) előadásában a 18–19. századi brit Kína-kép változásait vizsgálta, szembeállítva a felvilágosodás nemes eszméit az expanzionizmus valóságával. Paul Kramer (Nashville, TN) a 20. század eleji kínai értelmiség amerikai emigrációjával és az USA befogadási politikájának változásaival foglalkozott. Pierre Singaravelou (Párizs) a koloniális Tiencsinről (1901 és 1917 között ebben a városban volt az Osztrák–Magyar Monarchia másfél négyzetkilométernyi koncessziós területe is) mint a globalizáció laboratóriumáról beszélt, ahol az imperialista hatalmak először erőszakkal megnyitották a várost, majd a modernizáció kezdeményezőivé és kivitelezőivé váltak. Szó volt Kína és a nemzetközi szövetségi rendszerek viszonyáról (Valdo Ferretti, Róma), amivel kapcsolatban Kenneth Pomeranz megjegyezte, hogy 1904–1905-ben az orosz–japán háború azért nem eszkalálódott világháborúvá, mert Kína semleges maradt.

Az imperialista expanzió és a kereskedelmi kapcsolatok viszonyát többen vizsgálták: elhangzott előadás a kínai-bengáli kapcsolatokról a 15. században

(Abdullah Al Masum, Chittagong), a Kína és Európa között a 16–19. században zajló selyemkereskedelemtől (Salvatore Ciriaco, Padova), a spanyol kereskedőházak kantoni jelenlétéről a 18–19. század fordulóján (Ander Permanyer Ugartemendia, Barcelona), valamint az Orosz-Amerikai Társaság kereskedelmi tevékenységéről, amelynek az alaszakai és kínai kereskedelmi kapcsolatok kialakítása mellett a teafogyasztás oroszországi elterjesztésében is szerepe volt (Alekszander Petrov, Moszkva). A legújabb kutatások arra mutatnak rá, hogy a kereskedelmi forgalmat nemcsak az idegen hatalmak expanziós törekvései, hanem az idegen áruk iránti kínai igény növekedése is segítette. A modern gyár- és ipar megjelenésével Kínának képzett munkaerőre is szüksége volt. A külföldi műszaki értelmiség szellemi tőkéjével és nemzetközi kapcsolatrendszerével hozzájárult Kína modernizációjához, ahogy azt a brit alapítású *Engineering Society of China* példája is mutatja (Wu Lin-chun, Tajvan).

Az előadások egy része rávilágított a forrásokhoz való hozzáférés problémáira. A külföldi kutatók a kínai nyelv ismerete és a kínai források tanulmányozása nélkül alapvető értelmezési hibákat is elkövethetnek. Erre volt példa Michael Speidel és Anne Kolb (Zürich) előadása, akik miközben a Római Birodalom és Kína kapcsolatait vizsgálva hangsúlyozták a kínai kútfők vizsgálatának fontosságát, a kínai forrásokban szereplő Ta Csin (Da Qin) kifejezést Nagy Kínaként és nem a szakirodalomban általánosan elfogadott Római Birodalomként értelmezték.

A *Historicizing Emotions* elnevezésű szekció alapgondolata az volt, hogy az érzelmek vizsgálata meg kell jelenjen a történeti kutatásban is, mivel ezzel bővül a szakma eszköztára. A szekció fő szervezője Ute Frevert volt, aki Berlinben az érzelmek történetével foglalkozó kutatóközpontot vezet. Az előadások olyan kérdésekkel foglalkoztak, mint a stressz a tradicionális társadalomban (Anna Geurts, Sheffield), a reklámok szerepe a fogyasztók befolyásolásában a századelő Németországában (Anne Schmidt, Berlin), a gyász rítusai a középkori Szicíliában (Fabrizio Titone, Bilbao) és az érzelmek megjelenése a forrásokban, különösen a naplókban, illetve levelekben (Radmila Svaricková Slabáková, Olomouc).

Bár az érzelmek iránti növekvő figyelem nyomán némelyek már az *emotional turn* bekövetkeztéről beszélnek a társadalomtudományokban, a szekció előadásainak fenti témái is mutatják, hogy nincs szó teljesen új paradigmáról. Az érzelmekkel eddig is foglalkoztak a történetírók, még ha jobbra indirekt módon is. Az egyik legnyilvánvalóbb példa erre a családtörténet, melynek régóta kitüntetett témája a családon belüli érzelmi kapcsolatok alakulása (pl. Philippe Ariès, Lawrence Stone). Több kutató még az anyák gyermekekhez való viszonyának, az anyai szeretetnek a történeti változásairól is téziseket fogalmazott meg (pl. Edward Shorter). De az atomtámadástól való félelem a hidegháború idején, vagy a fogyasztók vágyai szintén sokrétűen megjelentek szakmunkákban.

Tagadhatatlan ugyanakkor, hogy az érzelmek mindmáig összességében alárendelt módon szerepelnek a történeti interpretációkban. Ezért az irántuk való fokozottabb figyelem indokolt lehet, s kétségkívül előremutató annak demonstrálása, hogy az érzelmek jellege és jelentősége is változik az idők során.

Az érzelmek történeti kutatásának jövője azonban elsősorban nem azon múlik, hogy az ezzel foglalkozó szakmabeliek mennyire képesek új típusú érzelmeket bevonni a kutatásba, vagyis új témákat elfogadtatni vizsgálódásuk tárgyaként. Sokkal inkább attól függ perspektívája, hogy az érzelmek kutatói mennyire tudnak kapcsolódni a történetírás már létező nagy kutatási területeihez, s a történeti változások mozgatóinak új magyarázatait kínálni. Kétségtelen, hogy az emberi cselekvés racionális összetevői mellett a kevésbé kiszámítható indítékok megismerése és beépítése a történeti narratívába továbbra is napjaink történetírásának kevésbé megoldott feladatai közé tartozik.

A történetírás hagyományos témáinak új megközelítésére hallhattunk példákat a „Forradalmak a világtörténelemben” című nagy téma 12 előadásában is. A területi alapon négy részre (atlanti világ, Európa, Afrika és a Közel-Kelet, Kelet-Ázsia) osztott beszámolók mindegyikében felmerült az igény a forradalmak kibukkanásának és hatásának globális perspektívából történő vizsgálatára. A francia forradalom nemzetközi összefüggéseit, elsősorban amerikai vonatkozásait tárgyalta Peter McPhee (Melbourne) és Annie Jourdan (Amszterdam), az 1905-ös orosz forradalom amerikai percepciójával foglalkozott Viktoria Zsuravljova (Moszkva). Matthias Middel (Lipcse) az 1989-es kelet-európai vértelen forradalmak kapcsán arról beszélt, hogy az elitek a gazdasági erőforrásokhoz történő nagyobb hozzáférés reményében csatlakoztak a változást akarókhoz.

A legnagyobb érdeklődésre a kelet-ázsiai forradalmak nemzetközi összefüggéseit tárgyaló előadások tartottak számot. A történelmi okok miatt is feszült kínai-japán-koreai viszony összefüggésrendszerében már az is különlegesnek számított, hogy a Meidzsi-kor értékelését koreai, a 20. századi kínai forradalom ellentmondásainak elemzését pedig japán kutató végezte el a jórészt kínai hallgatóság előtt. Az pedig végképp ritkaságszámba megy, hogy egy protokolláris színezettől sem mentes eseményen a legrangosabb kínai felsőoktatási intézmény, a Pekingi Egyetem professzora, Vang Csi-seng (Wang Qisheng) a 20. századi kínai forradalmat kudarcként értékeli. Az ország 20. századi átalakulását permanens forradalomként értelmező Vang szerint a kínai forradalom kudarcának fő bizonyítéka az, hogy Mao Ce-tung (Mao Zedong) halálával úgy ért véget, hogy nem hozott gyökeres politikai és társadalmi változást. Kína politikai és gazdasági sikereinek valódi megalapozója a Teng Hsziao-ping (Deng Xiaoping) nevével fémjelzett, 1978-ban meghirdetett reform és nyitás politikája lett. Az előadó a kínai forradalom kudarcát párhuzamba állította a kelet-európai rendszerváltozásokkal, amelyeket a marxista társadalomelmélet alapján álló kínai politika és történetírás nem a progresszió lehetőségét magában hordozó forradalomként, hanem „drámai változásként” (csüpien – jubian) tart számon. A reform és nyitás meghirdetését egyébként a kínai történészszakma a saját fejlődése szempontjából is korszakhatárnak tekinti, amint azt a kongresszus minden külföldi résztvevőjének átadott *Thirty Years of Chinese History Studies* című angol nyelvű, reprezentatív kötet is bizonyítja.

Egy további teljes napon keresztül tartó szekciót szenteltek a számítástechnika és az internet napjaink történetírására való hatásának. A 12 előadás

nagyjából fele konkrét kutatásokat ismertetett, míg a másik fele inkább elméleti síkon foglalkozott az új technológiák hatásával. Jól ismert témák és problémák szerepeltek ezekben, mint a források digitalizálása és a kutatási eredmények újszerű terjesztése. A nők történetére vonatkozó adatbázisok kialakításának problémáiról (Tom Dublin és Kathryn Kish Sklar, Binghamton), a középkori európai diplomáciai források digitalizálásáról (Adam Kosto, New York), vagy az ókori görög és római feliratok átfogó adatbázisának kialakításáról (Silvia Orlandi, Róma) szóló előadások egyaránt ebbe a sorba tartoztak. Sokkal kevesebb figyelmet szenteltek azonban az előadók az új technológiák mélyebb hatásainak: átalakították-e annak módját, ahogyan a történészek a múltat szemlélik és interpretálják. Ez különösen azért volt feltűnő, mert a szekció címe — utalva a digitális fordulatra (*digital turn*) — inkább ilyen kérdésfelvetést sugallt. E problémánál maradva, az információhoz való hozzáférés nehézségeit a konferencia résztvevői — mint más Kínába látogatók — közvetlenül is megtapasztalhatták, ugyanis a neten való szabad barangolást — így a Google és a Youtube weboldalainak használatát — a kínai „Nagy Tűzfal” megakadályozta...

Ebből az áttekintésből is kitűnik, hogy a „nagy témák”-at tárgyaló szekciók ezúttal a megszokottnál kevésbé egyengették új megközelítések és kutatási területek terjedését. Ez persze összefügg azzal is, hogy már jó ideje nem látunk domináns paradigmákat a történész világkongresszusokon. A tíz évvel ezelőtti sydney-i és az öt éve rendezett amszterdami történész világkongresszusról tudósítva azt emelhetjük ki, hogy a globalizáció hatása mindinkább tükröződik a programban. A globalizáció azóta is tovább haladt a történettudományban. A globalizáció azonban csak részben tölti be egy paradigma funkcióját, mivel az újabb és újabb régiók és társadalmak iránti figyelem növekedése, ezek bevonása a nemzetközi történész diskurzusba szétaprózza a szakma figyelmét. Másrészt továbbra sem állítható, hogy az ázsiai, afrikai, latin-amerikai történészek előadásai módszertani igényességben vagy bármilyen más módon képesek lennének felőzni az európai és észak-amerikai kutatókéhoz. Különösen feltűnő volt a minőségi szakadék fennmaradása a nagy számban jelen lévő kínai történészek előadásai esetében. Vagyis még a globalizáció történeti aspektusait vizsgáló kutatások között is változatlanul dominálnak az „első világ” történészeinek munkái. Az ICHS történetében először átadott, a svájci Jaeger-LeCoultre óragyártó cég által támogatott *International History Prize* díjazottja Serge Gruzinski francia történész, a globális és transznacionális történetírás egyik legjelentősebb képviselője volt.

A konferencia magyarországi résztvevői között volt Font Márta (Pécsi Tudományegyetem), aki cseh és lengyel kollégáival a fordítások kultúrák közötti kapcsolatokat teremtő erejével foglalkozott a középkori és kora újkori Közép-Európában. Horváth Sándor (MTA BTK TTI) igen sikeres szekciót szervezett és vezetett „Városlakó falusiak: Mindennapi élet, szórakozás és a szocialista városok” címmel. Szende Katalin (CEU) a Nemzetközi Városthörténeti Bizottsággal és a Finn Nemzeti Történészbizottsággal együttműködve „Városok és tereik: új megközelítések a városi tanulmányokban és a kartográfiában” címmel szervezett panelt. Pálffy Géza (MTA BTK TTI) a „Politikai rítusok, szimbólumok és

ünnepek” elnevezésű panel előkészítésében vett részt. Tomka Béla (Szegedi Tudományegyetem) a társadalomtörténet-írás mai nemzetközi tendenciáit tárgyaló szekcióban elhangzott előadásában az Európában megfigyelhető fejlődési trendeket elemezte. Őt Jinanban ismét az *International Social History Association* vezetőségi tagjává választották. Az ICHS Közgyűlésén Magyarországot Pók Attila (MTA BTK TTI) képviselte.

A magyar részvétel tehát viszonylag mérsékelt volt a konferencián. Ezt könnyen betudhatnánk a Magyarországtól való nagy távolságnak, de ennek a kényelmes magyarázatnak ellentmond, hogy a hazai történészek szintén szerepny számban szerepeltek öt évvel ezelőtt Amszterdamban is. Valószínűleg inkább a hazai történeti kutatások mélyebb szerkezeti és intézményi problémáival hozható összefüggésbe az előbbi tény: különösen azzal, hogy Magyarországon könnyen befuthat sikeres egyetemi és akadémiai pályát az a kutató is, aki nem törekszik teljesítményének nemzetközi megméréseire.

Az öt év múlva sorra kerülő következő kongresszus rendezésének jogára három európai város (Athén, Tampere és Poznań) pályázott. Az ICHS végrehajtó bizottságának döntése nyomán 2020-ban Poznań rendezheti közülük a Történész Világkongresszust.

Tomka Béla – Vámos Péter

SZÁZADOK
A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA
149. ÉVFOLYAM (2015.) 1–6. SZÁM

A MAGYARORSZÁGI HOLOKAUSZT HETVEN ÉV TÁVLATÁBÓL

Ungváry Krisztián: Mesterterv? A deportálások döntési mechanizmusa I/3

TANULMÁNYOK

- Anderle Ádám*: A Rajk-per spanyolországi előzményei VI/1327
Bácsatyai Dániel: Az egresi ciszterci monostor korai történetének kérdései II/263
Baráth Magdolna: „Önök mostantól független országok vezetői!”
Szovjet csapatkivonás Magyarországról I/121
Cziráki Zsuzsanna: Habsburg–Oszmán diplomácia a 17. század közepén:
Simon Reniger konstantinápolyi Habsburg rezidens kinevezésének
tanúságai (1647–1649) IV/835
Czoch Gábor: Városi tisztújítás Kassán 1848-ban V/1113
Csáková Judit: Volt-e krónikása II. Andrásnak? Megjegyzések gestaszerkesztményünk
13. század eleji átdolgozásának problematikájához II/301
Deák Ágnes: A „Bach–Zichi huszár”-ok. Hivatalvállalás a Schmerling-provizórium idején . . V/1135
Demmel József: Kirándulás a magyar nemzeti múltba? Jozef Viktorin szlovák életműve
és a visegrádi várromok. III/535
Dobszay Tamás: „A falu jegyzője”. Az alsófokú igazgatás személyi feltételeinek
kérdése a rendiség utolsó évtizedeiben V/1055
Feld István: A magánvárak építésének kezdetei a középkori Magyarországon
a régészeti források tükrében. II. II/333
Hantos-Varga Márta: Az ideológiai ellenfél és a politikai ellenség elkülönítésének
problémái. Sajtóvita a baloldallal való együttműködés lehetőségeiről 1943 tavaszán I/87
Héjja Julianna Erika: „Hűtlenségi és visszaélési botrányos tények”.
Vármegyei tisztviselői kihágások, felelősségre vonás, fegyelmi eljárás
a 19. század első felében V/1069
Jasna Turkalj: Az „új és régi Jelačić kultusz” ellenfelei –
A jogpártiak Josip Jelačić bánról III/557
Kiss Dávid: A Munkásörtség utolsó hónapjai VI/1597
Kujbusné Mecsei Éva: „Ki légyen főbírák?” (Nyíregyháza főbírái 1753 és 1848 között) . . V/1079
Markó Richárd: Adalékok a magyarországi zsidóság közjogi helyzete történetéhez
rendi országgyűléseink tükrében 1790–1830. (II.) V/1163
Pál Lajos: Egy folyóirat a történész viták keresztjében, Századok (1931–1943) I/33
Palasik Mária: A budapesti kitelepítések politikai háttere és levezénylése, 1951–1953.
„Lehetetlen, hogy a város legdöntőbb részében ezrével lakjanak a régi rendszer
elszánt hívei...” VI/1363
Pálosfalvi Tamás: Tettes vagy áldozat? Hunyadi László halála II/383
Soós László: Tisza István kormányalakítása és parlamenti küzdelmeinek első időszaka
(1903. november 3–1904. április 19.) III/575
Tóth Árpád: Nemesség, polgárság és honorácior értelmiség határán:
városi tisztviselők a késő rendi társadalom korszakában V/1093
Tózsá-Rigó Attila: Az állami és az üzleti szféra összefonódása a kora újkori
gazdasági rendszerben. Újabb adatok a délnémet vállalkozói társaságok
hitelezési tevékenységéhez. IV/803
Zakar Péter: Adalékok a felföldi mértékletességi egyesületek történetéhez.
Ján András csik szlovák katolikus pap élete V/1211

KÖZLEMÉNYEK

<i>Devescovi Balázs</i> : Anekdoták és apróságok Eötvös Józsefről	III/661
<i>Hernády Zsolt</i> : „...küzdve a hontalanság fájdalmaival...” Rónay Jácint levelei Szemere Bertalanhoz	III/625
<i>Keresztes András</i> : „Tükör által...” Nagy Töhötöm együttműködése az állambiztonsági szolgálatokkal	VI/1471
<i>Kökényesi Zsolt</i> : Mise és presztízis. A magyar főpapok jelenléte és reprezentációja a bécsi udvarban 1711 és 1765 között	IV/905
<i>Körmendi Tamás</i> : Szent László horvátországi háborújáról. Az 1091. évi hadjárat történetének forráskritikai vizsgálata	II/443
<i>Murber Ibolya</i> : Az Anschluss és a magyar külpolitika a két világháború között.	I/167
<i>Nagy János</i> : A vármegyei követküldési gyakorlat jellegzetességei az 1751. évi országgyűlés példáján	IV/941
<i>Nemes Gábor</i> : Magyarország kapcsolatai az Apostoli Szentszékekkel (1523–1526)	II/479
<i>Pósán László</i> : Városlakó földbirtokosok a középkori Poroszországban	II/507
<i>Tamás Ágnes</i> : „És most mutasd, hogy vidám vagy!” A magyar millenniumi ünnepségek karikatúrákon	V/1247
<i>Viskolcz Noémi</i> : Esterházy Anna Júlia (1630–1669)	IV/873
<i>Völgyesi Orsolya</i> : Túlélés vagy megújulás? Himfy Ferenc káplán és a katolikus alsópapság szerveződései az 1940-es, 1950-es évek fordulóján	VI/1445
<i>Zsoldos Ildikó</i> : „A mi háborúnk igazságos...” A szatmári Vécseyek és az első világháború.	V/1261

MŰHELY

<i>Gyarmati Enikő</i> : 1914 — A júliusi válság régi-új historiográfiai olvasatai az első világháború centenáriumán	III/711
<i>Gyöngyössy Márton</i> : Szapolyai János pénzverése (1527–1540).	IV/959
<i>Petrás Éva</i> : „Álarcok mögött”. Nagy Töhötöm élete	I/203
<i>Rab Virág</i> : Gerard Visseringnek és kapcsolatainak szerepe az európai gazdaság újjaélesztésében (1919–1925)	VI/1521
<i>Urbán Aladár</i> : „Felséges Hazá!” Pest és Buda folyamodványa a pozsonyi országgyűléshez 1848. március 17-én	III/697

DOKUMENTUMOK

<i>Gecsényi Lajos</i> : Emigrációs útkeresések. A Magyar Nemzeti Bizottmány előtörténetéhez. . .	VI/1487
--	---------

VITA

<i>Ö. Kovács József</i> : A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. Megjegyzések és kérdések egy jelenkor történeti „recenzió” keletkezéséhez	VI/1545
--	---------

KISEBB CIKKEK

<i>Fehér Lilla – Kanász Viktor</i> : Pázmány Péter 1628-ban írt levele Dallos Miklós győri püspökhöz	IV/983
<i>Kiss Balázs – Oláh Róbert</i> : Pázmány Péter két ismeretlen missilise 1618-ból	IV/975

FIGYELŐ

<i>Eöry Áron</i> : „Az Éjszakamerikai Szabad Statusokról” – Glant Tibor idegenvezetésével . . .	III/755
<i>Karády Viktor</i> : Társadalompolitika és a zsidó vagyon a Horthy-korszakban a Soá-ig. Ungváry Krisztián könyve kapcsán	VI/1503
<i>Kovács László</i> : Kísérletek a Kárpát-medencei 10–11. századi magyar sír-, szórvány- és kincsleletek teljességre törekvő kiadására: leletkataszter, korpusz . . .	IV/989
<i>Szabó Csaba</i> : A Bécsi Magyar Történeti Intézet elmúlt négy éve (2010–2014)	I/229

TÖRTÉNETI IRODALOM

- A Divided Hungary in Europe. Exchanges, Networks and Representations,
1541–1699. I–III. (Ism.: *ifj. Barta János*) IV/1043
- Amikor „fellazult tételben fogalmazódott meg a világ”
Magyarország a hatvanas években. (Ism.: *Erdős Kristóf*) I/252
- Antje Bosselmann – Ruickbie*: Byzantinischer Schmuck des 9. bis frühen
13. Jahrhunderts. Untersuchungen zum metallenen dekorativen
Körperschmuck der mittelbyzantinischen Zeit anhand datierter Funde.
Spätantike – Frühes Christentum – Byzanz. Kunst im ersten Jahrtausend.
(Ism.: *Mesterházy Károly*) II/530
- Baráth Magdolna*: A Kreml árnyékában. Tanulmányok Magyarország és
a Szovjetunió kapcsolatainak történetéhez, 1944–1990 (Ism.: *Vörös Boldizsár*) . . . IV/1051
- Bizánci források az Árpád-kori magyar történelemhez. Kiegészítés Moravcsik Gyula
„Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai” című forrásgyűjteményéhez
(Ism.: *Makk Ferenc*) IV/1039
- Borhi László*: Nagyhatalmi érdekek hálójában. Az Egyesült Államok és Magyarország
kapcsolata a második világháborútól a rendszerváltásig (Ism.: *Magyarics Tamás*). . VI/1567
- Búvópatakok – A jobboldal és az állambiztonság, 1945–1989 (Ism.: *Ablonczy Balázs*) . . . I/246
- Die Protokolle des Österreichischen Ministerrates 1848–1867 III. Abteilung: Das Ministerium
Bul-Schauenstein. Bd. 6. 3. März 1857 – 29. April 1858 (Ism.: *Deák Ágnes*) III/769
- Fodor Pál*: Szülemán szultántól Jókai Mórig. Tanulmányok az oszmán-török
hatalom szerkezetéről és a magyar-török érintkezésekről.
Magyar történelmi emlékek. Értekezések (Ism.: *Kovács Nándor Erik*) VI/1553
- Forró Lajos – Molnár Tibor*: Tragikus emberi sorsok 1944-ből
a partizániratok tükrében. Magyarok a község (Ism.: *Lukács B. György*) III/780
- Germuska Pál*: A magyar középgépipar. Hadiipar és haditechnikai termelés
Magyarországon 1945 és 1980 között (Ism.: *Honvári János*). VI/1574
- Glósz József*: A rendiség alkonya. Válogatott tanulmányok
(Ism.: *Szijártó M. István*) III/777
- Grenzöffnung 1989. Innen- und Außenperspektiven und die Folgen
für Österreich (Ism.: *Murber Ibolya*) V/1317
- Hajdu Tibor – Pollmann Ferenc*: A régi Magyarország utolsó háborúja 1914–1918
(Ism.: *Ligeti Dávid*) IV/1049
- Kovács István*: Bem tábornok, az örök remények hőse (Ism.: *Valló Gábor*) III/775
- Lengyel, magyar „két jó barát”. A magyar–lengyel kapcsolatok dokumentumai,
1957–1987 (Ism.: *Baráth Magdolna*) V/1320
- Magyar–francia kapcsolatok 1945–1990. Források (Ism.: *Garadnai Zoltán*) V/1309
- Magyarok és szerbek, 1918–2012. Együttélés, múltfeltárás, megbékélés –
Hungarians and Serbs, 1918–2012. Coexistence, Revealing the Past,
Reconciliation (Ism.: *Juhász József*) V/1301
- Marchut Réka*: Töréspontok. A Budapest környéki németiség második világháborút
követő felelősségre vonása és annak következményei (1920–1948)
(Ism.: *Eiler Ferenc*) I/241
- Merénylettől hadüzenetig. A béke utolsó hónapja a Monarchia Magyarországon
(1914. június 28. – 1914. július 28.) (Ism.: *Ligeti Dávid*). I/237
- Ö. Kovács József*: Vidéki Magyarország 1945–1970. Dokumentumok földről,
hatalomról, emberi sorsokról (Ism.: *Papp István*) V/1322
- Paksa Rudolf*: Szálasi Ferenc és a hungarizmus (Ism.: *Turbucz Dávid*) I/243
- Pálffy Géza – Soltész Ferenc Gábor – Tóth Csaba*: Coronatus Posonii ...
Bratislavské korunovačné medaily a žetóny (1563–1830) (Ism.: *Buza János*) . . . IV/1041
- Pap József*: Tanulmányok a dualizmus kori magyar parlamentarizmus
történetéből (Ism.: *Székely Tamás*) III/766
- Popély Gyula*: Felvidék 1918–1928. Az első évtized csehszlovák uralom
alatt (Ism.: *Varga Sándor*) VI/1562
- Raáb Renáta*: Ausztria schleswigi politikája 1848–1852 (Ism.: *Majoros István*) VI/1560

<i>Renate Zedinger</i> : Franz Stephan von Lothringen (1708–1765)	
Monarch, Manager, Mäzen (Ism.: <i>Kulcsár Krisztina</i>)	IV/1047
<i>Robert de Clari</i> : Konstantinápoly hódoltatása (Ism.: <i>Csákó Judit</i>)	II/525
Rukopisnyj traktat „o koronah” načala XVIII. V.: památník ruszko-vengerskih kulturnih svázej (Ism.: <i>Pálffy Géza</i>)	V/1298
<i>Sasfi Csaba</i> : Gimnazisták és társadalom Magyarországon a 19. század első felében (Ism.: <i>Ugrai János</i>)	VI/1556
<i>Solymosi József</i> : Forradalom és szabadságharc Északkelet-Magyarországon 1848–1849-ben (Ism.: <i>Süli Attila</i>)	III/772
<i>Susana Andea</i> – <i>Avram Andea</i> – <i>Adinel Dincă</i> – <i>Livia Magina</i> : Scris și societate în Transilvania secolilor XIII–XVII (Medievalia II) (Ism.: <i>Nagy Levente</i>)	V/1297
<i>Šutaj, Štefan</i> : Maďarská menšina na Slovensku v 20. storočí (Ism.: <i>Bóna László</i>)	V/1305
<i>Szakály Sándor</i> : A 2. vkf. Osztály. Tanulmányok a magyar katonai hírszerzés és kémelhárítás történetéből 1918–1945 (Ism.: <i>Pritz Pál</i>)	V/1314
„Törvényes” megszállás. Szovjet csapatok Magyarországon 1944–1947 között (Ism.: <i>Romsics Ignác</i>)	V/1311
Účty dvora prince Zikmunda Jagellonského, vévody hlohovského a opavského, nejvyššího hejtmána Slezska a Lužic, z let (1493) 1500–1507. / Rationes curiae Sigismundi Jagellonici, ducis Glogoviensis et Opaviensis, Silesiae et Lusatiarum summi capitanei, de annis (1493) 1500–1507. (Ism.: <i>Neumann Tibor</i>)	V/1295
<i>Valerij Sergeevic Flërov</i> : „Goroda” i „zamki” chazarskogo kaganata. Archeologiceskij real’nost’. Mosty kul’tury. („Towns” and „castles” in the Khazar kaganate. Archeological reality) (Ism.: <i>Bálint Csanád</i>)	II/523
<i>Vincze Zoltán</i> : A kolozsvári régészeti iskola a Pósta Béla-korszakban (1899–1919). (Ism.: <i>M. Lezsák Gabriella</i>)	II/528
<i>Vizi László Tamás</i> : „Kövesd példájokat vitéz eleidnek...” A magyar nemesi felkelés a francia háborúk időszakában, különös tekintettel Székesfehérvár és Fejér vármegye inszurrekciós szerepére (Ism.: <i>Miklós Péter</i>) . . .	III/765
<i>Zinner Tibor</i> : „A nagy politikai affér”. A Rajk–Brankov-ügy I. (Ism.: <i>Izsák Lajos</i>)	III/783

KRÓNIKA

„A történetírás antropológiai perspektívái: 1914 Európában” Beszámoló az MTA Magyar–Román Történész Vegyesbizottság XXII. üléséről (<i>Papp Csilla</i>)	III/797
Beszámoló a Megszállástól – megszállásig. Magyarország a nagyhatalmak szorításában 1944–1949. című konferenciáról. (<i>Ligeti Dávid</i>)	I/257
Emlékezés Unger Mátyás „tanár úrra” (Lébény, 1921. január 30. – Helsinki, 1985. november 5.) (<i>Bak Borbála</i>)	VI/1579
† Ódor Imre (1959–2015) (<i>Hermann Róbert</i>)	III/794
† R. Várkonyi Ágnes (1928. II. 9–2014. XII. 13.) (<i>Horn Ildikó</i>)	III/787

CONTENTS

STUDIES – *György Kurucz*: Estate Management, Farming, Debt Servicing. The Finances of Count László Festetics from the Period of Taking over His Inheritance to the Early Phase of the Sequestration of His Estates 1820–30 – *János Veliky*: Position-marking Political-ideological Points of View in the Second Phase of the Széchenyi-Kossuth Debate – *Miklós Konrád*: Jews' Hungarian Nation. Jewish Scientific Description of Hungarian National Past, with Special Regard to the Khazar Theory – ARTICLES – *György Tilcsik*: When even Horseshit was of No Help. The Bloody Encounter of a Patriotic Swineherd and an Unpatriotic Blacksmith Lad – or a Foretaste of the 1848 Revolution in a Tavern in County Vas? – *Ágnes Deák*: The Divine Inspiration of Major Karger. The Memorandum of Gabriel Jasmagy on the Discovery of the Hungarian Coronation Insignia (1866) – *László Soós*: István Tisza as Head of the Caretaker Government (27 January – 18 June 1905) – ATELIER – *Gábor Vaderna*: Wedding in Patrician Poetry at the Beginning of the Nineteenth Century. The Poetical Representation of the Marriages of Alexandra Pavlovna and Palatine Joseph Habsburg, and Count Lajos Rhédey and Zsuzsanna Patay – *Adrienn Szilágyi*: A Case of Estate Alienation in the Early Nineteenth Century. The Sale of the Assets of the Stockhammer Family in Békés County – HISTORICAL LITERATURE – CHRONICLE

Kiadó: Magyar Történelmi Társulat
1014 Budapest, I. Úri u. 53.
Nyomdai előkészítés: Paulus-Publishing Bt.
1028 Budapest, Községház utca 37.
Nyomás, kötészet: Krónikás Bt. Biatorbágy
F.v.: Horváthné Nagy Erzsébet
HU ISSN 0039-8098